

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/113578>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

SOCIAAL-CULTURELE
ONTWIKKELINGEN
IN NEDERLAND

Tussen plicht
en ontplooiing

G.C.M Knijn

C.M.L.H. Verheijen

its

Promotores: Prof. Dr. V.J. Welten

Prof. Dr. A.C. Zijdeveld, Erasmus Universiteit Rotterdam

Co-referent: Dr. A.J.M.W. Hagendoorn

TUSSEN PLICHT EN ONTPLOOIING

HET WELBEVINDEN VAN MOEDERS MET JONGE KINDEREN IN EEN VERANDERENDE
CULTUUR
EEN WETENSCHAPPELIJKE PROEVE OP HET GEBIED VAN DE SOCIALE WETENSCHAPPEN

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR AAN
DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP DINSDAG 8 NOVEMBER 1988 DES NAMIDDAGS

TE 2.45 UUR PRECIES DOOR

Geertruida Catherina Maria Knijn

GEBOREN TE OPMEER

TE 3.45 UUR PRECIES DOOR

Carolina Maria Louise Henriette Verheijen

GEBOREN TE NIJMEGEN

SERIE: SOCIAAL-CULTURELE ONTWIKKELINGEN IN NEDERLAND

Trudie Knijn

neemt de verantwoordelijkheid op zich voor de hoofdstukken 2, 3 en 9.

Carla Verheijen

neemt de verantwoordelijkheid op zich voor de hoofdstukken 4, 7 en 8.

Beiden

zijn verantwoordelijk voor de hoofdstukken 1, 5, 6 en 10.

Opgedragen aan onze moeders:

Aat Knijn-Stam

Hennie Verheijen-Terwindt

SERIE: SOCIAAL-CULTURELE ONTWIKKELINGEN IN NEDERLAND

Onder redactie van: prof.dr. A.J.A. Felling, dr. A.J.M.W. Hagendoorn,
prof.dr. O. Schreuder, prof.dr. Ph.C. Stouthard,
prof.dr. J.M.G. Thurlings.

Reeds eerder verscheen in deze serie:

A. Felling, J. Peters, P. Scheepers,
Theoretische modellen ter verklaring van ethnocentrisme.

J. Peters, O Schreuder,
Katholiek en Protestant, een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen.

A.J.P.M. van der Avort,
Vrijzinnigheid in relaties, hedendaagse attitudes in de primaire levenssfeer.

COLOFON

Zetwerk en laserafdruk: Mevr. Th. Basten, Katholieke Universiteit Nijmegen
Drukwerk: ITS Nijmegen
Omslag: B. Arts, Wijhe

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Knij, Geertruida Catherina Maria / Verheijen, Carolina Maria Louise Henriette

Tussen plicht en ontplooiing: het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur /

Geertruida Catherina Maria Knijn, Carolina Maria Louise Henriette Verheijen. - Nijmegen:

Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen

Proefschrift Nijmegen. - Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-6370-620-0

SISO 308-12 UDC 3-055.52-055.2.000.316(043.3) NUGI 661

Trefw.: Moederschap ; sociologische aspecten.

© 1988 Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen.

Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

INDEX	1
VOORWOORD	7
1. INLEIDING: HET MOEDERSCHAP GEPROBLEMATISEERD	9
1.1. Een persoonlijke ervaring	9
1.2. Het veranderend perspectief	9
1.3. De vrouwenbeweging	11
1.4. Onderzoek naar de beleving van het moederschap	12
1.5. Epidemiologisch onderzoek naar het welbevinden van moeders	14
1.6. Probleemstelling	16
1.7. Indeling van deze studie	18
2. HET MOEDERSCHAP: EEN INSTITUUT	21
2.1. Inleiding	21
2.2. Variaties op een thema	21
2.3. Het zoeken naar de essentie	29
2.4. Het moederschap: institutie én instituut	32
2.5. Moederen als een aangelegenheid voor vrouwen	34
3. HET GEINDIVIDUALISEERDE MOEDERSCHAP	39
3.1. Inleiding	39
3.2. Van opoffering naar zelfontplooiing	40
3.3. Moederschap en modernisering	47
3.4. Enige kanttekeningen bij het 'modern' moederschap	54
3.5. Het dilemma van de zelfontplooiing in het moederschap	56
3.6. Geïndividualiseerd moederschap en de kinderen	59
3.7. Geïndividualiseerde moederschap en de vader	63
3.8. Geïndividualiseerd moederschap en sociale relaties	66
3.9. Conclusies	67
4. HET WELBEVINDEN VAN MOEDERS MET JONGE KINDEREN, EEN LITERAATUURSTUDIE	73
4.1. Inleiding	73
4.2. Het begrip "stress" in het verrichte onderzoek	73
4.3. Problemen bij stress-onderzoek	74
4.3.1. Operationaliserings- en methodische problemen met betrekking tot "gebeurtenissen" en "moeilijkheden"	75
4.3.2. Operationaliserings- en methodische problemen met betrekking tot psychisch en lichamelijk welbevinden	77

4.3.3.	Het probleem van de causaliteit	79
4.3.4.	Steekproef-variaties	81
4.4.	Gegevens over het welbevinden van moeders met jonge kinderen	82
4.4.1.	Psychische problematiek bij moeders	82
4.4.2.	Een vergelijking met andere groepen	83
4.5.	Factoren die het welbevinden van moeders kunnen beïnvloeden	86
4.6.	Conclusies	99
5.	HET ONDERZOEK: VRAAGSTELLING, OPZET EN WERKWIJZE	103
5.1.	Probleemstelling	103
5.1.1.	Vraagstelling	104
5.2.	Een omschrijving van het begrip 'welbevinden'	105
5.2.1.	Een nadere omschrijving van spanningsverschijnselen	106
5.3.	Opzet van het onderzoek	109
5.3.1.	Fasering	110
5.3.2.	Verantwoording van de gebruikte methoden	110
5.4.	De onderzoeksinstrumenten	111
5.4.1.	Constructie van de vragenlijst met betrekking tot de praktijk van het moederschap	112
5.4.2.	Constructie en analyse van de vragenlijst met betrekking tot de opvattingen over het moederschap	114
5.4.2.1.	Structuur van de opvattingen over het moederschap	114
5.4.2.2.	Een indeling in groepen: traditioneel versus individualistisch	118
5.4.3.	Constructie en analyse van de vragenlijst met betrekking tot het welbevinden	120
5.4.3.1.	Wijzigingen in de Vragenlijst Organisatie Stress	121
5.4.3.2.	Eendimensionaliteit en betrouwbaarheid van de klachtenscalen	124
5.4.3.3.	De indicatie voor het welbevinden: de klachtenscore	127
5.4.4.	Constructie van het interviewschema	128
5.5.	Dataverzameling, selectie en respons	130
5.5.1.	Het survey	130
5.5.1.1.	Algemene respons	130
5.5.1.2.	Item-respons	132
5.5.2.	Selectie van de interviewgroep	133
5.5.2.1.	Dataverzameling	135
5.5.2.2.	Het verloop van de interviews	136

5.6.	Kenmerken van de onderzoeksgroep	137
5.6.1.	Sociale en demografische kenmerken van de onderzoeksgroep	138
5.6.2.	Activiteiten buiten het moederschap	141
5.6.3.	Taakverdeling	143
5.6.4.	Samenvatting	145
6.	MOEDERSCHAPSOPVATTINGEN EN DE DAGELIJKSE PRAKTIJK VAN HET MOEDERSCHAP	149
6.1.	Inleiding	149
6.2.	Opvattingen over het moederschap bij moeders van jonge kinderen	149
6.3.	Moederschapsopvattingen en sociale en demografische kenmerken	153
6.4.	Moederschapsopvattingen en zelfstandige activiteiten van de moeder	157
6.5.	Moederschapsopvattingen en de taakverdeling binnenshuis	159
6.6.	Opvattingen over het moederschap en tevredenheid met de dagelijkse van het moederschap	163
6.7.	Conclusies	165
7.	MOEDERSCHAPSOPVATTINGEN EN WELBEVINDEN	171
7.1.	Inleiding	171
7.2.	Het welbevinden van de onderzochte moeders	172
7.2.1.	Psychische en psycho-somatische klachten	172
7.2.2.	Een vergelijking met anders VOS-gegevens	175
7.2.3.	Welbevinden en sociaal-economisch milieu	177
7.2.4.	Welbevinden en moederschapsopvattingen	178
7.3.	De samenhang tussen de praktijk van het moederschap en de beleving hiervan	179
7.4.	Determinanten van het welbevinden	181
7.4.1.	Sociale en demografische kenmerken	182
7.4.2.	Praktijkvariabelen	184
7.4.3.	Belevingsvariabelen	186
7.5.	De invloed van moederschapsopvattingen	188
7.6.	Conclusies	193
8.	MOEDERSCHAPSOPVATTINGEN, DAGELIJKSE PRAKTIJK, BELEVING EN WELBEVINDEN	199
8.1.	Inleiding	199
8.1.1.	Werkwijze	200
8.1.2.	Anderssoortige problemen	201
8.2.	Bijdrage van de man aan het huishoudelijk werk, beleving en welbe-	

vinden	202
8.2.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen	202
8.2.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen	207
8.3. Taakverdeling in verband met verzorging en opvoeding van de kinderen	211
8.3.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen	212
8.3.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen	215
8.4. Verzorging en opvang van de kinderen door anderen	220
8.4.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen	220
8.4.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen	223
8.5. Betaalde arbeid	227
8.5.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen	228
8.5.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen	231
8.6. Studie en opleiding	236
8.6.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen	236
8.6.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen	239
8.7. Overige activiteiten buitenshuis	243
8.7.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen	243
8.7.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen	246
8.8. Conclusies	249
9. PORTRETTEEN VAN MOEDERS	255
9.1. Inleiding	255
9.1.1. Selectie van de geportretteerde vrouwen	256
9.1.2. Samenstelling van de portretten	257
9.2. Categorie: A	259
9.3. Categorie: E	264
9.4. Categorie: B	272
9.5. Categorie: F	278
9.6. Categorie: C	285
9.7. Categorie: G	290
9.8. Categorie: D	296
9.9. Categorie: H	302
9.10. Conclusies	307
10. SAMENVATTING EN CONCLUSIES	311
10.1. Samenvatting van de onderzoeksresultaten	311
10.2. Tussen plicht en ontplooiing	316
10.3. Evaluatie van het onderzoek	321

10.4. Practische implicaties	324
LITERATUUR	329
BIJLAGEN	343
SUMMARY	351
CURRICULUM VITAE	357

Het onderzoek waarvan in dit boek verslag wordt gedaan, is uitgevoerd aan de vakgroep Cultuur- en Godsdienstpsychologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen. De Universitaire Onderzoekspool stelde tussen november 1980 en november 1984 de benodigde financiële middelen ter beschikking. Daarna bleek het Centrum voor Vrouwenstudies te Nijmegen bereid om een gedeelte van de vervolgfianciëring op zich te nemen, terwijl ook het Nederlands Comité voor Kinderzegels, NCK, een bedrag beschikbaar stelde voor de afronding van het project.

Na het gereedkomen van het onderzoek en een eerste onderzoeksverslag in juli 1986, heeft de uiteindelijke verslaglegging in de vorm van een dissertatie toch nog geruime tijd op zich laten wachten. Toen de financiële bronnen opgedroogd raakten, zochten en vonden wij een baan elders waardoor de beschikbare tijd vaak te versnipperd was om snelle vorderingen te realiseren.

Dat dit boek is voltooid, is zeker niet alleen toe te schrijven aan onze eigen inzet en taaië volharding, maar ook aan de bijdrage van een groot aantal anderen, ieder op een eigen wijze. Hierbij denken wij in de eerste plaats aan de vrouwen, moeders met jonge kinderen, die ons het basis-materiaal voor het onderzoek hebben verschaft. Niet alleen hun inzet en hun bereidheid om soms vele uren over hun moederschap te vertellen, maar ook hun vertrouwen hebben wij bijzonder op prijs gesteld. Hun ervaringen hebben ons denken over het moederschap genuanceerd en vormden bovendien voor ons een inspiratiebron op moeilijke momenten.

In de tweede plaats denken wij aan degenen die tijdens de verschillende fasen van het onderzoek nu veelal onzichtbaar werk hebben verricht. In de beginperiode van de analyse van de schriftelijke enquête hebben achtereenvolgens Karel Sadza en Dinie Moorman, student-assistenten, ons betreffende het systematiseren en analyseren van de data vele nuttige adviezen gegeven. Als zich analyse-problemen voordeden konden we bovendien altijd terecht bij Drs. Jan Bosman, collega van de vakgroep Cultuur- en Godsdienstpsychologie.

Aan de constructie van het interviewschema en het afnemen van de interviews hebben Drs. Els van Heek en Drs. Marcia Wajon, als WVM-kracht aan het onderzoeksproject verbonden, een bijdrage geleverd. Bij het afnemen van de interviews zijn we bovendien geassisteerd door Jeanne Mertens, Nel ten Haaf en Anneliek Bruins, respectievelijk als student-assistent en studenten bij het onderzoek betrokken. Ook Drs. José Verheijen heeft als vrijwilligster enige interviews afgenomen. Nel ten Haaf heeft, als student-assistent, gewerkt aan het opzetten van een goed documentatiesysteem. Bij het opslaan en systematiseren van het overvloedige interview-materiaal zijn we met raad en daad bijgestaan door Drs. Nol Bendermacher en Giovanni ten Brink. Voor de secretariële ondersteuning is Ciska Peters-Don gedurende ruim een jaar aan het project verbonden geweest: zij hield voor ons de administratie bij en typte o.a. de interviewprotocollen uit. Ook Marjo van Mierlo, secretaresse van de vakgroep Cultuur- en Godsdienstpsychologie heeft voor ons veel administratief en organisatorisch werk verricht. De vele concept-versies van onderdelen van dit boek zijn, via de tekstverwerker, geproduceerd door medewerkers van de type-kamer van het Psychologisch Laboratorium. Met name Thea Basten en Jolanda Ariëns zijn wij hiervoor erkentelijk. Vooral Thea Basten heeft door haar inzet en kennis van zaken een onschatbare bijdrage geleverd aan de uiteindelijke productie van het boek.

Door al deze mensen met name te noemen willen wij bereiken dat hun werk niet helemaal onzichtbaar blijft, het is tevens een manier om onze erkentelijkheid jegens hen tot uitdrukking te brengen.

Daarnaast is een woord van dank op zijn plaats aan onze naaste collega's en aan mensen uit onze kring van verwanten en kennissen die ons door hun belangstelling en aanmoediging hebben gestimuleerd om door te gaan.

Dit boek is ook het resultaat van onze samenwerking, een samenwerking die wij als bevruchtend en stimulerend hebben ervaren en die voor ons op vele momenten zeer waardevol is geweest, zowel in wetenschappelijk als in persoonlijk opzicht. Wij kijken er met genoegen op terug.

1. INLEIDING: HET MOEDERSCHAP GEPROBLEMATISEERD

1.1. Een persoonlijke ervaring

'Being a mother is a terrible thing. It ruins your relationship with your husband. It ruins your life. You can't leave them because you love them and when you're with them you hate them. I used to be a damn good nurse. Very competent. I've nursed people all over the world. I ran an entire ward in Boston. Now I'm a mother, and that means I'm nothing. I don't know. There are good things too. But really, she was speaking loudly, clearly now and with a great seriousness, I feel as if I am on the verge of cracking up'.

In haar boek *"The Mother Knot"* waaraan de bovenstaande passage is ontleend, beschrijft Jane Lazarre (1976) haar eigen ervaringen en die van vrouwen uit haar omgeving met het moederschap: de schok en de pijn van de geboorte, de uitputting als gevolg van het zorgen voor een veeleisende pasgeborene, het verlies van identiteit en vrijheid, gevoelens van ambivalentie, vrees, hulpeloosheid, wrok en schuld, maar ook gevoelens van liefde en blijdschap. In de afgeslotenheid van haar dagelijks leven denkt zij aanvankelijk dat zij de enige is die haar leven als moeder op een dergelijke wijze ondergaat. Totdat ze, min of meer bij toeval, vrouwen leert kennen die openlijk uiting geven aan precies die gevoelens die zij ook heeft. In de passage waarmee dit hoofdstuk begint, verwoordt een van hen dit op een wijze die bij haar een schok van herkenning oproept.

Wat is nu de reikwijdte van *"The Mother Knot"*? Wat zegt dit boek ons over het dagelijks leven, de dagelijkse ervaringen van vrouwen met jonge kinderen? Gaat het over een gefrustreerde vrouw uit de middenklasse die maar beter geen kinderen had kunnen krijgen en die haar gevoelens ook nog eens projecteert op andere vrouwen? Of is de schrijfster de spreekbuis van een grote groep moeders en verwoordt zij ook hún conflicten, hun gevoelens van onvrede, hun ambivalenties?

1.2. Het veranderend perspectief

Hoe het antwoord op deze vragen ook moge luiden, het is duidelijk dat de problematiek die in *"The Mother Knot"* aan de orde wordt gesteld enige decennia geleden niet op deze manier onder woorden zou zijn gebracht. Nog in de jaren vijftig en zestig bestond er een vanzelfsprekende aanvaarding van huwelijk, moederschap en huisvrouwenbestaan als

onlosmakelijk verbonden met het leven van vrouwen (Grunell, 1984) Dat wil niet zeggen dat het moederschap zonder meer een makkelijke opgave was in deze tijd Uit het onderzoek van Grunell, die vrouwen interviewde die in de jaren vijftig jonge kinderen hadden, komt naar voren dat zij worstelden met problemen van overbelasting, een te groot kindertal, armoede, isolement, machteloosheid in velerlei opzichten Het verschil tussen de vrouwen uit het onderzoek van Grunell en de moeders die in *"The Mother Knot"* aan het woord komen is vooral een verschil in levensperspectief De "moeders uit de jaren vijftig" stelden amper vragen bij het feit dat hun leven goeddeels werd bepaald door huwelijk en moederschap, terwijl de moeders uit het boek van Lazzare zich hierover ontevreden en ongelukkig voelen en hun leven een andere invulling willen geven

Hoe kan deze verandering in levensperspectief nu worden verklaard? Hoe komt het dat een boek als dat van Lazzare wel geschreven kan worden in 1976 en niet in 1950 of in 1960? Een antwoord op deze vraag kan voor een belangrijk deel worden gezocht in veranderingen in het culturele klimaat na de tweede wereldoorlog De laatste decennia hebben zich in versneld tempo ontwikkelingen voorgedaan die ook hun weerslag hebben gehad op de opvattingen over en de beleving van het moederschap, in hoofdstuk 3 zullen we hierop uitgebreid ingaan

Er bestaat overeenstemming over de richting van deze veranderingen een groeiend aantal mensen in Westerse industriële samenlevingen zou de voorkeur geven aan zelfontplooiing, zelfstandigheid en emancipatie, terwijl waarden als volgzzaamheid en traditie meer en meer worden verlaten Kort gezegd er is sprake van een proces van toenemende individualisering Individualisering betekent echter meer dan verzelfstandiging, autonomie van de individuele persoon In wisselwerking hiermee is ook sprake van een afbrokkeling van traditionele, uniforme systemen van waarden en normen Deze worden minder eenvormig en verliezen de functie van directe richtsnoer voor het menselijk handelen (Zijdeveld, 1983) Gastelaars verbindt beide aspecten van dit proces aldus.

"Traditionele waarden en normen worden gerelativeerd, terwijl bovendien de noot is ontstaan dat er in de wereld vele mogelijkheden openstaan en dat mensen in principe zelf moeten kunnen kiezen welke zij willen gebruiken"

(Gastelaars, 1987, p 154)

Nu zal ook duidelijk zijn waarom het levensperspectief van vrouwen, hun verhouding tot het moederschap, aan verandering onderhevig is Het is niet meer zo vanzelfsprekend dat vrouwen moeder zijn en dat ze dit op één bepaalde manier zijn, namelijk als huisvrouw en echtgenote, ook al is dit in de praktijk meestal nog wel het geval (Wilbrink-Griffioen e a , 1987, Oudijk, 1986, 1983) Het is voor hen steeds moeilijker geworden om hun identiteitsbesef uitsluitend aan het moederschap te ontleenen Dit kan hen, zeker in een samenleving die er nog grotendeels op is ingesteld dat het de moeders zijn die hun kinderen verzor-

gen, in een conflictueuze situatie brengen. Vrouwen kunnen deze ambivalentie niet alleen ervaren als een conflict tussen hun eigen wensen en behoeften en de concrete mogelijkheden die zij in de samenleving hebben om deze te realiseren, maar ook als een in zichzelf bestaand conflict tussen hun behoefte aan ontplooiing buiten het moederschap en hun gevoel van gebondenheid aan gezin en kinderen anderzijds.

1.3. De vrouwenbeweging

Het is vooral door de invloed van de vrouwenbeweging geweest dat een van de meest vanzelfsprekende gebieden van het dagelijks leven tot onderwerp van discussie is geworden. Vanaf het eind van de jaren zeventig verscheen een aantal artikelen en boeken waarin vrouwen hun ervaringen als moeder beschreven of waarin, door middel van interviews de ervaringen van vrouwen werden verzameld. In Nederland verschenen bijvoorbeeld *'Het Moederboek'* (1976) en *'Moederschap is mijn achilleshiel'* (1979). Een buitenlands voorbeeld is het in het voorgaande besproken boek van Lazzar. In deze literatuur hebben met name feministische moeders hun agressie en frustraties, voortkomend uit het moederschap, verwoord. Zij ageerden tegen het maatschappelijk en psychisch isolement als gevolg van hun leven als moeders, tegen het feit dat moeders nagenoeg alleen de verantwoordelijkheid dragen voor hun jonge kinderen, tegen de maatschappelijke onderwaardering van het moederschap, tegen de financiële afhankelijkheid van de echtgenoot als gevolg van de 'verplichte' keuze tussen kinderen en een baan buitenshuis. Een maatschappelijke constellatie waarin vrouwen zijn belast met de dagelijkse zorg voor kinderen werd bekntuseerd vanwege de nadelige gevolgen hiervan voor vrouwen, zowel voor hun maatschappelijke positie als voor hun geestelijk en lichamelijk welbevinden. Wat dit laatste betreft stelde men aan de orde dat geestelijke vermoeidheid, schuldgevoelens, een gering zelfvertrouwen en gevoelens van onmacht veel voorkomende uitingen zijn van de problematische situatie waarin moeders verkeren. Dat feministische moeders het eerste hun ervaringen hebben geproblematiseerd, wil nog niet zeggen dat zij de enigen zijn voor wie het moederschap moeilijk is. Uit een Nederlands Leefsituatieonderzoek dat in 1977 werd uitgevoerd door het CBS blijkt, dat vrouwen tussen 22 en 43 jaar met kinderen meer ontevreden zijn over hun dagelijkse bezigheden dan gehuwde vrouwen zonder kinderen of mannen in deze leeftijdscategorie met en zonder kinderen. De meeste gevoelens van onvrede komen voor bij vrouwen tussen 22 en 29 jaar, de leeftijdscategorie waarin zich het grootste aantal moeders met jonge kinderen bevindt (Oudijk, 1983). Ook uit buitenlands onderzoek blijkt dat er veel onvrede voorkomt bij moeders met jonge kinderen (Gavron, 1966, Pross, 1974, Oakley, 1974, Boulton, 1983).

Aansluitend bij de kritiek uit de vrouwenbeweging is er ook binnen het sociaal-weten-

schappelijk onderzoek aandacht ontstaan voor de persoon van de moeder, hetgeen tot uiting komt in de ontwikkeling van twee onderzoekslijnen: onderzoek naar de beleving van het moederschap en epidemiologisch onderzoek waarin wordt gepoogd een verband te leggen tussen het welbevinden van moeders en (aspecten van) hun leefsituatie.

Het onderzoek dat wij hebben verricht sluit vooral aan bij deze twee onderzoekslijnen. Van beide onderzoekslijnen geven wij een korte omschrijving.

1.4. Onderzoek naar de beleving van het moederschap

Met het voorliggende onderzoek plaatsen we ons in een onderzoekslijn waarin de beleving van het moederschap centraal staat. Deze onderzoekslijn, die vooral wordt gedragen door vrouwelijke onderzoekers, heeft zich ontwikkeld als een reactie op sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar moederschap waarin aan het individu, de arbeid en de ervaring van de moeder geen aandacht wordt geschonken. Zo kritiseren Rossi (1968) en Oakley (1974) het feit dat huishoudelijke arbeid door gezinssociologen veelal niet wordt beschouwd als arbeid maar als aspect van de 'expressieve' rol van de vrouw. Ook constateren Weistein (1972) en Oakley (1974) dat studies naar de gevolgen van het moederschap voor de vrouw zelf niet zijn verricht. In met name ontwikkelings-psychologisch onderzoek vervult de moeder slechts de functie van belangrijke onafhankelijke variabele met betrekking tot de ontwikkeling van het kind. Enkele auteurs, o.a. MacIntyre, 1976; Delamont, 1980; Bots en Verheijen, 1983, constateren dat sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar moederschap in hoofdzaak is gericht op zogeheten deviante vormen van moederschap zoals buitenshuis werkende moeders, alleenstaande moeders, moeders in andere culturen. Deze eenzijdig gerichte belangstelling berust op de assumptie dat het moederschap in het gezin is gesitueerd en dat het normaliter een volledige dagtaak inhoudt voor vrouwen.

Wat zijn de belangrijkste bevindingen van het tot nu toe verrichte onderzoek als het gaat om de wijze waarop vrouwen het moederschap beleven? Zoals al eerder gezegd blijkt dat er sprake is van een aanzienlijke mate van onvrede bij vrouwen met kinderen. Uit de verschillende onderzoeken hieromtrent komt naar voren dat een derde tot de helft ontevreden is over haar dagelijks leven. Gebondenheid aan huis, sociaal isolement, gebondenheid aan de kinderen en een conflict tussen bezig zijn met de kinderen en het verrichten van huishoudelijk werk zijn hiervan de belangrijkste oorzaken. Oakley definieert de volgende ambivalentie als kernprobleem van het hedendaags moederschap:

"A core quality is the high value placed on closeness to one's children, combined with an inarticulate resentment of the tie this imposes".

(Oakley, 1974, p. 177)

Zowel moederschapsopvattingen als sociaal-economisch milieu blijken richtinggevend te zijn voor de aard van de frustraties die moeders in hun dagelijks leven ervaren.

Hoewel zij de rol van moederschapsopvattingen niet expliciet onderzocht, bleek uit het

onderzoek dat Boulton verrichtte dat vrouwen uit de verschillende sociaal-economische milieus verschillende opvattingen en verwachtingen hebben ten aanzien van het moederschap:

"Working-class women on the whole conveyed a more 'traditional' orientation to motherhood, looking for rewards from their roles as mothers and expecting to find pleasure in looking after their children. When they did not, they emphasized the practical difficulties they encountered in carrying out their role and looked to improved material conditions for their solution. Middle-class women, though they gave priority to their domestic roles, were on the whole less likely to expect rewards from child care itself and were more able to deal with the specific frustrations they felt as mothers. In talking about these frustrations, they emphasized the more basic difficulties that arose from the way child care is institutionalized in our society, describing a sense of monopolization and a loss of individuality in motherhood".

(Boulton, 1983, p 266)

Wearing (1984) deed wel expliciet onderzoek naar de relatie tussen opvattingen over het moederschap en de beleving hiervan. Zij laat zien dat vrouwen met traditionele opvattingen over het moederschap zichzelf vooral als moeder beschouwen; in hun zelfconcept staat het moederschap centraal, zij beleven zichzelf voornamelijk in relatie tot deze sociale rol. Vrouwen met wat Wearing "progressieve" opvattingen over het moederschap noemt zien zichzelf daarentegen vooral als persoon; in hun zelfconcept staat hun eigen individualiteit centraal. Ook in dit onderzoek blijken vrouwen uit de arbeidersklasse de meest traditionele moederschapsovattingen te onderschrijven.

Milieu verschillen in beleving van het moederschap komen eveneens naar voren in het werk van Gavron (1966) en Oakley (1974). Gavron signaleert dat moeders uit de middenklasse, meer dan moeders uit de arbeidersklasse een eigen leven opbouwen naast het moederschap. Bij Oakley staan de verschillen in de mate waarin kinderverzorging en huishoudelijke arbeid worden beleefd als onderscheiden activiteiten centraal. Volgens haar zien vrouwen uit de arbeidersklasse beide activiteiten niet los van elkaar; waarschijnlijk beschouwen zij ook daarom het verzorgen en opvoeden van de kinderen als minder bevredigend; het vormt een belemmering bij het verrichten van huishoudelijk werk. Vrouwen uit de middenklasse daarentegen zien huishoudelijke arbeid en kinderverzorging als verschillende activiteiten; zij putten de meeste bevrediging uit werkzaamheden die gericht zijn op de kinderen.

Uit het tot nu toe verrichte onderzoek naar de beleving van het moederschap wordt duidelijk dat het niet alleen feministische moeders zijn die problemen hebben met het moederschap. Tevens is een eerste aanzet gemaakt tot een analyse van de wijze waarop moederschapsovattingen en milieuschillen de beleving beïnvloeden. Het wordt echter niet duidelijk of en hoe beleving van het moederschap en welbevinden van moeders met elkaar samenhangen, of en hoe de problemen die moeders ervaren tot uiting komen in gezondheidsproblemen, welke definitie hiervoor ook wordt gegeven. Een dergelijk verband wordt wel gesuggereerd, maar niet empirisch getoetst. Dat is wel het geval bij onderzoek naar het

welbevinden van moeders in meer strikte zin. Het is om deze reden dat wij ook bij deze onderzoekslijn aansluiten.

1.5. Epidemiologisch onderzoek naar het welbevinden van moeders

Een tweede lijn waarbij wij willen aansluiten wordt gevormd door epidemiologisch onderzoek naar welbevinden van moeders. Voor het welbevinden worden verschillende indicaties gebruikt; in de literatuur die wij hebben geraadpleegd is echter het meest sprake van psychische en psycho-somatische klachten als maat voor welbevinden. Tot nu toe zijn zowel prevalentiestudies verricht als ook studies naar factoren in de leefsituatie van moeders die van invloed zijn op het welbevinden.

Uit een aantal onderzoeken (zie hoofdstuk 4) blijkt dat bij gehuwde vrouwen met name de omvang van psychische problematiek groter is dan bij ongehuwde vrouwen of gehuwde mannen. In de Verenigde Staten hebben vooral Gove en zijn collega's zich bezig gehouden met het ontwikkelen van een verklaring voor sexe-verschillen, gebaseerd op hun bevindingen dat het huwelijk het welbevinden van vrouwen nadelig beïnvloedt terwijl mannen er wel bij varen (Gove, 1972; Gove, 1973; Gove & Tudor, 1973; Gove & Hughes, 1979). Zij ontwikkelden een aantal hypothesen over de satisfactiebronnen die beschikbaar zijn voor gehuwde vrouwen en mannen en die een verklaring kunnen bieden voor sexe-verschillen in psychische problemen:

1. gehuwde vrouwen hebben dikwijls één belangrijke sociale rol, die van huisvrouw, terwijl mannen twee rollen hebben, hoofd van het gezin en werknemer. Mannen beschikken dus over een alternatieve satisfactiebron als een van beide rollen onbevredigend zou zijn. Vrouwen beschikken slechts over één satisfactiebron;
2. de taak van huisvrouw die gehuwde vrouwen op zich nemen vraagt weinig specifieke vaardigheden, is saai en biedt weinig status;
3. de taak van huisvrouw is ongestructureerd en onzichtbaar. Er is geen duidelijke taakafbakening noch een strict werkschema. Het werk eist vaak niet de volledige aandacht, in het vacuum dat dan ontstaat kan het voorkomen dat vrouwen gefixeerd raken op persoonlijke problemen op een manier die niet mogelijk is voor mensen met een meer gestructureerd takenpakket;
4. zelfs als gehuwde vrouwen een baan buitenshuis hebben is deze gewoonlijk minder bevredigend dan die van de man, omdat de banen die voor hen zijn weggelegd minder perspectief bieden. Bovendien blijven zij verantwoordelijk voor het huishouden en de verzorging van kinderen, zodat er conflicten kunnen ontstaan als gevolg van de combinatie van beroepsarbeid en gezin;
5. verwachtingen ten aanzien van vrouwen zijn onduidelijk en diffuus. Veel vrouwen hebben de neiging zich aan te passen aan de behoeften van hun gezinsleden hetgeen tot

onzekerheid over de eigen toekomst kan leiden (zie ook Hare-Mustin, 1982, K. & V.). Bovendien hebben vrouwen de neiging zich in haar prestaties te spiegelen aan wat mannen doen. Haar eigen werk als huisvrouw wordt negatiever geëvalueerd en gewaardeerd dan de betaalde arbeid van de man. Hieruit kan een negatief zelfbeeld en uiteindelijk depressie resulteren (Gove & Tudor, 1973).

Jammer genoeg wordt in de meeste onderzoeken niet gedifferentieerd naar de gezinsfase waarin de onderzochte vrouwen verkeren. Uit het schaarse onderzoek dat hierover beschikbaar is, of uit het onderzoek dat speciaal is gericht op moeders met jonge kinderen komt naar voren dat vooral deze groep het risico loopt relatief frequent psychische en psychosomatische klachten te ontwikkelen (zie hoofdstuk 4). Brown en Harris (1978) kwamen tot de conclusie dat moeders van drie of meer kinderen in de leeftijd van 0-14 jaar meer depressief zijn dan andere vrouwen. Het betrof hier vooral vrouwen uit een lager milieu. In Nederland vond Bergsma (1980) dat vrouwen met jonge kinderen voor zichzelf vaker een huisarts consulteren dan andere vrouwen.

Als het inderdaad zo is dat moeders met jonge kinderen meer dan andere vrouwen in hun welbevinden worden bedreigd, kan dit samenhangen met het feit dat de verklaringen die Gove c.s. hebben aangevoerd voor verschillen in gezondheid (of gezondheidsbeleving) in nog sterkere mate gelden voor moeders met jonge kinderen. Vooral vrouwen met jonge kinderen immers beperken zich in hoofdzaak tot één taak, die van huisvrouw en moeder (Oudijk, 1983). Door de aanwezigheid van jonge kinderen kost het huishouden hen veel tijd, niet alleen omdat hun verzorging veel tijd in beslag neemt maar ook omdat zij bij het verrichten van het huishoudelijk werk voortdurend onderbroken worden doordat de kinderen beslag op hen leggen (Oakley, 1974; Pross, 1974; Bernard, 1975). Het werkschema van moeders met jonge kinderen is derhalve nog structuurlozer dan dat van moeders die al schoolgaande kinderen hebben. Door de vele voedingen, de wisselende en vaak korte slaaptijden van de kinderen en hun voortdurende aanwezigheid zullen moeders met jonge kinderen er maar moeilijk in slagen een voor hen bevredigend werkschema te hanteren. Korte pauzes en een opeenstapeling van niet afgemaakte werkzaamheden kunnen leiden tot chronische vermoeidheid en grote prikkelbaarheid. Ook wordt vooral bij moeders met jonge kinderen een mogelijk conflict tussen betaalde arbeid en het moederschap actueel. De belasting door het huishoudelijk werk zal zwaarder zijn terwijl tevens juist moeders met jonge kinderen het conflict tussen betaalde arbeid en moederschap het zwaarst zullen voelen vanwege de opvatting dat jonge kinderen door hun moeder verzorgd dienen te worden. Dit kan ambivalentie en schuldgevoelens in de hand werken.

Moeders met jonge kinderen zijn veelal nog aan het onderzoeken welke eisen ze aan zichzelf als moeder moeten stellen. Er bestaan geen uniforme opvattingen over wat een "goede

moeder" is; veel vrouwen zullen twijfelen aan hun competentie als opvoedster in een situatie waarin duidelijke richtlijnen ontbreken. Ook hun toekomst is voor moeders met jonge kinderen onzeker: wat zal hun perspectief zijn als de kinderen hun zorg minder nodig hebben?

Het is dus aannemelijk dat er een relatie bestaat tussen het welbevinden van moeders met jonge kinderen en de praktijk van het moederschap. In hoofdstuk 4 zal het onderzoek dat hierover tot nu toe is verricht, uitgebreid worden besproken.

1.6. Probleemstelling

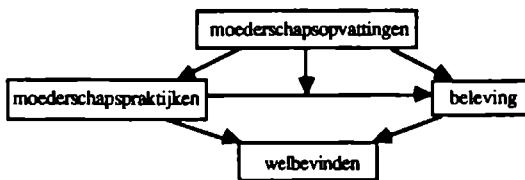
Er is dus iets met het moederschap aan de hand. Maatschappelijke veranderingen komen tot uitdrukking in veranderingen in opvattingen over het moederschap, in veranderingen in moederschapspraktijken, zij het mondjesmaat, en in veranderingen in de verhouding van vrouwen tot het moederschap.

Moeders, vooral moeders met jonge kinderen, zijn dikwijls ontevreden over hun leefsituatie en hebben relatief vaak klachten over hun welbevinden. Deze beide factoren vormden de aanleiding voor het onderzoek dat wij hebben verricht naar het moederschap.

Voor zover in sociaal-wetenschappelijk onderzoek de problematiek van het moederschap is geanalyseerd spelen, in steeds wisselende combinaties, de volgende componenten een belangrijke rol: moederschapsopvattingen, moederschapspraktijken, beleving en welbevinden. Onderzoek naar de samenhangen tussen deze vier componenten ontbreekt.

In het onderzoek waarvan wij in dit boek verslag doen hebben wij juist de onderlinge samenhang tussen deze factoren bestudeerd. Nauwkeuriger gezegd: het is onze opzet om na te gaan wat de invloed is van moederschapsopvattingen, moederschapspraktijken en beleving hiervan in hun onderlinge samenhang op het welbevinden van moeders. Hierbij hanteren wij het volgende model:

Figuur 1. Het onderzoeksmodel¹

Met de in dit model aangebrachte lijnen en de richting hiervan brengen wij tot uitdrukking dat wij er niet van uitgaan dat er sprake is van een rechtstreeks verband tussen moederschapsopvattingen en het welbevinden. Wij veronderstellen dat de relatie tussen moederschapspraktijken en welbevinden, evenals de relatie tussen beleving en welbevinden, ten-

minste gedeeltelijk wordt bemiddeld door de opvattingen die vrouwen over het moederschap hebben. Ook gaan wij er vanuit dat moederschapsoopvattingen de relatie tussen moederschapsprijktijken en de beleving hiervan in sterke mate beïnvloeden.

Wij veronderstellen dat tenminste een deel van de problematiek van het moederschap duidelijker kan worden gesteld tegen de achtergrond van de in het voorgaande geschetste maatschappelijke ontwikkelingen. Daarom besteden wij niet alleen expliciet aandacht aan moederschapsoopvattingen, maar zullen wij het onderzoek bezien tegen de achtergrond van de veranderde waardenoriëntaties.

Het begrip 'opvattingen' vertoont, in de betekenis die wij hieraan geven, overeenkomst met het begrip 'sociale representaties', *gedeelde* subjectieve interpretaties van de objectieve sociale realiteit (Farr en Moscovici, 1984). Sociale representaties worden opgevat als sociaal van oorsprong, en zij worden gedeeld door een groot aantal individuen. Het sociale karakter ervan wordt eveneens benadrukt in de aandacht van degenen die met dit begrip werken voor de mate waarin sociale representaties worden gedeeld door individuen die tot dezelfde sociale groep behoren. Ook wij benadrukken de sociaal-culturele achtergrond waarin opvattingen over het moederschap ontstaan terwijl wij tevens de mate waarin bepaalde moederschapsoopvattingen worden gedeeld door vrouwen die tot eenzelfde sociaal-economisch milieu behoren onderzoeken. In de klassieke Anglo-Amerikaanse attitude-theorie worden opvattingen bestudeerd als min of meer stabiele psychologische kenmerken van een individu; zij worden beschouwd als individuele disposities die verschillen tussen individuen in reacties op gelijke stimuli moeten verklaren. In deze benadering komt onvoldoende tot uitdrukking dat deze disposities kunnen worden gedeeld door individuen die tot dezelfde groep behoren en dat zij sociaal van oorsprong zijn (Jaspars en Fraser, 1984).

Er van uitgaande dat vooral moeders met jonge kinderen een risicogroep vormen, hebben wij ons onderzoek verricht onder moeders met kinderen in de leeftijd van 0-6 jaar. Een tweede inperking wordt gevormd door het feit dat wij ons richten op vrouwen die in een leefsituatie verkeren die als normaal en vanzelfsprekend wordt beschouwd voor moeders met jonge kinderen: 'het gezin'. Hiervoor zijn twee redenen. Ten eerste is de belangstelling tot nu toe té eenzijdig gericht geweest op "deviante" vormen van moederschap (zie paragraaf 1.4.). Het leven van vrouwen als moeder en huisvrouw, in de context van het traditionele gezin, is lange tijd als natuurlijk en vanzelfsprekend beschouwd en daarom ook niet geproblematiseerd. Ten tweede is deze situatie de beginsituatie van verreweg de meeste vrouwen: het merendeel van de kinderen wordt nog steeds in het traditionele gezin geboren.

1.7. Indeling van deze studie

Dit boek bestaat, naast deze inleiding, uit 9 hoofdstukken, de opbouw is als volgt

In *hoofdstuk 2* werken wij de theoretische plaatsbepaling uit. Wij omschrijven het moederschap als een "instituut", dit wil zeggen niet als een onveranderlijk gegeven, maar als veranderlijk en veranderbaar, afhankelijk van de historische en sociale context.

In *hoofdstuk 3* beschrijven wij de mogelijke gevolgen van het moderniseringsproces voor het moederschap en de beleving hiervan door vrouwen die moeder zijn. De terminologie die wordt gebruikt om dit proces te beschrijven blijkt zeer geschikt om veranderingen in het moederschap en moederschapsopvattingen te beschrijven en betekenis te geven.

In *hoofdstuk 4* doen wij verslag van een literatuurstudie over het welbevinden van moeders met jonge kinderen en factoren die hierop van invloed zijn.

Hoofdstuk 5 is gewijd aan een nadere uitwerking van het empirisch onderzoek. Wij geven hier een beschrijving van de opzet van het onderzoek, evenals van de voor dit onderzoek ontwikkelde meetinstrumenten. Ook komen de belangrijkste steekproefkenmerken aan de orde.

De hoofdstukken 6 t/m 9 hebben betrekking op de resultaten van het empirisch onderzoek. De hoofdstukken 6 en 7 berusten op materiaal dat afkomstig is van een schriftelijke enquête, waaraan 543 vrouwen hebben meegedaan, terwijl de hoofdstukken 8 en 9 zijn gebaseerd op materiaal dat afkomstig is van interviews met een kleinere groep vrouwen.

In *hoofdstuk 6* komen de moederschapsopvattingen van de onderzochte vrouwen aan de orde, evenals de samenhang tussen moederschapsopvattingen, moederschapspraktijken en de beleving van een aantal aspecten hiervan.

In *hoofdstuk 7* staat het welbevinden van de onderzochte vrouwen centraal. Wij hebben onderzocht welke factoren van invloed zijn op het welbevinden van moeders met jonge kinderen in samenhang met moederschapsopvattingen en de beleving van het moederschap.

In *hoofdstuk 8* werken wij de relaties tussen moederschapsopvattingen, beleving en welbevinden inhoudelijk uit aan de hand van interviewmateriaal.

In *hoofdstuk 9* presenteren wij, ook weer aan de hand van interviewmateriaal, acht

portretten van moeders die een meer integraal beeld geven van het leven van vrouwen met kinderen.

In *hoofdstuk 10* tenslotte plaatsen wij de resultaten van het empirisch onderzoek tegen de door ons gekozen achtergrond: het moderniseringsproces. Tevens bespreken wij naar aanleiding van de onderzoeksresultaten enige implicaties en formuleren wij aanbevelingen voor verder onderzoek.

Noten

- ¹ De factor welbevinden is in het door ons verrichte onderzoek geoperationaliseerd als subjectief welbevinden, klachten over het psychisch en lichamelijk functioneren.
De in het model opgenomen variabelen worden in de betreffende hoofdstukken verder uitgewerkt.

2. HET MOEDERSCHAP: EEN INSTITUUT

2.1. Inleiding

Het moederschap kent vele gedaanten. Zo verschilt het moederschap van de 18e eeuwse Franse boerin die haar kind aan een spijker hangt als zij op het land gaat werken, aanzienlijk van dat van de 20e eeuwse Chinese die, voordat zij naar de fabriek vertrekt, haar kind toevertrouwt aan de zorgen van de 'tantes' van het kinderdagverblijf. Beide vormen van moederschap onderscheiden zich op hun beurt weer van dat van de hedendaagse Nederlandse moeder die slechts in haar slaap van haar drie-jarige peuter is gescheiden.

Ondanks deze verschillende praktijken spreken we in alle gevallen van 'moederschap'. Blijkbaar verwijst dit woord naar een universeel verschijnsel en gebruiken we de term voor een veelsoortigheid van praktijken die op de één of andere wijze iets gemeenschappelijk hebben. Toch blijkt dat de aard van de praktijken die we met dit begrip beschrijven zeer gevarieerd is. 'Moederschap' verwijst blijkbaar zowel naar constanten als naar variaties.

Deze tweeslachtigheid van het begrip 'moederschap' staat in dit hoofdstuk centraal. We zullen nagaan of het mogelijk is om te spreken van moederschap in algemene zin zonder de veelvormigheid van het moederschap uit het oog te verliezen.

Allereerst gaan we nader in op de veelvormigheid van het moederschap. Vervolgens bespreken we enige theorieën die trachten de wezenskenmerken ervan te beschrijven. Daarna introduceren we een theoretische oplossing voor de tweeslachtigheid van het begrip 'moederschap'. We besluiten dit hoofdstuk met een uiteenzetting over het moederschap als zijnde een aangelegenheid voor vrouwen.

2.2. Variaties op een thema

Aan het moederschap kunnen we drie aspecten onderscheiden; 1) het biologisch moederschap, 2) het sociaal moederschap en 3) de symboliek van het moederschap. Onder het biologisch moederschap verstaan we die lichamelijke processen die het vrouwelijke aandeel in de voortplanting uitmaken. Het gaat hier, om volledig te zijn, om menstruatie, ovulatie, copulatie, conceptie, zwangerschap, geboorte en zogen. Het sociaal moederschap heeft

betrekking op het vrouwelijk aandeel in het grootbrengen van kinderen. In de symboliek van het moederschap, tenslotte, worden angsten, dromen, wensen en verlangens ten aanzien van het moederschap verdicht.

De drie aspecten van het moederschap zijn nauw op elkaar betrokken. Met de zoging is de copulatie bijvoorbeeld de enige van de biologische aspecten van het moederschap die een sociale relatie veronderstelt. Toch functioneren ook de andere aspecten als sociale verschijnselen en hangen ze samen met de organisatie van het sociaal moederschap. Bovendien wordt de wijze waarop het biologisch en het sociaal moederschap vorm krijgt en wordt geïnterpreteerd, mede geconstrueerd door de symbolische voorstellingen. Thomas beschreef dit proces als 'de definitie van de situatie', de interpretatie van de werkelijkheid die die werkelijkheid mede vorm geeft (Thomas, 1923, p. 41).

Ook al kunnen we een analytisch onderscheid maken tussen het biologisch en het sociaal moederschap en de symboliek ervan, het is in de onderlinge verwevenheid van deze aspecten dat de eigen aard van het moederschap in een specifieke samenleving gestalte krijgt.

Het biologisch moederschap

De biologische reproductie van de menselijke soort is een wetenschappelijk weinig geproblematiseerd terrein. Voorzover wetenschappen zich bezighouden met de menselijke voortplanting, gebeurt dat vanuit een medisch-technische of een beleidspoliteke benadering waarbij zowel de beheersbaarheid van het menselijk lichaam als van de bevolking voorop staan¹. Daar staat tegenover dat er weinig filosofische of sociaal-wetenschappelijke studies aan de menselijke voortplanting zijn gewijd.

Deze constatering brengt O'Brien tot de volgende conclusie:

"Reproductive process is not a process which male-stream thought finds either ontologically or epistemologically interesting on the biological level. The human family is philosophically interesting but its biological base is simply given"

(O'Brien, 1981, p. 21)

Gelukkig heeft O'Brien niet helemaal gelijk en zijn er wel enige studies verricht naar de biologische aspecten van het moederschap, overigens vooral door vrouwelijke historici en antropologen².

De belangrijkste conclusie die we uit deze studies kunnen trekken is dat het biologisch moederschap een grote mate van sociale, culturele en historische variatie kent. Dat wil zeggen dat de praktijken van het biologisch moederschap mede geconstrueerd worden in hun historische, culturele en sociale context. Het is de verdienste van de antropologe Mead geweest, dat zij heeft gewezen op de grote variëteit in de organisatie, de interpretatie en de beleving van lichamelijke aspecten van het moederschap (en de seksualiteit) Mead.

"Some societies define child-bearing as ultimately dangerous, and the Aztecs saw the heavens red with the blood of men who died in the battle and that of women who died in childbirth. Others may handle child-bearing as so simple that it is only the mother herself who calculates hopefully that her

baby will be born in camp, and so have a chance to live, and not on the cold march during the day, when it will surely die So childbirth may be experienced according to the phrasing given it by the culture, as an experience that is dangerous and painful, interesting and engrossing, matter of fact and mildly hazardous, or accompanied by enormous supernatural hazards".

(Mead, 1949a, p. 236-237)

Mead beschrijft dat de wijze waarop een vrouw de menstruatie, de copulatie of de bevalling ervaart, de betekenis die ze hecht aan het zogen van het kind of aan het verloop van de zwangerschap cultureel gedetermineerd is en steeds opnieuw geleerd moet worden door meisjes. Naar aanleiding van het werk van Mead zijn heftige discussies binnen de antropologie ontstaan³. Die doen echter geen afbreuk aan haar inzicht in de culturele variatie van de biologische aspecten van de menselijke voortplanting. Op dit punt wordt haar visie ondersteund door meer recente historische en antropologische studies (onder andere door Douglas, 1976; Ehrenreich & English, 1978; Jansen, 1982; Frankel & Roer-Bornstein, 1982 en Gélis, 1987).

Eén van de meest tot de verbeelding sprekende voorbeelden van een culturele interpretatie van het biologisch moederschap is de door Bachofen (1968) beschreven 'couvade', de simulatie van bepaalde aspecten van de bevalling door de vader van het kind. De simulatie houdt in dat de vader in het kraambed gaat liggen op het moment dat de moeder het kind baart, soms lijkt hij ook werkelijk bevallingspijnen te ondergaan. Bachofen ziet in de 'couvade' een symbolische voorstelling van de strijd om het moederrecht. Via deze rituele handelingen neemt de vader symbolisch bezit van de boreling en ontnemt hij de moeder haar absolute rechten over het kind⁴.

Een ander, meer recent, voorbeeld is de legende van het slapende kind, oftewel de 'râged' die door Jansen (1982) is beschreven⁵. Deze Noord-Afrikaanse legende vertelt dat ongeboren kinderen in slaap kunnen vallen ten gevolge van een grote psychologische schok of omdat menstruatiebloed over de foetus gestroomd is. De vrucht stopt met groeien, beweegt niet meer en trekt samen tot een bal. Het kind is een 'râged' geworden. Hierdoor kunnen kinderen soms meerdere jaren in de baarmoeder verblijven, ze ontwikkelen zich pas verder als ze wakker zijn gemaakt. Jansen ziet in de legende van de 'râged' een middel van vrouwen om zich in een patriarchale samenleving waar de waarde van de patrilineaire afstamming absoluut is, te handhaven. Ze zegt:

"Ze maakten van het slapende kind een sociale definitie van zwangerschap, die dient om medische onregelmatigheden op een sociaal positieve manier te verklaren, onvruchtbare vrouwen te behoeden voor scheiding én om de sociale werkelijkheid en de mogelijk harde gevolgen van abortus en buitenechtelijk seksueel contact te verzachten. De mythe is voor hen een middel tot verzet tegen een patriarchale seksuele ordening en tegen de dominante normen met betrekking tot het moederschap".

(Jansen, 1982, p. 179)

Zowel de 'couvade' als de legende van de 'râged' kinderen zijn voorbeelden van de wijze waarop aspecten van het biologisch moederschap via 'de definitie van de situatie' maatschappelijk functioneren. Een ander voorbeeld daarvan is de overtuiging dat een vrouw

onheil kan brengen over haar dorp wanneer zij zich tijdens haar menstruatie in het 'heilig bos' begeeft (Douglas, 1976). Ook de in het Rooms-katholicisme heersende opvatting dat een vrouw tot zes weken na haar bevalling onrein is, een onreinheid die na zes weken opgeheven kan worden bij een bezoek aan het Maria-altaar, vormt hiervan een illustratie.

Een nieuwe dimensie van de variabiliteit van het biologisch moederschap is de ontwikkeling van kunstmatige reproductietechnieken. Met de introductie van deze technieken is het biologisch moederschap zelf bron van variatie geworden. Deze technieken laten zien dat ook die aspecten van de menselijke reproductie die voorheen als feitelijk gegeven beschouwd werden thans veranderbaar zijn. Nu blijken zowel de structuur van de genen als de wijze waarop de bevruchting plaatsvindt variabel te zijn. Ook blijkt dat het biologisch en het genetisch moederschap niet meer onafscheidelijk zijn en blijken embryo's buiten de baarmoeder te kunnen vertoeven. Sinds in Zuid-Afrika in 1987 de eerste grootmoeder haar eigen kleinkinderen baarde liggen bovendien de generaties in vrouwelijke lijn niet meer onwrikbaar vast⁶.

Toch geeft deze, revolutionaire, ontwikkeling van de kunstmatige reproductietechnieken slechts een extra dimensie aan de variabiliteit van het biologisch moederschap. Immers, het meest ingrijpende aspect van deze technieken is, dat zij bestaande interpretaties over het menselijk lichaam en menselijke verhoudingen tot 'ongeldig' verklaren en aanleiding geven tot herinterpretaties. We zien dan ook dat de actuele maatschappelijke discussies met betrekking tot deze technieken niet de technieken zelf tot onderwerp hebben maar de ethische, politieke en juridische interpretaties en implicaties ervan. De discussie speelt zich af over het 'recht op kinderen', de handel in (aanstaande) mensen, normatieve criteria voor de leefvormen van wensouders, het experimenteren met vrouwenlichamen en de medische ethiek ten aanzien van de ongeboren vrucht (zie over dit onderwerp verder, Arditti e a., 1984; Singer & Wells, 1984; Corea, 1985; Knijn, 1986; Zipper, 1987).

Samenvattend kunnen we stellen dat het feit dat vrouwen kinderen kunnen dragen, baren en zogen één, en een niet te onderschatten, aspect van hun mens-zijn is. Dat biologische aspect van het vrouwelijke mens-zijn krijgt echter pas betekenis via haar interpretaties in de specifieke historische, sociale en culturele context.

Het sociaal moederschap

Bernard noemt het hedendaags moederschap een nieuw en uniek instituut:

"Motherhood as we know it today is a surprisingly new institution. It is also a unique one, the product of an affluent society. In most of human history and in most parts of the world even today, adult, able-bodied women have been, and still are, too valuable in their productive capacity to be spared for the exclusive care of children".

(Bernard, 1974, p. 7)

Hoewel deze exclusieve zorg voor kinderen ook in de hedendaagse westerse samenleving

geen algemeen verschijnsel is (met name vrouwen uit lagere inkomensgroepen en vrouwen met hoge opleidingen kunnen of willen zich niet exclusief aan de dagelijkse zorg voor kinderen wijden), is het wel zodanig dominant dat het het uitgangspunt vormt voor de arbeidsdeling naar *sex*e, voor de loonpolitiek en voor de organisatie van het onderwijs, de sociale voorzieningen en het beleid met betrekking tot kinderopvang. Behalve door deze specifieke organisatie wordt het hedendaags moederschap gekenmerkt door een specifieke stijl; de norm van de sensitiviteit. Stijl en organisatie veronderstellen elkaar. Immers, het hedendaags moederschap heeft zich slechts kunnen ontwikkelen omdat het enerzijds mogelijk was dat vrouwen zich onttrokken aan het inbrengen van een inkomen en anderzijds de opvatting onderschreven werd dat het belang van het kind de continue aanwezigheid van de moeder vereist. Dat wil zeggen dat de continue aanwezigheid van de moeder gerechtvaardigd wordt vanuit de veronderstelde behoefte van het kind aan een voortdurende affectvolle pedagogische relatie met de biologische moeder. Hierbij wordt verondersteld dat de behoeften van vrouwen in dezelfde richting gaan of aan dit uitgangspunt ondergeschikt gemaakt dienen te worden.

Hoe recent dit type moederschap is tonen historische onderzoeken als die van Elias (1982), Ariès (1962), Shorter (1975), Tilly en Scott (1978) en Badinter (1980) aan. Alhoewel deze historici van mening verschillen over de interpretatie van de ontwikkeling van de relatie tussen moeder en kind, met name van het verband tussen moederliefde en de overlevingskansen van het kind (zie ook hoofdstuk 3), zijn zij het wel eens over het specifieke en unieke karakter van het hedendaags moederschap. Antropologisch onderzoek versterkt het beeld van de veelvormigheid van praktijken op het gebied van het opvoeden, voeden en verzorgen van kleine kinderen. (Zie bijvoorbeeld Minturn & Lambert, 1964; Mead & Newton, 1967; Briffault, 1969; Jordan, 1978.)

Zo wordt beschreven dat vrouwen die in de periode van de westerse industrialisatie in Engeland en Frankrijk leefden, nauwelijks tijd besteedden aan hun kinderen. Tilly en Scott concluderen dat moederliefde niet alleen in de weg werd gestaan door armoede en de eisen die het in stand houden van de gezinshuishouding stelde maar dat de ontwikkeling van een nadrukkelijke moederliefde tevens niet in overeenstemming was met de visie op het kind:

"The needs of the family economy and not the children's individual needs or the needs of 'childhood' determined whether or not children remained at home from infancy onward. If they were not put to a wet nurse, children might be sent into service or apprenticeship at age seven or eight".

(Tilly & Scott, 1978, p. 59)

Ook aan de kinderen die wel thuis bleven werd weinig aandacht besteed. Ze werden gevoed en voor het overige opgevoed om zo snel mogelijk deel te kunnen nemen aan het volwassen leven, dat wil zeggen; werken om de kost te verdienen. Ariès schildert in zijn *Centuries of Childhood* hoe de geringe zorg en aandacht voor kleine kinderen zich weerspiegelt in bijvoorbeeld het ontbreken van een terminologie om de verschillende fasen van de kinder-

tijd te beschrijven, in de afwezigheid van speciale kleding voor kinderen (die overigens het eerst ontwikkeld zou gaan worden voor jongetjes uit de hogere klassen) en in het feit dat kinderen nauwelijks aandacht krijgen in schilderkunst en literatuur. Hij concludeert dan ook dat er in de periode voor 1700, en bij grote delen van de bevolking nog lang daarna, een 'concept' van het kind ontbreekt (Ariès, 1962)

Dat geringe ouderlijke aandacht voor en emotionele betrokkenheid bij het kind niet alleen een kwestie is (geweest) van armoede blijkt ook uit de wijze waarop welgestelde ouders hun kinderen laten verzorgen. In veel 19e eeuwse literatuur komt het beeld naar voren van zowel vaders als moeders wier grootste zorg bestaat uit het aantrekken van goed personeel voor de opvoeding en verzorging van de kinderen⁷. Het zijn rond de 19e eeuw vooral de middenklassen waar de moeder de eerst aangewezen persoon wordt om zich te wijden aan de opvoeding en verzorging van de kinderen (Bloch, 1978, Brandt Corstius e a., 1981)

De variatie op het gebied van het sociaal moederschap komt alleen al naar voren in de vele voorbeelden van het delen van de feitelijke verzorging van de kinderen met andere vrouwen, al dan niet in een hiërarchische relatie. Zo beschrijft Rapp (1982) het meervoudig niet-biologisch moederschap van Afro-amerikaanse vrouwen en kennen we naast het moederschap van de Franse boerin en de Chinese arbeidster uit het begin van dit hoofdstuk ook het met vrouwelijke familieleden (vooral de eigen moeder) gedeelde moederschap. We kennen de Franse min, de Engelse nanny en de voormalige "Indische" baboe als vervangers van de biologische moeder. Ook zijn de verschillende vormen van geïnstitutionaliseerde kinderopvang over de hele wereld evenzovele variaties op het sociaal moederschap.

Samenvattend kunnen we stellen dat kleine kinderen om op te groeien voeding, zorg en aandacht behoeven. De wijze waarop samenlevingen in heden en verleden die aspecten van het sociaal moederschap organiseren en de mate waarin en de wijze waarop de biologische moeder hier een rol in speelt is zeer variabel. Over dat wat goed is voor een kind bestaan evenzovele meningen als er variaties in de praktijken van het sociaal moederschap zijn.

De symboliek van het moederschap

Het moederschap is door de tijden heen omgeven geweest met een rijke symboliek. Op de eerste plaats bestaat er een uitgebreide symboliek met betrekking tot het concrete moederschap, bovenbeschreven aspecten van het biologisch en sociaal moederschap. Daarnaast is er sprake van symbolische voorstellingen die betrekking hebben op het moederschap als bron van leven, het moederschap als concretisering van de instandhouding van de menselijke soort.

Het eerste type symboliek wordt gedetailleerd beschreven door Gélys (1987), tenminste voor zover het de recente west-europese historie daarvan betreft. Hij beschrijft hoe nage-

noeg alle aspecten van het biologisch en sociaal moederschap omgeven worden door symbolen, legenden en rituele handelingen die het betekenis verlenen. Zo verhaalt hij onder andere van de rol die stenen (al dan niet voorzien van een gat in het midden) en speldenprikken spelen bij vruchtbaarheidsriten, van het dragen van gordels bij wijze van rituele bescherming van de zwangere vrouw en haar ongeboren vrucht en van symbolische ge- en verboden ten aanzien van de zwangere vrouw. Hij beschrijft dat de vrees dat het kind zou stikken door 'omkransing door de navelstreng' zo groot is dat alles wat maar enigszins doet denken aan een cirkelvormige beweging uit het leven van zwangere vrouwen wordt gebannen; medaillons worden voor de duur van de zwangerschap op de kleding genaaid in plaats van om de hals gedragen en in sommige streken van Frankrijk mochten zwangere vrouwen om deze reden geen koffie malen noch wol of linnen om kluwens winden. In dit verband is ook de strijd tussen de door de katholieke kerk gepropageerde rituelen waarin de Moeder-Maagd een belangrijke rol speelt en het volksgeloof dat uitgaat van een concreet lichaamsbesef interessant:

"De kerk spant zich steeds meer in de devoties in banen te leiden en uitwassen te beperken, maar het is bijzonder moeilijk heidense gewoonten uit te roeien als ze zo diep in het dagelijks leven geworteld zijn en als vrouwen ze aan elkaar doorgeven met medewerking van de vroedvrouwen. Het 'oude wijvengeloof' is als een hydra waarvan de koppen steeds weer aangroeien..."

(Gélis, 1987, p. 120)

De Maagd Maria speelt een rol als beschermster bij uitstek van zwangere vrouwen en vrouwen in het kraambed, wat tot uitdrukking komt in de verering van 'opengaande' beelden waarin het kindje in de schoot zichtbaar wordt, in de verering van Maria-gordels en andere legendarische relikwieën van de Maagd Maria.

Ook in het tweede type symboliek, namelijk de voorstellingen die betrekking hebben op het moederschap als bron van leven, speelt de Maagd Maria een rol van betekenis. Evenals veel andere moedergodinnen verschaft zij haar zoon leven door hem te voeden en, zoals Warner beweert, dit geven van melk is een oud symbolisch teken voor het verschaffen van leven in het algemeen (Warner, 1976, p. 192-205). In afwijking van andere moedergodinnen is de Maagd Maria via een speciaal privilege ontslagen van sexualiteit, bevalling en andere fysieke aspecten van het moederschap. Hierin komt de negatie van het vrouwelijk lichaam als bron van leven in de joods-christelijke traditie tot uitdrukking.

Een geheel andere opvatting over de rol van de vrouw bij het ontstaan van de mens als sterfelijk wezen komt naar voren in een door Pouwer beschreven mythe die leeft bij inwoners van het Mimika gebied (West Nieuw Guinea).

Pouwer beschrijft dat in deze streken de moeder wordt beschouwd als degene die het leven voortbrengt. De naam van de moeder in combinatie met de term die haar navel aanduidt mogen slechts genoemd worden bij plechtige of emotionele gebeurtenissen, nooit bij ruzies. De navel is het centrale motief in de plaatselijke houtsnijkunst. In die context wordt de

mythe waarin verhaald wordt van de vrouw als schepper van de sterfelijke mens verteld:

"Tegelijkertijd echter wordt in geheel Mumika het bestaan van het huidige geslacht van gewone stervelingen ... toegeschreven aan het optreden van een vrouw en haar amoko-zoon. In de meeste lokale versies van deze mythe heet de vrouw Mirokòam. Mirokò is de naam van de landslang. De vrouw weet in zwangere toestand als enige op wonderbaarlijke wijze te ontsnappen aan de overvallen van een monster dat het midden houdt tussen een varaan (uao) en een krokodil De vrouw brengt haar amokò-zoon, Minkòatjao (jao = zoon), ter wereld die wonderbaarlijk snel volwassen wordt. De zoon wreekt zich op het monster door het met behulp van zijn moeder te doden. Hij snijdt het kadaver in moten Het in stukken snijden van het monster is een zwaar karwei. De zoon vraagt daarom tabak aan zijn moeder. De tabak is echter door de overval van het monster verloren gegaan. Zij dringt dan bij haar zoon aan op geslachtsgemeenschap, waaraan hij toegeeft na protest en met tegenzin: met afgewend hoofd heeft hij omgang met zijn moeder. Prompt baart ze buiten zijn afwezigheid tabaksbladeren en zaad (tekenen van vruchtbaarheid). Daarna spreekt zij tot tweemaal toe plechtig en met stemverheffing: "In de toekomst zullen de mannen seksueel verkeer hebben met hun moeders en zusters".

(Pouwer, 1984, p. 144)

In deze mythe wordt de vrouw, weliswaar met behulp van een man, die in dit geval haar zoon is, voorgesteld als de schepper van de sterfelijke mens. Het verhaal kan gelezen worden als een van de vele symbolische representaties van de rol van de vrouw bij de voortplanting.

Neumann, Jungiaans psycholoog, gaat er bij de interpretatie van dergelijke voorstellingen van uit, dat fantasieën over de eigen geboorte zich mengen met fantasieën over het ontstaan van de menselijke soort. Hij beschrijft het archetype 'Grote Moeder' dan ook vanuit zowel een mythologisch als een psychologisch perspectief. In het archetype van de 'Grote Moeder' vermengen zich menselijke angsten met religieuze eerbied voor de macht van vrouwen die moeder zijn, komen onbewuste verlangens ten aanzien van de moeder samen met even onbewuste afschuw en weerzin (Neumann, 1956)⁸.

Dit is misschien de reden waarom vele symbolische voorstellingen met betrekking tot het moederschap niet eenduidig te interpreteren zijn. Hagendoorn (1986, p. 41) wijst erop dat vele symbolen open en impliciet zijn, dat wil zeggen dat ze afhankelijk van context en zelfs van waarnemer betekenis krijgen. Datzelfde lijkt te gelden voor de symbolische representaties van het moederschap. Zo kan de Maagd Maria begrepen worden als een symbool van de ontkenning van het vrouwelijk lichaam en de onderwerping daarvan aan de wil van de vader, terwijl zij ook uitgelegd kan worden als een uitdrukking van de waardering voor het moederschap. (Zie ook Warner, 1976.)

Ook de meer moderne vormen van symbolisering van het moederschap zijn niet eenduidig in eenzelfde richting te interpreteren. Afhankelijk van de persoonlijke ervaringen van moeders en de specifieke omstandigheden waarin zij zich bevinden, zullen moeders zich meer herkennen in de romantische voorstelling van het moederschap door Renoir of in de wanhopige schildering van het moederschap door Kollwitz.

Juist in tijden van verandering zijn verschuivingen in de symbolische weergave van het moederschap duidelijk waarneembaar. Zo ging de ontwikkeling naar het exclusief en

sensitief moederschap, in het midden van de vorige eeuw, gepaard met een hernieuwde belangstelling in schilderkunst en literatuur voor het thema moeder en kind. Via de situering van moeder en kind in een landelijke omgeving kreeg de symbolisering van de eenheid tussen moeder en kind als zijnde een natuurlijke eenheid, gestalte (Brandt Corstius, 1981). Hiermee raken we aan de complexiteit van de onderlinge relaties tussen het biologisch en het sociaal moederschap en haar symbolische representaties.

We hebben gezien dat het biologisch moederschap in samenlevingen functioneert via de betekenissen die eraan toegekend worden en tegelijkertijd wordt duidelijk dat het biologisch moederschap zelf symbolische waarde heeft. Onder verwijzing naar de biologische relatie tussen moeder en kind worden vormen van sociaal moederschap als 'natuurlijk' gepresenteerd terwijl het steeds gaat om cultureel geconstrueerde vormen van het moederschap.

In de volgende paragraaf zullen we nagaan of in deze complexe variabiliteit van het moederschap toch een noemer te vinden is op basis waarvan we een grote verscheidenheid aan praktijken omschrijven als 'moederschap'.

2.3. Het zoeken naar de essentie

Het feit dat het moederschap een universele menselijke activiteit is heeft aanleiding gegeven tot de opvatting dat het moederschap dan ook een a-historisch verschijnsel zou zijn. In een dergelijke opvatting wordt de associatiereeks vrouw-moederschap-natuur tegenover de associatiereeks man-arbeid-cultuur geplaatst. Het moederschap wordt beschouwd als natuurlijke oorzaak van de arbeidsdeling tussen de seksen en de ontwikkeling van het gezin, en niet als cultuur, geconstrueerd in menselijke activiteiten. O'Brien merkt hierover op:

"Clearly, reproduction has been regarded as quite different from other natural functions which, on the surface, seem to be equally imbued with necessity; eating, sexuality and dying, share with birth the status of biological necessities The inevitability and necessity of these biological events has quite clearly not exempted them from historical force and theoretical significance".

(O'Brien, 1981, p. 20)

De reductie van het moederschap tot een natuurlijk verschijnsel met enkele allesbepalende kenmerken vormt de kern van de essentialistische benadering ervan. Het essentialisme kan omschreven worden als de zoektocht naar het wezenskenmerk van het moederschap, een wezenskenmerk dat in essentialistische theorieën vervolgens de rode draad vormt van de geschiedenis van het moederschap en ook heden ten dage nog zijn kern uitmaakt. Zo'n essentialistische benadering veronderstelt overigens wel dat zo'n wezenskenmerk empirisch waarneembaar is, of is af te leiden uit de diverse verschijningsvormen van het moederschap.

Het zoeken naar de essentie van het moederschap heeft de theorievorming lang beheerst. Het vormt het uitgangspunt van veel 19e eeuwse theorieën over de relatie tussen individu,

gezin en samenleving en maakt ook deel uit van meer recente gezinssociologische theorieën. In haar analyse van de sociaal-wetenschappelijke constructie van de sexe-verschillen laat Coward zien dat assumpties over het moederschap als uitgangspunt dienen voor veronderstellingen met betrekking tot de ontwikkeling van de verhoudingen tussen de sexen en daarmee voor de ontwikkeling van de samenleving als geheel. Coward:

"These discussions (in de 19e eeuwse sociale wetenschappen, K & V) of sexual relations held absolutely fixed ideas about sex and sexual identity. Sex was heterosexual, reproductive activity and even those theories which argued for primitive promiscuity at the beginnings of human society never questioned the different sexual entities of men and women. Men and women were seen as radically distinct sexual identities and interests. These sexual interests were combined - either amicably or antagonistically - into the practice of marriage and reproduction, the practice on which all civilisation was seen to rest".

(Coward, 1983, p. 254)

Een voorbeeld van een moderne gezinssociologische theorie waarin sprake is van essentialisme met betrekking tot het moederschap, is de structureel-functionalistische theorie van Parsons. In deze theorie wordt 'expressiviteit' als het centrale kenmerk van moederschap beschouwd, een kenmerk dat steeds verder ontwikkeld wordt naarmate de samenleving evolueert. In de hedendaagse geïndustrialiseerde samenleving komt het 'expressief moederschap' tot volle ontwikkeling, volgens Parsons mede onder invloed van de scheiding tussen de private en de openbare sfeer en vanwege het verdwijnen van niet-gezinsleden uit de huishoudens (Parsons, 1956). De 'expressieve moederrol' wordt door Parsons beschouwd als het complement van de 'instrumentele vaderrol'. Ze is gefundeerd in zowel de vrouwelijke biologie als in de voor de samenleving functionele taakverdeling binnen gezinnen⁹. Vooral via het nauwkeurig omschrijven van activiteiten en eigenschappen die in alle tijden en culturen tot het wezen van de moeder zouden behoren, ontdoet deze benadering het moederschap van haar historisch karakter. Het moederschap wordt zo gereduceerd tot een natuurlijk feit.

Een dergelijk essentialisme heeft ook invloed gehad op de feministische analyses van het moederschap. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in het werk van Beauvoir, Firestone en Rich. Zo is het moederschap in Beauvoir's existentialistische theorie per definitie een vorm van immanentie; eindeloze herhaling waaruit niets nieuws tot stand komt. In *De tweede sekse* schetst zij immanentie als de essentie van het moederschap aldus:

"Maar hoe dan ook, baren en zogen zijn geen *activiteiten*, het zijn natuurlijke functies waarin geen enkel project ligt opgesloten; daarin vindt de vrouw dan ook geen enkel motief voor een wat *hautaine* bevestiging of verklaring van haar existentie; ze ondergaat passief en gelaten haar biologisch lot" (Beauvoir, 1976, p.89)

Even verder in de tekst schrijft ze:

"De vrouw is van origine een wezen dat *het* Leven geeft en *haar* Leven niet waagt De definitie van Hegel is dan ook wel bijzonder op haar van toepassing: - Het andere (bewustzijn) is het afhankelijke bewustzijn voor wie de essentiële realiteit dierlijk leven is, dat wil dus zeggen, een vorm van zijn, van leven die door een andere eenheid gegeven is". (Beauvoir, 1976, p. 91)

In een kritiek op dit uitgangspunt van de filosofe die beroemd werd met haar uitspraak 'on n'est pas née femme, on le devient' stelt O'Brien (1981, p. 67-71) de paradox in het werk van Beauvoir aan de orde. Zij concludeert dat Beauvoir een geschiedenis van vrouwen heeft willen schrijven vanuit de vooronderstelling dat vrouwen geen geschiedenis hebben. Het immanente moederschap is immers van alle tijden. Met de assumptie van het moederschap als vorm van immanentie, eindeloze herhaling, is de geschiedenis van vrouwen onmogelijk geworden.

Ook feministische auteurs als Firestone en Rich analyseren het moederschap vanuit een essentialistische benadering. Firestone (1971) ziet in het moederschap het biologisch noodlot dat de oorzaak is van de eeuwige onderdrukking van vrouwen. Rich (1978) maakt een onderscheid tussen het moederschap als instituut en het moederschap als ervaring. Het eerste is volgens haar een mannelijke creatie waarmee het vrouwelijk reproductievermogen en daarmee alle vrouwen, onder controle van mannen zijn gebracht. Het tweede, de ervaring van het moederschap, vormt, volgens Rich, de essentie van het moederschap, de bron van warmte en harmonie vanwaaruit vrouwen de relaties met kinderen gestalte zouden kunnen geven, ware het niet dat mannen dit in de weg zouden staan.

Het is Rosaldo, een feministisch antropologe, die de problematische verhouding tussen het universele en het historisch-specifieke karakter van de sexe-verhoudingen, en daarmee van het moederschap, expliciet aan de orde stelt¹⁰. Zij neemt daarbij een theoretisch standpunt in dat vergelijkbaar is met de theorie van Berger en Luckmann over de sociale constructie van de werkelijkheid. Hierin wordt de menselijke biologische natuur wel als gegeven beschouwd maar uitgesloten als verklaringsgrond voor individueel en sociaal gedrag. Berger en Luckmann stellen dat er evenveel manieren zijn om menselijkheid te definiëren als er menselijke culturen zijn (Berger & Luckmann, 1966, p. 67). Rosaldo past dit uitgangspunt, overigens zonder aan Berger en Luckmann te refereren, toe op de verhoudingen tussen de sexen. In haar 'Gebruik en misbruik van de antropologie' (1982) laat zij allereerst zien dat het weinig zinvol is om de vraag 'Wat is de vrouw?' te stellen, een vraag die centraal staat in Beauvoirs' *De tweede sekse*. In ieder geval kunnen de antwoorden op dergelijke vragen niet dienen om actuele relaties tussen de sexen te begrijpen. Rosaldo geeft aan dat het zoeken naar de oorsprong van seksuele asymmetrie maar evenzeer van allerlei andere menselijke verhoudingen, hetzelfde is als pomen dat de verhoudingen tussen de sexen een transhistorische geldigheid hebben en fundamenteel onveranderlijk zijn. Het probleem is nu juist dat de verhoudingen tussen de sexen zoveel verschillende gedaanten aannemen dat deze niet zijn te begrijpen in termen van een universele oorzaak. Een speurtocht naar de oorsprong van deze verhoudingen leidt volgens Rosaldo te vaak tot het formuleren van dichotome veronderstellingen over het gedrag van

vrouwen en mannen en het verklaren van het individueel gedrag van vrouwen vanuit de fysiologie van hun sexe. Zo'n verklaring staat het analyseren van de verhoudingen tussen de sexen in termen van de actuele constructie van die verhoudingen in de weg. Rosaldo zegt hierover:

"... de positie van een vrouw in het maatschappelijk leven niet onmiddellijk een product is van de dingen die ze doet (en nog minder een functie van wat zij biologisch gezien, is) maar veeleer van de betekenis die haar handelingen krijgen in concrete maatschappelijke interacties. De betekenis die vrouwen toekennen aan hun dagelijkse activiteiten kunnen we alleen begrijpen middels een analyse van de relaties die vrouwen aangaan en de maatschappelijke contexten die zij (samen met mannen) kreetren - en waarbinnen zij gedefinieerd worden".

(Rosaldo, 1982, p. 185)

Vanwege de nauwe verwantschap tussen de kwestie van de essentie van het moederschap en de essentie van de verhoudingen tussen de sexen (waarvoor het biologisch moederschap vaak als oorzaak aangevoerd wordt) lijkt ons dat deze stelling ook voor het moederschap opgaat. Bovendien hebben we in het voorafgaande gekonstateerd dat biologische aspecten als zwangerschap, baren en voeden wel universele verschijnselen zijn maar dat dat nog niets zegt over de betekenis die eraan gehecht wordt in verschillende samenlevingen. Dat wil zeggen; niet het gebruik van een universele term 'moederschap' is problematisch maar wel de suggestie dat het moederschap een universeel karakter heeft.

2.4. Het moederschap: institutie én instituut

Teneinde begripsverwarring te voorkomen lijkt het wenselijk ook op theoretisch niveau een onderscheid aan te brengen tussen universele en historisch en cultuur-specifieke aspecten van het moederschap. Het door Zijdeveld geformuleerde onderscheid tussen de begrippen 'institutie' en 'instituut' kan daartoe bruikbaar zijn.

Zijdeveld (1974, p. 37) reserveert het begrip institutie voor een fundamenteel menselijk handelingspatroon, dat de mens dwingt om bepaalde handelingen op bepaalde wijze te verrichten en dat daarmee de voor de mens noodzakelijke stabiliteit en zekerheid verschaft. Het begrip *instituut* krijgt een beperkter invulling. Een instituut is een historisch en sociaal-cultureel bepaald handelingspatroon, dat een specifieke concretisering vormt van een institutie en als zodanig op een historisch bepaalde wijze de kenmerken van een institutie in zich draagt.

Zo kan de Rooms-katholieke kerk beschouwd worden als het instituut dat de historische concretisering is van de institutie religie. Het instituut monogaam en heterosexueel huwelijk is een specifieke concretisering van de institutie verwantschapshuishouding en van de institutie politiek systeem is de parlementaire democratie een relatief recente concretisering. Van kennis theoretisch belang is Zijdevelds toevoeging dat de instituties zich altijd slechts voordoen in hun historisch en cultureel specifieke gedaante, namelijk als instituut. Met andere woorden, we kunnen de instituties als zodanig niet empirisch waarnemen en

kennen: ze doen zich slechts in de vorm van instituten aan ons voor. Wanneer we dit onderscheid toepassen op het moederschap betekent het dat we de historisch en cultureel specifieke vormen van moederschap beschouwen als de instituten van een fundamenteel menselijk handelingspatroon dat we echter niet empirisch kunnen identificeren: de institutie moederschap.

In tegenstelling tot de bovengenoemde voorbeelden van instituties doet zich met betrekking tot de institutie moederschap een definitorisch probleem voor. We beschikken niet over van elkaar te onderscheiden begrippen die de institutie en een instituut van het moederschap kunnen aanduiden. Hiermee lijken we weer terug te zijn bij het begin van dit hoofdstuk, ware het niet dat we nu in ieder geval een theoretisch onderscheid kunnen maken tussen historisch en cultureel specifieke vormen van moederschap en het meer universele fundamenteel-antropologische verschijnsel moederschap. Een oplossing voor het definitorisch probleem van het onderscheid tussen de institutie en het instituut moederschap is, als we geen kunstmatige oplossing voorstaan, noodgedwongen pragmatisch.

Met name in theoretische studies is het belangrijk om het sociologisch karakter van het te analyseren type moederschap te beschrijven. Zo'n pragmatische oplossing kan inhouden dat we het begrip 'moederen' gebruiken als we de institutie bedoelen, de universele, inhoudelijk niet nader omschreven relatie van vrouwen tot het nageslacht, terwijl we bijvoorbeeld de term 'sensitief moederschap' gebruiken voor de hedendaagse westerse vorm van moederen. Op deze wijze kan vermeden worden dat gesproken wordt over 'het moederschap' wanneer een specifieke verschijningsvorm wordt bedoeld.

In dit verband merkt Zijdeveld (1974, p. 10) op dat het onderscheid tussen institutie en instituut etnocentrisme kan voorkomen. Etnocentrisme doet zich voor wanneer men de eigen norm tot maatstaf verheft en eigentijdse instituten beschouwt als universele instituten (instituties) die het meest in overeenstemming zijn met de menselijke natuur. Ook de voorstelling van het hedendaagse westerse moederschap als ware het een instituut met universele geldigheid (institutie), is een vorm van etnocentrisch denken. In dit licht kan Parsons' 'expressieve' moederschap gezien worden als een projectie van kenmerken van het westerse middenklasse-moederschap op alle andere instituten van het moederschap. Het onderscheid tussen de institutie en het instituut is niet alleen van belang voor de interpretatie van historische en antropologische vormen van moederschap, maar kan ook van nut zijn bij het analyseren van hedendaagse veranderingen in het moederschap. Met name cultuur-pessimistische theorieën, waaruit angst blijkt voor het verdwijnen van instituties zodra er sprake is van veranderingen in instituten, worden door Zijdeveld ter discussie gesteld. We kunnen denken aan Gehlen's begrip 'Institutionsabbau' voor de veranderingen in eigentijdse instituten (Gehlen, 1957). Ook *Haven in a Heartless World* van Lasch (1977) kan gelezen worden als een cultuur-pessimistische theorie over de ontwikkeling van het

gezin, het vader- en het moederschap. Deze cultuurfilosofen lijken zo gehecht te zijn aan eigentijdse instituten dat zij het afbrokkelen ervan zien als een afbraak van de eraan ten grondslag liggende instituties. Alsof met het verdwijnen van het patriarchale gezin elk op verwantschap gebaseerd huishoudingssysteem zou verdwijnen en alsof met de feministische kritiek op het exclusief en sensitief moederschap elke zorgende betrokkenheid van moeders ten opzichte van kinderen gekritiseerd zou worden. Van 'Institutionsabbau' in de zin waarin Gehlen dit begrip hanteerde is echter geen sprake wanneer het gaat om het vervangen van instituten door andere. Veeleer is er sprake van structurele institutaire veranderingen die niet meer maar ook niet minder dan de dynamiek teweegbrengen die geschiedenis heet.

2.5. Moederen als een aangelegenheid voor vrouwen

Alhoewel het taalgebruik ons al dwingt om de term moederen voor vrouwen te reserveren en de redenering dat het moederen een aangelegenheid is voor vrouwen daarom alleen al een bijna tautologisch karakter draagt, zijn er ook theoretische redenen om het moederen analytisch tot vrouwen te beperken en mannen ervan uit te sluiten. Deze redenen zijn zowel van biologische als van sociologische aard.

Allereerst zijn er de biologische redenen. In een eerdere paragraaf van dit hoofdstuk stelden we dat aan de biologisch reproductieve eigenschappen van vrouwen en mannen geen andere dan in een bepaalde maatschappelijke context geldende betekenis toegekend kan worden. Noch gedrag en positie van vrouwen en mannen noch betekenissen van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' in bepaalde samenlevingen zijn herleidbaar tot hun respectievelijke biologisch reproductieve eigenschappen. Dat neemt niet weg dat de relatie van vrouwen tot de reproductie van het nageslacht op grond van de biologische constitutie van de sexen een andere is dan die van mannen. Ondanks de te verwachten verdere ontwikkeling van reproductietechnieken, is het nog steeds zo dat vrouwen wel en mannen niet *kunnen* delen in de directe lichamelijke ervaringen van menstruatie, ovulatie, zwangerschap, geboorte en zorging. We schrijven *kunnen* omdat het vrouw-zijn in principe deze mogelijkheden impliceert. Het delen in deze ervaringen kan echter niet functioneren als een criterium voor vrouwelijkheid.

Een tweede, en waarschijnlijk even fundamenteel aspect van het verschil tussen biologische vrouwen en mannen ligt vevat in de uitspraak van de 18e eeuwse Nederlandse onderzoeker Schouten die stelde: "Een vrouw is altijd zeker van haar moederschap, een man nooit van zijn vaderschap"¹¹ ("Mater certa, pater semper incertus"). Over de wijze waarop dit fundamenteel verschil tussen de sexen in de geschiedenis heeft gefunctioneerd, zijn met name in de vorige eeuw vele studies verschenen¹². Ook daarin speelt zich de discussie af over de interpretatie van de betekenis van dit verschil. Moet dit beschouwd worden als een oorzaak

dan wel als een structurende factor in de geschiedenis van het ouderschap, of moeten we de geschiedenis van het ouderschap lezen als een geschiedenis van de interpretatie van dit verschil tussen de sexen?

In een poging om tot een synthese van deze beide opvattingen te komen ontwikkelde O'Brien een dialectische theorie van de menselijke reproductie (O'Brien, 1981). In het kort behelst die het volgende: het biologisch reproductieproces dient beschouwd te worden als een materiële substructuur van de menselijke geschiedenis (evenals bijvoorbeeld het productieproces een materiële substructuur is). Het biologisch reproductieproces vormt het kader waarbinnen vrouwen en mannen zich verhouden tot het in stand houden van de soort. Omdat vrouwen en mannen een andere biologische relatie hebben met de voortplanting ontwikkelen ze ook een ander reproductief bewustzijn. Volgens O'Brien (p. 53) weerspiegelt zich in dat bewustzijn bij vrouwen de continue relatie tot de reproductie, terwijl er bij mannen de discontinue relatie in tot uitdrukking komt. De concrete vormen die dit bewustzijn aanneemt variëren al naar gelang de inhoud en de betekenis die in een specifieke samenleving aan de reproductie toegekend worden.

Deze analyse van het verschil tussen de sexen vanuit de materialiteit van het lichaam en het daarmee in verband te brengen reproductief bewustzijn van vrouwen en mannen biedt ruimte om zowel de verschillende relaties van vrouwen en mannen tot het feitelijk ouderschap als het verschil in reproductief bewustzijn te problematiseren zonder er bij voorbaat van uit te gaan dat het ouderschap een vrouwenzaak is. Daarbij is het wel zaak vaders als een aangelegenheid voor mannen en moeders als een aangelegenheid voor vrouwen te benoemen.

Daarmee komen we op de tweede reden voor het reserveren van het begrip 'moeders' voor vrouwen, een sociologische reden. Sinds de laatste jaren enkele vaders de volledige dagelijkse verzorging van kinderen op zich nemen en meerdere vaders zijn gaan deelnemen aan die zorg, is men geneigd te spreken over vaders die 'moeders'. De psycho-analyticus Bopp (1984) heeft voor deze vaders zelfs de term 'Mappis' bedacht. Een dergelijke redenering gaat uit van een noodzakelijke en algemene karakterisering van de moeder- en vaderrol. Tot de moederrol zou in die redenering de feitelijke dagelijkse verzorging van de kinderen horen, zodat vaders die die taak op zich nemen gezien worden als mannen die zich gedragen als moeders.

In plaats van deze sexe-stereotype karakterisering van gedragingen van vrouwen en mannen met betrekking tot kinderen is het juist de term moeders te reserveren voor het zorgend gedrag van vrouwen ten opzichte van kinderen, terwijl met de term vaders het zorgend gedrag van mannen met betrekking tot kinderen aangeduid kan worden. Wanneer vaders in toenemende mate de dagelijkse zorg voor kinderen op zich zouden nemen, spreken we niet van de toenemende vervulling van de moederrol door de vader maar van sociale veran-

deringen die duiden op wijzigingen in zowel de moeder- als de vaderrol en daarmee van zowel het instituut vaderschap als het instituut moederschap.

Noten

- 1 Donzelot vat de met deze benaderingen samenhangende praktijken samen met het begrip 'bio politieken' (Donzelot, 1979).
- 2 Onder andere Margaret Mead *Male and Female* (1949), Margaret Mead en Niles Newton, 'Pregnancy, Childbirth and Outcome: A Review of Patterns of Culture and further Research Needs' (1967), Robert Briffault, *The Mothers* (1969), David Metzger, *Birth* (1973), Barbara Ehrenreich en Deidre English, *For her own Good* (1978), Brigitte Jordan, *Birth in four Cultures* (1978), Landa Gordon, *Woman's Body Woman's Right: A social History of Birthcontrol in America* (1977), Jacques Gélys, *De boom en de vrucht* (1987). Zie voor studies van Franse gebruiken en mythen met betrekking tot de biologische reproductie ook de bibliografie van laatstgenoemde.
- 3 Vooral naar aanleiding van een kritiek op haar jeugdstudie *The Coming Age of Samoa* door de Australische emeritus hoogleraar Freeman. In zijn boek *Margaret Mead and Samoa: the Making and Unmaking of an Anthropological Myth* kritiseert hij Mead's beschrijving van de Samoaanse samenleving én haar theorie over de waarde van de cultuur bij de (sexuele) opvoeding van meisjes en jongens. Hoewel het werk van Freeman nog in het jaar van verschijnen (1983) door vooraanstaande antropologen, als eenzijdig, methodologisch onbetrouwbaar en aanmatigend werd veroordeeld, heeft de kritiek de reputatie van Mead veel schade toegebracht. Met name de gretigheid waarmee de pers en niet ingewijden Mead's gedachtegoed verworpen hebben, werpt een scherp licht op de controversialiteit van haar opvattingen over de culturele bepaaldheid van de seksuele ontwikkeling van de sexen. Zie voor een helder debat over Mead en Freeman, Ivan Brady (Ed.) *Speaking in the Name of the Real: Freeman and Mead on Samoa*, in *American Anthropologist* (1983).
- 4 De verklaring van Bachofen wordt in twyfel getrokken door Gélys. "Een rite die zo oud en algemeen is heeft aanleiding gegeven tot verschillende antropologische interpretaties. Om te beginnen weten we welke niet juist zijn: het is niet de afspiegeling van de overgang van het matriarchaat naar het patriarchaat zoals Bachofen meende, of het teken van opkomende vaderlijke macht, zoals Von Dargun betoogde. Maar om het vervolgens eens te worden over de ware betekenis, is een ander verhaal. In ieder geval leidde in West Europa het idee dat de oude agrarische gemeenschappen over de oorsprong van het leven hadden, logischerwijs tot een ritueel van erkenning van het vaderschap. Oorspronkelijk vormde het mannenkraambed een aannemingsrite waarbij de vader op symbolische of nabootsende wijze plechtig deed alsof hij zelf het kind had gebarnd, dat daardoor in het openbaar en in mystieke zin werd erkend en aanvaard. Vanuit dit gezichtpunt is het duidelijk dat het mannenkraambed een socialisatie van de man als vader was" (Gélys, 1987). Met deze laatste zin wordt Gélys' afwijzing van Bachofen's interpretatie van de oouade onbegrijpelijk. Wellicht heeft Bachofen zich meer dan Gélys gerealiseerd dat de symbolische overdracht van het kind aan de vader onder patriarcale verhoudingen tevens een overdracht van de macht op de vader impliceerde.
- 5 Jansen noemt dit verhaal een 'mythe' maar gezien de beperkte reikwijdte van het thema en de inhoud van het verhaal, lijkt ons de term 'legende' beter op zijn plaats.
- 6 De Volkskrant, 2 oktober 1987. Een meer uitgebreide reportage verscheen in *Panorama*, nr. 44, 1987.
- 7 Zo weet Tolstoj's Anna Karenina haar zoon goed verzorgd in de handen van de kinderjufvrouw en is haar liefde voor het kind op geen enkele wijze verstengeld met haar bijdrage aan zijn dagelijkse verzorging. Hetzelfde beeld komt naar voren in *The Awakening* van Kate Chopin, in *Madame Bovary* van Gustave Flaubert en ook in Nederlandse romans van Couperus, Fredrik van Eeden en Lodewijk van Deyssel. Ook in Freud's beschrijvingen van het burgerlijk milieu in Wenen komt naar voren dat ouders de dagelijkse zorg voor de kinderen aan hun personeel overlaten. De venzelfsprekendheid waarmee Freud beschrijft dat de kinderen in Wenen blijven terwijl hun ouders lange reizen ondernemen, getuigt ervan dat hij in het dagelijks leven niet sterk hecht aan nabijheid tussen ouders en kinderen. Zie onder andere *Kleine Hans* (1979).
- 8 Zie voor een meer uitgebreide bespreking van het werk van Neumann, Adrienne Rich 'Of woman born' (1979) p. 104.
- 9 Zie voor feministische kritieken op Parsons complementaire ouderrollen in het kader van het functionele kerngezin, N. Chodorow, *The Reproduction of Mothering* (1978), K. Millet, *Sexual Politics* (1970), D. Morgan, *Social Theory and the Family* (1975), A. Oakley, *Housewife* (1977).
- 10 Haar aanzetten zijn verder ontwikkeld door R. Coward die is nagegaan hoe in de geschiedenis van de sociale wetenschappen de sexe relaties als organische variabele geconstrueerd zijn. Daaruit concludeert ze: "It will be

necessary to examine, in any future study of sexual relations the historical changes in the construction of sexual identity and how power is exercised within the sexual domain. This will require abandoning once and for all ideas of fixed, natural sexual instincts and identities. But it will also require that we do not make the mistake which sometimes accompanies this proposition. This mistake is in reducing the sexual domain to a reflection of other social practices, a reduction which inhibits the investigation of the historical construction of sexuality" (Coward, 1983, p. 279).

11 Coward, a.w., p 61.

12 Coward, a.w.

3. HET GEINDIVIDUALISEERDE MOEDERSCHAP

3.1. Inleiding

Het 'nieuwe en unieke' instituut moederschap (Bernard, 1974) kan beschreven worden vanuit de positie van de voor dit instituut 'vrijgestelde' vrouw, de moeder.

De aard van het hedendaags moederschap komt niet alleen tot uiting in de taken van de moeder en haar positie in het gezin. Het moederschap uit zich ook in opvattingen over de opvoeding, in sociale relaties waarin het is ingebed, in de wijze waarop het moederschap het zelfbewustzijn van de vrouw die moeder is structureert, in de verhoudingen tussen ouders en kinderen en tussen de ouders onderling en in de verwachtingen die anderen hebben van het gedrag van een moeder.

In dit hoofdstuk willen we enkele van deze componenten analyseren. We vangen het hoofdstuk aan met de resultaten van een, in het kader van het onderzoek verrichte, voorstudie naar de beelden van het moederschap in Nederland in de periode van 1960 tot 1980. Hieruit concluderen we dat deze beelden verschoven zijn en dat op dit moment het moederschap beschouwd wordt als 'een middel tot zelfontplooiing'. Dit beeld nu zullen we analyseren als een uitdrukking van de modernisering van het instituut moederschap.

Vooraf willen we opmerken dat de in paragraaf 3.2. beschreven beelden van het moederschap gebaseerd zijn op een inhoudsanalyse van twee Nederlandse vrouwenbladen, Libelle en Margriet, jaargangen 1960, 1970 en 1980¹. Deze beelden en de verschuivingen daarin worden hier gepresenteerd als een indicatie voor veranderingen in normen en waarden met betrekking tot het moederschap in Nederland. Tevens worden de beelden in de context van een aantal voor het moederschap relevante gegevens uit de respectievelijke perioden geplaatst. In de hierna volgende hoofdstukken zijn de mate waarin moeders met jonge kinderen deze opvattingen delen en de mate waarin deze opvattingen een rol spelen in het dagelijks leven en de beleving daarvan onderwerp van de studie.

3.2. Van opoffering naar zelfontplooiing

De moeder is niet meer wie zij was. Van een moeder van twaalf kinderen is zij veranderd in de moeder van Brigitte en Joris om tenslotte in dit decennium uit te groeien tot Gwen die ook nog kinderen heeft. Dat is tenminste het beeld dat oprijst uit de jaargangen 1960, 1970 en 1980 van de Nederlandse vrouwenbladen *Libelle* en *Margriet*.

De veranderingen in de beeldvorming met betrekking tot het moederschap betreffen niet alleen de persoon van de moeder. Ook ten aanzien van haar taken in huis en haar sociale omgeving, van haar arbeid buitenshuis, van haar opvoedende taken en haar relatie met de kinderen, van de positie van de vader en de waardering van het moederschap zijn sinds 1960 nieuwe beelden gevormd.

In het onderstaande zullen we deze veranderingen beschrijven aan de hand van drie geconstrueerde beelden; 'Moederschap is opoffering' (1960); 'Moederschap is opvoeding' (1970); 'Moederschap is zelfontplooiing' (1980).

Moederschap in 1960: Opoffering

In het begin van de jaren zestig vinden in Nederland de veranderingen plaats die de 'moderne samenleving' in een stroomversnelling brengen.

In 1960 zijn deze veranderingen in aanzet aanwezig. Drie recente studies naar het dagelijks leven in Nederland (van Rijswijk-Clerkx, 1981; Gastelaars, 1985 en van Setten, 1986), schetsen de leefomstandigheden van de gezinnen in deze periode.

Een factor die grote invloed heeft op het dagelijks leven van moeders is de omvang van het gezin. Tot 1964 neemt de Nederlandse bevolking toe en zijn grote gezinnen een algemeen verschijnsel. Het huishoudelijk werk neemt veel tijd in beslag, de introductie van tijdsbesparende apparatuur als koelkast, wasmachine en elektrische naaimachine is nog maar net begonnen en heeft nog lang niet alle gezinnen bereikt. De centrale verwarming en de douche zijn voor velen een nog ongekende luxe en supermarkten zijn er nog maar weinig. De Nederlandse huisvrouw maakt dan ook in 1955 werkweken van gemiddeld 62 uur en in 1966 doet ze dat nog. Ook het feit dat de vrije zaterdag in 1960 nog niet volledig is doorgevoerd en het floreren van het midden- en kleinbedrijf draagt bij aan de lange werkweek van de Nederlandse huisvrouw.

Daar staat tegenover dat de migratie van grote delen van de bevolking naar forensendorpen pas is begonnen, zodat traditionele steun- (en controle)netwerken nog functioneren. Van Rijswijk-Clerkx vermeldt dat vooral de moeder-dochter relatie voor de nodige ondersteuning zorgt. Tegen deze achtergrond moet het beeld van het opofferend moederschap geplaatst worden. De verschillende componenten waaruit het beeld van de zichzelf opofferende moeder is samengesteld zijn; het in-wezen-moederschap, de vanzelfsprekendheid van het moederschap, de dienstbaarheid aan het gezin als geheel, soberheid, een streng

arbeidsethos en een hiërarchische relatie tussen ouders en kinderen.

Voor een goed begrip van het opofferend moederschap moeten we bedenken dat in 1960 met het begrip 'opoffering' een heel andere gevoelswaarde gepaard gaat dan tegenwoordig het geval is. Het 'moralistisch ethos' (Adriaansens en Zijdeveld, 1981, p. 110 e.v.) van de na-oorlogse jaren impliceert dat dienstbaarheid en opoffering, tenminste in het privé-leven, gezien worden als positieve waarden. Tegen de achtergrond van de wederopbouw van het land en de acties voor het herstel van het gezin, is het begrijpelijk dat degene die in haar persoon en arbeid de dienstbaarheid gestalte geeft, de moeder van het grote gezin, veel waardering ten deel valt.

Het idee dat de vrouw 'in-wezen-moeder' is vormt de bindende factor in het opofferend moederschap. Dit idee, dat verwijst naar de alomvattende moederlijkheid van vrouwen, berust op de vooronderstelling dat vrouwen als zij moeder worden intuïtief weten wat het beste is voor de kinderen. Tegelijkertijd, en in ogenschijnlijke tegenspraak daarmee, betekent het in-wezen-moederschap echter dat de zorg van de moeder in eerste instantie het gezin als geheel omvat, een geheel waaraan ook de individuele belangen van de kinderen ondergeschikt zijn. Als de gezinsbelangen dat vereisen zal de moeder weinig tijd en aandacht voor afzonderlijke kinderen opbrengen. Goed moederschap dient het gezin en wordt niet afgemeten aan de individuele relatie tussen de moeder en elk van haar kinderen.

Het idee dat vrouwen in-wezen-moeder zijn komt eveneens tot uiting in de aanname dat gehuwde vrouwen als vanzelfsprekend kinderen krijgen. De drang tot het krijgen van kinderen lijkt een met het huwelijk verworven instinct (zie ook MacIntyre, 1976), het aantal kinderen dat men krijgt hangt af van de loop der omstandigheden.

In het beeld van het opofferend moederschap bestaat waardering voor organisatorische kwaliteiten van de huisvrouw, voor haar soberheid, spaarzaamheid en arbeidszin. Het economisch belang van de huisvrouw voor de samenleving wordt onderstreept. Als taken van de huisvrouw gelden vooral de zorg voor het huishouden, het voedsel en de kleding van de gezinsleden in combinatie met de opvoeding van de kinderen. Deze laatste taak vereist voornamelijk doelbewust leiding geven en het geven van het goede voorbeeld. Opvoedingsdoelen hebben een morele lading, termen als goed en kwaad, plichtsbetrachting en respect voor de medemens vormen de richtlijnen tot het hanteren van een praktische moraal. Hiervoor draagt de moeder de dagelijkse verantwoordelijkheid terwijl de vader als sanctionerende autoriteit op de achtergrond blijft. In het beeld van het opofferend moederschap vormt de moeder de spil van het gezin, niet alleen heeft zij de zorg voor de interne gezinsrelaties ook neemt zij een positie in tussen de vader en de kinderen. Als spil van het gezin heeft de moeder de taak de harmonie in het gezin te bevorderen.

Moederschap in 1970 Opvoeding

De in de jaren zestig toegenomen welvaart en de drastische terugloop van de bevolkingsgroei vormen de achtergrond van het beeld van het moederschap waarin de opvoedende taak centraal staat. In 1970 is het gebruik van de pil - door gehuwde vrouwen - vrij algemeen geaccepteerd en daarmee ook de gezinsplanning. Het beperkte aantal kinderen per gezin maakt dat elk kind meer leefruimte in huis en meer speelgoed tot haar beschikking heeft dan in 1960. Zowel Gastelaars (1985) als van Rijswijk-Clerkx (1981) merken echter op dat de kinderen in 1970 tegelijkertijd minder bewegingsvrijheid hebben tengevolge van het toenemende autoverkeer en de uit de grond rijzende galerijflats. Het aantal uren dat door huisvrouwen besteed wordt aan het huishoudelijk werk neemt geleidelijk af, zowel het verminderde aantal kinderen per gezin als de aanwezigheid van huishoudelijke apparatuur maken dit mogelijk. Meer dan in 1960 werken Nederlandse moeders buitenshuis, veelal in deeltijd en als de kinderen naar school zijn. In verband met de toenemende industrialisering zet ook de migratie naar gebieden buiten de Randstad door, steeds meer vrouwen zorgen voor hun kinderen en het huishouden zonder de steun van hun moeders en zussen.

De toenemende industrialisatie heeft ook een andere zijde, geconstateerd wordt dat er behoefte is aan het verhogen van het sociaal en cultureel peil van de bevolking. De overheid stelt zich ten doel traditionalisme en beslotenheid te doorbreken, professionalisering van het moederschap wordt gezien als een middel om de gezinnen het 'moderne leven' bij te brengen. Moederschap wordt een beroep waarvoor bewuste betrokkenheid en kennis noodzakelijk is. Het opvoedend moederschap van het begin van de jaren zeventig gaat vergezeld van een humanistisch kinsbeeld. Dit kinsbeeld steunt op de opvatting dat kinderen begeleid moeten worden in hun natuurlijke drang om zich te ontwikkelen tot een vrij en zelfstandig mens. De taak van de moeder bestaat in dit beeld vooral uit het creëren van een sfeer waar het kind voldoende zelfvertrouwen uit put, waaraan het voldoende aandacht krijgt en deskundig gestimuleerd wordt om de eigen mogelijkheden te ontdekken en te ontwikkelen. Deskundigen adviseren de moeder om zo weinig mogelijk gedragsrichtlijnen te hanteren, opvoeden is meer een kwestie van begeleiden dan van aanpassen van het kind. Met het oog op de individuele ontwikkeling van het kind wordt de gezinsplanning en -beperking een thema. Hierbij wordt de behoefte van het kind aan aandacht, tijd, geld en ruimte benadrukt.

In het beeld van het opvoedend moederschap neemt het belang van het huishoudelijk werk aan betekenis af, de moeder wordt op de eerste plaats als moeder gezien en op de tweede plaats als huisvrouw. Daar waar huishoudelijk werk en opvoedende taken met elkaar concurreren gaat de opvoeding voor. 'Beter wat stof op de richels dan een kind dat onvoldoende gestimuleerd is' zo is de redenering. Het beeld van de ideale huisvrouw valt niet

meer volledig samen met dat van de ideale moeder.

Tenslotte brengt het beeld van het opvoedend moederschap ook een verschuiving van de positie van de vader in het gezin met zich mee. De moeder blijft weliswaar de verantwoordelijkheid voor de verzorging en opvoeding van de kinderen houden maar in het belang van het kind wordt een actieve betrokkenheid van de vader nodig geacht. De vrije tijd van de vader is niet langer heilig en net als de moeder dient hij in zijn omgang met de kinderen rekening te houden met de leeftijdsfase en de specifieke ontwikkeling van het kind.

Mannen zijn echter niet alleen vader, het opvoedend moederschap vooronderstelt een gelijkwaardige relatie tussen vrouw en man waarvoor nu ook de man verantwoordelijk wordt. Hij dient meer te zijn dan de consument in het gezin en een actieve rol te spelen in het harmonieus houden van de huwelijks- en gezinsrelatie.

Moederschap in 1980: Ontplooiing

Het beeld van het moederschap als middel tot zelfontplooiing vigeert tegen de achtergrond van een proces van vrouwenemancipatie, een toename van het opleidingsniveau van vrouwen en een versnelde toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt (Oudijk, 1983).

Het aantal kinderen per gezin is in 1980 gestabiliseerd, gemiddeld worden er twee kinderen per gezin geboren. Voor het eerst worden er meer kinderen geboren in de gezinnen uit de hogere inkomensgroepen dan in gezinnen uit de lagere inkomensgroepen. Kinderzegen lijkt een luxe-artikel te zijn geworden nu kinderen veel kosten en geen bijdrage meer leveren aan het gezinsinkomen (van Setten, 1986).

De gehuwde vrouwen die tot de arbeidsmarkt toetreden zijn ofwel afkomstig uit de hogere milieus, en zij hebben veelal ook een hogere opleiding gevolgd, ofwel uit de laagste inkomensgroepen. Deze laatste categorie vrouwen werkt vooral buitenshuis om het gezinsinkomen op een zodanig peil te houden dat men niet te zeer achterblijft bij de algemene welvaart, tegelijkertijd ontdekken ook zij de voordelen van economische onafhankelijkheid. In het algemeen kan gezegd worden dat ten gevolge van het beperkte kindertal en het gemak van huishoudelijke apparatuur, bij grote groepen vrouwen een behoefte aan vorming en scholing is ontstaan (van Rijswijk-Clerckx, 1981).

Het gezin is niet langer dé vorm van samenleven, het aantal echtscheidingen is in de jaren zeventig fors gestegen, samenwonende ouders zijn niet langer uitzondering en vele alternatieve opvoedingssituaties worden ontwikkeld. De bewuste kinderloosheid wordt als te respecteren beslissing - althans in de publieke opinie - onderschreven (Oudijk, 1983).

Tegen deze achtergrond behoeft het moederschap motivatie, een kwestie die dan ook een centrale plaats inneemt in de opvatting van het moederschap als middel tot zelfontplooiing.

Moederschap is in deze opvatting niet meer een op traditie berustende vanzelfsprekendheid,

niet meer een taak in dienst van de samenleving maar het wordt beschouwd als één van de mogelijke vormen van levensvervulling voor vrouwen. Het moederschap wordt voorgesteld als iets waarvan de vrouw kan genieten, ze kan er persoonlijke eigenschappen in ontdekken die zonder het moederschap verborgen zouden blijven, ze kan er zichzelf in kwijt. Het criterium voor de keuze van kinderen wordt dan ook per definitie bij de vrouw zelf gelegd, inhoudelijke waarde-oordelen ontbreken. Uitgangspunt is dat iedere vrouw met betrekking tot het moederschap die beslissing neemt die het best bij háár situatie past.

Datzelfde geldt ten aanzien van de relatie waarbinnen de vrouw moeder wordt en de wijze waarop ze de zorg voor de kinderen organiseert, ook dit wordt beschouwd als een kwestie van vrije keuze. Alhoewel in de opvatting van het moederschap als vorm van zelfontplooiing het huwelijk en de hoofdverantwoordelijkheid van de moeder voor de kinderen norm blijven, is er sprake van een liberale welwillendheid ten opzichte van alternatieven, mits deze voortkomen uit een bewuste keuze.

De nadruk op de bewuste motivatie voor het krijgen van kinderen steunt niet alleen op het belang van het moederschap als vorm van zelfontplooiing voor vrouwen maar wordt evenzeer gezien als dé voorwaarde voor een harmonieuze moeder-kind relatie. De opvoeding is in 1980 een sensitieve taak geworden. In plaats van de morele, hiërarchische en pedagogische relatie tussen moeder en kind komt de psychologische relatie centraal te staan. Ontaan van hiërarchische elementen wordt opvoeden voorgesteld als een middel tot wederzijds genieten en ontplooiën, waarbij het onderkennen van het eigen gevoel, ook als hieraan negatieve aspecten kleven, wezenlijk is. Een voorwaarde voor het tot stand brengen van een dergelijke psychologische relatie met de kinderen is de bewuste keuze voor het moederschap (zie ook Brinkgreve en Korzec, 1978).

In de opvatting van het moederschap als vorm van zelfontplooiing voor vrouwen ontbreekt een eenduidig beeld van de vader. De inhoud van het vaderschap wordt vooral gedefinieerd aan de hand van activiteiten die vaders met de kinderen ondernemen. De verzorging van de kinderen door de vader neemt een geringe plaats in in het beeld van de vader. Terwijl het werk buitenshuis van de moeder als een soort vrije tijdsbesteding gezien wordt is het omgekeerde ten aanzien van vaders het geval; hun betrokkenheid bij de kinderen is een vorm van, weliswaar aan te bevelen, vrije tijdsbesteding. Hieruit vloeit voort dat de relatie tussen vader en kind een andere is dan de relatie tussen moeder en kind. De norm van het sensitieve ouderschap is voor vaders minder dwingend.

Aan het beeld van het moederschap als middel tot zelfontplooiing zoals dat naar voren komt in de vrouwenbladen van 1980 kunnen we drie componenten onderscheiden:

Op de eerste plaats is de vanzelfsprekendheid van een strikte taakverdeling tussen de seksen vervaagd. De scheiding tussen koesteren en kostwinnen is niet meer zo eenduidig, er

is ruimte voor een diversiteit aan taakverdelingen tussen ouders

Op de tweede plaats maakt een hiërarchisch-pedagogische benadering van de ouder-kind relatie plaats voor een sensitieve benadering

Op de derde plaats wordt de persoonlijke identiteit van de moeder geaccentueerd. Zowel in de motivatie voor het moederschap, in de moeder-kind relatie als in de organisatie van het moederschap vormt de persoon van de moeder het uitgangspunt. Het moederschap krijgt zin en betekenis via de subjectiviteit van de vrouw die moeder is

De vraag naar de relatie tussen deze beelden van het moederschap in vrouwenbladen, veranderingen in de sociaal-culturele werkelijkheid en veranderingen in de opvattingen van vrouwen die moeder zijn, dient zich nu aan. Voor wat dit laatste aspect betreft verwijzen we naar hoofdstuk 6. De relatie tussen media en samenleving is in de loop der tijden op verschillende manieren geconceptualiseerd. Muskens (1980) onderscheidt daarin drie assumpties, 1) in de media worden samenleving en cultuur weerspiegeld, 2) media dienen ter sociale controle en 3) media beïnvloeden gedrag van mensen. Op deze plaats zullen we ons beperken tot de vraag of de veranderingen in de beelden van het moederschap uitdrukking zouden kunnen zijn van sociaal-culturele veranderingen.

Zonder de pretentie te hebben dit proces uitputtend te kunnen beschrijven - het accent van dit onderzoek ligt immers op de empirische studie van het leven van moeders met jonge kinderen - willen we een aantal veranderingen in samenleving en cultuur bespreken die tot uitdrukking komen in de recente veranderingen in het beeld van het moederschap. Dit doen we, eveneens, aan de hand van de drie eerder genoemde studies.

Als voorwaarden voor de veranderingen in het moederschap zijn de indirecte gevolgen van de opkomst van de verzorgingsstaat en de na-oorlogse industrialisering van Nederland van belang. In dit kader spelen vooral een toenemende welvaart, verkorting van de arbeidstijd, uitbreiding van de leerplicht en de opkomst van professionele hulpverleningsinstanties een rol. Wat betreft de emotionele en materiele verzorging van de kinderen signaleren de drie bovengenoemde auteurs aan het eind van de jaren vijftig een omslag in de pedagogische bemoeienis met het gezin.

"Die verandering uitte zich in een golf van kritiek, gericht op ouders die hun kinderen nog onvoldoende naar moderne pedagogische maatstaven opvoeden"

(van Setten, 1986, p. 154)

Gastelaars brengt deze omslag in verband met de door de politiek noodzakelijk geachte 'verhoging van het sociaal-culturele peil onder de bevolking'. Hiertoe richtte men zich op de huisvrouw.

"Met name huisvrouwen werden als *social pace setters* ontdekt. Zij moesten leren omgaan met geld en met moderne kledings- en voedingspatronen, zij moesten ontvankelijk worden voor de moderne, dus voor de industrialisatie bruikbare mentaliteit - dan ging de rest vanzelf"

(Gastelaars, 1985, p. 181)

De materiële voorwaarden voor de veranderingen in het moederschap worden door de drie auteurs eveneens gesitueerd in de jaren zestig. Zo zorgde het verminderen van de woningnood en het vergroten van de woningen in het begin van de jaren zestig ervoor dat de na-oorlogse gewoonte van het 'inwonen' van startende gezinnen in onbruik raakte en dat de norm van het gescheiden slapen van ouders, jongens en meisjes ook gerealiseerd kon worden. Daarnaast werd met de stijgende welvaart de aanschaf van huishoudelijke apparatuur in het begin van de jaren zestig een luxe die de meerderheid van de bevolking zich kon veroorloven. Doordat stofzuigers en wasmachines op grote schaal hun intrede deden in de huishoudens, werd de huishoudelijke arbeid enigszins verlicht en konden moeders langzaam meer tijd gaan besteden aan de kinderen, zolang het taboe op arbeid buitenshuis voor de gehuwde vrouw in Nederland tenminste nog niet was doorbroken.

Een derde factor die onmiskenbaar een rol gespeeld heeft in de verschuiving in de beelden van het moederschap, is de met de na-oorlogse industrialisatiefase gepaard gaande verstedelijking van het platteland en de ermee samenhangende mobiliteit van de beroepsbevolking. Hierdoor werden op grote schaal traditionele steun- en controle netwerken doorbroken. Jonge moeders moesten het steeds vaker gaan stellen zonder de nabijheid van moeders en zussen en raakten daardoor meer en meer aangewezen op de professionals van de consultatieburo's en de scholen van de kinderen. In deze tijd verschijnen ook de eerste grote bijlagen over kinderopvoeding in de vrouwenbladen waarin deskundigen moeders adviseren over moderne opvoedingsnormen.

Tenslotte zijn de jaren zestig ook de jaren van de introductie van de anti-conceptiepil en het doorbreken van een aantal belangrijke taboes met betrekking tot de seksualiteit. Daarmee verdween de zeggenschap van de confessies over het sexuele leven van mensen. Niet langer was het advies van de pastoor richtinggevend maar werd men geacht 'naar eigen geweten' te beslissen over de gezinsgrootte.

Vooral op ideologisch niveau is de invloed van de 'tweede vrouwenbeweging' van belang. Haar openlijk verzet tegen de eenzijdige oriëntatie van vrouwen op het moederschap en tegen de vanzelfsprekendheid waarmee vrouwen tot op dat moment kinderen kregen, manifesteert zich in acties als 'baas in eigen buik' en de acties voor meer kinderdagverblijven. Deze activiteiten hebben ertoe bijgedragen dat het moederschap een punt van overweging werd².

Tengevolge van de samenhangende ontwikkelingen als de toenemende professionele bemoeienis met de gezinsopvoeding, de materiële welvaart, het kleiner worden van de gezinnen en de individualisering van de vrouw verliest het moederschap haar traditioneel karakter, zowel de wenselijkheid van het moederschap als de wijze waarop het moederschap georganiseerd wordt komen ter discussie te staan.

3.3. Moederschap en modernisering

Wanneer we opvattingen over het moederschap beschouwen als normgevende en betekenisvolle aspecten van het instituut moederschap, kunnen we uit de bovenbeschreven verschuivingen in deze opvattingen concluderen dat dit instituut tijdens de afgelopen decennia nog voortdurend in verandering is. Deze verandering in de richting van het moederschap als middel tot zelfontplooiing beschouwen we als een uitdrukking van de individualisering van het moederschap.

Onder 'individualisering' verstaan we in dit verband het benadrukken van de zelfstandigheid van het individu. Deze individualisering heeft twee kanten. Het accent wordt gelegd op de authenticiteit, persoonlijkheid, vrijheid en spontaniteit van het individu. De keerzijde daarvan is echter het tot individueel probleem verklaren van algemene, structurele problemen.

In het moederschap betekent de tendens tot individualisering dat het accent komt te liggen op de ontplooiing, de vrije keuze en de zelfstandigheid van de vrouw die moeder is. Het kan tevens betekenen dat uit de praktijk en de structuur van het moederschap voortkomende problemen beschouwd worden als problemen van de individuele vrouw met het moederschap. Een voorbeeld van dat laatste is de medicalisering van de postnatale depressie. Van Aalderen, ex-hoogleraar Huisartsgeneeskunde, zegt hierover:

"Zodra je iets onderbrengt in een medisch kader hoef je je niet meer af te vragen waar het vandaan komt. Je hoeft alleen maar de vrouw te behandelen en daarmee individualiseer je een algemeen probleem. Maar heeft het niet veel meer te maken met de manier waarop we kinderen krijgen? Met onze gezinsmoraal, met de man/vrouw verhouding, met de afhankelijkheidspositie van de vrouwen? Nee, de mensen kunnen gerust zijn, de dokter heeft er een ziekte van gemaakt".

(gecit. in Huisman, 1984, p. 64-65)

Zijderveld (1983, p. 79) situeert de tendens tot individualisering in samenlevingen met een hoge moderniseringsgraad. Een gemoderniseerde samenleving kenmerkt zich door 1) sterk gedifferentieerde sociale structuren en 2) een hoge graad van generalisering van waarden en normen³. In een dergelijke samenleving verliezen traditionele waarden hun vanzelfsprekendheid, hun 'objectiviteit', ze zijn niet langer verankerd in de instituties maar onderling uitwisselbaar en consumeerbaar. In reactie daarop richt men zich op het eigen ik, de subjectiviteit als bron van inspiratie. Zijderveld typeert deze houdingsmentaliteit als een 'immoralistisch ethos' (Adriaansens & Zijderveld, 1981, p. 118 e.v.).

In het onderstaande zullen we nagaan of de tendens tot individualisering van het moederschap in verband gebracht kan worden met deze theoretische benadering van het moderniseringsproces. Dat wil zeggen of in de ontwikkeling van het instituut moederschap processen van structurele differentiatie en generalisering van normen en waarden te ontdekken zijn⁴.

Daarna zullen we ons afvragen wat de mogelijke consequenties zijn van de individualisering van het moederschap voor vrouwen die op dit moment moeder zijn. We doen dit aan de hand van een korte beschouwing over de relaties van de moeder met voor haar belangrijke anderen, de kinderen, de partner en ondersteunende anderen.

Structurele differentiatie in het instituut moederschap

Met deze op Durkheim gebaseerde term wordt in de sociale wetenschappen het proces van toenemende differentiatie van sociale instituten omschreven. Dit proces kenmerkt zich door de overdracht van functies van traditionele instituten op functionele instituten. De arbeidsverdeling tussen beide leidt tot een afname van het maatschappelijk belang van traditionele instituten als bijvoorbeeld kerk en gezin en tot een toename van gespecialiseerde maatschappelijke instituten. Professionalisering is een belangrijke component in de ontwikkeling van de gespecialiseerde instituten. Aan de hand van de biologische reproductie, processen van zwangerschap en geboorte, zullen we bekijken hoe de structurele differentiatie zich heeft voorgedaan in het instituut moederschap.

Voor een bevalling was een vrouw in vroeger tijden aangewezen op de hulp van een vroede vrouw uit haar dorp, wanneer zo'n vrouw niet voorhanden was vond de bevalling plaats onder begeleiding van andere moeders of de vrouw beviel alleen. De bevalling maakte onderdeel uit van het dagelijks leven, ze vond thuis plaats en betekende slechts een korte onderbreking van het werk van alledag. Nog aan het eind van de vorige eeuw wordt in Nederland melding gemaakt van vrouwen die tijdens het werk op het land achter een paar bosjes bevallen (Schulstra, 1976).

Wanneer vrouwen tegenwoordig voor een bevalling staan, zijn ze veelal gedurende de zwangerschap in aanraking gekomen met de drogist voor de predictor-test en de aanschaf van een kraampakket, met de huisarts voor de definitieve bevestiging van de zwangerschap, met een vroedvrouw voor de tussentijdse controles, met de kruisvereniging voor de zwangerschapsgym, het bespreken van de kraamverzorgster en het lenen van de voor de bevalling benodigde attributen. En dit alles alleen wanneer zich geen bijzondere complicaties voordoen of wanneer de vrouw geen alternatieve bevalling wil.

Wanneer de aanstaande moeder wel de voorkeur geeft aan een alternatieve bevalling, kan ze kiezen uit haptonomisch, verticaal en wellicht binnenkort ook in Nederland uit de methode Odent of de onderwaterbevalling van Tjarkovsky⁵. Voor elk van deze bevallingswijzen zal ze zich moeten wenden tot specialisten.

Om wegwijs te worden in de wereld van zwangerschap en geboorte kan de vrouw tegenwoordig te rade gaan bij gespecialiseerde tijdschriften als 'Ouders van Nu' en 'Kinderen' maar ook in de boekhandel en bibliotheek is een gevareerd aanbod van boeken voor jonge ouders, Spock, Jolly en Leasch zijn al jaren de bestsellers op dit terrein.

Een en ander betekent dat zich op het gebied van zwangerschap en geboorte nieuwe professionele instellingen en daarmee nieuwe functies ontwikkeld hebben, die zich elk met een specifiek aspect ervan bezighouden. Voor de aanstaande moeder is de bevalling niet langer een natuurlijk proces van leven en/of dood maar een gebeurtenis waarbij afwegingen over de ene of de andere methode, de ene of de andere ingreep en het benutten van het ene of het andere specialisme voorop staan. Het kunnen maken van dergelijke afwegingen vereist deskundigheid van de moeder en minstens een optiek waarin de noodzaak tot het maken van afwegingen geïnternaliseerd is. Het vereist, in termen van de Swaan (Brinkgreve, Onland & de Swaan, 1979, p. 24), 'protoprofessionalisering', een denken in termen van de professionals. De aanstaande moeder moet weten en voelen dat haar bevalling een gebeurtenis is die de aandacht van specialisten vereist, dat ze haar kind en zichzelf tekort doet wanneer ze geen gebruik zou maken van de professionele deskundigheid. Dat aanstaande moeders zich deze optiek hebben eigen gemaakt mag blijken uit de grote toename van het aantal echoscopieën in de afgelopen jaren⁶. Of het nu om een foetus in stuitligging gaat, om een iets te snelle of te langzame toename van het gewicht van de moeder, om een kind uit een familie met tweelingen of om een moeder die ouder is dan 35 jaar, allen laten 'even' een echoscopie maken. Deze ontwikkeling gaat zo snel dat kinderen die over vijf jaar niet beschikken over een foto of video van hun binnenbaar-moederlijke periode, een 'betreurenswaardige' minderheid lijken te gaan vormen.

Met de ontwikkeling en toepassing van reproductietechnieken als kunstmatige inseminatie en de veel recentere in-vitro-fertilisatie, kent de specialisering op het gebied van de biologische reproductie haar voorlopig hoogtepunt. Typierend voor deze technieken is, dat zij niet ingezet worden ter assistentie van het komend moederschap maar activiteiten van het lichaam overnemen en daarmee verzelfstandigen. De copulatie wordt overgenomen door de injectienaald, de samensmelting van ei- en zaadcel vindt plaats op een schaalje, de ovulatie wordt kunstmatig gestimuleerd en het embryo leeft voort in de ijskast.

De structurele differentiatie van het biologisch moederschap impliceert een arbeidsverdeling tussen gespecialiseerde instituten en het instituut moederschap. Deze arbeidsverdeling is niet eenduidig en kenmerkt zich vooral door de medicalisering van de geboorte en daarmee door een herverdeling van deskundigheid en macht.

In het verleden beruiste de deskundigheid met betrekking tot het biologisch moederschap bij vrouwen zelf, een deskundigheid die behoorde tot de 'vrouwengeheimen' die van moeder op dochter werden doorgegeven. Tegenwoordig beruist de deskundigheid bij de medische professie en is de geboorte een 'medisch geheim' geworden. Klinkert wijst erop dat het toeschrijven van de deskundigheid aan medici niet alleen een gevolg is van de toenemende wetenschappelijke kennis over geboorte en zwangerschap, maar ook het gevolg is van de etiketteringsmacht van de medische professie:

"De omschrijving van medikalisering wijst op het feit, dat er verschillende sociale (beroeps)groeperingen in de gezondheidszorg bestaan, en dat één daarvan (de medische professie en daarbinnen de specialisten) oordeelsbevoegdheid krijgt toegewezen. En het verwerven van oordeelsbevoegdheid is het verwerven van macht welke kan worden aangewend om een binnen de machtsgroepering bestaande interpretatie van de werkelijkheid van ziekte en gezondheid - en daarmee van de verschijnselen zwangerschap en bevalling - als (enige) juist te definiëren".

(Klinkert, 1982, p. 51)

De verwetenschappelijking van de biologische reproductie en de daarmee samenhangende etiketteringsmacht van de medische professie heeft onder andere volgens Ehrenreich en English (1978) geleid tot professionele beheersing van het vrouwelijk lichaam. Niet langer berust de beschikbare kennis bij de vrouwen zelf maar zij is in handen van de functioneel opererende medisch specialisten. Enkele van hen sluiten niet uit dat via verlenging van de reageerbuisperiode en de uitbreiding van de couveusetijd de functie van de baarmoeder ooit geheel overbodig zal worden.

Een en ander heeft een herdefinitie van het vrouwelijk lichaam met zich meegebracht in die zin dat er sprake is van een 'objectivering' van het lichaam. De terminologie waarvan medici zich bedienen is daar een voorbeeld van. Men spreekt over 'materiaal' als men ei- en zaadcellen en baarmoeders bedoelt, over 'producten' als het gaat over kinderen en over 'kwaliteit' als men het heeft over gezonde kinderen. Ook het in een (te) vroeg stadium experimenteren met reproductie-technieken als de 'pil' en in-vitro-fertilisatie alsmede het onderschikken van gezonde vrouwen aan medische apparatuur als de Cardio-Toco-Grafie kunnen als voorbeelden van deze objectivering gezien worden⁷.

Hier blijkt dat het proces van structurele differentiatie in de vorm van verwetenschappelijking van de biologische reproductie zowel een opsplitsing van het proces van zwangerschap en geboorte als een objectivering van het vrouwenlichaam met zich meebrengt.

Veralgemenisering van waarden en normen met betrekking tot het moederschap

Dit tweede proces waarin zich de modernisering van een samenleving uitdrukt, is door Weber omschreven als de rationalisering of 'onttovering' van traditionele waarden. Hiermee wordt bedoeld dat traditionele, vaak religieuze, waarden hun betekenis verliezen en plaats maken voor waarden en normen die abstracter en vrijblijvender van karakter zijn. Niet langer dragen instituten hun eigen specifieke betekenis met zich mee maar betekenisvolle aspecten verliezen hun institutionele basis en kunnen altijd en overal toegepast en uitgewisseld worden. Daarmee worden ideologische constellaties vrijblijvend⁸.

Ten behoeve van de eenduidigheid zullen we ook dit aspect van het moderniseringsproces bekijken aan de hand van het biologisch moederschap.

Het biologisch moederschap is in het proces van modernisering beheers- en controleerbaar geworden. Dat in dit proces structurele differentiatie en generalisering van waarden en normen nauw verweven zijn blijkt uit de strijd tussen de traditionele, confessionele

organisaties en verschillende professioneel georiënteerde organisaties over kwesties als gezinsplanning en kunstmatige inseminatie. Alhoewel neo-malthusianen al vanaf het begin van de eeuw gezinsplanning propageren, wordt pas in de jaren zestig de openbare verkoop van anti-conceptiemiddelen toegestaan. De toepassing van kunstmatige inseminatie vangt, een eeuw na de wetenschappelijke ontdekking ervan, op kleine schaal aan in de jaren vijftig, en dan alleen nog voor echtparen en onder strikte geheimhouding (Kremer, 1985). Hier is niet alleen sprake van een proces van professionalisering en het onderbrengen van reproductieve processen in gespecialiseerde instituten zoals de spermabank, er is eveneens sprake van een conflict over de mate van generalisering van waarden en normen met betrekking tot het moederschap. De professionele waarden als zelfbeschikkingsrecht, vrije keuze en een planmatige benadering van het moederschap conflicteren met traditionele, vaak religieuze waarden als 'het kind is een geschenk van God' en de visie op het moederschap als de natuurlijke bestemming van de vrouw.

Met de verwetenschappelijking van de biologische reproductie komt een einde aan het idee dat het moederschap een Godsgeschenk of een duivelsbezoeking is. In deze sfeer is geen plaats meer voor vruchtbaarheidsrituelen waarin angsten bezworen en bewondering uitgedrukt wordt. Bakerpraatjes en reinigingsrituelen verliezen hun betekenis. Daarmee verdwijnt ook een groot aantal praktijken waarin de deskundigheid en macht van vrouwen inzake de biologische reproductie tot uitdrukking kwam. Gélis beschrijft in beeldende termen de wijze waarop mannelijke medici zich tegen dergelijke praktijken verzetten:

"Het zeventuende-eeuwse pamflet *Les Caquets de l'accouchée* (Bakerpraatjes) was hiervan als het ware de literaire weergave. De anonieme auteur schrijft voor mannen en beweert van deze vrouwen dat ze overdreven opgewonden zijn en veel te veel kletsen. Dit vlugschrift met vrouwonvriendelijke trekjes leverde in feite een bijdrage aan de campagne die toen werd gevoerd tegen de vroedvrouwen, tegen de kring van vrouwen die bij de bevalling assisteerde, tegen de vrouwen die als in een kuppennren erop los kakelden, tegen de theetantes die de moeder hielpen en niets anders konden dan kletsen. Met name in de zestiende en zeventuende eeuw hameren de medici voortdurend op het grote aantal helpsters. Ze vinden het lawaai en de bedrijvigheid onverdraaglijk; voor een goed verloop van de bevalling is rust onontbeerlijk zeggen ze. En wanneer een beroep op hen wordt gedaan is hun eerste reflex iedereen die er niets te zoeken heeft de kamer uit te sturen. Deze twee zo verschillende visies op de aanwezigheid van vrouwen zijn veelzeggend. Er gaan twee gedragswijzen, twee soorten ethiek, twee culturen achter schuil".

(Gélis, 1987, p. 165)

Uit de vanzelfsprekendheid waarmee Gélis de beschrijving van het gedrag van vrouwen bij de bevalling overneemt van de zeventuende eeuwse medici blijkt al wiens ethiek met betrekking tot de bevalling dominant geworden is. Het is pas sinds ongeveer tien jaar dat vrouwen opnieuw de aanwezigheid van vriendinnen, vrienden of familieleden bij de bevalling opeisten en dat de alleenheerschappij van de gynecoloog in de verloskamer van de Nederlandse ziekenhuizen doorbroken is. In veel andere Westerse landen is hiervan nog geen sprake. Zowel ten aanzien van zwangerschap en geboorte als ten aanzien van de motivatie voor het moederschap geldt dat een instrumentele benadering overheersend is.

Binnen een dergelijke instrumentele benadering past dat men eerder spreekt over het 'nemen' van kinderen dan over het 'krijgen' van kinderen en dat het moederschap steeds meer een kwestie lijkt te worden die een planmatige aanpak vereist.

Tegelijkertijd met de instrumentele en planmatige benadering van het moederschap worden subjectieve motieven belangrijker. Omdat de externe motivatie voor het moederschap steeds minder belangrijk wordt is de individuele motivatie de laatste grond voor een beslissing geworden. Steeds meer vrouwen komen tegenwoordig onvermijdelijk voor de vraag 'wil ik ze wel of wil ik ze niet' te staan en kunnen het antwoord op deze vraag slechts formuleren op basis van een onderzoek naar de eigen behoeften. Vandaar dat motivaties als 'ik wil een kind echt voor mezelf' of 'het moederschap is goed voor mijn persoonlijke ontwikkeling' nogal eens genoemd worden (Niphuis-Nell, 1981; Den Bandt, 1982). Vanwege het feit dat de subjectieve behoeften niet altijd in overeenstemming te brengen zijn met de planmatige benadering van het moederschap stellen een aantal vrouwen, met name wanneer zij een hogere opleiding hebben, het krijgen van kinderen uit en niet zelden resulteert dit erin dat zij nooit kinderen zullen krijgen.

Met de verdringing van traditionele door subjectieve en instrumentele argumenten voor het moederschap worden de waarden en betekenissen van het instituut moederschap diffuser en abstracter. Zo suggereren de ethici Christiaens, van der Weele en Rolies dat uit de introductie van de reproductietechnieken blijkt dat het moederschap omgeven is geworden door een 'consumentistische zelfontplooiingsideologie' waarin "elkeen alles mag en kan wat hij/zij wenselijk acht voor de eigen groei en ontplooiing zolang anderen daardoor niet geschaad worden" (1985, p. 70). Alhoewel deze zelfontplooiingsideologie in het geval van alleenstaanden en homoseksuelen ter discussie staat bij het gebruik van kunstmatige voortplantingstechnieken (Gezondheidsraad, 1986), past de ontwikkeling van deze technieken inderdaad in een sfeer waarin meer gedacht wordt in termen van het recht op kinderen dan in termen van de plicht tot het krijgen van kinderen.

In het ideologisch vacuüm dat ontstaat tengevolge van de afname van traditionele waarden en normen met betrekking tot het moederschap ontwikkelen zich nieuwe rituelen en betekenissen die aan het moederschap zin geven. De 'natuurlijke bevalling' wordt opnieuw gepropageerd maar nu als het middel om een vroegtijdige emotionele relatie tussen moeder en kind tot stand te brengen. Pre-natale zanggroepjes voorzien in dezelfde behoefte. Deze door de Franse gynaecoloog Odent ontwikkelde vorm voor het leggen van een prenataal contact met het kind kan beschouwd worden als een nieuwe ritualisering van het moederschap. Ook de, in onder andere Amerika, opkomende tendens tot het vieren van geboortefeesten wijst op een nieuwe ritualisering van het biologisch moederschap. Elk van

deze voorbeelden betreft echter rituelen die weinig meer van doen hebben met de angst en bewondering voor de geboorte als magisch gebeuren. Veelmeer zijn ze uitdrukking van de behoefte om het moederschap te beleven als een emotioneel bevredigend gebeuren, de daarvoor aangewende methodieken en rituelen zijn onderling uitwisselbaar en aan mode onderhevig.

In het bovenstaande zijn de structurele differentiatie en de generalisering van waarden en betekenissen van het moederschap toegelicht aan de hand van het biologisch moederschap. Beide processen van modernisering doen zich eveneens voor ten aanzien van het sociaal moederschap; de subjectieve en materiële verzorging van de kinderen.

Ook de opvoeding en de huishoudelijke arbeid kenmerken zich door een structurele differentiatie waarbij instellingen als het onderwijs, de gezinsbladen, de RIAGG's zich gespecialiseerd hebben in functies die traditioneel tot het instituut moederschap behoorden. Zelfs de opkomst van de supermarkt laat een toenemende arbeidsverdeling tussen het moederschap en functionele organisaties zien. Voor de voeding van haar kinderen is de moeder tegenwoordig meer aangewezen op het vriesvak van de supermarkt dan op haar moestuin.

Deze structurele differentiatie betekent echter niet dat functies als opvoeding en huishoudelijke arbeid uit het moederschap verdwenen zijn. Soms is er zelfs sprake van uitbreiding van de taken van het moederschap onder invloed van de gespecialiseerde instellingen. Het onderwijs neemt wel een deel van de opvoeding over maar tengevolge van het verhogen van de normen voor goed - met name geïndividualiseerd - onderwijs worden moeders meer dan ooit ingeschakeld bij de verwezenlijking van de doelstellingen die het onderwijs zich stelt. Nederlandse basisscholen lijken op dit moment niet meer te kunnen functioneren zonder lees- en mee-eet moeders. Met de installatie van de medezeggenschapsraden is de scheiding tussen de opvoeding thuis en de opvoeding op school ook op ideologisch niveau doorbroken.

Zo is de cirkel rond: het onderwijs heeft een gedeelte van de opvoeding, met name de maatschappelijke vorming, aan het moederschap onttrokken zodat in eerste instantie een scheiding tussen de vorming thuis en de vorming op school ontstond⁹. In tweede instantie weet het onderwijs haar doelstellingen echter zodanig te verbreden en centraal te stellen dat privé-opvoeders, en vooral moeders, binnen de onderwijsinstellingen een belangrijke rol gaan spelen. Die rol bestaat niet alleen uit een feitelijke participatie maar ook uit het delen van de waarden van het geïstitutionaliseerde onderwijs. Op zijn beurt sluit dit naadloos aan bij de individualistische opvatting over het moederschap waarin betrokkenheid van de moeder bij de ontwikkeling van haar kind een centrale waarde is.

3.4. Enige kanttekeningen bij het 'modern' moederschap

Ook al kunnen we, zoals hierboven beschreven, de tendens tot individualisering van het moederschap plaatsen tegen de achtergrond van het moderniseringsproces, toch zullen we in het vervolg niet spreken over 'modern moederschap'. Deze term willen we om twee redenen vermijden. Allereerst omdat de term 'modern moederschap' een statische benadering impliceert en daarmee geen recht doet aan het procesmatig verloop van de modernisering. Op de tweede plaats wordt met het gebruik van de term 'modern moederschap' impliciet of expliciet voorondersteld dat een maatstaf voor moderniteit te ontwikkelen is. Daarmee worden verschillen in *de aard* van de modernisering gereduceerd tot verschillen in de *mate* van modernisering.

Beide bezwaren tegen het gebruik van de term 'modern moederschap' kunnen het best geïllustreerd worden aan de hand van het gebruik van de term 'modern gezin' door gezinssociologen en -historici als Parsons (1956) Kooy (1975) en Shorter (1975). Het modern gezin kenmerkt zich in hun omschrijving door egalitaire verhoudingen tussen ouders en kinderen, een affectieve relatie tussen ouders en kinderen, een strikte taakverdeling tussen de ouders, een geslotenheid van het gezin ten opzichte van de buitenwereld en een meer consumptieve dan productieve instelling.

Een dergelijke typering van het hedendaags gezin kan bruikbaar zijn om het westers gezin te onderscheiden van verwantsschapsstructuren in andere tijden en culturen, als middel om recente veranderingen in het gezin te analyseren schiet ze tekort. Immers, wanneer we modernisering opvatten als het proces van differentiatie van structuren en generalisering van waarden hoeft dit proces niet noodzakelijkerwijze haar eindpunt te vinden in het hier omschreven gezinstype. De strikte taakverdeling tussen de ouders en de geslotenheid van het gezin blijken, bijvoorbeeld, op dit moment al fasen te zijn geweest in de ontwikkeling van het gezin, in plaats van eindtermen die een definitie van 'modern gezin' rechtvaardigen. Van Setten komt tot een soortgelijke conclusie. In zijn onderzoek naar de mate van modernisering van de opvoeding in verschillende sociale milieus bemerkt hij dat twee aspecten van 'moderne opvoeding', namelijk de controle op de speelkameraadjes van de kinderen en het gebruik van affectieve disciplinerings technieken, niet voorkomen bij de groep ouders waar hij ze bij uitstek verwachtte. Van Setten waarschuwt derhalve voor het absoluteren van de criteria voor moderniteit. Een dergelijke verabsolutering zou ertoe kunnen leiden dat recente veranderingen slechts in termen van 'post-moderniteit' (zoals bij Shorter) omschreven kunnen worden en niet meer beschreven kunnen worden als verschijnselen welke verklaard kunnen worden uit het voortschrijden van het moderniseringsproces.

"Dan ontstaat wellicht te gemakkelijk het beeld van een breuk, een overgang die discontinue aspecten zeer benadrukt en aan de continuïteit van de ontwikkeling tekort doet".

(van Setten, 1986, p. 147)

De tweede reden om de term 'modern moederschap' te vermijden hangt samen met de complexiteit van het moderniseringsproces. Veelal wordt het moderniseringsproces beschreven als een fase-model waarin sprake is van een ongelijkmatige ontwikkeling van verschillende sociaal-economische milieus. Men gaat ervan uit dat de ene bevolkingsgroep zich sneller dan de andere aanpast aan de veranderende sociaal-economische omstandigheden, waarbij men het initiatief tot de modernisering toekent aan met name de hogere- en middenmilieus.¹⁰ Een vergelijkbare benadering treffen we aan in Elias' theorie over modernisering als civilisatieproces, ook hier ligt het accent op sociaal-culturele faseverschillen, fase-verschillen die in deze theorie de essentie vormen van de sociale dynamiek (Elias, 1982).

Een probleem van deze benadering is dat zij te weinig oog heeft voor de verschillen in de aard van de modernisering in de verschillende sociale milieus. Auteurs als Hareven (1976), Donzelot (1979), de Regt (1985) en Rapp (1982) signaleren dat in verschillende milieus het proces van modernisering een verschillend karakter heeft en bovendien dat de uitkomst van het moderniseringsproces in de verschillende milieus niet eenduidig te typeren is¹¹.

Hareven merkt op dat er niet alleen sprake is van verschillen in de aard en mate van modernisering van sociale milieus maar dat ook de diverse instituten in eigen tempo en op eigen wijze moderniseren¹². Tenslotte verloopt ook binnen instituten het moderniseringsproces niet lineair. De complexiteit van het moderniseringsproces vereist niet alleen inzicht in de specifieke aard van de modernisering van diverse instituten maar zou, volgens Hareven, aangevuld moeten worden met inzicht in de relatie tussen maatschappelijke en individuele modernisering. Te vaak wordt verondersteld dat tussen beiden een noodzakelijke relatie bestaat en hierdoor blijven juist de mechanismen van het moderniseringsproces verborgen.

"The implicit, and often explicit, assumption in modernization theory is that the replacement of traditional values and modes of behavior by modern ones occurs in a linear sequence that can be compared to people traveling a train; every time the train reaches a new station, the passengers are a little more modern than in the previous station. Historical reality is far more complex and uneven: so is psychological reality. Not all the elements of personality modernize or develop simultaneously".

(Hareven, 1976, p. 205)

In dit onderzoek zullen we derhalve de term 'modern moederschap' niet gebruiken. Wanneer we spreken van 'geïndividualiseerd moederschap' dan betreft het hier niet een fase ná het 'modern moederschap' maar een fase in de modernisering van het moederschap. Bovendien zal de modernisering als een complex proces worden beschouwd waarin zowel milieuvverschillen als verschillen tussen maatschappelijke en individuele ontwikkelingen zich voordoen. De vraag is dan niet zozeer in welke mate moeders uit verschillende milieus beantwoorden aan het beeld van het geïndividualiseerde moederschap, alswel op welke wijze moeders omgaan met dit ideaalbeeld en welke discrepanties zich daarbij voordoen.

3.5. Het dilemma van de zelfontplooiing in het moederschap

Een belangrijke component van het geïndividualiseerde moederschap is het idee van de zelfontplooiing van de vrouw als moeder. Dit idee is gebaseerd op de veronderstelling dat de vrouw zichzelf kan ontplooiën in het moederschap waarbij haar autonomie in kwesties als de keuze voor kinderen, de organisatie van de zorg voor kinderen en de aard van de opvoeding mede verondersteld worden. Ook het geloof in de intimiteit van de gelijkwaardige persoonlijke relatie tussen moeder en kind maakt onderdeel uit van dit idee. In deze paragraaf zullen we dit aspect van het geïndividualiseerde moederschap nader beschouwen tegen de achtergrond van theorieën over de subjectivering van de privé-sfeer als uitdrukking van het moderniseringsproces.

Met zijn studie *'Die Seele im technischen Zeitalter* legt Gehlen (1957) de basis van een sociaal-wetenschappelijke traditie waarin de ontwikkeling van de subjectiviteit in de privé-sfeer geanalyseerd wordt tegen de achtergrond van een samenleving die gekenmerkt wordt door technologische ontwikkeling, industrialisatie, kapitalisme en secularisering. In een dergelijke samenleving verschijnt volgens Gehlen het gezin als 'vrijplaats' tegenover de samenleving, als 'asyl van het privé-leven'. Tengevolge van arbeidsdeling en specialisering verliest de hedendaagse mens het inzicht in en het overzicht over de samenleving. Hiermee ontstaat onzekerheid en de behoefte zich terug te trekken in het overzichtelijke gebied van het gezin. Het gezin wordt een vluchtplaats teneinde de vervreemding in de samenleving te ontwijken. Maar, aldus Gehlen, ook in het gezin is de moderne mens niet veilig. Het gezin moderniseert eveneens en wel juist omdat het gecentreerd wordt rond de overbelaste affecten die men in de buitenwereld niet meer kwijt kan. Subjectivisme en psychologisering nemen de plaats in van formaliteit, van zinvolle en vaststaande betekenissen die het gezin eens omringden.

"Indem nun das öffentliche Leben von tieferen, symbolische Gehalten entleert wird, indem die Institutionen zu Gesetzen ablassen und diese wieder zu Verkehrsregeln, trennt sich die private Sphäre hiervon ganz ab, aber sie fällt in die Unmittelbarkeit zurück, die Personen begegnen sich in ganze Breite ihrer natürlichen Stärken und Schwächen, sie haben Konflikte, die sich aus der Distanzlösigkeit verzehnfachen, aus den geringen Reserven ihrer zufälligen Eigenschaften zu lösen".

(Gehlen, 1957, p. 57)

Sennett (1978) analyseert op analoge wijze het ontstaan van de scheiding tussen de private en de openbare sfeer. Wat bij Gehlen subjectivisme wordt genoemd is bij Sennett een aspect van de 'ideologie van de intimiteit'. Deze ideologie steunt op het geloof dat de nabijheid tussen personen een moreel goed is, op de aspiratie om de individuele persoonlijkheid te ontwikkelen door middel van warme relaties met anderen en op de mythe dat al het kwaad in de samenleving begrepen kan worden uit onpersoonlijkheid, vervreemding en afstandelijkheid. Deze ideologie brengt een scheiding aan tussen de persoonlijkheidsontwikkeling en het functioneren in de buitenwereld; werkelijke

ontplooiing kan slechts gerealiseerd worden in de intimiteit van het privé-leven.

Het resultaat van het moderniseringsproces is echter niet zonder meer het ontstaan van het geloof in het privé-leven als vrijplaats voor het individu. De keerzijde van de medaille is dat het privé-leven in toenemende mate object van interventie door maatschappelijke instellingen wordt. Evenals Gehlen is Donzelot (1979) van mening dat het privé-leven onderhevig is aan een tweeledige transformatie. Er is, in zijn termen, zowel sprake van een intensivering als van een destabilisering van de gezinsrelaties. Donzelot beschouwt het gezin allesbehalve als een vrijplaats of een door de buitenwereld onaangetast asyl van het privé-leven. Integendeel, juist tengevolge van de tweeledige transformatie wordt het gezin in de twintigste eeuw tot operationeel terrein voor allerlei vormen van medische, juridische en psycho-therapeutische interventie.

Donzelot weet aannemelijk te maken dat er sprake is van een actieve samenwerking tussen het gezin (en daarbinnen de moeder, hier komen we nog op terug) en de maatschappelijke instellingen die het gezin begeleiden in het proces van modernisering. De intensivering van de gezinsrelaties noopt de leden van het gezin tot het zoeken van hulp van buitenaf bij hun streven naar zelfverwerkelijking. Tegelijkertijd verliest het gedestabiliseerde gezin haar macht (gepersonificeerd in de autoriteit van de vader, ook hier komen we op terug) om zich te verzetten tegen de interventies van buitenaf. Zo gaat, volgens Donzelot, de aspiratie van de zelfverwerkelijking in de privé-sfeer gepaard aan een uitholling van datzelfde gezinsleven door maatschappelijke instellingen die weten wat 'het beste' is voor de leden van het gezin.

In navolging van Luckmann (1967) brengt Zijderveld (1970, p. 167-168) deze processen in verband met structurele differentiatie en generalisering van waarden als aspecten van het moderniseringsproces. In een samenleving die zich kenmerkt door modernisering verdwijnt een samenhangend zingevingssysteem, de enige ideologische binding wordt tot stand gebracht door de bureaucratie. Vanwege het formalistisch karakter van de door de bureaucratie tot stand gebrachte binding kan deze niet als zingever functioneren. Derhalve zoeken individuen voor de persoonlijke subjectiviteit hun heil in instituten welke naar de rand van de gebureaucratiseerde samenleving zijn verdrongen: de instituten van de privé-sfeer zoals het huwelijk, het gezin en het moederschap. Op deze wijze ontstaat een discrepantie tussen de beleving van de objectieve autonomie van de gebureaucratiseerde instituten en de beleving van de subjectieve autonomie in de privé-sfeer. De beleving van de subjectieve autonomie in de privé-sfeer is echter noodzakelijkerwijs illusoir. Niet alleen, zoals Zijderveld zegt, omdat de instituten van de privé-sfeer slechts als restcategorie in de gebureaucratiseerde samenleving functioneren en daarmee de autonomie van het individu onvermijdelijk aangetast wordt door de objectieve autonomie van de gebureaucratiseerde

instituten. Vooral ook omdat, volgens de analyse van Donzelot (en volgens de in 3.2. geschetste ontwikkelingen), de privé-sfeer zelf wordt getransformeerd volgens de doelstellingen van deze instituten.

Hiermee is de paradox van de zelfontplooiing in de privé-sfeer geschetst. Enerzijds ervaart het individu subjectieve autonomie in het privé-leven, deze autonomie wordt beleefd als de vrijheid om zich in persoonlijke relaties met anderen te ontplooien, om daarin autonome beslissingen en keuzen te maken en om zichzelf te zijn in de intimiteit van het privé-leven. Anderzijds is de privé-sfeer niet meer dan een illusoire vrijplaats welke tengevolge van haar innerlijke conflicten en ten dienste van de zelfverwerkelijking tot operationeel terrein voor sociale interventie is geworden.

Wanneer we nu deze benadering van de gevolgen van het moderniseringsproces voor zelfontplooiing in de privé-sfeer op het instituut moederschap toepassen, doen zich een aantal problemen voor. Deze vloeien vooral voort uit het feit dat het moederschap een instituut is dat in de privé-sfeer is gesitueerd.

De subjectivering van de privé-relaties heeft een dubbele betekenis voor moeders. Het impliceert zowel een inhoudelijke taakverschuiving als een herziening van de houding van de vrouw ten opzichte van het instituut moederschap. De inhoudelijke taakverschuiving hangt samen met het feit dat het de moeder is die geacht wordt te zorgen voor het psychisch welbevinden van haar gezinsleden. De subjectiviteit wordt als haar taak beschouwd. Een goede communicatie in het gezin hoort voor haar belangrijker te zijn dan stof op de richels en wanneer de kinderen in bed plassen heeft ze niet alleen de zorg voor schone lakens maar wordt ze ook geacht stil te staan bij mogelijke ontwikkelingsstoornissen die er de oorzaak van kunnen zijn dat het kind in zijn bed plast.

De herziening van de houding van de vrouw ten opzichte van het instituut moederschap komt naar voren in het benoemen van het moederschap als middel tot zelfontplooiing. Hier blijkt dat de tendens tot het streven naar subjectieve autonomie in privé-relaties niet aan mannen en kinderen alleen is voorbehouden, ook vrouwen streven naar individualisering, zelfverwerkelijking en persoonlijke verrijking in de privé-sfeer. Te vaak nog wordt over het hoofd gezien dat dit streven wel eens haaks zou kunnen staan op de uit het moederschap voortkomende verplichtingen en verantwoordelijkheden. Tenslotte blijft het moederschap, welk beeld men er ook van creëert en welke verschuivingen er ook in de taken plaatsvinden een instituut dat zich kenmerkt door reeksen concrete taken, monotone vormen van arbeid, aangevuld met verantwoordelijkheden met betrekking tot disciplineren van kinderen (Gavron, 1968; Rossi, 1968; Oakley, 1974; Bernard, 1974; Wearing, 1984; Komter, 1985). Weliswaar wordt de aard van deze verantwoordelijkheden en verplichtingen tegenwoordig geformuleerd door de professionals van de gespecialiseerde instellingen maar

daar worden de verplichtingen niet minder door.

In dit licht kan het instituut moederschap door vrouwen ervaren worden als een instituut met een objectieve autonomie die vergelijkbaar is met de gebureaucratiseerde instituten in de openbare sfeer. Deze ervaring kan versterkt worden omdat ook het instituut moederschap onderhevig is aan een generalisering van waarden, waardoor de met het instituut samenhangende betekenissen diffuus zijn geworden. Opoffering, dienstbaarheid en vanzelfsprekendheid in het kader van familietradities verlenen geen zin meer aan het moederschap. De tendens om het moederschap voor te stellen als een middel tot zelfontplooiing voorziet in de behoefte aan een nieuwe legitimering van het moederschap maar is in zichzelf paradoxaal omdat het de mogelijke discrepantie tussen de behoefte aan subjectieve autonomie in de privé-sfeer en de ervaren objectieve autonomie van het instituut moederschap niet opheft.

De tendens tot zelfontplooiing in het moederschap als uitdrukking van de individualisering heeft behalve voor de verhouding van de vrouw tot het moederschap ook consequenties voor de relaties tussen moeders en kinderen, moeders en de vaders van de kinderen en moeders en belangrijke anderen. In de volgende paragrafen zullen we elk van deze relaties nader bekijken.

3.6. Geïndividualiseerd moederschap en de kinderen

In het geïndividualiseerde moederschap heeft de opvoedingstaak vooral een psychologisch karakter. Ontdaan van moralistische en gerichte pedagogische criteria, wordt de opvoeding tot een kwestie van wederzijdse betrokkenheid waarbij aan de moeder de taak is om een harmonieuze relatie met haar kind te ontwikkelen. Een voorwaarde voor het ontstaan van een affectieve moeder - kind relatie is de bewuste motivatie voor het moederschap.

De nadruk op de affectieve component van de moeder - kind relatie, oftewel de norm van het sensitief ouderschap, wordt door een aantal sociologen, waaronder Kooy (1975, p. 248), gezien als een compensatie voor de vermaatschappelijking van de opvoeding. Sinds met name het onderwijs de taak op zich heeft genomen om de kinderen voor te bereiden op het functioneren in de samenleving en kinderen op school zowel leren hoe ze hun tanden moeten poetsen als onderricht krijgen over religie en seksualiteit, zou het gezin compensatie zoeken voor zijn functieverlies. In deze benadering wordt het contact tussen ouders en kinderen gezien als een vorm van vrije tijdsbesteding. Nauw verwant hieraan is de verklaring van het sensitief ouderschap als het resultaat van een kosten-baten analyse van de opbrengst van kinderen. Zo oppert van Setten (1986, p. 29) dat het belang van de immateriële opbrengst van het hebben van kinderen wel moet toenemen nu de materiële kosten stijgen en de materiële opbrengsten afnemen. Het recente westerse verschijnsel dat

juist in de hogere milieus het kindertal hoger is dan in de lagere milieus lijkt een conclusie als 'kinderzegen is een prijzig luxe-artikel' te ondersteunen. De immateriële opbrengst van kinderen zou volgens van Setten de vorm kunnen aannemen van 'het kind als status-symbool'. Het zou zich echter eveneens kunnen uitdrukken in de toenemende waardering voor een affectieve relatie met de kinderen; 'het kind als troeteldier'. Recent onderzoek naar de motivaties voor moederschap (Niphuis-Nell, 1981 en den Bandt, 1982) laat zien dat voor moeders de verwachte affectieve relatie met de kinderen een belangrijke motivatie voor het moederschap is.

De benadering waarin het toenemend belang van de affectie in de moeder - kind relatie als een vorm van compensatie wordt gezien voor de vermaatschappelijking van de opvoeding en de gestegen materiële kosten van kinderen, verliest echter het centrale aspect van de moeder - kind relatie uit het oog, namelijk de pedagogische aard van die relatie.

Al in 1958 (ontwikkelingen in de V.S. lopen wel vaker vooruit) beschrijven Miller en Swanson de toename van de affectie in de ouder - kind relatie als een uitdrukking van verschuivingen in de ouderlijke pedagogie. Zij brengen dit in verband met de ontwikkeling van de 'welfare bureaucracy' waarin grote waarde gehecht wordt aan werknemers die zelfvertrouwen hebben, loyaal zijn aan hun organisatie vanuit een morele verbondenheid en in collegiale samenwerking met anderen hun taken uitvoeren. Ouders die de waarden van de samenleving die gebaseerd is op gebureaucratiseerde instituten onderschrijven, zullen bewust of onbewust, hun kinderen voorbereiden op hun toekomstig functioneren in die samenleving. Behalve dat men kinderen zelfvertrouwen bijbrengt en leert dat ze vertrouwen kunnen stellen in hun omgeving, is het van belang dat ze volwassenen (zoals de latere superieuren) leren kennen als warme en vriendelijke personen die hen ondersteunen en het beste met hen voor hebben. Miller en Swanson formuleren het aldus:

"The adult as the child, must be warm, friendly, and supportive of others. The child will not develop in this way if his family provides too little nurturance or too cold and objective and difficult an environment for him. It is a plea for just such high and continued nurturance that characterizes the advice to parents by Spock and other 'authorities' on child care".

(Miller & Swanson, 1958, p. 55)

Aan de ouderlijke liefde als opvoedingsinstrument wordt steeds meer aandacht besteed in de sociale wetenschappen (Dasberg, 1975; Ehrenreich & English, 1978; Sennett, 1978; Görtzen, 1986). Görtzen spreekt van een degradatie van de ouderlijke liefde:

"Naast allerlei andere factoren zoals de verwetenschappelijking van onze omgang met het kind, heeft ook de staatsbemoeienis met het kind via de regulering van de ouderlijke rechten en plichten, de onmondigheidsverklaring van het kind inmiddels geleid tot de degradatie van de ouderlijke liefde tot opvoedingsinstrument".

(Gortzen, 1986, p.19)

Hiermee kritiseert hij gezinshistorici als Ariès, Shorter en Badinter die een beeld schetsen van de ontwikkeling van de 'slechte' kindertijd in de middeleeuwen en de periode voor de

industrialisatie naar de 'goede' kindertijd in het hedendaagse Westen. (Zie ook Clercx, 1985.) Als voorbeeld bespreekt Görtzen de ontwikkeling van de liefde voor kinderen. Aan liefde voor kinderen heeft het volgens hem nooit ontbroken ook niet in andere tijden en culturen. Het zijn veeleer de economische, sociale en medische omstandigheden die, toen en nu, bepalen in hoeverre de liefde voor kinderen tot uiting kan komen. Hét kenmerk van onze tijd is dan ook niet de ontwikkeling van liefde voor kinderen maar de aanwending ervan als pedagogisch instrument.

Kinderen worden in de huidige samenleving niet meer opgevoed via de participatie in het alledaagse leven van volwassenen maar afgezonderd in hun eigen 'kinderwereld'. Dit vereist opvoedingstechnieken waarin instrumentele verhoudingen vervangen worden door relationele verhoudingen. De affectieve relatie moet zowel garant staan voor de bescherming als voor de disciplinerende van de kinderen.

In deze benadering is het sensitief ouderschap meer dan een middel om kinderen tot volledige bloei te laten komen of een uitdrukking van de behoefte aan warme relaties in de privé-sfeer. Sensitiviteit is eveneens een tactiek, die door ouders, en in reactie daarop door kinderen, gebruikt wordt om iets van elkaar gedaan te krijgen. Het idee dat mama boos is, of zelfs verdrietig, kan even disciplinerend zijn als opsluiting in het kolenhok.

Vanwege het ongelijkmatig verloop van het moderniseringsproces kunnen we niet verwachten dat het sensitief ouderschap in alle gezinnen in dezelfde mate als norm gehanteerd wordt. Onderzoek naar verschillen tussen gezinnen uit de middenklasse en gezinnen uit de arbeidersklasse bevestigt dit. Miller en Swanson (1958) komen tot de conclusie dat er zowel verschillen in permissiviteit bestaan tussen de gezinnen uit de lagere en middenklasse als binnen de verschillende milieugroepen. Van Setten (1986) concludeert dat alhoewel er vanaf 1920 in zowel gezinnen uit de middenklasse als in agrarische en arbeidersgezinnen in toenemende mate sprake is van modernisering van de opvoeding, er toch ook sprake is van milieverschillen. Middenklasse-gezinnen blijken steeds meer waarde te hechten aan het creëren van een eigen kinderwereld, aan een affectieve vader - kind relatie en aan een intensieve betrokkenheid van de ouders bij de kinderen, dan de gezinnen uit de beide andere milieus. Voor de affectieve moeder - kind relatie daarentegen bestaat wel toenemende waardering maar er is geen sprake van milieverschillen op dit punt. Van Setten wijdt dit aan de pedagogische voorlichting waarin de affectieve moederrol vanaf de jaren twintig sterk benadrukt werd.

"Mogelijk heeft die voorlichting steeds bij uitstek het moederlijk gedrag beïnvloed en naar voortdurend moderner maatstaven geconformeerd - daarmee faseverschillen tussen milieus voor wat de moederrol betreft nivellerend".

(van Setten, 1986, p. 141)

Er wordt weinig stilgestaan bij de consequenties die deze ontwikkeling kan hebben voor

vrouwen die moeder zijn. Met de industrialisering zijn grote groepen vrouwen, met name in Nederland, voor een groot gedeelte van hun tijd met het kind teruggebracht in de privé-sfeer. Daar zijn zij verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen waarbij het sensitief moederschap een centrale waarde vormt. Het hanteren van liefde als opvoedings-instrument veronderstelt allereerst een vorm van objectivering van de moeder - kind relatie. Afstandelijkheid is een voorwaarde om liefde te kunnen inzetten en te kunnen onttrekken als de situatie dat vereist. Volgens de Swaan wordt de totstandkoming van deze afstandelijkheid bevordert door een proces van protoprofessionalisering van met name het psycho-therapeutisch bedrijf.

"Zo een psycho-therapeutisch protoprofessionele instelling veronderstelt ook dat iemand zijn eigen reacties op eigen en andermans gedrag opschort, althans ze achteraf overdenkt en probeert te begrijpen wat er aan de hand is".

(Brinkgreve, Onland & de Swaan, 1979, p. 24)

Een tweede aspect van het affectief moederschap is het verdwijnen van traditionele waarden en het doorbreken van de hiërarchische moeder - kind relatie. Met het afnemen van de betekenis van moralistische, aan het maatschappelijk belang ontleende regels en voorschriften worden de normen ten aanzien van de opvoeding abstracter. De moeder zal de criteria meer en meer moeten onlenen aan eigen inzichten die ontstaan uit een mengeling van vage deskundige adviezen en actief zelfonderzoek. Er is ook met betrekking tot de opvoeding sprake van wat Schelsky (1965, p. 258) 'Dauerreflexion' noemt: een voortdurend aftasten van het eigen innerlijk op zoek naar motivaties voor het gedrag. Tenslotte kenmerkt de norm van het sensitief ouderschap zich door het onvermijdelijke conflict tussen affectie en discipline. Terwijl de affectieve relatie met de kinderen een van de beloften van het moederschap als middel tot zelfontplooiing is, is diezelfde affectieve relatie hét gereedschap van de moeder bij de disciplineren van de kinderen. Disciplineren en de ontwikkeling van een gelijkwaardige, liefdevolle verhouding verdragen elkaar niet gemakkelijk en daarmee kan de verwachte harmonieuze relatie met het kind in het gedrang komen.

In het bovenstaande zijn drie aspecten van het sensitief, affectief moederschap besproken die problematische consequenties voor moeders kunnen hebben. 1) de objectivering van het kind veronderstelt een afstandelijkheid die wellicht niet opgebracht kan worden; hieruit kunnen *schuldgevoelens* resulteren. 2) het ontbreken van pedagogische richtlijnen kan *onzekerheid* omtrent de wijze waarop men de kinderen opvoedt veroorzaken. 3) de conflictueuze relatie tussen affectie en discipline kan ertoe leiden dat een gelijkwaardige relatie met het kind niet tot stand komt waarmee *één van de idealen van het zelfontplooiend moederschap wordt doorkruist*. Bovendien kan het gevolg zijn dat moeders in een spanningsrelatie ten opzichte van de kinderen komen te verkeren omdat ze soms hun toevlucht nemen tot sancties en soms vanwege de goede verstandhouding daarvan afzien.

3.7. Geïndividualiseerd moederschap en de vader

Wat betreft de relatie tussen de moeder en de vader kunnen we ervan uitgaan dat zonder een afname van de macht van de vader het geïndividualiseerde moederschap niet ontwikkeld kon worden. De democratisering van het ouderschap vormt de voorwaarde voor het idee van de bewuste keuze voor kinderen en de doorbreking van de strikte taakverdeling tussen de vader en de moeder. Op een formeel niveau is de recente juridische gelijkstelling tussen de ouders een voorbeeld van deze democratisering¹³.

Het geïndividualiseerde moederschap kenmerkt zich door een tendens om de taakverdeling tussen moeder en vader te beschouwen als een kwestie van persoonlijke voorkeuren, capaciteiten en behoeften. De norm van de taakverdeling op grond van sexe-specifieke kenmerken wordt diffuser. Hier is de macht van de vader in het geding voorzover deze gebaseerd is op de hulpbronnen waarover de man wel en de vrouw niet beschikt, op de dienstbare verzorging van de man door de vrouw, en op de gelegaliseerde dominantieverhoudingen tussen vaders en moeders¹⁴.

Een tweede tendens die zich uitdrukt in het geïndividualiseerde moederschap is dat de norm van het sensitief ouderschap niet beperkt blijft tot de moeder, ook vader moet 'aardig' zijn, zich inleven in de gevoelens van de kinderen en een affectieve relatie met hen opbouwen. Hier is het gezag van de vader in het geding, een gezag dat ontleend kan worden aan de status van de relatieve buitenstaander die geen deel uitmaakt van de dagelijkse routine van het gezin en weinig emotionele betrokkenheid toont bij de dagelijkse zorgen van de kinderen. Gezag ook dat ontleend kan worden aan de collectieve representatie van mannen als degenen die weten wat er 'in de wereld te koop is'.

Beide aspecten van de verandering in het vaderschap zullen we hier nader beschouwen.

Over de afname van de formele macht van de vader over de leden van het gezin bestaan weinig meningsverschillen. De vader is in de meeste Westerse landen niet langer het wettelijk hoofd van het gezin noch kan hij naar willekeur macht uitoefenen over vrouw en kinderen. Hij kan zijn dochters niet meer uithuwelijken en geen arbeidscontract meer voor zijn kinderen afsluiten, noch kan hij zich het eigendom van zijn vrouw zonder haar toestemming toeëigenen. Over de consequenties van de afname van de formele macht van de vader met name voor de autonomie van de moeder bestaan verschillende benaderingen. Zonder uitputtendheid te pretenderen zullen we enige aspecten van deze kwestie bespreken, voorzover ze van belang zijn voor een inzicht in het geïndividualiseerde moederschap.

De macht van de vader kan beschouwd worden als een tweezijdige; in ruil voor de bescherming van zijn gezinsleden tegen invloeden van buitenaf controleert hij hun levens. Donzelot (1979) ziet de afname van de macht van de vader vooral tot uitdrukking komen in de openstelling van het gezin voor sociale interventie. Het zijn, in zijn benadering, de

vrouwen en moeders geweest die een alliantie gesloten hebben met de professionele hulpverleners om de beschermende en controlerende macht van de vaders te breken. Dit heeft geleid tot een toename van de macht van vrouwen over de gezinsleden, de opvoeding van de kinderen en het huishouden.

"In working-class and bourgeois strata alike - albeit by quite different means and with different results - women were the main point of support for all actions that were directed toward the reformulation of family life. For example, the woman was chosen by the medical and teaching professions to work in partnership with them in order to disseminate their principles, to win adherence to the new norms, within the home. This is not to deny the resistances of women to this domestic instrumentalization of their persons - for example, their resistance to the reduction of their mastery in ancient techniques of the body in exchange for the role of the devoted auxiliaries of men doctors. But this is providing we recognize the extent of the revaluation of power relations between man and woman inside the family, which was the positive consequence for the latter".

(Donzelot, 1979, p. xxii-xxiii)

Een problematisch aspect van Donzelot's analyse vormt het weinig specifieke karakter ervan. Met name met betrekking tot de verhoudingen tussen de moeder en de vader vertoont de analyse belangrijke gebreken. Zo signaleren Withuis en Sevenhuysen (1982) dat Donzelot de machtsverhoudingen binnen het gezin als een soort optel- en aftreksom beschouwt. Wat er van de macht van de vader afgaat komt er bij de moeder bij. Alhoewel moeders inderdaad meer autonomie verworven hebben in hun verantwoordelijkheid voor het huishouden en de kinderopvoeding kan deze autonomie niet gelijkgeschakeld worden met macht. Zeker niet als we onder macht de zeggenschap over belangrijke beslissingen met betrekking tot het gezinsleven verstaan. Daarom is het belangrijk een onderscheid te maken tussen formele en informele macht. Onder formele macht verstaan we dan de maatschappelijk gelegaliseerde macht en onder informele macht de handelings- en beslissingsmacht die gebaseerd is op traditie en op de beschikking over maatschappelijke hulpbronnen als geld en status. De afname van de formele macht van de vader zou een stimulerende invloed kunnen hebben op de ontwikkeling van een symmetrische taakverdeling temeer omdat hiermee een belangrijke vorm van legitimering van de sexespecifieke taakverdeling wordt ondermijnd. Niet langer kan de vader zijn formele macht aanwenden om zich aan de dagelijkse huishoudelijke werkzaamheden te onttrekken. De belemmeringen voor een symmetrische taakverdeling vloeien echter eveneens voort uit de informele macht van de vader. Komter (1985, 1986) laat zien dat machtsmechanismen als 'sexe-stereo-typering' en een 'perceptuele bias' in het voordeel werken van die mannen die zich tegen een, door hun echtgenotes gewenste, verandering in de taakverdeling verzetten. Het effectieve gebruik door mannen van dergelijke informele machtsmechanismen vormt een belemmering voor een symmetrische taakverdeling. Omdat Donzelot een dergelijk onderscheid niet aanbrengt en meer oog heeft voor de machtsrelatie tussen vaders en professionals dan voor de machtsrelatie tussen de moeder en de vader biedt zijn analyse slechts beperkt inzicht in de ontwikkeling van de positie van de vader ten tijde van het

geïndividualiseerde moederschap. Dit blijkt vooral waar Donzelot de macht van de moeder ziet voortvloeien uit haar verantwoordelijkheid voor het huishouden en de kinderopvoeding, terwijl in het geïndividualiseerde moederschap deze exclusieve verantwoordelijkheid juist ter discussie staat¹⁵.

In treffende bewoordingen analyseert de Swaan de achtergronden hiervan:

"Historisch werd de persoonlijke dienstverlening verricht in een verhouding van dienstbaarheid in de zin van ondergeschiktheid, voltrok zich dat dienstbetoon in een bevelshuishouding. De één moest klaar staan en de ander beschikte over hem of haar. En naarmate de dienstverlening meer persoonlijk is, meer lijfelijk, meer op de intieme persoon van de ander gericht, wordt ook die ongelijkheid, het vemederende aspect ervan, sterker beleefd in het historisch-maatschappelijk onbewuste waaraan allen in deze samenleving deelhebben".

(de Swaan, 1986, p. 7)

De Swaan gaat ervan uit dat een dergelijke vorm van persoonlijke dienstverlening alleen nog mogelijk is binnen een intieme verhouding, tussen moeders en kinderen en tussen echtgenoten, en daar al met moeite. Maar ook tussen echtgenoten vond de persoonlijke dienstverlening plaats in een hiërarchische verhouding. De vrouw verzorgde man en kinderen, was beschikbaar op afroep en de man bezat de maatschappelijke en persoonlijke macht die hem het recht gaf over deze zorg te beschikken. Met de individualisering van het moederschap is het de vraag of deze vorm van persoonlijke dienstverlening, in het huwelijk en het moederschap, nog wel zo vanzelfsprekend is. De vraag naar de legitimering van de eenzijdige zorg door de vrouw gaat gesteld worden.

Het tweede aspect van het geïndividualiseerde moederschap dat betrekking heeft op de vader is de norm van het sensitief ouderschap. De uitbreiding van deze norm naar vaders veronderstelt een participatie van vaders in als 'vrouwelijk' beschouwde taken; de verzorging van de kinderen en de emotionele en opvoedende betrokkenheid bij hun dagelijks leven. Deze verschuiving in normen en het feit dat een kleine groep mannen een en ander ook in praktijk brengt vormt de aanleiding voor een opleving van een ontwikkelingspsychologische en met name psycho-analytische discussie over de aard van het vaderschap. Hierbij staat de vraag centraal naar het gezag van de vader (Meister-Väter in termen van Bopp, (1984, p. 67))¹⁶. Aan het gezag van de vader zijn in de ontwikkelingspsychologie vier functies toegeschreven; het bevordert de cognitieve ontwikkeling van kinderen; het zorgt voor hun introductie in de buitenwereld; het zorgt voor de doorbreking van de symbiotische band met de moeder en het bevordert de ontwikkeling van de moraal. Onder andere auteurs als Lasch (1979), Bopp (1984) en Groen (1983) zien in het sensitief vaderschap een bedreiging van deze vaderlijke functies, door het verlies van de mannelijkheid en het daaraan ontleende gezag (Knijn, 1987, 1988).

De vraag is in hoeverre deze bedreiging ook door reële moeders en vaders wordt ervaren. Van belang daarbij is dat moeders een op traditie gebaseerde deskundigheid hebben

ontwikkeld op affectief terrein, de mate waarin ze deze deskundigheid kunnen overdragen of delen is mede bepalend voor het ontstaan van een gelijkwaardiger taakverdeling tussen moeders en vaders (Verheijen, 1987).

3.8. Geïndividualiseerd moederschap en sociale relaties

In eerdere paragrafen signaleerden we dat individualisering van het moederschap gepaard gaat met een herziening van de sociale relaties tussen gezin en buitenwereld. In verband hiermee is het van belang dat er met de individualisering van het moederschap tevens sprake is van uniformering van het moederschap. De taken die uit het moederschap voortvloeien zijn in toenemende mate hetzelfde voor vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking. Van Rijswijk-Clerkx (1981) en van Setten (1986) wijzen er op dat pas in de jaren vijftig ook in de hogere en middenmilieus de moeder zelf veel huishoudelijke taken en taken die voortvloeien uit de verzorging van kinderen op zich neemt. Het huishoudelijk personeel is, behalve de werkster, zo goed als verdwenen. Aan de andere kant zijn ook moeders uit de lagere milieus, uit de agrarische sector en uit het kleinbedrijf zich steeds meer met het huishouden en de kinderverzorging gaan bezighouden. Alhoewel de meeste buitenshuis werkende moeders behoren tot de lagere inkomensgroepen, werken zij nu minder uren per dag en vooral op tijden dat de kinderen naar school zijn of slapen. In deze zin is er sprake van een culturele nivellering van het moederschap; steeds meer moeders dragen de alleenverantwoordelijkheid voor hun kinderen en dit is hun voornaamste taak.

Dit heeft gevolgen voor de betekenis die sociale relaties hebben voor het moederschap. Sociale relaties hebben altijd een dubbelkarakter, ze zijn zowel ondersteunend als controlerend. Het moederschap is van oudsher omgeven geweest door een netwerk van familierelaties waarbinnen in Nederland met name de moeder - dochter relatie belangrijk was (van Doorn-Janssen, 1969). De band tussen moeder en dochter zorgde enerzijds voor een reële ondersteuning, zowel in het dagelijks leven als in geval van ziekte en moeilijkheden met de opvoeding van de kinderen. Deze ondersteuning nam tevens het karakter aan van overdracht van kennis en opvang van psychische of relationele problemen. Anderzijds ging van deze moeder - dochter relatie een controlerende werking uit, de moeder probeerde haar dochter in het spoor van de traditie te houden en er bestond weinig ruimte voor het volgen van een eigen koers. Zolang dit traditionele netwerk zijn kracht behoudt zijn relaties met professionele deskundigen van ondergeschikt belang. Adviezen worden pas gebruikt na weging ervan in het informele netwerk¹⁷.

Tengevolge van het moderniseringsproces worden sociale relaties diffuser, dit geldt ook voor de sociale relaties die het moederschap omgeven. Concreet heeft de migratie vooral in de hogere en middenmilieus geleid tot een verminderd contact tussen moeders en dochters. Daarmee wordt de vrijheid om het moederschap naar eigen inzicht vorm te geven groter

terwijl tegelijkertijd de reële ondersteuning afneemt. Alhoewel nieuwe informele netwerken ontstaan, in de vorm van moedergroepen, uitwisseling van kinderen en gastouderschap, zijn deze minder vanzelfsprekend dan het traditionele netwerk was. Vooral de aard van de sociale relaties is veranderd; ze zijn complex en caleidoscopisch, veranderlijk en geografisch en sociaal uitgestrekt geworden (Zijderveld, 1983, p. 114). Omdat sociale relaties voor moeders een belangrijke ondersteunende betekenis hebben kan dit aspect van de modernisering problematische gevolgen hebben. In de zorg voor kinderen behoeft de moeder regelmatig ondersteuning in de vorm van opvang van en oppas voor de kinderen, in de zorg voor het welbevinden van de gezinsleden zijn goede vriendinnen onontbeerlijk. Met het diffuser worden van de sociale relaties lijkt de moeder er een extra taak bij te krijgen; het zoeken naar en in stand houden van deze relaties.

Vanuit deze optiek kan ook de relatie met professionele hulpverleners bekeken worden. Want ook al is het waar dat traditionele netwerken vervangen zijn door professionele instellingen, toch valt niet te ontkennen dat het karakter van de laatste meer vrijblijvend is. De professionele hulpverlening rond het moederschap berust op het principe van de zelfhulp. Het is een vorm van functionele en afstandelijke hulpverlening die slechts adviserend werkt en alleen in uiterste nood taken van de moeder overneemt. Het doel is veeleer dat de moeder zich waarden en normen van de hulpverlening eigen maakt en vervolgens zelf in praktijk brengt. Professionele hulpverlening in de vorm van reële ondersteuning van het moederschap ontbreekt nagenoeg. (zie bijvoorbeeld het tekort aan kinderdagverblijven, de beperkte overblijfmogelijkheden op de meeste scholen en het ontbreken van geïnstitutionaliseerd kindervacantiewerk in Nederland).

Gezien de veranderingen in de sociale relaties die het moederschap omgeven zouden we kunnen concluderen dat het geïndividualiseerde moederschap niet alleen een tendens weergeeft waarin de moeder meer als zelfstandig persoon wordt beschouwd maar eveneens een uitdrukking is van het feit dat de moeder nu meer dan ooit op zichzelf is aangewezen. Het is de vraag hoe deze vorm van individualisering van het moederschap zich verhoudt tot de zelfontplooiing van de moeder.

3.9. Conclusies

In het voorafgaande zijn ontwikkelingen in het moederschap geanalyseerd met behulp van theorieën over modernisering. Vervolgens zijn in korte beschouwingen vier aspecten van het moederschap nader bekeken vanuit het perspectief van de individualisering van het moederschap. Uit elk van deze beschouwingen zijn een aantal dilemma's af te leiden die een rol kunnen spelen bij de beleving van het hedendaags moederschap.

Deze dilemma's houden verband met:

1. De mogelijke discrepantie tussen de individualisering van de vrouw en de uit het instituut moederschap voortvloeiende taken en verantwoordelijkheden.
2. De mogelijke discrepantie tussen disciplinerende en sensitieve aspecten van de opvoeding.
3. De mogelijke discrepantie tussen de behoefte aan een symmetrische taakverdeling met de man en sensitief vaderschap enerzijds en daadwerkelijke informele macht en gezag van de vader anderzijds.
4. De mogelijke discrepantie tussen individualisering van de vrouw en het appèl dat vanuit professionele instellingen op de moeder gedaan wordt.

Van deze discrepanties (en de daarmee samenhangende dilemma's) is de eerste zodanig omvattend dat de drie anderen hieronder gerangschikt kunnen worden. De mogelijke discrepantie tussen de individualisering van de vrouw en de uit het instituut moederschap voortvloeiende taken en verantwoordelijkheden omvat de discrepanties die betrekking hebben op de relaties van de moeder met de kinderen, met de vader van de kinderen en met externe sociale relaties. Het is dan ook deze discrepantie die in dit onderzoek centraal staat. Bij de beantwoording van de vraag of moeders met jonge kinderen een dergelijke discrepantie ervaren is het allereerst noodzakelijk dat we ons realiseren dat het hier om een theoretisch probleem gaat dat vertaald moet worden in concepten die bruikbaar zijn in een empirisch onderzoek. Het gaat dan om een nadere uitwerking van het in hoofdstuk 1 gepresenteerde onderzoeksmodel.

Individualisering van de vrouw lijkt op zichzelf een vrij ongrijpbaar begrip. Het is echter mogelijk dit begrip te vertalen in termen van het belang dat men hecht aan de eigen keuze om het leven in te richten en de waarde die men toekent aan persoonlijke motivatie boven conventionaliteit. Met andere woorden; is men van mening dat vrouwen ten aanzien van het moederschap de lijn der traditie dienen te volgen of vindt men dat vrouwen vooral de eigen behoeften moeten laten prevaleren bij het inrichten van het moederschap?

Op deze manier geconcretiseerd kan de tendens tot individualisering van de vrouw allereerst onderzocht worden door na te gaan of deze tendens naar voren komt in de *opvattingen* van vrouwen over het moederschap. Maar de opvattingen zeggen niet alles. Het is goed mogelijk dat de opvattingen over het moederschap slechts uitdrukking geven aan een algemene opinie die niet als richtinggevend voor het eigen leven wordt ervaren. Men kan van mening zijn dat iets in principe mogelijk moet zijn zonder daar voor het eigen leven consequenties aan te verbinden. Dat wil zeggen dat de opvattingen in *praktijken* tot uitdrukking kunnen komen, vorm kunnen geven aan praktijken maar er evengoed mee in tegenspraak kunnen zijn. De relatie tussen opvattingen en praktijken is niet eenduidig. De

discrepancie tussen individualisering van de vrouw en de uit het instituut moederschap voortvloeiende taken en verantwoordelijkheden wordt immers vooralsnog slechts voorondersteld. Voorzover er sprake is van een dergelijke discrepantie zal deze ook de *beleving* van het moederschap en daarmee het *welbevinden* van moeders met jonge kinderen kunnen beïnvloeden.

Dit betekent dat de individualisering van de vrouw de in het onderzoeksmodel (hoofdstuk 1) geschetste vooronderstellingen een specifiek karakter kan geven. We veronderstellen dat het welbevinden van moeders met jonge kinderen in de jaren tachtig mede wordt beïnvloed door de tendens tot individualisering van de vrouw.

- 1 Deze inhoudsanalyse is verricht als voorstudie van dit onderzoek. Zie voor een uitgebreide verslaggeving van methode en resultaten Kruijn en Verheijen (1982, 1983).
- 2 Zie voor een overzicht van de feministische discussie over het moederschap tot 1980; Sevenhuijsen en de Vries 'Vrouwenbeweging en moederschap', 1980
- 3 In zijn analyse van de modernisering van politieke verhoudingen, formuleert Stuurman de twee hoofdprocessen van modernisering in iets andere termen. Hij benoemt fragmentatie (individualisering) en unificatie (van de samenleving door kapitaal en staat) als dominante moderniseringstendensen. Mijns inziens is hier slechts sprake van een verschil in disciplinaire invalshoek, terwijl de sociologische theorie de relatie tussen structuren en culturen beschrijft niet de politologie zich op de verhouding tussen staat en individu. In beide benaderingen is individualisering een wezenlijk aspect van modernisering (Stuurman, 1985, p. 25)
- 4 Daarbij baseren we ons vooral op de beschrijving van deze processen door Zijdeveld (1983, 1987)
- 5 In 1982 vonden een aantal congressen plaats onder de titel 'Lichaamstaal, bevalling en eerste contact'. Deze zeer druk bezochte congressen beoogden de introductie in Nederland van enkele natuurlijke bevallingstechnieken, zoals die van Odent en Tjarkovsky. Zie voor een impressie, Kruijn en Verheijen, 'Lichaamstaal, bevalling en eerste contact' (1982)
- 6 Het aantal echografieën dat afgenomen is bij ziekenfondspatiënten blijkt in vijf jaar verdubbeld te zijn, 1980, 61.540-1981, 76.303, 1982, 93.061, 1983, 105.086, 1984, 112.499, 1985, 121.959. Gegevens zijn ontleend aan de Jaarboeken van het Landelijk Informatiesysteem Ziekenfondsen 1980-1985
- 7 Zo introduceert de Gezondheidsraad het woord pre-embryo voor embryo's tot 2 weken teneinde de kwestie van het experimenteren met embryo's te omzeilen (Gezondheidsraad 1986).
- 8 Vergelijk Zijdeveld (1983, 1987).
- 9 Zie hierover ook de Regt 'Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid' (1985). Met name hoofdstuk 4 daaruit 'Omgang tussen ouders en kinderen'
- 10 Een dergelijke vooronderstelling ligt ook ten grondslag aan het onderzoek van van Setten naar modernisering en opvoeding. Vanwege het zuiver kwantitatieve karakter van zijn onderzoek heeft hij deze veronderstelling slechts kunnen toetsen en niet nuanceren. Verschillen tussen milieus met betrekking tot modernisering zijn in het kader van zijn onderzoeksopzet noodgedwongen kwantitatieve verschillen (van Setten, 1986).
- 11 Donzelot bijvoorbeeld, beschrijft het proces van modernisering van de opvoeding als volgt: "On the one hand, we see a bourgeois pole take form, where the family willingly seizes on the medical instructions and uses them to free children from the allegedly stifling grip of domestic servants and social promiscuities, constructing around the child an educative model that I have termed 'protected liberation'. On the other hand, the working-class family is reorganized on the basis of a set of institutional constraints and stimulations that also make the child the center of the family, to be sure, but according to the procedures much more deserving of the term 'supervised freedom' (Donzelot, 1979, p. xx)
- 12 Eisenstadt schetst de ongelijkmatige en anderssoortige modernisering van politieke en economische instituten in verschillende landen. Eisenstadt: "The extent of differentiation of roles and collectivities can vary not only between different societies but also between different institutional spheres of the same society" (1966, p. 43)
- 13 Daarmee is niet gezegd dat democratisering van het ouderschap ook betekent dat verhoudingen tussen vrouwen en mannen in het algemeen gedemocratiseerd zijn. Stuurman onderscheidt twee betekenissen van het begrip 'patriarchaat'. Het patriarchaat in zijn eerste betekenis, de macht van mannen als vaders, is volgens Stuurman door de Keynesiaanse staat uitgehouden. Het patriarchaat in zijn tweede betekenis, dominantie van mannen in brede zin, is echter nog springlevend en onderwerp van niet aflatende maatschappelijke strijd (Stuurman, 1985 p. 109-115)
- 14 Zie voor een overzicht van sociaal-wetenschappelijke theorieën met betrekking tot macht in de privé-verhoudingen tussen vrouwen en mannen, Komter, 'De macht van de verzelfsprekendheid in relaties tussen vrouwen en mannen' (1985)

-
- 15 Zie voor een kritiek op de stelling van Donzelot Sevenhuysen, 'De orde van het vaderschap' (1987). Haar proefschrift levert tevens een belangrijke bijdrage aan de wetenschappelijke kennis over de ontwikkeling van de verhouding tussen staat en patriarchaat in Nederland.
 - 16 Zijderveld (1985) omschrijft 'gezag' vooral in termen van moreel overwicht, gezag wordt via overreding en overtuiging afgedwongen. Hij gaat er mijns inziens te gemakkelijk aan voorbij dat met machtsverhoudingen samenhangende cultureel-ideologische componenten ertoe bijdragen dat dominante groepen als vanzelfsprekend aanspraak kunnen laten gelden op gezag. Op basis hiervan zijn vaders ten opzichte van hun kinderen, tenzij het tegendeel blijkt, bekleed met gezag. Moeders daarentegen verwerven pas gezag als zij zichzelf bewezen hebben.
 - 17 De Regt vermeldt dan ook dat juist de vrouwen van de meer welvarende arbeiders rond de eeuwwisseling genegen zijn de adviezen van consultatie-bureau-artsen op te volgen: "Het ontstaan van nieuwe arbeiderswijken waar vrouwen minder ingebed waren in traditionele familie- en burelrelaties maakte hen meer ontvankelijk voor moderne verzorgingspatronen die zij vooral ontleenden aan de artsen; de medicalisering van de zorg voor kinderen werd door hen in het algemeen zonder tegenstand, zelfs met een zeker enthousiasme aanvaard" (de Regt, 1985, p. 106-107).

4. HET WELBEVINDEN VAN MOEDERS MET JONGE KINDEREN, EEN LITERATUURSTUDIE

4.1. Inleiding

Centraal in dit hoofdstuk staat reeds verricht onderzoek naar psychische en lichamelijke klachten bij moeders met jonge kinderen en de factoren die het welbevinden van deze groep vrouwen beïnvloeden. Het gaat hierbij zowel om studies naar de prevalentie van psychische en lichamelijke problematiek als om studies waarin wordt gepoogd deze te verklaren vanuit de sociale situatie.

Onderzoek waarin een relatie wordt gelegd tussen leefomstandigheden en welbevinden kampt met een aantal problemen. Daarom beginnen we met een tamelijk uitvoerige bespreking van deze problematische aspecten. Hieruit zal blijken dat de onderzoeksgegevens waarover we nu beschikken met de nodige voorzichtigheid moeten worden bekeken.

In de door ons bestudeerde literatuur is veelvuldig sprake van de term "stress". Omdat hierbij geen sprake blijkt te zijn van een eenduidig concept, gaan we om te beginnen kort in op de wijze waarop het begrip "stress" in de verschillende onderzoeken wordt gehanteerd.

4.2. Het begrip "stress" in het verrichte onderzoek

In het door ons bestudeerde onderzoek stelt men dat sprake is van stress als door externe oorzaken het stabiliteitsbereik van het systeem wordt overschreden. In "stress-onderzoek" nu wordt onderzocht welke externe factoren het relatieve evenwicht van het systeem zodanig verstoren dat van spanningen in de zin van 'stress' kan worden gesproken. Men houdt zich bezig zowel met het opsporen van deze externe factoren, als met de psychische en lichamelijke reacties hierop, terwijl ook wordt gezocht naar variabelen die de relatie tussen externe factoren en individuele reacties kunnen beïnvloeden. Wat de externe factoren betreft wordt een onderscheid gemaakt tussen 'events' en 'difficulties', gebeurtenissen en moeilijkheden. Bij het onderzoek naar de effecten van ingrijpende levensgebeurtenissen, in de literatuur aangeduid met de term stressful life-events, gaat men er van uit dat elke gebeurtenis die aanpassing of heroriëntatie vereist van de kant van het individu, het welbevinden voor kortere of langere tijd negatief kan beïnvloeden. Het gaat hierbij niet

alleen om ostentatief negatieve gebeurtenissen, maar ook om gebeurtenissen waarmee in het algemeen niet direct negatieve associaties bestaan, bijvoorbeeld huwelijk, de geboorte van een kind, een nieuwe baan (Dohrenwend & Dohrenwend, 1974a).

Gaat het bij levensgebeurtenissen om éénmalige gebeurtenissen, bij moeilijkheden gaat het om langer durende, niet aan één tijdstip gebonden situaties. Bij onderzoek naar de effecten van moeilijkheden, in de literatuur aangeduid met termen als 'difficulties' of 'stressful conditions' is het uitgangspunt dat veel spanningen in het leven niet alleen ontstaan omdat men zich moet aanpassen aan min of meer plotselinge veranderingen maar ook omdat men langdurig dagelijks moeilijkheden ervaart, bijvoorbeeld financiële problemen, slechte huisvesting, een problematische relatie met de chef (Makosky, 1982).

In dit hoofdstuk geven we de stand van zaken weer wat betreft het onderzoek naar het welbevinden van moeders met jonge kinderen. Het onderzoek dat wij hebben bestudeerd is voornamelijk verkregen via een computer-gestuurd literatuuronderzoek naar artikelen die hierover sinds 1975 zijn verschenen (zie par. 4.5.).

Uit een aantal sociologische en sociaal-psychologische studies naar het leven van moeders met jonge kinderen wordt duidelijk dat zij hun leefsituatie nogal eens als problematisch ervaren. Uit deze literatuur komen als problemen naar voren psychologisch en maatschappelijk isolement, alleen-verantwoordelijkheid voor de kinderen, gedwongen keuze tussen arbeid buitenshuis en moederschap, financiële afhankelijkheid van de echtgenoot, onvrede met huishoudelijk werk dat als vermoeiend en vervelend wordt ervaren (Oakley, 1974, 1980; Gardiner, 1976; Seecombe, 1980; Boulton, 1983).

In het onderzoek dat wij in dit hoofdstuk bespreken, wordt een relatie gelegd tussen problematische gebeurtenissen en omstandigheden en het welbevinden van moeders.

Alvorens dit onderzoek inhoudelijk te bespreken, gaan we in op een aantal problemen die zich bij onderzoek naar de relatie tussen ingrijpende levensgebeurtenissen of moeilijkheden en welbevinden kunnen voordoen.

4.3. Problemen bij stress-onderzoek

Aan het onderzoek dat is verricht naar factoren die het welbevinden van moeders met jonge kinderen kunnen beïnvloeden, is een aantal problemen verbonden. Deze zijn niet alleen kenmerkend voor onderzoek naar stress bij moeders, maar kunnen zich voordoen bij stress-onderzoek in het algemeen.

Het vaststellen van een verband tussen levensgebeurtenissen dan wel problemen en het welbevinden blijkt zeer gecompliceerd te zijn. Meestal is er, zo er al een statistische significantie kan worden vastgesteld, sprake van lage correlaties. Ook zijn de onderzoeksgegevens dikwijls niet consistent. Variabelen die in het ene onderzoek wel een significante

samenhang vertonen met lichamelijke of psychische gezondheid blijken in een ander onderzoek niet van belang te zijn. Cijfers over de prevalentie van psychische en lichamelijke ziektebeelden bij moeders met jonge kinderen variëren sterk. Enige van de mogelijke achtergronden hiervan zullen we bespreken.

4.3.1. Operationaliserings- en methodische problemen met betrekking tot "gebeurtenissen" en "moeilijkheden"

Onderzoeksresultaten die de invloed van ingrijpende levensgebeurtenissen en 'moeilijkheden' weergeven worden voor een belangrijk deel bepaald door de wijze waarop beide concepten zijn geoperationaliseerd en door de gehanteerde onderzoeksmethoden. Omdat onderzoek naar levensgebeurtenissen zich niet beperkt tot mogelijk negatieve gebeurtenissen kan een breed scala aan incidenten die zich in een mensenleven kunnen voordoen worden onderzocht. Huwelijk, overlijden van de partner, echtscheiding, werkloos worden, geboorte van een kind, verhuizing, verandering van baan, het zijn allemaal levensgebeurtenissen die worden beschouwd als mogelijk spanningsvol. Bij onderzoek naar levensgebeurtenissen wordt als methode meestal gebruik gemaakt van een gestandaardiseerde vragenlijst. De lengte van de vragenlijst varieert, afhankelijk van het aantal opgenomen levensgebeurtenissen; aan deze gebeurtenissen zijn a-priori gewichten toegekend (Holmes & Rahe, 1967). Deze check-list methode wordt veel gebruikt omdat het om een relatief eenvoudige methode gaat die gemakkelijk toegankelijk en goedkoop is. Het is mogelijk om gegevens te verzamelen over een grote groep mensen en op de gegevens kunnen makkelijk statistische procedures worden toegepast. Op deze methode bestaat veel kritiek. Critici zijn van mening dat er sprake is van een oversimplificatie van een complex gegeven. Er bestaan twijfels over de validiteit: de test-herstest betrouwbaarheid en de inter-rater betrouwbaarheid blijken gering te zijn (Tenant, 1979).

Een belangrijk punt van kritiek is ook dat aan individuele verschillen wordt voorbijgegaan. Mensen verschillen immers in de mate waarin ze ingrijpende levensgebeurtenissen als spanningsvol ervaren. Waar de ene vrouw de geboorte van haar kind als een vreugdevolle gebeurtenis ervaart en vrijwel moeiteloos het moederschap in haar leven integreert, heeft een andere vrouw de grootste moeite met het vinden van een nieuw en bevredigend evenwicht. French en Caplan (1972) betwijfelen de zin van onderzoek naar levensgebeurtenissen of moeilijkheden enigszins. Volgens hen zijn het dikwijls niet zozeer "objectieve" factoren die zullen leiden tot gezondheidsproblemen maar de 'subjectieve omgeving', de omgeving zoals die wordt waargenomen door het individu.

Ook de context waarin levensgebeurtenissen plaatsvinden wordt verwaarloosd. Bij de verwerking van de geboorte van een kind maakt het nogal wat uit of de moeder zich weet ingebed in een ondersteunende sociale omgeving of dat zij de eerste tijd met haar baby in een relatief isolement moet zien door te komen. Tevens blijkt de wijze waarop de bevalling

plaatsvindt het welbevinden van de moeder enige tijd na de bevalling te beïnvloeden (Oakley, 1980). Aan deze kritiekpunten wordt enigszins tegemoet gekomen doordat in een aantal onderzoeken aan respondenten wordt gevraagd in hoeverre men een bepaalde levensgebeurtenis als problematisch heeft ervaren (Tenant, 1979).

Makosky (1982) wijst op een euvel waaraan gestandaardiseerde vragenlijsten zouden lijden; dit is niet inherent aan een gestandaardiseerde vragenlijst op zich maar aan het referentiekader van diegenen die de vragenlijst opstellen. Volgens haar bevatten de meeste vragenlijsten verhoudingsgewijs meer gebeurtenissen waar mannen mee te maken krijgen; zij neemt als voorbeelden: in dienst gaan, promotie op het werk; de vrouw van iemand begint buitenshuis te werken. Gebeurtenissen waar vrouwen mee te maken krijgen worden veel minder vaak in vragenlijsten opgenomen; hierbij noemt ze abortus, verkrachting, verandering in de wijze waarop oppas wordt geregeld. Ook ontdekte ze dat in de door haar bestudeerde vragenlijsten gebeurtenissen die vooral arme mensen overkomen, bijvoorbeeld afhankelijk worden van een bijstandsuitkering, vaker niet dan wel zijn opgenomen. Zij heeft het daarom over de "male and middle-class-bias" van gestandaardiseerde vragenlijsten naar ingrijpende levensgebeurtenissen.

Rekening houdend met bovengenoemde bezwaren ontwikkelde een groep Londense onderzoekers een methode voor het meten van de mate waarin levensgebeurtenissen spanningsvol zijn, die meer recht doet aan het individu en diens sociale context. Een belangrijke representant van deze groep is G. Brown. In het boek *The social origins of depression* (1978) dat hij schreef samen met de sociologe T. Harris gaat hij op deze methode in. Men laat getrainde interviewers een gestructureerde vragenlijst afnemen. Deze interviewers kennen de sociale situatie van de respondent, maar zijn niet op de hoogte van zijn eventuele psychiatrische problematiek. De levensgebeurtenissen worden beoordeeld op hun emotionele betekenis, op de ernst van de consequenties in het licht van de situatie van het individu. Hierbij wordt geen rekening gehouden met de mening van de onderzochte persoon hierover omdat de onderzoekers vrezen dat sommige respondenten door hun psychische toestand een vertekend beeld kunnen geven van de invloed die gebeurtenissen of moeilijkheden op hen hebben (gehad). Een ander aspect dat bij de beoordeling wordt betrokken is de termijn waarop een gebeurtenis doorwerkt, of de gevolgen van korte of langere duur zijn. In groepsbijeenkomsten met andere interviewers komt men tot consensus over de uiteindelijke beoordeling van de betekenis van een gebeurtenis. Deze methode is erg arbeidsintensief en duur, maar volgens Tenant (1979) zeker te prefereren boven de checklist-methode vanwege haar grondigheid, en stabiliteit; de inter-rater betrouwbaarheid is volgens hem hoog. Hij komt tot deze conclusie na vergelijking van een aantal onderzoeken naar levensgebeurtenissen.

Ook wanneer het om "moeilijkheden" gaat, kan men zeer veel gebieden bestrijken. In onderzoek wordt bijvoorbeeld aandacht besteed aan financiële moeilijkheden, huisvestingsproblemen, een slechte gezondheid. Indien gestandaardiseerde vragenlijsten worden gebruikt, spelen dezelfde problemen als bij levensgebeurtenissen: individu-afhankelijkheid, sociale context, referentiekader van de onderzoeker. Ook hier hebben Brown en zijn collega's (1978) gepoogd deze problemen te ondervangen, waarbij ze ongeveer dezelfde methode hebben gehanteerd als bij levensgebeurtenissen.

4.3.2. Operationaliserings- en methodische problemen met betrekking tot psychisch en lichamelijk welbevinden

Onderzoeksresultaten kunnen dus variëren al naar gelang de wijze waarop de onafhankelijke variabelen, ingrijpende levensgebeurtenissen of problemen, zijn geoperationaliseerd en de methode die hierbij wordt gebruikt. Ook de operationalisering en de onderzoeksmethode met betrekking tot de afhankelijke variabele, het psychisch en lichamelijk welbevinden, speelt bij de variabiliteit van de onderzoeksresultaten een belangrijke rol. Nu eens worden vooral lichamelijke klachten of ziekten onderzocht, dan weer vooral psychische. In het door ons bestudeerde onderzoek is voornamelijk sprake van psychische klachten of ziekten, met name van depressie. De resultaten van onderzoek zijn dikwijls onderling niet of moeilijk vergelijkbaar omdat in de verschillende onderzoeken andere meetinstrumenten zijn gebruikt.

Wanneer het gaat om de mate van welbevinden van verschillende bevolkingsgroepen wordt vaak gebruik gemaakt van gegevens over opname in psychiatrische ziekenhuizen of verwijzing naar psychiaters. Hierbij kan echter gemakkelijk vertekening optreden omdat er sprake kan zijn van zelf-selectie. Voor sommige groepen zal de opname- of verwijzingsdrempel hoger zijn dan voor andere (Robertson, 1974). Brown en Harris (1978) vonden bijvoorbeeld dat de opnamedrempel voor moeders met jonge kinderen bijzonder hoog is. Bij een vergelijking tussen psychiatrische patiënten en een groep vrouwen die meededen aan een door hen verricht bevolkingsonderzoek ontdekten zij dat onder psychiatrische patiënten sprake was van een relatieve ondervertegenwoordiging van moeders met jonge kinderen. Onder de vrouwen die deelnamen aan het bevolkingsonderzoek daarentegen bevonden zich relatief veel vrouwen met jonge kinderen die leden aan klinische depressie, waarvoor behandeling was geïndiceerd. Deze vrouwen zochten echter geen hulp, hetgeen Brown en Harris verklaarden uit de gebondenheid van deze vrouwen aan hun gezin en het relatieve isolement waarin zij verkeerden. Zij stellen het aldus:

"..... some of the vulnerability factors in the model (in dit geval de aanwezigheid thuis van drie of meer afhankelijke kinderen jonger dan 14 jaar, K. & V.) also appear to influence whether treatment is received. They do so, however, in a reverse direction. That is, experiences that increase risk of depression then act, once a woman is depressed, to reduce her chances of receiving psychiatric care.

(Brown & Harris, 1978, p. 272)

Behalve door "sampling-bias" als gevolg van variaties in hulpzoek-gedrag kunnen ook vertekeningen ontstaan door verschillen in verwijzings- en opname criteria bij de verschillende hulpverlenende instanties. Opname- of verwijzingscijfers vormen dus slechts een beperkte indicatie voor het psychisch welbevinden van de bevolking of van bepaalde bevolkingsgroepen.

Een andere methode waarvan vaak gebruik wordt gemaakt om psychiatrische morbiditeit te meten is het diagnostisch interview of de diagnostische vragenlijst. Via deze methoden wil men vaststellen of iemand een 'geval', een 'case' is. Aan diagnostische interviews zijn een aantal bezwaren verbonden. Een eerste bezwaar hangt samen met het feit dat deze methode te duur en te tijdrovend is om op grote schaal toe te passen. Een tweede bezwaar is dat onder klinisch geschoolden geen overeenstemming is over diagnostische criteria. Wanneer is bijvoorbeeld sprake van een klinische depressie en om wat voor depressie gaat het dan? Behalve van diagnostische interviews wordt, om psychiatrische ziektebeelden te diagnosticeren, ook gebruikt gemaakt van gestandaardiseerde vragenlijsten. De PSE, Present State Examination, bijvoorbeeld spoort via een gestandaardiseerd interview de mate waarin psychiatrische symptomen aanwezig zijn op; tevens geeft deze lijst een index van de ernst van de symptomen en een classificatie in een van de functionele categorieën van de internationale classificatie van ziekten.

Tot slot wordt in een grote groep onderzoeken gebruik gemaakt van symptoom-vragenlijsten. Door middel van gestandaardiseerde vragenlijsten wordt met de self-report methode nagegaan of en in welke mate bepaalde symptomen aanwezig zijn, samenhangend met bijvoorbeeld depressie, angst, psycho-somatische klachten. Vooral in omvangrijke bevolkingsonderzoeken wordt deze methode veelvuldig gebruikt.

In sommige onderzoeken komt men via deze methode tot een soort 'gevalse-identificatie'. Een voorbeeld hiervan is dat men spreekt van depressie indien depressieve symptomen in een bepaalde frequentie aanwezig zijn. In de verschillende onderzoeken worden hiervoor echter verschillende criteria gehanteerd. Met symptoomvragenlijsten wordt een compromis gesloten tussen klinische precisie en efficiency. Men weet niet precies waar de scores op de verschillende vragenlijsten voor staan. Waarschijnlijk hebben mensen met een hoge score op symptoomschalen veel symptomen gemeenschappelijk met mensen die klinisch gediagnostiseerd zijn als psychiatrisch ziek. De vraag is echter of het om de belangrijkste symptomen gaat. Cochrane en Stopes-Roe (1981) veronderstellen dat symptoomvragenlijsten niet sensitief genoeg zijn voor het identificeren van "gevallen" maar dat ze wel bruikbaar zijn om milde vormen van psychologische stoornissen te meten. Met andere woorden: met deze vragenlijsten kan men niet differentiëren tussen psychiatrische ziekte en

psychische problematiek.

Hirst en Bradshaw (1983) daarentegen denken minder positief over het onderscheidend vermogen van symptoomlijsten. Zij wijzen er op dat symptoomlijsten slechts matig betrouwbaar en valide zijn wanneer het gaat om een weergave van het welbevinden. Symptoomvragenlijsten zijn volgens hen niet onderling verwisselbaar; de verkregen onderzoeksresultaten kunnen een arte-fact zijn van de survey-methode en de gebruikte instrumenten. Wanneer er in de literatuur sprake is van psychiatrische of psychische stoornis, psychiatrische of psychische ziekte, depressie, etc. moeten we om de onderzoeksresultaten op hun merites te kunnen beoordelen eerst nagaan wat met deze termen precies wordt bedoeld. Gaat het bijvoorbeeld bij 'depressie' over klinische depressie of over depressieve symptomen?

Wanneer het gaat om de *aard* van de afhankelijke variabele is in de bestudeerde onderzoeken vooral sprake van depressie. Het verband tussen ingrijpende levensgebeurtenissen en -moeilijkheden en andere maten voor psychisch en lichamelijk welzijn wordt veel minder vaak gelegd.

Onderzoek naar de relatie tussen ingrijpende levensgebeurtenissen of moeilijkheden en lichamelijk welbevinden ontbreekt in de door ons bestudeerde literatuur nagenoeg geheel. In één onderzoek wordt de relatie tussen sociale omstandigheden en het voorkomen van hart- en vaatziekten onderzocht (Hauenstein & Feinleib, 1980). In symptoom-vragenlijsten wordt wel aandacht besteed aan lichamelijke symptomen die psycho-somatisch worden genoemd maar hieruit kan uiteraard niets worden afgeleid over de aanwezigheid van lichamelijke ziekten. Het is niet duidelijk of de nadruk op depressieve symptomen of klinische depressie wordt veroorzaakt door het feit dat gebeurtenissen of moeilijkheden waarmee moeders worden geconfronteerd juist deze ziektebeelden veroorzaken of dat de samenhang tussen gebeurtenissen of moeilijkheden en andere ziektebeelden eenvoudig is onderbelicht.

4.3.3. Het probleem van de causaliteit

In het onderzoek dat wij bestudeerden, wordt meestal een rechtstreeks causaal verband gelegd tussen gebeurtenissen of moeilijkheden en psychische of lichamelijke ziekten of symptomen. De lage correlaties doen al vermoeden dat dit verband in werkelijkheid niet zo eenduidig is. Wil men kunnen spreken van een causaal verband, dan is het zaak zorgvuldig na te gaan of ingrijpende levensgebeurtenissen of moeilijkheden inderdaad in de tijd voorafgaan aan de psychische of lichamelijke problematiek. Om werkelijke causale effecten te kunnen vaststellen zou er longitudinaal onderzoek moeten worden gedaan en zouden bij de aanvang van het onderzoek geen mensen met chronische of herhaald terugkerende

psychische of lichamelijke problematiek in de steekproef moeten worden opgenomen. Bij de samenstelling van een steekproef wordt hier echter praktisch nooit rekening mee gehouden: naar deze biografische gegevens wordt niet gevraagd en het onderzoek beperkt zich tot een momentopname.

In sommige gevallen kunnen causaliteitsrelaties ook omgekeerd worden gelegd: datgene wat als effect wordt beschouwd kan een oorzakelijke factor zijn. Wanneer onderzoeksresultaten bijvoorbeeld uitwijzen dat buitenshuis werkende vrouwen in psychisch of lichamelijk opzicht gezonder zijn dan huisvrouwen kan worden geconcludeerd dat arbeid buitenshuis een positief effect heeft op het welbevinden van vrouwen. Het is echter ook mogelijk dat vrouwen met een goede lichamelijke of psychische gezondheid vaker buitenshuis werken dan vrouwen die lichamelijk of psychisch wat minder krachtig zijn (Veerman & Verheijen, 1983). Laten we nog een voorbeeld geven. Onderzoeksresultaten wijzen uit dat vrouwen die weinig of geen sociale steun ontvangen meer kans hebben op depressie. Een kenmerk van depressieve mensen is echter dat ze vaak contact met anderen vermijden, en daarmee ook de ander minder in de gelegenheid stellen hulp en steun te bieden. Depressie kan dus de afwezigheid van sociale steun bewerkstelligen (Bromet e.a., 1982).

Wat betreft de samenhang tussen externe factoren en welbevinden bestaat ook de mogelijkheid van circulaire effecten. Mensen die depressief zijn als gevolg van bepaalde ingrijpende levensgebeurtenissen of moeilijkheden, zullen door hun depressieve toestand nieuwe moeilijkheden kunnen oproepen.

De (eventuele) causale samenhang tussen ingrijpende levensgebeurtenissen en moeilijkheden enerzijds en psychische en lichamelijke ziekteverschijnselen anderzijds wordt in ieder geval bemiddeld door twee groepen variabelen: variabelen op het niveau van de sociale context en variabelen op het niveau van het individu.

Om met de eerste groep variabelen te beginnen: uit een onderzoek van Brown en Harris (1978) bleek dat de kans op klinische depressie als gevolg van gebeurtenissen of moeilijkheden aanmerkelijk groter is indien er sprake is van 'vulnerability-factors' dat wil zeggen factoren die iemand extra kwetsbaar maken. Zo bleek uit hun onderzoek dat moeders met drie kinderen die jonger zijn dan 14 jaar aanmerkelijk meer kans hebben op klinische depressie dan andere vrouwen als zij worden geconfronteerd met gebeurtenissen of moeilijkheden. Bovendien bestaat dit risico alleen bij moeders uit de lagere sociaal-economische milieus.

'Vulnerability-factors', factoren die iemand extra kwetsbaar maken voor depressie wanneer zich in zijn/haar leven problemen voordoen, vertonen geen zelfstandig verband met klinische depressie¹.

Ook persoonlijkheidsvariabelen kunnen belangrijk zijn als intermediaire variabele bij de aetiologie van psychische en lichamelijke ziektebeelden.

Uit een aantal onderzoeken blijkt dat mensen met een 'interne locus of control', dat wil zeggen mensen die denken dat zij hun eigen levensloop kunnen beïnvloeden, minder kans hebben op psychische stoornissen dan degenen die het idee hebben dat ze hierop geen invloed hebben omdat hun levensloop wordt bepaald door factoren van buiten af; bij deze laatste groep spreekt men van een 'externe locus of control' (Nijhof, 1979; Ormel, 1980; Lefcourt, 1982). De mate van zelfvertrouwen en zelfwaardering blijken eveneens gerelateerd te zijn aan het welbevinden (Ormel, 1980). Deze eigenschappen bevorderen waarschijnlijk dat men bij negatieve gebeurtenissen of problematische situaties effectiever en actiever gaat zoeken naar oplossingen. Persoonlijke kenmerken als interne of externe controle en zelfvertrouwen en zelfwaardering zijn echter context-afhankelijk; zij zijn te beïnvloeden door de situatie waarin men op een gegeven moment verkeert. Mensen die in een bepaalde situatie herhaaldelijk tot de ontdekking komen dat hun inspanningen en gedrag niet of nauwelijks verband houden met de uitkomsten, gaan zich op den duur hulpeloos voelen. Seligman (1975) spreekt in dit verband van "learned helplessness", aangeleerde hulpeloosheid. Volgens hem ontstaan als reactie op herhaaldelijk ervaren machteloosheid gevoelens van depressie en apathie. Het feit dat vrouwen vaker depressief zijn dan mannen, minder gevoelens van zelfvertrouwen en zelfwaardering hebben, wordt nogal eens met deze theorie verklaard. In ieder geval speelt dus ook ten aanzien van persoonlijkheidskenmerken als intermediaire variabele de vraag of deze nu mede-oorzaak of juist het gevolg zijn van gebeurtenissen of moeilijkheden.

4.3.4. Steekproef-variaties

Tot slot willen we er op wijzen dat de variabiliteit van de onderzoeksresultaten ook te wijten kan zijn aan variaties in de verschillende onderzoeksgroepen. Zo zijn er verschillen in de grootte van de steekproef en in de plaats waar het onderzoek wordt verricht: sommige onderzoeken spelen zich alleen af in verstedelijkte gebieden, andere studies spelen zich af in gebieden met een lage urbanisatiegraad. Ook zijn er verschillen wat betreft ethnische achtergrond, sociale klasse, burgerlijke staat, leeftijd van de kinderen, aantal kinderen. Weer iets anders is dat een aantal onderzoeken is uitgevoerd bij een nauwkeurig omschreven onderzoeksgroep, het onderzoek speelt zich bijvoorbeeld alleen af bij vrouwen uit een laag sociaal-economisch milieu of alleen bij gehuwde vrouwen, terwijl in andere gevallen sprake is van een minder homogene steekproefopbouw. Soms ook is er weinig duidelijkheid over bepaalde steekproefkenmerken, ofschoon deze de onderzoeksresultaten in belangrijke mate kunnen beïnvloeden of van belang kunnen zijn voor een juist begrip ervan.

4.4. Gegevens over het welbevinden van moeders met jonge kinderen

4.4.1. *Psychische problematiek bij moeders*

Het welbevinden van moeders met jonge kinderen is het meest onderzocht aan de hand van symptoomlijsten. Eigen aan symptoomvragenlijsten is, zoals wij zagen, dat zij geen gestandaardiseerde criteria bieden aan de hand waarvan is vast te stellen of er sprake is van psychische ziekte of psychische problematiek. Indien men hierover toch een uitspraak wil doen, gebeurt dat op basis van de frequentie en/of intensiteit van de aanwezige symptomen (Moss & Plewis, 1977; Richman, 1974, 1977). Over de criteria blijkt weinig overeenstemming te bestaan: in de praktijk gebruikt iedere onderzoeker eigen criteria. Dit alles maakt dat de verschillende onderzoeken moeilijk te vergelijken zijn.

Het is dus niet verwonderlijk dat de cijfers over het voorkomen van psychische problematiek bij moeders met jonge kinderen nogal uiteenlopen. Zo stellen Moss en Plewis (1977) vast dat er bij 52% van de door hen onderzochte vrouwen met een kind dat jonger is dan vijf jaar sprake is van psychische problematiek. Richman (1974) komt in een eerste onderzoek bij moeders met twee kinderen van drie jaar of jonger op 41%. In een tweede onderzoek (1977) bij moeders met een kind van drie jaar of jonger komt zij op een percentage van 39%. Brown en Harris (1978) concluderen op basis van de resultaten van hun onderzoek dat van moeders met een kind jonger dan zes jaar 27% lijdt aan klinische depressie. Zij maakten geen gebruik van symptoomvragenlijsten maar hanteerden klinisch-diagnostische criteria. In een onderzoek van Bromet e.a. (1982) die vrouwen met een kind tussen 9 maanden en twee jaar onderzochten, ligt het percentage vrouwen bij wie sprake is van psychische problematiek aanmerkelijk lager: de onderzoekers stellen vast dat 12% van de vrouwen lijdt aan psychische stoornissen. Berg en Butler (1984) concluderen dat bij 30% van de door hen onderzochte groep van 204 vrouwen sprake is van psychische problematiek. Bij de moeders die Zajicek e.a. (1986) onderzochten is slechts 14% te classificeren als depressief. In dit laatste onderzoek wordt de diagnose 'depressie' gesteld als het functioneren van een vrouw in ernstige mate wordt beïnvloed door de aanwezige symptomen. Vrouwen uit een laag sociaal-economisch milieu blijken aanzienlijk vaker depressief te zijn; in deze groep lijdt 30% aan depressie, een percentage dat ongeveer overeenkomt met dat van Brown en Harris. Clarkson e.a. (1986), die 125 moeders onderzochten, constateren dat bij 20% van deze vrouwen de frequentie van symptomen van angst en depressie zodanig is dat kan worden gesproken van psychische problematiek.

Behalve methodologische verschillen kunnen natuurlijk ook nog andere redenen voor de op dit punt nogal uiteenlopende onderzoeksresultaten worden aangevoerd. Bromet e.a. wijzen er op dat het wat uit kan maken of men onderzoek doet in een verstedelijkt of in een plattelandsgebied; hierbij baseren zij zich op het werk van Dohrenwend en Dohrenwend:

"Epidemiological evidence on the distribution of mental illness in urban and rural areas, although inconclusive, suggests that the rates may be higher in the former"

(Bromet e.a., 1982, p 35)

Het onderzoek van Bromet e a. speelt zich af op het platteland, terwijl het overige onderzoek, waar sprake is van veel hogere percentages vrouwen met psychische problematiek, is uitgevoerd in verstedelijkte gebieden. Bovendien is het gemiddelde aantal nog niet schoolgaande kinderen in tenminste twee van de hier genoemde studies hoger dan het aantal kinderen in deze leeftijdsgroep in de studie van Bromet e a. Ook dit zou een factor kunnen zijn die een bijdrage levert aan het relatief lage percentage vrouwen met psychische problemen in deze laatste studie.

Het sociaal-economisch milieu kan eveneens een factor van betekenis zijn prevalentie cijfers variëren al naar gelang de samenstelling van de onderzoeksgroep op dit punt

Al met al zal duidelijk zijn dat het op basis van de onderzoeksgegevens waarover wij beschikken moeilijk is een consistente en evenwichtige indicatie te geven van de ernst van de psychische problematiek bij moeders met jonge kinderen en de mate waarin zij in hun welbevinden worden bedreigd, aangezien normen om uitspraken te doen over de ernst van de problematiek ontbreken

4.4.2. Een vergelijking met andere groepen

Hoe verhoudt het welbevinden van moeders met jonge kinderen zich nu tot dat van andere groepen, vrouwen en mannen? In het algemeen blijken vrouwen vaker dan mannen de huisarts te raadplegen in verband met 'psycho-neurotische klachten' (v d Velden, 1971) Verder blijken het vooral jonge huisvrouwen, vrouwen met jonge kinderen dus, te zijn die hiervoor naar hun huisarts gaan (Bergsma, 1982) En Brown en Harris (1978) komen op grond van hun onderzoek tot de conclusie dat vrouwen met jonge kinderen meer kans hebben op klinische depressie dan andere vrouwen.

In het algemeen ontvangen gehuwde vrouwen aanzienlijk vaker behandeling in verband met psychische klachten dan gehuwde mannen (Cochrane & Stopes-Roe, 1981) en worden gehuwde vrouwen vaker dan gehuwde mannen opgenomen in een psychiatrische kliniek (Chesler, 1972, Gove, 1972, Gove & Tudor, 1973) Bij opname blijken vrouwen veel vaker gediagnostuseerd te worden als 'depressief' Vrouwen blijken vaker dan mannen psychische klachten te hebben en dan met name klachten van depressieve aard, terwijl ze ook vaker lichamelijke klachten hebben die zeer nauw verwant zijn aan psychische problemen (Gove & Tudor, 1973, Gove & Hughes, 1979)

Verder lijkt het er op dat er sprake is van een interactie-effect van burgerlijke staat en sexe gehuwde vrouwen hebben meer psychische problemen dan ongehuwde vrouwen terwijl voor mannen het omgekeerde geldt. ongehuwde mannen zijn er slechter aan toe dan gehuwde mannen wat hun psychisch welbevinden betreft (Gove & Tudor, 1973).

Uit verschillende onderzoeken blijkt dus dat bij gehuwde vrouwen de omvang van de psychische problematiek groter is dan bij ongehuwde vrouwen of mannen. Daar waar wordt gedifferentieerd naar gezinsfase blijkt bovendien dat vooral bij jonge huisvrouwen sprake is van psychische problemen.

Bij deze empirische gegevens kan natuurlijk de vraag worden gesteld of er sprake is van 'echte' verschillen tussen vrouwen en mannen of dat er misschien sprake is van artefacten. In een tweetal artikelen wordt deze kwestie uitvoerig besproken en wordt ingegaan op de mogelijke oorzaken van sexe-verschillen met name wat betreft depressie (Weissman & Klerman, 1979; Cochrane & Stopes-Roe, 1981).

Ten eerste bespreken zij de mogelijkheid van een artefact als gevolg van de indicaties die voor welbevinden worden gebruikt. Van het welbevinden van mannen zou een te geflatteerd beeld worden gegeven. Vormen van afwijkend gedrag als ernstige alcohol-verslaving of sociaal agressief gedrag die vaker bij mannen voorkomen worden in de meeste onderzoeken niet meegenomen (zie ook Mechanic, 1976). Dit zou kunnen betekenen dat de psychische problematiek bij vrouwen niet groter is dan bij mannen, maar dat vrouwen en mannen hun problemen anders uiten. Psychische stoornissen worden echter steeds op zo'n manier gedefinieerd dat vrouwen meer psychische problemen hebben dan mannen. De conclusie van beide artikelen luidt dat het om een hypothese gaat die meer empirische onderbouwing behoeft. Bovendien biedt deze veronderstelling geen verklaring voor de verschillen die er tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen bestaan.

Ten tweede wordt de mogelijkheid besproken dat het voor vrouwen meer geaccepteerd is dan voor mannen om 'ziek te zijn', om klachten te hebben, om hulp in te roepen. Bovendien zouden huisvrouwen meer tijd hebben om naar de dokter te gaan, mannen moeten hiervoor van hun werk verzuimen. Ook hiervoor wordt het empirisch bewijsmateriaal gering geacht (zie ook Gove & Hughes, 1979). De auteurs concluderen dat deze veronderstelling in de literatuur het meest verschijnt in de vorm van een hypothese die niet empirisch is getoetst. Bovendien wordt ook hier geen verklaring geboden voor verschillen tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen.

Bij cijfers over medische consumptie in de huisartsenpraktijk plaatsen Baart en Derks (1981) enige kanttekeningen. Zij merken op dat de visie van de arts een grote rol speelt bij de uiteindelijke diagnose. Artsen zijn volgens hen in het algemeen meer geneigd om klachten van vrouwen als 'psycho-sociaal' te beschouwen. Dit kan samenhangen met het feit dat vrouwen eerder dan mannen een verband leggen tussen lichamelijke klachten en levensmoeilijkheden. Bij het presenteren van de klacht kan dit door elkaar gaan lopen; hierdoor zouden klachten van vrouwen dan ook vaker worden bestempeld als 'psycho-neurotisch' of 'nervus-functioneel'. Er zal meer onderzoek nodig zijn om deze hypothese

te verifiëren.

Er van uitgaande dat er geen sprake is van artefacten maar van werkelijke verschillen wordt door Weissman en Klerman (1977) en Cochrane en Stopes-Roe (1981) wederom ingegaan op een aantal mogelijke verklaringen.

Ten eerste worden biologische verklaringen genoemd. De vrouwelijke fysiologie, met name haar hormoonhuishouding, zou vrouwen kwetsbaarder maken voor depressie dan mannen. Naar aanleiding van onderzoek naar de invloed van het premenstruele syndroom, het gebruik van orale anticonceptiva, post-natale problemen en de menopauze concluderen de auteurs dat er over het geheel genomen weinig grond is voor de veronderstelling dat hormonale veranderingen verantwoordelijk zijn voor stemmingswisselingen of klinische ziektebeelden. Voorzichtig stellen Weissman en Klerman:

"While some portion of the sex differences in depression probably during the child rearing years may be explained endocrinologically, this factor is not sufficient to account for the large differences" (tussen vrouwen en mannen, K. & V.).

(Weissman & Klerman, 1977, p. 106)

Ten tweede gaan zij in op psychosociale verklaringen. Door hun sociale status, gebaseerd op traditionele sex-rol definities, zouden vrouwen kwetsbaarder zijn voor psychische problemen dan mannen. De rol van de vrouw, die wordt gedefinieerd in termen van afhankelijkheid, passiviteit en lage zelfwaardering, zou vrouwen minder in staat stellen om adequaat om te gaan met levensproblemen. Ook zouden vrouwen die traditionele sex-rol definities accepteren slechts in beperkte mate ervaren dat zij het vermogen bezitten om haar omgeving te beïnvloeden. Al jong zouden meisjes het idee hebben dat jongens machtiger zijn dan zij. Ook later in hun leven zouden vrouwen minder ervaringen van zelf-controle hebben dan mannen: zij worden gediscrimineerd op de arbeidsmarkt; zij hebben minder controle over bepaalde gebeurtenissen in het huwelijk dan mannen, bijvoorbeeld wat betreft sociale en geografische mobiliteit. Al deze factoren kunnen een conditie van "aangeleerde hulpeloosheid" (Seligman, 1975) teweeg brengen die kan resulteren in depressie.

Weissman en Klerman (1977) komen tot de conclusie dat voor hen het meest overtuigende bewijs dat de sociale positie een belangrijke rol speelt in de bestaande sexe-verschillen in welbevinden afkomstig is van data waaruit blijkt dat het huwelijk:

"has a protective effect for males but a detrimental effect for women".

(Weissman & Klerman, 1977, p. 109)

Al met al menen wij dat er redenen bestaan om te veronderstellen dat moeders met jonge kinderen vergeleken met andere groepen uit de bevolking meer bedreigd worden in haar welbevinden. Deze veronderstelling verdient echter meer empirische onderbouwing. Er moet meer grootschalig epidemiologisch onderzoek worden verricht waarin consistente diagnostische criteria worden gebruikt; het welbevinden van vrouwen in de verschillende

gezinsfasen moet zorgvuldiger worden onderzocht; er is longitudinaal onderzoek nodig om nauwkeurig te kunnen vaststellen of de situatie van jong moederschap knaagt aan het psychisch evenwicht van vrouwen; ook is meer onderzoek nodig naar die aspecten van het moederschap die bijzonder spanningsvol zijn voor vrouwen en de omstandigheden waaronder dit het geval is. Met dit laatste maken wij in het door ons verrichte onderzoek een begin.

4.5. Factoren die het welbevinden van moeders kunnen beïnvloeden

Om inzicht te krijgen in factoren die het welbevinden van moeders met jonge kinderen beïnvloeden zullen wij literatuur hierover bespreken aan de hand van een schematisch overzicht van onderzoek dat vanaf 1975 is verricht naar de relatie tussen leefsituatie en welbevinden bij deze groep vrouwen. Als definitie voor welbevinden wordt gehanteerd: psychische of lichamelijke morbiditeit dan wel symptomen die er op duiden dat hiervan sprake is. Dit overzicht is niet geheel uitputtend. Er is een computer-gestuurd literatuur-onderzoek verricht waarbij is gezocht naar relevante artikelen in de bestanden van de Psychological en Sociological Abstracts en de Social Sciences Citation Index. Dit brengt met zich mee dat het overzicht zich beperkt tot Engelstalig onderzoek. Ter aanvulling van het materiaal hebben we ook de relevante verwijzingen nagetrokken. Onze werkwijze brengt met zich mee dat voornamelijk onderzoek is bestudeerd dat is omgewerkt tot een artikel.

Het onderzoek wordt op een aantal punten beschreven: steekproef, indicatie van welbevinden en factoren die zijn onderzocht in relatie tot welbevinden. Wat betreft dit laatste wordt telkens aangegeven of er sprake is van een positief (+) dan wel negatief (-) effect op welbevinden of dat er geen sprake is van enig effect. In tabel 4.1. hebben wij het onderzoek schematisch weergegeven.

Zoals uit de steekproefomschrijvingen zal blijken, gaat het in onderstaand overzicht om onderzoek waarbij moeders met zorgafhankelijke kinderen zijn betrokken. Soms bestaat de onderzochte groep geheel uit moeders met jonge kinderen, soms gaat het om een onderzoek waar moeders met zorg-afhankelijke kinderen een van de subgroepen vormen.

Dit betekent dat wij in het schema geen onderzoek hebben opgenomen waarbij in de steekproefomschrijving sprake is van "vrouwen" of "huisvrouwen"; in dit geval is het immers niet duidelijk of het ook om vrouwen met kinderen gaat en hoe oud die kinderen zijn.

Wat kunnen we nu naar aanleiding van tabel 4.1. concluderen?

TABEL 4.1. CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN HET VERRICHTTE ONDERZOEK

	AUTEUR(S)	STEEKPROEF	INDICATIE VOOR WELBEVINDEN	ONDERZOCHE FACTOREN	
				NEGATIEVE OF POSITIEVE RELATIE MET WELBEVINDEN	GEEN RELATIE MET WELBEVINDEN
1975	Pearlin	n=1334; leeftijd: 18-65 jr.; VS, Chicago; gemengd wat betreft sociale kenmerken.	vragenlijst m.b.t. psychosomatische en psychische klachten, m.n. depressieve klachten.	<p><u>Bij niet buitenshuis werkende:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - onvrede met de rol van huisvrouw (-) - relativeren van eigen onvrede (+) <p><u>Bij buitenshuis werkende:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - ervaren conflicten tussen gezin en werk (-) - gevoelens van overbelasting (-) - huwelijksconflicten over werk (-) - onzekerheid over functioneren als moeder doordat men werkt (-) - sterke betrokkenheid bij het werk, dit geldt alleen voor middenklasse vrouwen (-) - jonge kinderen thuis, dit geldt alleen voor vrouwen uit de lagere klasse (-) 	<ul style="list-style-type: none"> - arbeid buitenshuis - <u>Bij huisvrouwen:</u> - vroegere beroepsstatus.
	Radloff	n=2829; leeftijd: v.a. 18 jr.; VS; Kansas City en Wahington County; representatief; met en zonder zorgafhankelijke kinderen; wel en niet buitenshuis werkend	vragenlijst m.b.t. symptomen van depressie		<ul style="list-style-type: none"> - arbeid buitenshuis
1977	Gove en Geerken	n=779; (244 mannen); 18-60 jr.; VS, Chicago; gehuwd; 196 buitenshuis werkende, 339 niet-buitenshuis werkende vrouwen; met en zonder kinderen	vragenlijst m.b.t. psychiatrische symptomen	<ul style="list-style-type: none"> - buitenshuis werken (+) <p><u>Bij niet buitenshuis werkende:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - het hebben van kinderen (-) <p><u>Bij buitenshuiswerkende:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - het aantal kinderen (-) (meer symptomen naarmate er meer kinderen zijn) 	

Hauenstein, Kasl en Harburg	n=508 leeftijd tussen 25 en 60; Detroit, spreiding wat betreft sociaal economisch milieu en zwart vs wit, gemiddeld aantal kinderen ± 2 , 50% full time huisvrouw, 50% buitenshuis werkend, waarvan 60% full time)	diastolische bloeddruk	<p>Bij niet buitenshuis werkenden</p> <p>tevredenheid met huis-houdelijk werk (+)</p> <p>- negatieve evaluatie van zichzelf als huisvrouw (-)</p> <p>Bij buitenshuis werkenden</p> <p>hoge werkbetrokkenheid (-)</p> <p>(intrinsieke motieven)</p> <p>slechte huisvesting (-)</p> <p>- alleenstaand moederschap (-)</p> <p>- bezorgdheid over facetten van het dagelijks leven ("worry index") (-)</p> <p>Bij niet buitenshuis werkenden</p> <p>wens tot werken (-)</p>	<p>- aantal kinderen</p> <p>- arbeid buitenshuis</p> <p>Bij buitenshuis werkenden</p> <p>omvang werktaak-tijd besteed aan huishoudelijk werk</p> <p>Bij huisvrouwen</p> <p>belang dat gehecht wordt aan huishoudelijk werk</p>
Moss en Plewis	n=180 binnenstad Londen, 1 wijk midden, 1 wijk lagere klasse tenminste een kind jonger dan vijf	vragenlijst m b t symptomen, geassocieerd met gevoelens van angst en depressie	<p>slechte huisvesting (-)</p> <p>- alleenstaand moederschap (-)</p> <p>- bezorgdheid over facetten van het dagelijks leven ("worry index") (-)</p> <p>Bij niet buitenshuis werkenden</p> <p>wens tot werken (-)</p>	<p>- financiële moeilijkheden</p> <p>- aantal kinderen</p> <p>arbeid buitenshuis</p> <p>sociale klasse</p>
Richtman	n=188, voorstad van Londen, 99 gematchte paren van moeders van kinderen zonder en moeders van kinderen met gedragsproblemen, leeftijd kinderen 3 jaar	vragenlijst m b t psychische en lichamelijke klachten, met nadruk op depressie. Op basis van vragenlijst indeling in al of niet psychisch gestoord, beoordeling hiervan door twee onafhankelijke interviewers	<p>slechte huisvesting (-)</p> <p>financiële problemen (-)</p> <p>gedragsproblemen kind (-)</p>	<p>- arbeid buitenshuis</p>
Welch en Booth	n=491, Toronto, Canada, gestratificeerde steekproef, gehuwd een of meer kinderen jonger dan vijf jaar, leeftijd jonger dan 45 Vijf groepen langer dan een half jaar full time buitenshuis werkend (n=59), korter dan een jaar full time buitenshuis werkend (n=50), full time huisvrouw met werkervaring (n=275), full time huisvrouw zonder werkervaring (n=79)	vragenlijst m b t psychische en psychosomatische klachten, gebruik van kalmeringsmiddelen, alcoholgebruik, aantal ziekte dagen gedurende de twee weken voorafgaande aan het onderzoek	<p>- full time arbeid langer dan een jaar (+)</p> <p>nooit arbeid buitenshuis verricht (-)</p> <p>lage beroepsstatus van de echigenoot (-)</p> <p>Bij niet buitenshuis werkenden</p> <p>slechte huwelijksrelatie (-)</p>	
Wilson, Lashuk en Kunan	n=129, Calgary, Canada, sem iets hoger dan gemiddeld 48 full time werkende vrouwen, 24 part time werkende vrouwen 56 full time huisvrouwen	vragenlijst m b t psychische klachten	<p>acceptatie van traditionele vrouwelijke rol (-)</p>	<p>arbeid buitenshuis</p>

1978	Brown en Harris	n=320 binnenstad van Londen; lagere en midden-klasse: 114 vrouwen geclassificeerd als psychiatrische patiënten, 21 recente psychiatrische patiënten, 185 vrouwen zonder of met lichte psychiatrische aandoeningen.	vragenlijst m.b.t. klinische depressie; beoordeling door twee psychiaters; opname in psychiatrische kliniek.	<ul style="list-style-type: none"> - ingrijpende levensgebeurtenissen (-) - chronische moeilijkheden (-) - laag sem (-) - vertrouwensrelatie (met vaste partner) (+) <p><u>Bij vrouwen uit laag sem:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - drie of meer kinderen jonger dan 14 (-) - werk buitenshuis (+) 	
1980	Burden	n=25; moeders van ernstig gehandicapte kinderen tussen 1 1/2 en 3 jaar.	vragenlijst m.b.t. psychische klachten, met nadruk op depressie.	<ul style="list-style-type: none"> - ernstige handicap kind die met zich meebrengt dat de verzorging zeer bewerkelijk is (-) 	
	Haynes en Feinleib	n+1317 (580 mannen); leeftijd: 45-64; VS, Framingham; 387 buitenshuis werkende, 350 niet-buitenshuis werkende vrouwen;	CHD (Coronary Heart Disease)	<p><u>Bij buitenshuis werkenden:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - clerical jobs (-) - drie of meer kinderen (-) - gehuwd zijn (-) 	- arbeid buitenshuis
	Oakley	n=66; gehuwd; moeders van eerste baby; 64% middenklasse, 36% lagere klasse; tussen 19 en 32 jaar.	depressieve stemming tijdens kraamperiode (blues); vragenlijst m.b.t. depressieve klachten tot 20 weken na de bevalling.	<ul style="list-style-type: none"> - technische ingrepen tijdens bevallen (-) - ontevredenheid met verloop bevalling (-) - gevoel geen controle te hebben gehad tijdens de bevalling (-) - gesegregeerde huwelijksrelatie (-) 	
	Parry en Warr	n=185; laag sem; kinderen jonger dan 14; 1/3 full-time, 1/3 part-time, 1/3 niet buitenshuis werkzaam.	vragenlijst m.b.t. psychische klachten.	<ul style="list-style-type: none"> - full-time arbeid buitenshuis (+) <p><u>Bij buitenshuis werkenden:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - negatieve houding t.o.v. het werk (-) 	
	Patterson	n=54, d.w.z., 27 gematchte paren van gezinnen met en zonder probleemkind; stedelijke omgeving; kinderen tussen 3 en 14 jaar; overwegend laag sem.	vragenlijst m.b.t. klinisch-psychiatrische ziektebeelden	<ul style="list-style-type: none"> - gedragsproblemen kind (-) - alleenstaand moederschap (-) 	
	Sandberg, Wieselberg en Shaffer	n=226; binnenstad Londen; moeders van jongens in de leeftijd van zes maanden tot zes jaar.	vragenlijst m.b.t. psychische klachten; op basis van de score indeling in al of niet psychisch gestoord.	<ul style="list-style-type: none"> - hyperactiviteit van het kind (-) 	

	Schubert Walker en Walker	n=307 gehuwd, gemiddelde leeftijd 34,4 jaar	vragenlijst m b t angstgevoelens	<ul style="list-style-type: none"> arbeid buitenshuis (+) kinderen tussen 2 en vijf jaar (-) 	
1981	Siewart en Salt	n=55 leeftijd 33, leeftijd kinderen onbekend, opleidingsniveau veel hoger dan gemiddeld	vragenlijst m b t psychosomatische klachten, vragenlijst m b t gevoelens van depressie en angst.	<p><u>Bij full time moeders:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - ingrijpende gebeurtenissen in het gezin (-) <p><u>Bij alleenwonende vrouwen zonder kinderen</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - ingrijpende gebeurtenissen op het werk (-) 	<u>Bij buitenshuiswerkende moeders</u> ingrijpende gebeurtenissen in gezin ingrijpende gebeurtenissen op het werk
1982	Belle, Longfellow en Parker Makusky	n=43, Boston, VS, (zeer) laag inkomen leeftijd 21-43 jaar, burgerlijke staat uiteenlopend, tenminste één kind tussen vijf en zeven	vragenlijst m b t symptomen van depressie	<ul style="list-style-type: none"> - chronische moeilijkheden (-) - financiële problemen (-) - ontbreken van kinderopvang (-) - gevoel geen controle te hebben over tijdsdeling (-) - bijdrage van partner aan gezinsinkomen (+) - bijdrage van partner aan huishoudelijkwerk en opvoeding (+) 	<ul style="list-style-type: none"> - ingrijpende levensgebeurtenissen - beleving van ingrijpende levensgebeurtenissen
	Bromet, Solomon Duran en Nicklas	n=124, semi plattelandsgemeente VS, gehuwd, gemiddelde leeftijd 27-28 jaar, 1 kind tussen negen maanden en twee jaar; 26% buitenshuis werkend	vragenlijst m b t klinisch psychiatrische stoornissen (depressie en angst)	<ul style="list-style-type: none"> - laag salaris (-) - weinig steun uit het directe sociale netwerk (-) - relatief jong toen eerste kind werd geboren (-) 	<ul style="list-style-type: none"> - aantal kinderen - lengte van verblijf in huidige woning - vertrouwensrelatie met partner - huwelijksduur ten tijde van geboorte
	Edwards, Booth en Klobus Edwards	n=572, Toronto, Canada, gestratificeerde steekproef, gedifferentieerd naar type woning: alleenstaande woning, rijtjeswoning, duplexwoning. Nat. gehuwd, jonger dan 45 jaar, tenminste één kind	vragenlijst m b t psychische en psychosomatische klachten		<ul style="list-style-type: none"> - type woning
1983	Beckman	n=11, middenklasse, moeders van gehandicapte kinderen, meest jongens, tussen 1 1/2 en 3 jaar "algemene populatie" (referentie groep)	vragenlijst m b t psychische klachten	<ul style="list-style-type: none"> - handicap kind (-) - daling aan programma voor thuis hulp (+) 	

	Campbell, Cope en Teasdale	n=110 laag sem minstens een kind jonger dan 14	vragenlijst m b t klinische depressie (indeling in al of geen psychiatrische gevallen), beoordeling door twee psychiaters	ingrijpende levensgebeurtenissen (-) drie of meer kinderen jonger dan 14 jaar (-) vertrouwensrelatie met partner (+)	- arbeid buitenshuis
	Krausz en Freibach	n=277, Israël, werkzaam bij verzekeringsmaatschappij, al dan niet flexibele werktijden	vragenlijst m b t psychosomatische en depressieve klachten.		- flexibele werktijden - burgerlijke staat - al of geen kinderen
	Mc Gee, Williams en Kashanu	n=899, Dunedin, Nieuw Zeeland, gemiddelde leeftijd 34 5, een kind van 9 jaar, sem iets hoger dan gemiddeld.	vragenlijst m b t symptomen van depressie	- jonger dan 21 jaar bij geboorte eerste kind (-) - vroege scheiding van partner (-) - gedragsproblemen van kind (-)	- sem - huidige leeftijd - aantal kinderen - arbeid buitenshuis - burgerlijke staat
	Ross, Mirowsky en Huber	n=680, representatieve steekproef uit gezinnen VS, leeftijd tussen 18 en 65, gehuwd	vragenlijst m b t symptomen van depressie	- consistentie tussen voorkeur voor al of niet werken en feitelijke situatie (+) - hoog opleidingsniveau (+) - hogere leeftijd (+) - inconsistentie tussen voorkeur voor al of niet werken en feitelijke situatie (-) - gering aandeel echtgenoot in huishoudelijk werk (-)	- aantal kinderen jonger dan 12 - arbeid buitenshuis - houding echtgenoot t.o.v. al of niet werken van zijn vrouw
1984	D'Arcy en Siddique	n=417, Canada, provincie Saskatchewan, gehuwd, 32% met kinderen jonger dan 6	vragenlijst m b t symptomen van angst, depressie, faltoosheid	- steun van echtgenoot (+) - steun uit omgeving (+)	- leeftijd jongste kind - gezinsinkomen - al of niet buitenshuis werken
	Baring en Barenbrug	n=54, S A , gem leeftijd 37 jr , full time buitenshuis werkend, van wie 21 met flexibele werktijden, tenminste 1 zorgafhankelijk kind	vragenlijst m b t symptomen van depressie	- flexibele werktijden (+)	
	Berg, Butler, Houston en McGuire	n=204, 24-46 jaar, G B , Harrogate, minstens 1 kind tussen 2 en 11 jaar	vragenlijst m b t symptomen van angst, depressie, psychosomatische klachten	- kind jonger dan zes (-) - ziekte van kind (-) - gedragsproblemen v kind (-) - laag sem (-) - slechte huiselijke sfeer (-) - geen intieme vrienden (-)	- aantal kinderen - al of niet buitenshuis werken - gehoorde interval - chronische ziekte - financiële problemen - grootte van het huis

Conger, Mc Carty, Yang, Lahey en Kropp	n=74, VS, Georgia, minder dan gemiddeld inkomen meer dan gemiddeld aantal kinderen, de helft witte, de helft zwarte vrouwen, tenminste 1 kind tussen vijf en zeven	vragenlijst m b t symptomen van angst, depressie en irritatie	financiële problemen alleenstaand moederschap relatief veel kinderen relatief laag opleidingsniveau negatieve beleving van de kinderen	(-) (-) (-) (-) (-)
Ferguson en Horwood	n=1103, Nieuw Zeeland, stedelijke omgeving, tenminste 1 kind van 5 of 6 jaar	vragenlijst m b t symptomen van depressie	ingrijpende levensgebeurtenissen	(-)
Ghodsian, Zaycock en Wolkund	n=131, G B , Londen, onderzocht bij 7 mind zwangerschap en 4, 14, 27 en 42 mind na de geboorte, ten tijde van 1e onderzoek zwanger van het eerste kind	vragenlijst m b t klinisch psychiatrische stoornissen, "gevalsidentificatie op basis van de mate waarin symptomen het functioneren beïnvloeden	gedragsproblemen van kind krappe behuizing (meer naar mate kind ouder is) slechte huwelijkrelatie wonen in flat (meer naar mate kind ouder is)	(-) (-) (-) (-)
Krause	n=173, VS, Ohio, gehuwd, 97 buitenshuis werkende vrouwen, kinderen thuis	vragenlijst m b t symptomen van depressie	- ontevreden met verzorgen van de kinderen <u>Bij huusvrouwen</u> geen overeenstemming met echtgenoot over rolverwachtingen	(-) <u>Bij buitenshuis werkenden</u> geen overeenstemming met echtgenoot over rolverwachtingen
Kumar en Mordecai-Robson	n=119, midden en hogere klasse, gehuwd, moeders van eerste kind, onderzocht in 14e week van de zwangerschap en 3 mind na de geboorte	vragenlijst m b t psychiatrische problemen, gevalsidentificatie op basis van scores en gesprek met psycholoog	- slechte huwelijkrelatie - twijfels over moederschap	(-) (-)
Rendely, Holmstrom en Karp	n=97, VS, Virginia, randstedelijke omgeving, 93 vrouwen gehuwd, relatief hoog opgeleid, 38 buitenshuis werkende vrouwen, tenminste een kind jonger dan 6 jaar	vragenlijst m b t symptomen van angst en depressie	lage score op M schaal van Bem's Sex role Inventory (geringe aanwezigheid van "mannelijke" eigenschappen)	(-) (-)
Shehan	n=100, VS, 50% niet buitenshuis werkend, 50% met full time baan, tenminste 1 kind jonger dan 6 jaar	vragenlijst m b t symptomen van depressie, angst, psycho somatische klachten		buitenshuis werken

1985	Hall, Williams en Greenberg	n=111, gem leeftijd 25.6 VS, N Carolina overwegend laag sem, gem aantal kinderen 1.8, tenminste 1 kind tussen 4 en 5 jaar	vragenlijst m bt symptomen van depressie	alleenstaand moederschap financiële problemen <u>Bi niet gehuwd</u> niet buitenshuis werken huisvestingsproblemen <u>Bi gehuwd</u> gevoel van overbelasting huwelijkproblemen <u>Bi niet buitenshuis werkenden</u> beperkte sociale contacten	(-) (-) (-) (-) (-) (-) (-)	oppleidingsniveau aantal kinderen aantal kinderen jonger dan 7 jaar
	Wolkind	n=108, GB, Londen, onderzocht in 7e mnd van zwangerschap en 4, 14, 27, 42 en 80 mnd na de geboorte, tydens het onderzoek zwanger van het eerste kind	vragenlijst m bt "climisch psychiatrische stoornissen, gevalidentificatie" op basis van de mate waarin symptomen het functioneren beïnvloeden.	veelvuldig bezoek aan huis arts opname van kind in ziekenhuis	(-) (-)	- aantal ongelukjes van kind
	Schaughency en Lahey	n=61, VS, Georgia, 41 gehuwden, tenminste een kind tussen 5 en 15 jaar, een of meer kinderen bezoeken kliniek i v m problemen thuis of op school	vragenlijst m bt symptomen van depressie	kind dat vlgz moeder externaliserende gedragsproblemen heeft kind dat vlgz leerkracht externaliserende gedragsproblemen heeft	() (-)	
1986	Clarcson, Mullin en Sharples	n=125, Nw Zeeland, Dunedin spreiding wat betreft sem, 85% gehuwd, minstens één kind jonger dan 4 jaar	vragenlijst m bt symptomen van psychiatrische ziekte			sem aantal kinderen burgerlijke staat - al of niet buitenshuis werken
	Lenz, Parks, Jenkins en Jarren	n=155 15-39 jaar 47% gekleurd, 55% gehuwd 78% niet buitenshuis werkend, onderzocht 6 mnd na geboorte van kind	vragenlijst m b L lichamelijke klachten	relatief groot aantal in grijpende levensgebeurtenissen sociale steun	(-) (+)	
	Panuccio en Wahler	n=33 VS, verstedelijkte omgeving 20 gehuwd laag sem slecht huurt, een of meer kinderen waar van een ± 4 jaar oud	vragenlijst m bt symptomen van depressie	negatief beeld van het gedrag van het kind negatieve beleving van huwelijkrelatie negatieve beleving van contacten buiten het gezin	(-) (-) (-)	aantal contacten buiten het gezin fietlijke gedrag van het kind

Parry	n=193, jonger dan 45 jr, GB, stedelijke omgeving, laag sem, 93 p.t. werkend, 100 met werkend, tenminste een kind tussen 4 en 7 jaar	Psychiatrische ziekte, vragenlijst m.b.t. symptomen van depressie en angst, negatieve gevoelens	<ul style="list-style-type: none"> - ingrijpende levensgebeurtenissen (-) - financiële problemen (-) - problemen met het verzorgen van de kinderen (-) - sociale steun, praktisch en emotioneel (+) Buitenshuis levensgebeurtenissen. - buitenshuis werken in combinatie met geringe sociale steun (-) - buitenshuis werken in combinatie met veel sociale steun (+) 	<ul style="list-style-type: none"> - burgerlijke staat - woonproblemen - buitenshuis werken - zorg voor kinderen jonger dan 4 jaar
Stemp, Turner en Noh	n=280; gehuwd, tenminste een kind, onderzocht bij leeftijd jongste kind 2-6 weken, 6 maanden en 1 jaar	vragenlijst m.b.t. symptomen van angst, depressie en irritatie.	<ul style="list-style-type: none"> - ervaren intimiteit in huwelijkrelatie (+) - ervaring van sociale steun (+) 	<ul style="list-style-type: none"> - omvang van het sociale netwerk
Ventura en Stevenson	n=95, spreiding over sem, leeftijd jongste kind 3 mnd.	vragenlijst m.b.t. symptomen van angst, depressie en psychosomatische klachten	<ul style="list-style-type: none"> - kind met moeilijk temperament (-) - hoger sem (alleen w.b. symptomen van depressie) (-) 	
Zajack Coleman, Ghodsian en Wolkind	n=131, G.B., Londen, o.h.a. laag sem, 82 mnd. ná de geboorte van het eerste kind.	vragenlijst m.b.t. klinisch-psychiatrische stoornissen, "gevalsidentificatie" op basis van de mate waarin symptomen het functioneren beïnvloeden	<ul style="list-style-type: none"> - ongechoolde arbeid man (-) - ongechoolde arbeid vrouw voor de geboorte v.h. eerste kind (-) - weinig sociale contacten (-) - geen vertrouwensrelatie (-) - slechte huwelijkrelatie (-) - geen eigen auto (-) - wonen in flat, op 3e verd. of hoger (-) - wonen in huis (+) - bezitter eigen huis (+) - ongehuwd zijn (-) - problemen van kind thuis (vlg. moeder) (-) - problemen van kind op school (vlg. leerkracht) (-) 	<ul style="list-style-type: none"> - arbeid buitenshuis - meer dan twee kinderen

1987	McKunney en Peterson	n=76, VS, Chicago, veelal gehuwd, overwegend middenklasse, meest niet buitenshuis werkend, kinderen tussen 7 en 41 mond; waarvan een gehandicapt.	vragenlijst m b t symptomen van angst, depressie en irritatie	<ul style="list-style-type: none"> - gehandicapt kind (vergeleken met controlegroep) (-) - interne controle in samenhang met minder steun van partner dan verwacht (-) - steun van partner (+) 	<ul style="list-style-type: none"> - type hulpverlening - sociale steun buiten het gezin
	Parry	n=160; GB, Sheffield, gehuwd, laag aem; de helft wel, de helft niet buitenshuis werkend, tenminste een kind tussen 0 en 7 jaar	Psychiatrische morbiditeit; vragenlijst m. b. t. symptomen van depressie en angst.	<ul style="list-style-type: none"> - ervaring van roekonflikt (alleen w b symptomen van angst en depressie) (-) - tevredenheid met rol van huisvrouw (meer bij niet-buitenshuis werkenden) (+) <p>Bij niet buitenshuis werkenden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - liberale sex-rol opvattingen (alleen w b symptomen van angst) (-) <p>Bij buitenshuis werkenden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - traditionele sex rol opvattingen (alleen w b symptomen van angst) (+) 	<ul style="list-style-type: none"> - sex rol opvattingen Bij buitenshuis werkenden: - tevredenheid met het werk

In ieder geval wordt met bovenstaand overzicht geïllustreerd wat eerder in dit hoofdstuk is gezegd, namelijk dat de onderzoeken zeer divers zijn wat betreft steekproefgrootte, steekproefopbouw en indicatie van welbevinden. Wat dit laatste betreft kunnen we vaststellen dat het accent ligt op de psychische aspecten van het welbevinden en tevens dat het hierbij veelal niet gaat om strikte ziektecategorieën maar om het subjectief beleefde welbevinden.

Een aantal factoren is meerdere malen onderzocht in relatie tot welbevinden en de onderzoeksresultaten zijn dan vaker niet dan wel eensludend.

Twee maal wijzen de resultaten consistent in dezelfde richting, namelijk 1) daar waar het gaat om de relatie tussen het welbevinden van de moeder en de lichamelijke en psychische toestand van het kind en 2) daar waar het gaat om de relatie tussen haar welbevinden en de kwaliteit van de huwelijksrelatie.

Ad 1. Om met het eerste te beginnen, moeders met kinderen met lichamelijke of psychische afwijkingen blijken er slechter aan toe te zijn dan andere moeders. De onderzoeksresultaten wijzen steeds in dezelfde richting: vrouwen die een gehandicapt kind hebben of een kind met gedragsproblemen zijn er lichamelijk en/of geestelijk verhoudingsgewijs slechter aan toe dan vrouwen met een in deze opzichten 'normaal' kind. Bij kinderen met gedragsproblemen blijken vooral hyperactieve of agressieve kinderen, kinderen dus met een "teveel" aan gedrag, een negatieve invloed te hebben op het welbevinden van hun moeder. Hier dient dus wel bij opgemerkt te worden dat enige voorzichtigheid moet worden betracht bij een te strikte mono-causale interpretatie. Sandberg, Wieselberg en Shaffer (1980) en ook Patterson (1980), de laatste gaf zijn artikel de titel 'Mothers, the un-acknowledged victims', wijzen er in dit verband op dat zou moeten worden nagegaan in hoeverre moeders met psychische problemen niet ook een negatieve invloed kunnen hebben op het gedrag en de ontwikkeling van hun kinderen. Het zou ook zo kunnen zijn dat moeders onder invloed van hun eigen psychische problematiek weinig adequaat reageren op probleemgedrag van hun kinderen, waardoor dit extra wordt versterkt. Uiteindelijk komen zowel moeder als kind hierdoor in een vicieuze cirkel. Richman (1977) en Zajcek e a (1986) wijzen er op dat er hoge intercorrelaties bestaan tussen psychische stoornissen bij de moeder, gedragsproblemen bij kinderen, relatieproblemen met de partner, financiële problemen en huisvestingsproblemen, een gegeven dat ook bij andere onderzoekers terugkomt. Het wordt echter niet duidelijk hoe de verschillende variabelen op elkaar inspelen.

Ad 2. Ook de resultaten van onderzoek naar de relatie tussen de kwaliteit van de huwelijksrelatie en het welbevinden van de moeder geven een consistent beeld, ondanks verschillen in de wijze waarop de kwaliteit van de huwelijksrelatie is geoperationaliseerd.

vrouwen die een goede relatie hebben met een echtgenoot of vaste partner hebben minder psychische problemen of klachten dan andere vrouwen. Deze relatie zal belangrijker zijn in die situaties waarin vrouwen in meer of mindere mate geïsoleerd de zorg dragen voor hun kinderen. De partner is dan de eerst aangewezen persoon om hulp en steun te bieden. In dit verband wijst Patterson (1980) er bijvoorbeeld op dat vrouwen, van wie de man psychisch of fysiek afwezig is veel kwetsbaarder zijn voor negatief gedrag van hun kinderen en hier ook minder effectief mee om weten te gaan. Volgens zijn observaties vergroot dit de kans op psychische stoornissen bij de moeder. In een van de onderzoeken vond men geen direct verband tussen welbevinden en de kwaliteit van de huwelijksrelatie, maar bleek dat een vertrouwensrelatie met echtgenoot of vaste partner kan fungeren als buffer tegen de negatieve invloed van ingrijpende gebeurtenissen.

Wat betreft de relatie tussen 3) arbeid buitenshuis, 4) aantal kinderen en hun leeftijd, 5) sociaal economisch milieu, 6) burgerlijke staat, 7) taakverdeling met de echtgenoot, 8) woonsituatie, 9) sociale steun, 10) financiële situatie enerzijds en het welbevinden van moeders anderzijds geven de onderzoeksresultaten een minder eenduidig beeld.

Ad 3. De relatie tussen al of niet buitenshuis werken en het welbevinden van moeders is verreweg het meest onderzocht. In een meerderheid van deze onderzoeken kan geen verband worden vastgesteld; waar wel sprake is van een verband blijkt dat buitenshuis werkende moeders er wat hun welbevinden betreft beter aan toe zijn.

Op grond van het beschikbare materiaal kan dus worden geconcludeerd dat er waarschijnlijk geen rechtstreeks causaal verband bestaat tussen al of niet buitenshuis werken en de mate van welbevinden bij moeders met jonge kinderen. De relatie met welbevinden wordt bemiddeld door een groot aantal andere factoren, zoals de voorkeur van de vrouw voor al of niet buitenshuis werken, consistentie tussen voorkeur en feitelijke situatie, de houding van de vrouw ten opzichte van haar werk, de houding van de echtgenoot, taakverdeling binnenshuis tussen vrouw en man, aantal kinderen, oplossingen voor kinderopvang, de aard van de betaalde arbeid (Veerman & Verheijen, 1984). Pearlin bijvoorbeeld besteedt in zijn onderzoek aandacht aan de houding van de vrouw ten opzichte van haar werk. Hij komt tot de conclusie dat een grote mate van betrokkenheid bij haar werk de kans vergroot op conflicterende gevoelens ten aanzien van het moederschap; dit geldt volgens hem vooral voor vrouwen uit de middenklasse:

"... it is almost as though the employed middle class mother who is really into her job may end up feeling she is abandoning her children. The safe course is to hold work at an emotional distance".

(Pearlin, 1975, p. 204)

Vanuit dit gezichtspunt verklaart hij het feit dat zijn onderzoeksresultaten een negatieve relatie te zien geven tussen een sterke gerichtheid op en betrokkenheid bij het werk en het

welbevinden bij vrouwen uit de middenklasse. Bij vrouwen uit de lagere klasse is het effect van buitenshuis werken afhankelijk van hun gezinssituatie; vooral de leeftijd van de kinderen blijkt hierbij zeer belangrijk te zijn: naarmate de kinderen jonger zijn worden buitenshuis werkende vrouwen uit de lagere klasse meer in hun welbevinden bedreigd. Uit een aantal andere onderzoeken komt naar voren dat arbeid buitenshuis geen directe relatie vertoont met klinische depressie of psychische en psychosomatische klachten maar dat het verrichten van betaalde arbeid vrouwen kan beschermen tegen de nadelige gevolgen van problemen in hun dagelijks leven (Welch & Booth, 1977; Stewart & Salt, 1981). Hierbij kan het gaan om bescherming tegen de nadelige invloed van ingrijpende levensgebeurtenissen of van een slechte huwelijksrelatie.

Ad 4. De invloed van het aantal kinderen, in combinatie met hun leeftijd, is verhoudingsgewijs ook vaak onderwerp van onderzoek. Op grond van het beschikbare onderzoeksmateriaal krijgen we geen consistent beeld. Wel lijken de resultaten uit te wijzen dat hier het sociaal economisch milieu een belangrijke factor is: alléén bij vrouwen uit een laag sociaal economisch milieu is sprake van een negatieve relatie tussen het welbevinden en een relatief groot kindertal; de kritische grens ligt steeds bij drie of meer kinderen jonger dan 12-14 jaar.

Ad 5. De uiteenlopende onderzoeksbevindingen wat betreft de relatie tussen sociaal economisch milieu en welbevinden kunnen waarschijnlijk gedeeltelijk worden verklaard door de verschillen in de manier waarop het welbevinden is geoperationaliseerd. Bij onderzoek waarin als maat voor welbevinden alleen gebruik is gemaakt van vragenlijsten met betrekking tot symptomen van depressie kan geen verband worden vastgesteld tussen sociaal-economisch milieu en welbevinden. Indien het daarentegen gaat om klinische depressie of indien ook psycho-somatische aspecten worden betrokken bij de definitie van welbevinden kan wel een significant verband worden vastgesteld. In dit geval blijken vrouwen uit een laag sociaal-economisch milieu meer klachten te hebben.

Ad 6 t/m 10. Wat betreft burgerlijke staat, financiële situatie, taakverdeling, sociale steun en woonsituatie is het mogelijk dat de inconsistentie in de onderzoeksresultaten gedeeltelijk kan worden toegeschreven aan verschillende operationalisering van deze variabelen.

De invloed van een tweetal factoren waarvan wij op grond van het door ons gehanteerde onderzoeksmodel veronderstellen dat zij de relatie tussen de praktijk van het moederschap en het welbevinden kunnen beïnvloeden, namelijk 11) beleving en 12) opvattingen over het moederschap, is nauwelijks onderzocht.

Ad 11. Die onderzoeken waarin variabelen zijn opgenomen die aan beleving zijn gelieerd, bijvoorbeeld het onderzoek van Moss en Plewis (1977) waarin een "worry-index" wordt geconstrueerd, duiden op het belang van de subjectieve beleving van de situatie in relatie tot welbevinden. Ook kan hieruit worden opgemaakt dat de relatie tussen praktijk en welbevinden, zoals wij in hoofdstuk 1 veronderstelden, wordt bemiddeld door de beleving hiervan. Zo blijkt ontevredenheid met de rol van huisvrouw bij full-time huisvrouwen het welbevinden negatiever te beïnvloeden dan bij buitenshuis werkende vrouwen (Parry, 1987).

Ad 12. Naar de relatie tussen moederschapsopvattingen in meer strikte zin en welbevinden is geen onderzoek verricht. In tabel 4.1. is één onderzoek opgenomen naar de relatie tussen sex-rol opvattingen in het algemeen en welbevinden. Hieruit kan worden geconcludeerd dat indien sprake is van consistentie tussen leefpatroon en opvattingen het welbevinden in positieve zin wordt beïnvloed (Parry, 1987).

Uit tabel 4.1. blijkt dat een aantal variabelen slechts in één onderzoek gebruikt is. Het zou prematuur zijn om op grond hiervan conclusies te trekken over de relatie tussen die variabelen en het welbevinden van moeders met jonge kinderen.

4.6. Conclusies

Op grond van het beschikbare materiaal is het moeilijk om een uitspraak te doen over de omvang van de psychische problematiek bij moeders met jonge kinderen. Onderzoekresultaten geven hiervan geen consistent beeld: soms wordt geconstateerd dat er bij 12% van de onderzochte moeders sprake is van psychische stoornissen, terwijl in ander onderzoek hiervan bij maar liefst 52% van de vrouwen sprake is. Meer onderzoek en vooral meer consistentie in onderzoeksmethoden en criteria die worden gehanteerd is gewenst.

Ook is het op grond van het beschikbare materiaal moeilijk om eenduidige conclusies te trekken over de factoren die het welbevinden van moeders met jonge kinderen positief of negatief beïnvloeden zonder dat men het gevaar loopt dat de bevindingen op grond waarvan men deze conclusies trekt tenminste gedeeltelijk een artefact zijn van onderzoeksopzet, onderzoeksmethode of steekproefvariates. Het zal duidelijk zijn geworden dat hierdoor de dikwijls zeer uiteenlopende onderzoeksresultaten goedgeels verklaard kunnen worden.

Wij willen dit hoofdstuk besluiten met het weergeven van enige volgens ons belangrijke hiaten in het tot nu toe verrichte onderzoek. Wij moeten dan constateren dat tot nu toe de relatie tussen welbevinden van moeders met jonge kinderen en hun beleving van (aspecten van) hun situatie tot nu toe vrijwel niet is belicht. In onderzoek dat zich wél richt op de beleving van moeders met jonge kinderen wordt een expliciete verbinding met

welbevinden, zoals dat in het door ons bestudeerde onderzoek wordt opgevat, meestal niet gelegd. Dat is jammer omdat kan worden verwacht dat de relatie tussen feitelijke situatie en welbevinden mede wordt bemiddeld door de beleving van die situatie. Die onderzoeken waarin variabelen zijn opgenomen die aan beleving zijn gelieerd, duiden in ieder geval op het belang van de subjectieve beleving van de situatie in relatie tot welbevinden.

Wij zijn van mening dat in het tot nu toe verrichte onderzoek te weinig consistent is gedifferentieerd naar vrouwen uit een lager en vrouwen uit een hoger sociaal-economisch milieu. Ook de aanduiding "alleenstaande moeder" is veel te weinig specifiek. Waarschijnlijk maakt het heel wat uit of men Bewust Ongehuwd Moeder, BOM-moeder, of recent gescheiden moeder is. Onderzoek over het welbevinden van de eerste groep zijn we in het geheel niet tegengekomen. Dat dergelijke onderscheidingen niet overal en niet overal even consistent zijn gemaakt is jammer omdat hierdoor gedetailleerde kennis over factoren die bedreigend of juist bevorderlijk zijn voor het welbevinden van specifieke groepen vrouwen ontbreekt.

Onderzoek waarin 'moederschapsopvattingen' als variabele wordt meegenomen ontbreekt nagenoeg geheel. Opvattingen over het moederschap zijn volgens ons daarom belangrijk omdat de beleving van vrouwen van hun situatie, en daarmee de relatie tussen situatie en welbevinden, bemiddeld kan worden door heersende en/of persoonlijke opvattingen over het moederschap.

Over het geheel genomen is het onderzoek dat wij hebben bestudeerd beperkt. Meestal is het doel van het onderzoek het isoleren van een of meer variabelen die een significante samenhang vertonen met een bepaalde maat voor welbevinden. Dat een aantal vrouwen onder zeer bepaalde omstandigheden in haar welbevinden wordt bedreigd is één kant van de zaak. Dat onder deze omstandigheden het welbevinden van sommige vrouwen wél en dat van andere vrouwen niet wordt bedreigd is een heel andere kwestie. Hieraan is tot nu toe te weinig aandacht besteed. Ook worden er tot nu toe te weinig verbindingen gelegd tussen problemen die moeders ondervinden en het gezondheidsrisico dat hierdoor kan ontstaan enerzijds en de maatschappelijke positie van moeders en veranderingen hierin anderzijds.

Het is mede hierom dat een vergelijking tussen vrouwen met uiteenlopende moederschapsopvattingen uit verschillende sociaal-economische milieus belangrijk is.

In ons eigen onderzoek hebben wij dan ook expliciet aandacht besteed aan belevingsaspecten, moederschapsopvattingen, sociaal-economisch milieu en hun onderlinge samenhang in relatie tot het welbevinden van moeders met jonge kinderen.

Noten

- 1 Uit dit onderzoek wordt niet duidelijk wat het onderscheid is tussen moeilijkheden en 'vulnerability-factors'. Werkloosheid bijvoorbeeld kan als moeilijkheid maar ook als 'vulnerability-factor' gedefinieerd worden.

5.1. Probleemstelling

Moeders met jonge kinderen vormen een kwetsbare bevolkingsgroep. Hun psychische problematiek blijkt groter te zijn dan die van hun leeftijdgenoten (mannen en vrouwen) zonder kinderen (zie hoofdstuk 4). Door sommigen wordt deze problematiek in verband gebracht met de sociale positie van de moeder in de westerse samenleving en met het gebrek aan satisfactiebronnen die aan die specifieke positie verbonden zijn (Gove & Tudor, 1973; Weissman & Klerman, 1977). Alhoewel de sociale positie van de moeder zeker een rol van betekenis speelt, is een visie als deze ons te beperkt.

Het probleem is dat geen rekening wordt gehouden met ideologische factoren. Immers het is zeer goed mogelijk dat het verzorgen van kinderen en huishouden voor een aantal vrouwen een sociaal legitieme en persoonlijk betekenisvolle activiteit is. Voor hen zal een traditionele organisatie van het moederschap waarschijnlijk niet problematisch zijn. Gezien de tendens tot individualisering, het veranderend levensperspectief (zie hoofdstuk 3), kunnen we er echter van uitgaan dat een groeiend aantal vrouwen zich niet meer (volledig) met het moederschap zal identificeren, dat ook vrouwen met jonge en zorgafhankelijke kinderen het moederschap niet meer zien als enig mogelijke levensinvulling. Zij stellen zich naast het moederschap andere levensdoelen, die zij gerechtvaardigd vinden en die zij ook willen realiseren. Hierbij speelt op de achtergrond de als morele imperatief beleefde overtuiging dat ook vrouwen recht hebben op een eigen leven. Juist deze vrouwen kunnen een traditionele organisatie van het moederschap als problematisch ervaren, hetgeen negatieve gevolgen kan hebben voor hun welbevinden.

Deze problematiek zal zich vooral voordoen bij moeders met jonge kinderen. Het is immers deze groep moeders die zich nog een weg aan het zoeken is in het hedendaagse instituut moederschap. Zij zijn het die meer dan anderen geconfronteerd worden met diffuse opvattingen over zelfontplooiing. Tegerlijkertijd kunnen directe behoeften van een kind in samenhang met de maatschappelijke conventie dat het vooral de moeder is die deze behoeften moet vervullen, haar zelfontplooiing bemoeilijken. In een dergelijke situatie is

eerder sprake van zelfopoffering dan van zelfontplooiing. Zij hebben nog niet zo lang geleden aldan niet bewust gekozen om kinderen te krijgen en dienen nu op een bevredigende manier vorm, inhoud en betekenis aan het moederschap te geven. Zij zijn het die op een of andere manier een identiteit als moeder moeten ontwikkelen die gebaseerd is op een evenwichtige verhouding tussen hun opvattingen over het moederschap, de dagelijkse praktijken van moeders met jonge kinderen, en hun behoeften als individu.

In hoofdstuk 3 veronderstelden wij dat het proces van modernisering in de verschillende sociaal-economische milieus niet hetzelfde verloop kent: het zet op verschillende tijden in en kan een andere uitwerking hebben. Bovendien kunnen we ervan uitgaan dat het sociaal-economisch milieu vanwege de directe betekenis van het dagelijks leven ook van invloed is op de beleving van het moederschap (zie hoofdstuk 1). Daarom hebben wij in het onderzoek tevens aandacht besteed aan de sociaal-economische positie van moeders en de mogelijke gevolgen daarvan voor opvattingen over het moederschap, moederschapspraktijken en de beleving hiervan.

De probleemstelling van dit onderzoek luidt:

Welke zijn de voornaamste determinanten van het welbevinden van moeders met jonge kinderen? Op welke wijze speelt het samenspel van moederschapsopvattingen en dagelijkse praktijken een rol bij het al dan niet optreden van spanningsverschijnselen bij moeders met jonge kinderen?

5.1.1. Vraagstelling

In het kader van deze algemene probleemstelling hebben wij de volgende onderzoeksvragen geformuleerd.

1. Welke opvattingen hebben moeders met jonge kinderen over het moederschap en komt in die opvattingen de tendens tot individualisering van het moederschap naar voren?
2. In hoeverre bestaat er samenhang tussen de opvattingen van deze moeders over het moederschap en de wijze waarop hun dagelijkse praktijken, in het bijzonder de taakverdeling en de zelfstandige activiteiten buitenshuis, gestalte krijgen?
3. Hoe beleven moeders de dagelijkse praktijken van hun moederschap en in hoeverre hangt hun beleving direct samen met hun opvattingen over het moederschap?
4. Wat kunnen we zeggen over het welbevinden van moeders met jonge kinderen? Zijn er factoren die meer dan andere het welbevinden beïnvloeden? Wat is hierbij de invloed van opvattingen over het moederschap?
5. In hoeverre speelt het sociaal-economisch milieu een rol bij boven beschreven samenhangen?

Het gaat hier om een exploratief onderzoek, daarom zijn geen strikte hypothesen geformuleerd.

5.2. Een omschrijving van het begrip 'welbevinden'

Het begrip 'welbevinden' speelt in dit onderzoek een cruciale rol. Dit is een vaag en algemeen begrip waaraan zowel in het dagelijks als in het wetenschappelijk taalgebruik verschillende betekenissen worden toegekend (zie hoofdstuk 4). Het is daarom noodzakelijk op deze plaats tot een hanteerbare beschrijving te komen.

Algemeen wordt aangenomen dat wanneer mensen in voor hen problematische omstandigheden verkeren, dit gevolgen kan hebben voor hun psychisch en lichamelijk welbevinden. Een ieder kan waarschijnlijk uit eigen ervaring voorbeelden noemen van tijdelijk dysfunctioneren wanneer men geconfronteerd wordt met een situatie waarin men zich onder druk gezet voelt. Als de problemen echter ernstiger worden of een chronisch karakter krijgen wordt de dreiging voor het individu groter: problematische gebeurtenissen of situaties die men niet adequaat het hoofd kan bieden of waarvoor op individueel niveau niet direct oplossingen bestaan kunnen resulteren in min of meer ernstige psychische en/of lichamelijke stoornissen. De terminologie die in verschillende onderzoeken wordt gebruikt om dit proces te beschrijven is niet eenduidig.

Het in dit kader veel gebruikte begrip 'stress' of het Nederlandse equivalent daarvan, 'spanningen', wordt soms gebruikt om het hele proces van het ontstaan van problemen tot reacties hierop te beschrijven. Soms wordt het begrip 'stress' enkel in oorzakelijke zin gebruikt, dat wil zeggen dat men het gebruikt om de oorzaak te beschrijven van individuele spanningsverschijnselen. Weer anderen reserveren het begrip voor de respons van het individu op problematische omstandigheden (van Bastelaer & van Beers, 1982).

Als theoretische basis voor de analyse van het verschijnsel 'stress' bij mensen wordt meestal de systeem-theoretische benadering gebruikt (Miller, 1978). Individuen worden hierin opgevat als levende systemen bestaande uit sets van dynamisch interacterende elementen die in een bepaalde relatie tot elkaar staan. Uitgangspunt is dat het systeem zich in een relatieve evenwichtstoestand bevindt. Juist het feit dat het hier een levend systeem betreft, brengt met zich mee dat er altijd een zekere mate van spanning aanwezig zal zijn. De kans dat alle elementen op een bepaald moment in evenwicht zijn, is in de praktijk zeer gering. Daarom moet een onderscheid worden gemaakt tussen spanningen die inherent zijn aan levende systemen en spanningen in de zin van 'stress'. Daarnaast kan het begrip 'spanningen' worden afgebakend van ernstiger vormen van verstoring van het systeem. Bij individuen komen deze tot uiting in psychische stoornissen als neurosen, psychosen en chronische depressies. Deze vormen van verstoring van het stabiliteitsbereik van het individu kunnen worden beschouwd als een ontwikkeling van en een reactie op spanningen. Niet goed verwerkte of chronische spanningen vormen de basis van dergelijke stoornissen.

Na deze afbakening willen we een tweede inperking van het door ons gehanteerde begrip spanningen maken. Een aantal auteurs gebruikt, zoals gezegd, het begrip 'stress' voor het

beschrijven van het totale stressproces. Zij doen dit vanuit de optiek dat het bij stress gaat om complexe interactiemechanismen die niet in een eenvoudig stimulus-respons schema te vatten zijn. Stress wordt hier als een relationeel of transactioneel begrip opgevat. Deze optiek past binnen het kader van de doelstelling van auteurs die op zoek zijn naar de mechanismen van het stressproces met het oog op de ontwikkeling van theoretische kennis hieromtrent.

Het door ons uitgevoerde onderzoek heeft echter niet een dergelijke theoretische doelstelling, de nadruk ligt expliciet op de toepassing van een op de stress-theorie gebaseerd onderzoeksmodel teneinde die aspecten van het moederschap die mogelijkwijs het welbevinden beïnvloeden, te bestuderen. Derhalve is het begrip spanningen in dit onderzoek synoniem met datgene wat in stress-onderzoek met 'strains' ofwel 'spanningsverschijnselen' wordt aangeduid: 'registreerbare manifestaties van stress-reacties' (Dijkhuizen, 1980). Als wij de term welbevinden gebruiken, doelen wij dus op de mate waarin er bij de door ons onderzochte moeders sprake is van spanningsverschijnselen.

5.2.1. Een nadere omschrijving van spanningsverschijnselen

Uit de diverse beschouwingen over het begrip stress in de literatuur (Kleber, 1977; Van Bastelaer & van Beers, 1982) komt naar voren dat het om een uiterst complex verschijnsel gaat. Er is geen eenduidig verband vast te stellen tussen de oorzaken van spanning en de aard of de intensiteit van spanningservaringen. Van Bastelaer en van Beers stellen:

"Ten aanzien van de stimulus (stressor) werd vastgesteld dat in principe elke stimulus kan fungeren als stressor, mits aan bepaalde omstandigheden voldaan is.

Ten tweede blijkt dat geen enkele stimulus precies hetzelfde effect heeft op alle eraan onderhevige individuen..... Ook de stress-reacties en strains kunnen van uiteenlopende soort en intensiteit zijn"

(van Bastelaer en van Beers, 1982, p. 17)

Wij hebben ons uiteindelijk gebaseerd op het stressmodel zoals dat is ontwikkeld door onderzoekers van het Institute for Social Research te Michigan. Bekende namen zijn Kahn, French en Caplan. Men bestudeert psychosociale stress in de werkomgeving binnen grote organisaties en de effecten daarvan op de psychische en fysieke gezondheid en men probeert beroeps- en rolgerelateerde verschillen in gezondheid en ziekte te verklaren.

De ontwikkeling van dit model in Nederland is gestimuleerd door de Wolff (momenteel hoofd van de vakgroep Psychologie van Arbeid en Organisatie, Katholieke Universiteit, Nijmegen). Onze contacten met deze vakgroep resulteerden in het gebruik van het hier gehanteerde stressmodel.

Dit model zullen we nu uiteenzetten, waarbij we ons voor een belangrijk gedeelte baseren op een beschrijving hiervan door Kleber (1977).

In het te bespreken model wordt het verschijnsel stress onderzocht vanuit het perspectief

van een keten van gebeurtenissen. Aan deze keten worden vier aspecten onderscheiden:

- de objectieve omgeving
- de subjectieve omgeving
- de reacties van het individu op die omgeving
- de uiteindelijke gevolgen van die reacties voor het individu.

De eerste twee aspecten duidt men aan met de term 'stressoren', in het vervolg ook wel aangeduid als spanningsbronnen, het derde aspect wordt aangeduid met de term 'strains', in het vervolg ook wel aangeduid als spanningsverschijnselen.

De objectieve omgeving is de omgeving zoals die bestaat onafhankelijk van de waarneming ervan door de persoon. De term kan zowel verwijzen naar de socio-culturele als naar de materiële omgeving. De subjectieve omgeving heeft dan betrekking op de omgeving zoals die wordt waargenomen door het individu. De term verwijst dus naar het geheel van percepties en cognities omtrent (aspecten van) de omgeving, de persoonlijke representaties van de objectieve omgeving binnen het individu.

Strains zijn symptomen van spanningen, reacties van het individu op stressoren. Het aantal onderzochte strains is zeer groot; Kleber noemt: ontevredenheid met het werk, verlies van zelfwaardering, psychische spanningen, roken, alcoholgebruik, ziekteverzuim, cholesterolgehalte, bloeddruk, hartslag. Verondersteld wordt dat als deze spanningsverschijnselen lang aanhouden, de kans op allerlei ziektes toeneemt; in dit verband is vooral het optreden van hart- en vaatziekten onderzocht.

Tussen de vier aspecten die aan het stressmodel worden onderscheiden, worden causale relaties verondersteld. De subjectieve omgeving kan gezien worden als een intermediërende variabele tussen de objectieve omgeving enerzijds en spanningsverschijnselen, strains, anderzijds. Aldus veronderstelt men een indirecte causale band tussen de objectieve omgeving en de uiteindelijke consequenties voor ziekte en gezondheid.

Daarnaast wordt nog een tweetal categorieën onderscheiden die kunnen optreden als intermediërende variabelen, namelijk de persoonlijkheid en interpersoonlijke relaties.

Voor een volledige grafische weergave van het hierboven geschetste model (French & Caplan, 1972) verwijzen wij naar bijlage 5.1.

Met behulp van dit model wil men vraagstukken uit de sociale epidemiologie op meer adequate wijze onderzoeken. Onderzoek dat is verricht met dit model als uitgangspunt speelt zich vooral af in de sfeer van arbeid in bedrijven.

Tot nu toe hebben onderzoekers die hiermee werken met dit model de nadruk gelegd op de subjectieve omgeving. Hiervoor zijn twee verklarende factoren aan te wijzen. Ten eerste is men van mening dat subjectieve metingen de objectieve omgeving adequaat weerspiegelen. Kleber (1977) maakt echter melding van verschillende auteurs op het gebied van de

omgevingspsychologie die erop wijzen dat de waarneming van de omgeving zowel wordt beïnvloed door persoonlijkheidsfactoren als door de objectieve omgeving. Ten tweede gaat men van de veronderstelling uit dat spanningsverschijnselen grotendeels het resultaat zijn van de reacties van het individu op de subjectieve omgeving. Men kan zich, aldus Kleber afvragen of men door vooral van de subjectieve omgeving uit te gaan belangrijke situationele factoren niet over het hoofd ziet.

Toch is een van de vooraanstaande onderzoekers van de Michigan-groep, Caplan, van mening dat het meten van de objectieve omgeving in geval van stress-onderzoek niet noodzakelijk is. In verschillende onderzoeken heeft hij de relatie tussen spanningsbronnen uit de objectieve en de subjectieve omgeving onderzocht. Telkens bleek een sterke correlatie tussen beide soorten spanningsbronnen te bestaan. Bovendien concludeerde hij dat de relatie tussen spanningsbronnen uit de objectieve omgeving en spanningsverschijnselen het effect was van spanningsbronnen uit de subjectieve omgeving. Het is dus niet zozeer de omgeving zelf als wel de wijze waarop het individu deze waarneemt, die van belang is (Caplan & Jones, 1975).

Over de relaties tussen de verschillende aspecten in de keten van het stressproces willen we nog enige opmerkingen maken. Strains, spanningsverschijnselen, worden dus verondersteld een risicofactor te zijn voor allerlei ziektes. Het merendeel van de relaties tussen spanningsbronnen en spanningsverschijnselen enerzijds en ziekteverschijnselen anderzijds is niet bovenmatig sterk (Caplan e.a., 1975). Ook de relaties tussen persoonlijkheidsfactoren en spanningsverschijnselen zijn nogal gering; de relaties tussen de tweede categorie van interveniërende variabelen, interpersoonlijke relaties, en spanningsverschijnselen zijn daarentegen sterker (Kleber, 1977). Bij de uitwerking van het model worden een aantal kanttekeningen geplaatst. Kleber noemt in dit verband Warlich (1977) die van mening is dat er te weinig aandacht wordt besteed aan de onderlinge al dan niet aanwezige relaties tussen de verschillende indices voor spanningsverschijnselen.

Daarnaast vraagt Kleber zich af of men op basis van de hoge correlaties die men vindt tussen werkstressoren, zoals die worden geconceptualiseerd door verschillende onderzoekers, en ontevredenheid met het werk, "job-dissatisfaction", geconceptualiseerd als 'strain', wel kan concluderen dat er hoge correlaties bestaan tussen subjectieve werkomgeving en spanningsverschijnselen. Men loopt namelijk het risico twee keer hetzelfde te meten. Een stressor als rolonduidelijkheid kan immers in het verlengde liggen van ontevredenheid met het werk.

Kleber concludeert op basis van het tot nu toe verrichte onderzoek dat het model in zijn geheel nog niet is getoetst; in de afzonderlijke studies worden steeds bepaalde relaties tussen de verschillende aspecten van het model bestudeerd, b.v. tussen persoonlijkheid en spanningsverschijnselen. Wanneer hij het model op zijn wetenschappelijke merites beoor-

deelt, zegt Kleber dan ook:

"Er is geen studie van de hand van de Michigan-onderzoekers verschenen waar de relaties tussen alle schakels worden geanalyseerd. Om deze reden kan men het geschetste model niet beschouwen als een werkelijk uitgebouwde theorie, maar eerder als een illustratief raamwerk voor stressverschijnselen"
(Kleber, 1977, p. 65, 66)

Dat wij ons baseren op dit model hangt samen met de laatste zin van dit citaat. Bovendien zijn voorzover wij dit kunnen overzien, de verschillende aspecten aan het stressproces binnen dit model het meest systematisch onderzocht.

In het door ons verrichte onderzoek komen niet alle in het model opgenomen aspecten aan de orde. Zo worden persoonlijkheidskenmerken niet als interveniërende variabele opgenomen omdat deze weinig invloed blijken te hebben op de relatie tussen spanningsbronnen en spanningsverschijnselen (v. Bastelaer & v. Beers, 1979). Bovendien richt dit onderzoek zich expliciet op sociaal-culturele en contextuele spanningsbronnen als mogelijke verklaringen voor spanningsverschijnselen bij moeders met jonge kinderen. Dat is ook de reden waarom een variabele als moederschapopvattingen wel en een variabele als persoonlijkheidsfactoren niet in deze studie is opgenomen.

Terwijl in het door French en Caplan ontwikkelde onderzoeksmodel ontevredenheid (jobdissatisfaction) wordt opgevat als spanningsverschijnsel plaatsen we in het door ons uitgevoerde onderzoek dergelijke variabelen, die te maken hebben met de beleving van de omgeving, als extra schakel tussen de subjectieve omgeving enerzijds en spanningsverschijnselen in meer strikte zin anderzijds.

Dat wij ons beperken tot 'strains' heeft tot gevolg dat objectief vastgestelde ziekteverschijnselen buiten beschouwing blijven. We richten ons in navolging van French en Caplan op gezondheidsbeleving als indicatie voor spanningsverschijnselen. Wanneer we spreken over welbevinden dan heeft dat begrip betrekking op het persoonlijk gepercipieerde welbevinden.

Het hier beschreven model is tot nu toe toegepast bij onderzoek naar stress in arbeidssituaties; de spanningsbronnen zijn in overeenstemming hiermee gedefiniëerd. Het voorliggende onderzoek is uitgevoerd bij moeders met jonge kinderen. Aangezien de werk- en leefsituatie van deze groep haar eigen specifieke kenmerken vertoont, zijn mogelijke spanningsbronnen in overeenstemming hiermee gedefiniëerd. Omdat er geen theoretisch redenen bestaan o.a. hun aantal te beperken, is een breed scala aan mogelijke spanningsbronnen onderzocht.

5.3. Opzet van het onderzoek

In deze paragraaf beschrijven wij de opzet van het onderzoek. Achtereenvolgens komen aan de orde de fasering en een verantwoording van de gebruikte methoden van onderzoek.

5.3.1. Fasering

Gezien de aard van de vraagstelling van het onderzoek hebben we verscheidene onderzoeksmethoden gebruikt, zowel voor de dataverzameling als voor de dataverwerking. Het onderzoek, waarvan hier verslag wordt gedaan bestaat uit drie fasen¹, elke fase heeft een eigen vraagstelling en een eigen methode.

Fase 1: een analyse van de ontwikkeling van de beeldvorming rond het moederschap in drie jaargangen, 1960, 1970 en 1980, van twee Nederlandse vrouwenbladen, Libelle en Margriet. Deze analyse resulteerde in de in hoofdstuk 3 van dit boek beschreven beelden van het moederschap. Verslaglegging en verantwoording heeft eerder plaatsgevonden (Knijn & Verheijen, 1982; 1983). Deze fase zal hier verder niet worden beschreven.

Fase 2: Een survey onderzoek naar de relatie tussen opvattingen over het moederschap, dagelijkse praktijken en welbevinden bij moeders met jonge kinderen. Voor dit doel is een vragenlijst ontwikkeld waarin vragen zijn opgenomen over een breed scala aan praktijken, sociale en demografische kenmerken, opvattingen over het moederschap en het welbevinden (zie par. 5.4.). Deze vragenlijst is gestuurd naar een groep van 1000 moeders met kinderen in de leeftijd van 0-6 jaar.

Fase 3: Een onderzoek waarin de relatie tussen het dagelijks leven van moeders, de beleving hiervan en hun welbevinden inhoudelijk is uitgewerkt. Hiertoe zijn bij een kleinere groep vrouwen semi-gestructureerde interviews afgenomen (zie 5.4.). De groep geïnterviewden is geselecteerd uit de grotere groep vrouwen die hebben deelgenomen aan het survey.

De drie deelonderzoeken zijn in de bovenbeschreven volgorde uitgevoerd. Vóór met een volgend deelonderzoek kon worden begonnen, moest het vorige zijn afgerond omdat in elke volgende fase gebruik is gemaakt van resultaten van de eerdere fase(n).

5.3.2. Verantwoording van de gebruikte methoden

Bij de bestudering van de relaties tussen de hoofdvariabelen van dit onderzoek 'opvattingen', 'praktijken' en 'welbevinden' hebben we gebruik gemaakt van een tweetal onderzoeksmethoden, een survey en een semi-gestructureerd interview.

Deze methoden kunnen respectievelijk worden geplaatst in de categorie kwantitatieve en kwalitatieve methoden. We geven er echter de voorkeur aan ze in navolging van Harré (1979) te omschrijven als respectievelijk extensieve en intensieve methode (zie ook Komter, 1983). Komter typeert deze methoden als volgt:

"Een extensieve benadering wordt gekenmerkt door de bestudering van een gering aantal kenmerken bij een voor een bepaalde populatie representatieve steekproef. Bij een intensieve benadering wordt de

Voor het overige wijst Komter er op dat theoretische en kennistheoretische aannamen, alhoewel vaak niet expliciet vermeld, een belangrijke rol spelen bij de keuze voor één van beide typen onderzoeksmethoden.

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van beide typen onderzoeksmethoden en wel om de volgende redenen (zie ook de Jong-Gierveld, 1987):

1. een survey biedt de mogelijkheid tot standaardisering van de hoofdvariabelen en daarmee tot een eerste kwantitatieve verkenning van (de relaties tussen) deze hoofdvariabelen. Dit kan een te generaliseren beschrijving opleveren mits de steekproef van voldoende omvang is;
2. in een survey kan gebruik worden gemaakt van schaalconstructies die vergelijking met elders verricht onderzoek naar de hoofdvariabelen mogelijk maakt. Zo kan de onderzochte groep zowel wat betreft de mate van welbevinden als wat betreft de aard van de moederschapsopvattingen worden vergeleken met andere groepen;
3. een survey kan worden gebruikt als selectiemiddel voor een steekproef in een vervolgonderzoek. In dit geval zijn aan de hand van het survey de respondenten voor de interviews geselecteerd op de volgende criteria; aard van de moederschapsopvattingen, mate van welbevinden en sociaal-economisch milieu;
4. door middel van interviews kunnen de relaties tussen de hoofdvariabelen worden genuanceerd en verfijnd. De interpretatie van de aard van de relaties geschiedt dan op basis van de kwalitatieve aanvulling op globale en kwantitatieve gegevens;
5. in diepte-interviews kunnen ambivalenties, inconsistenties en tegenstrijdigheden in de verhouding tussen denken en doen (opvattingen en praktijken) tot hun recht komen waardoor theoretische verdieping van deze verhoudingen kan plaatsvinden;
6. als het gaat om verschillen tussen mensen in de wijze waarop ze omgaan met verwachtingen, keuzen, betekenisgeving en waardering ten aanzien van het moederschap bieden interviews meer mogelijkheden.

In dit onderzoek hebben we de survey-fase vooraf laten gaan aan de interview-fase. Immers door middel van een survey konden we de relaties tussen de hoofdvariabelen van het onderzoek vaststellen bij een grotere groep vrouwen en deze vervolgens door middel van interviewmateriaal meer diepte geven.

5.4. De onderzoeksinstrumenten

In het hiernavolgende zullen we de instrumenten bespreken die voor het onderzoek zijn ontwikkeld.

Ten behoeve van het survey (fase 2) is een vragenlijst opgesteld, bestaande uit drie onderdelen, respectievelijk betrekking hebbend op de praktijk van het moederschap, opvattingen over het moederschap en het welbevinden. Bij elk onderdeel zullen we ingaan op de constructie van de betreffende vragenlijst; van de vragenlijsten met betrekking tot moederschapsopvattingen en welbevinden zullen we ook de analyse bespreken.

Ten behoeve van de derde fase, de interviewfase, is een interviewschema opgesteld. Ook dit zal in deze paragraaf aan de orde komen.

5.4.1. Constructie van de vragenlijst met betrekking tot de praktijk van het moederschap

"Praktijk" wordt door ons breed opgevat en duidt zowel op de wijze waarop als de omstandigheden waaronder vrouwen vorm geven aan het moederschap. We maken we een onderscheid tussen variabelen die indicatief zijn voor de mate waarin vrouwen naast het moederschap zelfstandige activiteiten ontplooiën en variabelen die indicatief zijn voor de werkbelasting van moeders binnen het gezin. Ook zijn enkele vragen opgenomen waarmee de tevredenheid met een aantal aspecten van de praktijk van het moederschap kan worden onderzocht alsmede enkele vragen naar de houding van de partner ten opzichte van de zelfstandige activiteiten van de vrouw.

Omdat over de praktijk van het moederschap geen gestandaardiseerde vragenlijst voorhanden is, is gebruik gemaakt van vragenlijsten die zijn ontwikkeld ten behoeve van onderzoek naar huishoudelijke arbeid (Oakley, 1974; Pross, 1974) en naar de moeder-kind relatie (Ijzendoorn, 1979). In dit gedeelte van de vragenlijst is rekening gehouden met verschillen tussen respondenten wat betreft de leeftijd van de kinderen (afzonderlijke vragen voor moeders van peuters en moeders van kleuters), de burgerlijke staat (afzonderlijke vragen voor gehuwde, samenwonende moeders en alleenstaande moeders) en het al dan niet buitenshuis werken (afzonderlijke vragen voor moeders die wel en moeders die niet buitenshuis werken).

De vragenlijst bevat de volgende clusters van variabelen:

- sociale en demografische kenmerken
- variabelen met betrekking tot werkbelasting en zelfstandige activiteiten
- houding van de partner ten opzichte van zelfstandige activiteiten
- belevingsvariabelen.

Voor het volledige variabelenschema verwijzen wij naar bijlage 5.2.

Indicatie voor het sociaal-economisch milieu

Bij de bepaling van het sociaal-economisch milieu (SEM) van de respondenten is gebruik gemaakt van de stratificatiemethode van Brandis (Brandis & Henderson, 1970). Deze ontwikkelde een index voor sociale klasse waarin zowel het opleidings- en beroepsniveau

van de vrouw als dat van de man een rol spelen. Om de volgende redenen verdient een dergelijke index de voorkeur boven stratificatiemodellen die alleen zijn gebaseerd op het opleidings- en beroepsniveau van de man:

- 1) steeds meer gehuwde vrouwen werken buitenshuis en dragen aldus direct bij aan de financiële positie van het gezin (Archer & Giner, 1971). In een stratificatie-model waarin beroeps- en opleidingsniveau van vrouwen is verwerkt wordt recht gedaan aan deze bijdrage;
- 2) in een dergelijk stratificatie-model wordt tevens rekening gehouden met het feit dat het gezin geen homogene eenheid is maar een verband van afzonderlijke individuen (Acker, 1973);
- 3) door aan het opleidings- en beroepsniveau van de vrouw evenveel betekenis toe te kennen als aan dat van de man wordt de impliciete veronderstelling doorbroken dat de sociale status van vrouwen kan worden afgeleid van de sociale status van de man (Woodward, & Leiulfsrud, 1988).

De door Brandis ontwikkelde index voor sociale klasse berust op vier componenten:

- het opleidingsniveau van de vrouw
- het opleidingsniveau van de man
- het beroepsniveau van de vrouw
- het beroepsniveau van de man

Het beroepsniveau van vrouw en man wordt vastgesteld op basis van het huidige beroep. Wanneer men op het moment van het onderzoek geen beroep uitoefent, bijvoorbeeld in geval van werkloosheid of volledig huisvrouwenschap, wordt het laatste beroep dat men heeft uitgeoefend als criterium gehanteerd. In ons onderzoek is voor de bepaling van de hoogte van het beroepsniveau gebruik gemaakt van de beroepenklapper van het ITS, Nijmegen (van Westerlaak, Kropman & Collaris, 1975).

Omdat beroepsniveau en opleidingsniveau niet altijd parallel lopen - met name vrouwen met kinderen werken vaak in beroepen waarvoor het vereiste opleidingsniveau lager is dan hun feitelijke opleidingsniveau - lijkt het Brandis zinvol om ook het opleidingsniveau bij de bepaling van het sociaal-economisch milieu te betrekken. Het opleidingsniveau wordt in het voorliggende onderzoek vastgesteld op basis van de hoogste opleiding die men heeft voltooid.

De uiteindelijke score voor sociaal-economisch milieu wordt berekend aan de hand van zes mogelijke beroepsniveaus (volgens Westerlaak, Cropman & Collaris, 1975) en zeven mogelijke opleidingsniveaus. De formule ziet er als volgt uit:

(beroepsniveau van de vrouw + beroepsniveau van de man + opleidingsniveau van de vrouw + opleidingsniveau van de man) : 2.

Bij vrouwen die niet gehuwd zijn of samenwonen vervalt de deling door 2. De score voor sociaal-economisch milieu kan aldus variëren van 2 tot 13.

5.4.2. Constructie en analyse van de vragenlijst met betrekking tot de opvattingen over het moederschap

Naar aanleiding van de inhoudsanalyse die wij verrichtten naar verschuivingen in het beeld van het moederschap in twee Nederlandse vrouwenbladen constateerden wij dat er sprake was van drie, elkaar in tijd opvolgende, perspectieven: opoffering, opvoeding en ont-plooiing. Deze perspectieven hebben als uitgangspunt gediend bij het ontwikkelen van de vragenlijst naar opvattingen over het moederschap. Rondom elk van deze drie perspectieven zijn tien uitspraken geformuleerd die indicatief zijn voor het betreffende perspectief. In de oorspronkelijke opzet bevatte de vragenlijst dus drie sets, elk bestaande uit tien uitspraken. Deze uitspraken hebben betrekking op de drie volgende categorieën:

- de plaats van het moederschap in het leven van de vrouw
- de moeder-kind relatie
- taken en verantwoordelijkheden van de vrouw als moeder.

De uitspraken behorend tot één bepaald perspectief dienden voldoende onderscheidend te zijn van de uitspraken behorend tot beide andere perspectieven.

Een vooronderzoek deed ons besluiten twee uitspraken uit de vragenlijst te verwijderen². Bovendien kwamen we op grond van dit vooronderzoek tot de conclusie dat de drie door ons onderscheiden perspectieven ten opzichte van het moederschap niet op analoge wijze terug te vinden zijn in de moederschapsoopvattingen van vrouwen die op dit moment jonge kinderen hebben.

Dit heeft ons ertoe gebracht in het definitieve onderzoek de structuur van de opvattingen over het moederschap opnieuw te onderzoeken, nu aan de hand van een vragenlijst met 28 uitspraken. Deze uitspraken hebben het karakter van een Likert-schaal, waarbij: 1 = helemaal mee eens, en 5 = helemaal mee oneens.

5.4.2.1. Structuur van de opvattingen over het moederschap

Door middel van factoranalyse (SPSS, programma FACTOR) is onderzocht welke dimensies kunnen worden onderscheiden aan de opvattingen over het moederschap. Bij een groot aantal uitspraken bleek sprake te zijn van een scheve verdeling van de antwoorden over de antwoordcategorieën, daarom is steeds gedichotomiseerd bij de mediaan; als schatting van de communaliteit is gebruik gemaakt van de Squared Multiple Correlation (S.M.C.); er is scheef geroteerd.

Uit een eerste factoranalyse, waarbij het aantal factoren onbepaald werd gelaten, kwamen twee factoren met een eigenwaarde >1 naar voren, namelijk 6.91 en 1.67. Een derde factor

had een eigenwaarde <1, namelijk 0.92. Vanwege het feit dat de eigenwaarde van de derde factor bijna gelijk was aan 1, is een tweede factoranalyse verricht waarbij het aantal factoren op drie gesteld werd. Omdat toevoeging van deze derde factor een zuiverder interpretatie van de eerste factor mogelijk maakte, is bij de interpretatie van factoren uitgegaan van deze drie-factor-oplossing. We zullen nu een interpretatie geven van deze factoren.

TABEL 5.1. FACTOR 1: Exclusiviteit van de moeder-kind relatie

nr.	Perspectief	Omschrijving	Factorlading
24	opof	Omdat een vrouw van nature moederlijke eigenschappen heeft, is zij degene die het best haar kinderen kan opvoeden en verzorgen.	0.71
14	opv	Vanwege de band tussen moeder en kind is de moeder de aangewezen persoon om te leren hoe ze haar kinderen moet opvoeden en verzorgen.	0.70
17	opof	Ook al kan de man wel eens een handje meehelpen, de vrouw is beter in staat de huishoudelijke taken en de kinderverzorging voor haar rekening te nemen	0.66
8	opv	Ook al kan een vader een goed contact met zijn kinderen opbouwen, vooral voor kleine kinderen is de moeder het belangrijkste.	0.64
12	opof	Als een vrouw eenmaal moeder is, vallen haar eigen wensen en behoeften meestal samen met het moederschap.	0.61
4	opof	Vooral heel jonge kinderen hebben in de eerste plaats de liefde en de toewijding van hun moeder nodig om goed op te groeien.	0.55
15	opof	Zeker wanneer het kind jong is, horen moeder en kind bij elkaar. Van opvang door een ander dan de moeder moet zo min mogelijk gebruik worden gemaakt.	0.53
16	opv	Kinderen maken de relatie tussen man en vrouw compleet.	0.46
21	opv	Ook al heeft een moeder eigen wensen en behoeften, de belangen van het kind gaan voor.	0.44
13	opv	Als een vrouw buitenshuis werkt, kan ze het beste een baan nemen die met zoveel tijd en aandacht vraagt met het oog op haar verantwoordelijkheid in het gezin.	0.40
28	opof	De vader zal, vooral voor jonge kinderen, de figuur op de achtergrond moeten zijn, die de regels stelt en leuke dingen met ze doet.	0.31

Uitspraken die deel uitmaken van deze factor hebben betrekking op de noodzakelijkheid van een hechte relatie tussen moeder en kind. De uitspraken verwijzen naar een verschil in de aard van moederschap en vaderschap. Kenmerkend voor dit type uitspraken is het normerend karakter ervan. De uitspraken bevatten duidelijke normen met betrekking tot de aanwezigheid van de moeder en haar taak in verband met de zorg voor de kinderen. Afkeuring van een baan buitenshuis en zorg door anderen dan de moeder voor de kinderen

ligt in deze uitspraken vevat. Zowel uitspraken behorende tot het beeld van het 'opvoedend moederschap' als uitspraken behorende tot het beeld van het 'opofferend moederschap' laden hoog op deze factor die de exclusiviteit van de moeder-kind relatie onderstreept.

Van vrouwen die instemmen met de uitspraken, behorend tot deze factor kan worden gesteld dat ze traditionele opvattingen hebben over het moederschap. Vrouwen die deze uitspraken afwijzen, zijn van mening dat er met betrekking tot de exclusiviteit van de moeder-kind relatie geen sprake is van strakke normen; hun opvattingen hebben een meer individualistisch karakter.

TABEL 5.2. FACTOR 2: Zelfstandigheid van de vrouw

nr.	Perspectief	Omschrijving	Factorlading
9	ontpl	Elke vrouw hoeft niet per se kinderen te willen, ook zonder kinderen kan ze gelukkig zijn.	.64
27	ontpl	Man en vrouw moeten samen afspreken welke taakverdeling in hun situatie het beste is; de vrouw kan net zo goed kostwinner zijn, de man huisman.	-.56
7	opv	Voor zover zijn werk het toelaat, moet ook de vader tijd en aandacht aan zijn kinderen besteden.	-.54
25	opv	Als een kind ertan toe is, kan een peuterspeelzaal een goede aanvulling zijn op de opvoeding thuis.	-.54
18	ontpl	Vaders zijn net zo goed als moeders in staat om kleine kinderen te verzorgen en op te voeden, een intieme relatie met hen op te bouwen.	-.53
23	opof	Een vrouw die geen kinderen wil, is onnatuurlijk.	-.52
28	opof	De vader zal, vooral voor jonge kinderen, de figuur op de achtergrond moeten zijn, die de regels stelt en leuke dingen met ze doet.	-.47
20	ontpl	Een vrouw zal zelf, afhankelijk van haar omstandigheden, moeten beslissen of en hoeveel kinderen ze wil.	.45
5	ontpl	Alhoewel de vrouw de kinderen krijgt, wil dat nog niet zeggen dat zij ook het best in staat is ze op te voeden en te verzorgen.	.44
11	opof	Alleen wanneer het noodzakelijk is, bijvoorbeeld om medische of financiële redenen, mag een echtpaar aan geboortebepaling doen.	-.42
2	ontpl	Een moeder moet de mogelijkheid hebben om naar eigen inzicht haar wensen en behoeften te realiseren, ook als ze op een ander vlak liggen dan het moederschap.	.32

Uitspraken die tot deze factor behoren, hebben betrekking op de zelfstandigheid van de vrouw. Het moederschap is, volgens deze uitspraken, niet de enige levensvervulling, ook zonder kinderen kan een vrouw gelukkig worden. Wanneer zij moeder is betekent dat niet dat het moederschap haar leven volledig vult. Uitspraken die deel uitmaken van deze factor verwijzen naar het zelfstandig beslissingsrecht van de vrouw die moeder is; alleen zijzelf moet kunnen uitmaken of zij de taken voortvloeiende uit het moederschap deelt met de

vader van de kinderen en/of derden, alleen zichzelf moet kunnen bepalen of zij haar wensen en behoeften die op een ander vlak dan het moederschap liggen ook werkelijk realiseert. Daarmee ontbreken in deze factor duidelijke richtlijnen voor het moederschap. Het eigen beslissingsrecht staat centraal, alternatieve vormen van ouderschap zijn mogelijk.

Uitspraken behorende tot het beeld van het 'opvoedend moederschap' zowel als uitspraken behorende tot het beeld van het 'ontplooiend moederschap' laden hoog op deze factor. Dat uitspraak 28 (type opoffering) zowel op factor 1 als op factor 2 een hoge lading heeft, zij het met tegengesteld teken, wordt veroorzaakt door de tweeledige betekenis van deze uitspraak; in deze uitspraak over de vader als achtergrondfiguur wordt zowel verwezen naar de exclusiviteit van de moeder-kind relatie, waarbij de vader op de achtergrond figureert, als naar de zelfstandigheid van de vrouw, ten gevolge waarvan de vader meer moet zijn dan een figuur op de achtergrond. Vrouwen die de uitspraken behorend tot deze factor afwijzen, hanteren een gedeels traditioneel referentiekader ten aanzien van het moederschap. Instemming met deze uitspraken verwijst naar meer individualistische opvattingen; de moeder bepaalt zelf hoe zij het moederschap organiseert.

TABEL 5.3. FACTOR 3: Moederschap in het gezin

nr	Perspectief	Omschrijving	Factorlading
6	onpi	Het kan goed zijn voor zowel moeder als kind wanneer vanaf de babytijd een gedeelte van de opvoeding buiten het gezin plaatsvindt.	- 69
19	onpi	Het is niet belangrijk of een vrouw binnen of buiten het huwelijk kinderen krijgt.	67
1	opof	Het zou goed zijn als alleen gehuwde vrouwen kinderen kregen.	58
10	onpv	Het is beter als vrouwen zoveel mogelijk proberen te vermijden om ongehuwd moeder te worden.	57
22	onpi	Het moederschap zou voor vrouwen in geen enkel opzicht een belemmering mogen zijn voor een baan buitenhuis.	47
20	onpi	Een vrouw zal zelf, afhankelijk van haar omstandigheden moeten beslissen of en hoeveel kinderen ze wil.	- 47
3	opof	Alleen wanneer het besluit noodzakelijk is, bijvoorbeeld om financiële redenen, mag een moeder met kleine kinderen buitenhuis gaan werken.	36
26	onpi	Het maakt niet uit door wie een kind verzorgd wordt, als het maar goed en met liefde gebeurt.	- 31
4	opof	Vooraf heel jonge kinderen hebben in eerste plaats de liefde en de toewijding van hun moeder nodig om goed op te groeien.	28

Uitspraken die behoren tot deze factor hebben betrekking op de voorwaarden waaronder het moederschap optimaal vorm kan krijgen. In deze uitspraken wordt het belang van het gezin als plaats waar de opvoeding is gesitueerd, benadrukt. Het moederschap buiten het huwelijk wordt niet wenselijk geacht noch wordt een (gedeeltelijke) opvoeding buiten het gezin op prijs gesteld. Evenals in de uitspraken behorend tot de eerste factor schuilt hierin een normerende visie, vooral door het toekennen van een grotere waarde aan de opvoeding in het gezin boven die in andere samenlevingsvormen. Dat uitspraak 20 in factor 2 en in

factor 3 voorkomt hangt samen met het feit dat deze uitspraak zowel verwijst naar de zelfstandigheid van de vrouw, het recht om zelf te beslissen, als naar het moederschap in het gezin: waar twee ouders zijn, beslissen ze samen. De uitspraak over het beslissingsrecht van de vrouw heeft in de laatste factor dan ook een negatieve lading.

De correlatie tussen de drie factoren is weergegeven in tabel 5.4. Hier blijkt dat er sprake is van een negatieve correlatie tussen de factor 'zelfstandigheid van de vrouw' en beide andere factoren. De factoren 'exclusiviteit van de moeder-kind relatie' en 'moederschap in het gezin' vertonen een positieve correlatie.

TABEL 5.4. Correlatie tussen de factoren

	factor 1	factor 2	factor 3
factor 1	1.00	-0.44	0.54
factor 2	-0.44	1.00	-0.40
factor 3	0.54	-0.40	1.00

In het vervolg van het onderzoek naar moederschapsopvattingen (en hun relatie met de praktijk van het moederschap en het welbevinden van moeders) zal alleen gebruik worden gemaakt van de eerste twee factoren. De derde factor 'moederschap in het gezin' kan worden beschouwd als een factor die slechts dient om factor 1 zuiverder te kunnen interpreteren. Bovendien blijkt factor 3 meer betrekking te hebben op de opvattingen over 'het gezin' dan op de opvattingen over 'het moederschap'.

De twee resterende factoren - exclusiviteit van de moeder-kind relatie en zelfstandigheid van de vrouw - kunnen worden omgezet in schalen met een redelijk hoge interne consistentie. De betrouwbaarheidscoëfficiënt, Cronbach's Alpha, bedraagt respectievelijk 0.83 en 0.77. Beide factoren kunnen derhalve als uitgangspunt dienen voor de analyse van de antwoordpatronen van de respondenten.

5.4.2.2. Een indeling in groepen: traditioneel versus individualistisch

Vanwege de doelstelling van dit onderzoek, het analyseren van de relatie tussen moederschapsopvattingen, dagelijkse praktijken en spanningen, is het van belang dat we een vergelijking kunnen maken tussen moeders met verschillende opvattingen over het moederschap. We willen in de eerste plaats nagaan welke de verschillen zijn tussen moeders met de meest uitgesproken individualistische en moeders met de meest uitgesproken traditionele opvattingen over het moederschap. Hiertoe moet een maat worden geconstrueerd die een uitdrukking is van de mate waarin de opvattingen van de onderzochte vrouwen traditioneel dan wel individualistisch zijn. Om onderzoekstechnische redenen hebben wij deze maat geconstrueerd op basis van een combinatie van de respectievelijke factorscores en niet op basis van een combinatie van de feitelijke schaalwaarden die van beide dimensies kunnen

worden gevormd. Dit betekent dat voor elke factor een samengestelde schaal is gevormd op basis van de gestandaardiseerde waarden van de variabelen waarop factor-analyse is toegepast. Factor-scores zijn derhalve normaal verdeeld, rond een gemiddelde van 0, hetgeen wil zeggen dat per factor ongeveer de helft van de respondenten een positieve en de helft van de respondenten een negatieve factorscore heeft.

Er zijn twee factorscores berekend, één voor de dimensie exclusiviteit, een voor de dimensie zelfstandigheid. De richting van beide factorscores nu heeft als uitgangspunt gediend voor een onderverdeling in verschillende typen van opvattingen over het moederschap. Er zijn vier patronen mogelijk:

- 1) positieve score op de factor 'exclusiviteit van de moeder-kind relatie' en een negatieve score op de factor 'zelfstandigheid van de vrouw'. Dit betekent dat men instemt met de zelfstandigheid van de moeder en de exclusiviteit van de moeder-kind relatie afwijst. Moeders met deze score hebben de meest uitgesproken individualistische instelling ten opzichte van het moederschap (+ -);
- 2) positieve score op de eerste factor 'exclusiviteit' en een positieve score op de tweede factor 'zelfstandigheid'. Deze moeders wijzen beide factoren af en kenmerken zich daarmee door ambivalente moederschapopvattingen (+ +);
- 3) negatieve score op de factor 'exclusiviteit' en een negatieve score op de factor 'zelfstandigheid'. Deze moeders stemmen in met beide factoren en hebben derhalve eveneens ambivalente moederschapopvattingen (- -);
- 4) negatieve score op de eerste factor en een positieve score op de tweede factor. Dat wil zeggen dat deze moeders instemmen met de exclusiviteit van de moeder-kind relatie en de zelfstandigheid van de vrouw afwijzen. Deze moeders hebben de meest uitgesproken traditionele instelling ten opzichte van het moederschap (- +).

TABEL 5.5. Overzicht van de gemiddelde schaalwaarden per groep

Groep	Combinatie Factor-scores	Exclusiviteit	Zelfstandigheid	N
1	+ - (individualistisch)	4.24	1.79	171
2	+ +	3.70	2.27	127
3	--	2.79	1.98	109
4	- + (traditioneel)	2.54	2.34	135

Het zal op het eerste gezicht vreemd aandoen dat een negatieve factorscore betekent dat men instemmend heeft gereageerd, een positieve factorscore dat men afwijzend heeft gereageerd. Dit is het gevolg van de wijze waarop de antwoordcategorieën zijn geformuleerd: 1 = helemaal eens; 5 = helemaal oneens.

Het voordeel van deze indeling boven een indeling op grond van de feitelijke schaalwaarden is dat vanwege het feit dat de factorscores normaal verdeeld zijn, groepen kunnen worden

gevormd die niet al te zeer in grootte verschillen. Dit zou wel het geval zijn als we de feitelijke schaalwaarden tot uitgangspunt hadden genomen, gezien de scheve verdeling over de antwoordcategorieën.

Het feit dat wordt gewerkt met de factorscores en niet met de eigenlijke schaalwaarden op de beide dimensies betekent dat wanneer gesproken wordt over instemming of afwijzing, dit opgevat moet worden als een relatieve instemming of afwijzing. Een negatieve factorscore op de dimensie 'zelfstandigheid' betekent bijvoorbeeld dat men meer dan de andere moeders uit de onderzoeksgroep instemt met de zelfstandigheid van de vrouw.

In tabel 5.5 geven we een overzicht van de gemiddelde schaalwaarden behorend bij de dimensies exclusiviteit en zelfstandigheid bij de vier typen van opvattingen die wij onderscheiden.

Uit de gemiddelde schaalwaarden van deze vier groepen komt niet alleen naar voren dat het hier vier van elkaar te onderscheiden groepen betreft, ook blijkt dat de score van de groep moeders met een traditionele instelling het meest afwijkt van de score van de groep moeders met een individualistische instelling ten opzichte van het moederschap. De beide andere groepen nemen een tussenpositie in. Wanneer wij in het vervolg een onderscheid maken tussen de verschillende typen van opvattingen, doelen wij alleen op verschillen tussen de meest traditionele en de meest individualistische vrouwen. De invloed van opvattingen over het moederschap op de relatie tussen welbevinden, praktijken en beleving kan immers het duidelijkst naar voren komen als we de meest uitgesproken typen van opvattingen onderzoeken.

5.4.3. Constructie en analyse van de vragenlijst met betrekking tot het welbevinden

Voor dit onderdeel van ons onderzoek hebben wij ons, zoals gezegd, gebaseerd op de Vragenlijst Organisatie Stress, de VOS. Deze vragenlijst bevat o.a. een instrumentalisering van effecten van stress, strains, door middel van geprecodeerde vragen.

Zoals eerder gezegd wordt de VOS in zijn totaliteit gebruikt om determinanten van spanningsverschijnselen in arbeidssituaties te achterhalen; de VOS is gebaseerd op het variabelen-model van French en Caplan (1972).

Van Dijkhuizen en Reiche (1976) vertaalden de oorspronkelijke Engelstalige versie van de vragenlijst en zij valideerden dit instrument voor Nederland. Sedertdien is de VOS in Nederland enkele malen gehanteerd in uiteenlopende arbeidssituaties en bij verschillende beroepsgroepen. Wij hebben van de VOS gebruik gemaakt omdat dit ons de gelegenheid biedt de subjectief beleefde gezondheidstoestand van moeders met jonge kinderen te vergelijken met die van andere groepen bij wie de VOS is gebruikt.

Voor dit onderzoek is een hernieuwde versie van de VOS gebruikt (van Bastelaer & van Beers, 1979). Omdat deze vragenlijst is ontwikkeld en gebruikt voor onderzoek naar

mensen in arbeidssituaties is het nodig geweest een aantal items of zelfs groepen van items te verwijderen, te herformuleren of te vervangen door andere teneinde de VOS geschikt te maken voor de groep 'moeders met jonge kinderen'.

Ten behoeve van deze aanpassing is een korte literatuurstudie verricht en zijn gesprekken gevoerd met enkele huisartsen. Hierbij stond de vraag naar de wijze waarop spanningsverschijnselen zich bij moeders met jonge kinderen manifesteren centraal.

5.4.3.1. Wijzigingen in de Vragenlijst Organisatie Stress

In de VOS wordt een onderscheid gemaakt tussen psychische, psychosomatische en gedragsmatige spanningsverschijnselen. Elk van deze drie typen wordt met behulp van een aantal schalen geoperationaliseerd. In het onderstaande zullen wij deze schalen bespreken en aangeven welke wijzigingen wij hebben aangebracht en welke schalen wij uiteindelijk zullen gebruiken bij het vaststellen van de mate van subjectief welbevinden.

Psychische spanningsverschijnselen

In de VOS worden psychische strains geoperationaliseerd door middel van vier schalen:

1. werkontevredenheid
2. (verlies van) zelfwaardering
3. bezorgdheid (over eigen functioneren)
4. psycho-affectieve klachten.

-Werkontevredenheid

Hiermee wordt bedoeld de wijze waarop men het werk ervaart, als saai en eentonig, of het werk de moeite waard is om zich ervoor in te spannen, of men ervan leert. Deze schaal is niet in de vragenlijst opgenomen vanwege de gebleken onbetrouwbaarheid (Van Bastelaer & Van Beers, 1979). Bovendien blijkt de werkontevredenheid bij huisvrouwen eerder oorzaak dan uiting van spanningen te zijn (Oakley, 1974; Pross, 1974).

In dit onderzoek zijn vragen naar (on)tevredenheid met een aantal aspecten van de objectieve en subjectieve omgeving opgenomen in een afzonderlijke categorie (zie paragraaf 5.4.1.).

-(verlies van) Zelfwaardering

Hierbij gaat het om de vraag of men zichzelf als succesvol en belangrijk in het werk ziet en of men er zijn best voor doet. Door de wijze waarop zelfwaardering in de VOS geformuleerd wordt, is deze schaal alleen van toepassing op de werknemersrol. Vandaar dat deze schaal niet is opgenomen in de vragenlijst.

-Bezorgdheid (over het eigen functioneren)

Deze schaal bevat vragen over bezorgdheid: maakt men zich zorgen over het krijgen van tegenstrijdige opdrachten, is men onzeker over verwachtingen van anderen, over de indruk die men op anderen maakt en over de invloed die men kan uitoefenen op wat er gebeurt. Deze schaal wordt wel opgenomen in de vragenlijst, alhoewel enige wijzigingen in de items nodig zijn geweest om de schaal aan te passen aan moeders met jonge kinderen.

In de gesprekken met huisartsen alsook in de literatuur wordt herhaaldelijk gewezen op het feit dat huisvrouwen met jonge kinderen zich bezorgd maken over het welzijn van hun huisgenoten, vooral over dat van hun kinderen, terwijl daar vaak medisch gesproken geen reden voor is. Overmatige bezorgdheid met betrekking tot het welzijn van de kinderen wordt gezien als een uiting van de problematische situatie waarin de vrouw zélf verkeert. Daarnaast kan bezorgdheid voortkomen uit onduidelijkheid in de verwachtingen die ten aanzien van de huisvrouw leven. Evenzo kan het gevoel niet aan verwachtingen te kunnen voldoen of de confrontatie met tegengestelde verwachtingen aanleiding geven tot ernstige bezorgdheid. Omdat het leefritme van een huisvrouw veelal wordt bepaald door kinderen en partner, is een veel gehoorde klacht van huisvrouwen dat men aan een eigen leven nauwelijks toekomt. Tot slot kunnen gevoelens van bezorgdheid ontstaan met betrekking tot het realiseren van eigen wensen en behoeften.

-Psycho-affectieve klachten

Aan de psycho-affectieve klachten die in de VOS zijn geformuleerd blijken drie dimensies ten grondslag te liggen: angst, depressie en irritatie (Van Bastelaer & van Beers, 1979). Deze schaal, oorspronkelijk bestaande uit 16 items is op enige punten gewijzigd.

Omdat drie items vrijwel synoniem blijken te zijn met drie andere items uit dezelfde schaal, zijn deze verwijderd; het betreft:

- zenuwachtig en nerveus; nerveus is weggelaten
- bedroefd en treurig; bedroefd is weggelaten
- geërgerd en geïrriteerd; geërgerd is weggelaten.

Aan de 13 resterende items zijn de items 'leeg' en 'opgejaagd' toegevoegd op basis van literatuurstudie en gesprekken met huisartsen.

-Evaluatie van het eigen functioneren

Deze schaal vormt geen onderdeel van de oorspronkelijke VOS maar is door ons ontwikkeld ten behoeve van dit onderzoek. Met behulp van gangbare uitdrukkingen die gebezigd worden wanneer huisvrouwen uiting geven aan klachten, wordt getracht inzicht te krijgen in de wijze waarop vrouwen hun eigen handelen evalueren.

-Psycho-somatische klachten

Deze komen tot uiting in algemene gezondheidsklachten. In de VOS wordt echter nauwelijks gevraagd naar het feitelijk voorkomen van deze symptomen; de vragen betreffen veel meer de ongerustheid over de eigen gezondheid. Ook wat dit betreft is de in dit onderzoek gebruikte vragenlijst een gewijzigde versie van de schaal die in de VOS is gebruikt om de beleving van de lichamelijke gezondheid te onderzoeken. Aan de in de VOS opgenomen typen van psycho-somatische klachten zijn toegevoegd: spierpijn, rugpijn, hyperventilatie en hoge bloeddruk; deze klachten worden door de huisartsen met wie wij hebben gesproken genoemd als veel voorkomend bij huisvrouwen; ze komen ook naar voren in onderzoek naar de lichamelijke gezondheid van huisvrouwen.

In de door ons geformuleerde vragenlijst wordt enkel gevraagd naar het voorkomen van bepaalde klachten; een vraag die in de oorspronkelijke versie van de VOS was opgenomen naar bezorgdheid over de eigen gezondheid is door ons niet opgevat als een psycho-somatische klacht, maar is opgenomen in de schaal 'bezorgdheid'.

-Gedragsmatige spanningsverschijnselen

In de oorspronkelijke versie van de VOS zijn als indicatoren voor gedragsmatige spanningsverschijnselen vragen opgenomen naar rook- en drinkgewoonten en het gebruik van kalmerende middelen of slaapmiddelen. Aan de voor dit onderzoek aangepaste vragenlijst is ook een vraag over eetgewoonten toegevoegd. In de literatuur wordt gewezen op het feit dat de neiging van sommige vrouwen om zich te over-eten een spanningsverschijnsel zou kunnen zijn (Orbach, 1978). Ook huisartsen rapporteren het frequent voorkomen van problemen met overgewicht bij huisvrouwen als gevolg van de neiging eventuele problemen "weg te eten".

In het model van French en Caplan (1972) liggen gedragsmatige spanningsverschijnselen op eenzelfde niveau als psychische en psychosomatische spanningsverschijnselen. Wij zijn van mening dat die variabelen die in het model worden aangeduid met de term 'gedragsmatige strains' in feite meer betrekking hebben op de wijze waarop men met spanningsverschijnselen omgaat: men kan bijvoorbeeld een gevoel van nervositeit proberen te onderdrukken door veel te roken; daarom is in dit onderzoek deze groep variabelen niet opgevat als een direct spanningsverschijnsel. Wel zal de relatie met de andere spanningsverschijnselen worden onderzocht.

Gebruik van medische voorzieningen

Wij hebben een aantal vragen opgenomen over de medische consumptie, de mate waarin moeders met jonge kinderen gebruik maken van medische en/of psycho-sociale voorzieningen. Medische consumptie hoeft op zichzelf niet indicatief te zijn voor de aanwe-

zigheid van spanningen, in relatie tot de overige indices voor spanningsverschijnselen kan dit echter wel het geval zijn.

In de vragen worden een aantal categorieën onderscheiden: medische consumptie als gevolg van typisch vrouwelijke kwesties, menstruatie, zwangerschap, bevalling, orale of inwendige anticonceptiemethoden; medische consumptie als gevolg van lichamelijke klachten met uitsluiting van klachten die met de eerste categorie samenhangen; medische consumptie als gevolg van overige klachten.

Wat betreft de medische consumptie kan dezelfde opmerking worden gemaakt die ook wat betreft de gedragsmatige spanningsverschijnselen is gemaakt. Men zal zich eerst van bepaalde klachten bewust worden en daarna een arts raadplegen. Ook hier zal de relatie met andere spanningsverschijnselen worden onderzocht.

Vanwege het grote aantal items is de schaal 'psycho-affectieve klachten' in twee gedeelten in de vragenlijst opgenomen om antwoord-tendenties zoveel mogelijk te vermijden.

Ondanks de kans op respons-set zijn alle items in deze schaal negatief geformuleerd. Uit eerder onderzoek met het betreffende gedeelte van de VOS is gebleken dat een positieve formulering van de items, dus bijvoorbeeld "ik voel me rustig" in plaats van "ik voel me opgejaagd," afbreuk doet aan de betrouwbaarheid van de vragenlijst (van Bastelaer & van Beers, 1979).

De schalen 'bezorgdheid', 'psycho-affectieve klachten' en 'evaluatie van het eigen functioneren' bevatten vijf antwoordcategorieën (1 = heel vaak, 5 = nooit); de schaal 'psychosomatische klachten' bevat vier antwoordcategorieën (1 = vaak; 4 = nooit). De schalen met betrekking tot wat in de VOS gedragsmatige strains worden genoemd, zijn in eerste instantie open geformuleerd wanneer het gaat om rook- en drinkgewoonten. De vragen over gebruik van kalmerings- en slaapmiddelen en eetgewoonten bevatten drie antwoordcategorieën (1 = regelmatig; 3 = nooit).

De vragen m.b.t. medische consumptie bevatten per onderscheiden categorie vier antwoordcategorieën (1 = huisarts, 2 = specialist, 3 = hulpverleningsinstantie, 4 = geen).

Tot slot is wat betreft de psychische en de psychosomatische klachten bij de analyses het antwoordcontinuüm omgeklapt om misverstanden in de interpretatie te voorkomen: 1 = nooit, etc. De schaal psycho-somatische klachten kent vier en geen vijf antwoordcategorieën; daar waar wordt gewerkt met somscores over de schalen psychische en psychosomatische klachten is het gemiddelde van de schaal psycho-somatische klachten vermenigvuldigd met de factor 1.25.

5.4.3.2. Eendimensionaliteit en betrouwbaarheid van de klachtenschalen

Om na te gaan of er sprake is van één-dimensionele schalen zijn factoranalyses verricht

(SPSS, programma FACTOR).

Bij alle analyses is vanwege de scheve verdeling over de antwoordcategorieën gedichotomiseerd bij de mediaan; als schatting voor de communaliteit is gebruik gemaakt van de Squared Multiple Correlation (SMC); er is scheef geroteerd; het aantal factoren is onbepaald gelaten.

De tabellen 5.6. t/m 5.9. laten zien dat de vier schalen ééndimensioneel zijn; steeds levert de factoranalyse één factor op met een eigenwaarde > 1.

TABEL 5.6. Bezorgdheid (factor-patroonmatrix)

Item-nr.	Factor-lading	Omschrijving
8	0.59	- ik maak me er zorgen over dat ik niet precies weet wat mijn gezinsleden van mij verwachten
10	0.54	- ik maak me zorgen over mijn relatie met mijn man
1	0.51	- ik maak me er zorgen over dat ik niet aan de verwachtingen van anderen kan voldoen
11	0.50	- ik maak me er zorgen over of ik wel een goede moeder ben
9	0.47	- ik maak me zorgen over mijn eigen toekomst
2	0.45	- ik maak me er zorgen over dat ik de verschillende taken die ik heb, niet goed kan combineren
4	0.44	- ik maak me zorgen over het gedrag van mijn kind
3	0.39	- ik maak mij er zorgen over dat het gezinsleven mij teveel opslakt
6	0.37	- ik maak me zorgen over mijn gezondheid
7	0.32	- ik maak me zorgen over de gezondheid van mijn gezinsleden
5	0.19	- ik maak me zorgen over de toekomst van mijn kinderen

eigenwaarde: 2.18

Gezien de geringe bijdrage van item 5, bezorgdheid over de toekomst van de kinderen, is dit item uit deze schaal verwijderd.

TABEL 5.7. Evaluatie eigen functioneren (factor-patroonmatrix)

Item-nr.	Factor-lading	Omschrijving
3	0.61	- ik heb het gevoel dat ik niets meer aan kan
4	0.50	- ik heb het gevoel dat ik tekort schiet
2	0.48	- ik voel me niet in staat iets nuttigs te doen
1	0.44	- ik heb geen zin de dag te beginnen
5	0.44	- ik heb het gevoel dat ik er alleen voor sta.

eigenwaarde: 1.13

Deze schaal is in zijn geheel gehandhaafd.

TABEL 5.8. Psycho-affectieve klachten (factor-patroonmatrix)

Item- nr.	Factor- lading	Omschrijving
9	0.66	- ik voel me onrustig
11	0.62	- ik voel me neerslachtig
3	0.61	- ik voel me gespannen
2	0.60	- ik voel me geblokkeerd
12	0.60	- ik voel me onzeker
8	0.59	- ik voel me verward
15	0.59	- ik voel me gefruiseerd
14	0.58	- ik voel me leeg
7	0.57	- ik voel me treurig
13	0.52	- ik voel me machteloos
4	0.50	- ik voel me eenzaam
5	0.49	- ik voel me opgejaagd
10	0.46	- ik voel me futloos
1	0.41	- ik voel me zenuwachtig
6	0.41	- ik voel me boos

eigenwaarde: 4.60

Ook deze schaal is in zijn geheel gehandhaafd.

TABEL 5.9. Psychosomatische klachten (factor-patroonmatrix)

Item- nr.	Factor- lading	Omschrijving
10	0.58	- ik heb last van pijn in de borst of hartstreek
2	0.57	- ik heb last van kortademigheid terwijl ik geen vermoedend werk deed of in beweging was
3	0.53	- ik heb last van plotselinge hartkloppingen
6	0.53	- ik heb last van vliegen van duizeligheid
1	0.50	- ik heb last van trillende handen
14	0.49	- ik heb last van hyperventilatie
4	0.42	- ik heb last van maagpijn of een maag die van streek was
12	0.42	- ik heb last van spierpijn, niet veroorzaakt door ongewone bewegingen of sport
11	0.39	- ik heb last van vermoeidheid, terwijl ik toch voldoende slaap en geen bijzondere inspanning verricht heb
5	0.37	- ik heb last van zwetende handen die vochtig en klam aanvoelen
13	0.35	- ik heb last van rugpijn, terwijl ik niet te zwaar genid heb
8	0.34	- ik heb last van gebrek aan eetlust
9	0.34	- ik heb moeite om in te slapen of slapeloosheid
7	0.29	- ik heb aanvallen van migraine of hoofdpijn
15	0.25	- ik heb te hoge/te lage bloeddruk

eigenwaarde: 2.85

Gezien de geringe bijdrage van item 7, migraine, en item 15, bloeddruk, zijn deze items uit de schaal verwijderd.

Vervolgens is voor de vier schalen de betrouwbaarheidscoëfficiënt, Cronbach's alpha,

berekend. Tabel 5.10. laat zien dat de interne consistentie redelijk tot hoog te noemen is.

TABEL 5.10. De betrouwbaarheidscoëfficiënt van de afzonderlijke klachtenscalen

	Alpha
Bezorgdheid	0.72
Evaluatie van het eigen functioneren	0.62
Psycho-affectieve klachten	0.86
Psycho-somatische klachten	0.78

5.4.3.3. De indicatie voor het welbevinden: de klachtenscore

Voor elk van de vier klachtenscalen kan één score worden berekend.

Ten behoeve van de te verrichten analyses hebben we deze vier scores gecompriemd tot één score. Alhoewel ons uit gesprekken met enige onderzoekers die de oorspronkelijke VOS hebben gebruikt, bleek dat een totaal-score doorgaans tot stand komt door de gemiddelden van de afzonderlijke schalen te sommeren, wilden we hiertoe niet zonder meer overgaan maar hebben we eerst onderzocht of het inderdaad verantwoord is om dit te doen. Eerst zijn over de gemiddelden van de afzonderlijke schalen Pearson-correlatiecoëfficiënten berekend: in alle gevallen blijkt er sprake te zijn van een significante positieve correlatie (zie tabel 5.11.).

TABEL 5.11. Correlaties tussen de afzonderlijke klachtenscalen

	Bezorgdheid	Psych. Aff.	Evaluatie	Psych. som.
Bezorgdheid	-			
Psych. aff.	.69	-		
Evaluatie	.62	.70	-	
Psych. som.	.41	.50	.47	-

Vervolgens is over de gemiddelden van de afzonderlijke schalen een factoranalyse verricht om na te gaan of er sprake is van één factor (SPSS, programma-FACTOR). Gezien de hoge correlaties tussen de schaalgemiddelden is het niet verwonderlijk dat er sprake blijkt te zijn van één factor (zie tabel 5.12.).

TABEL 5.12. Factor psychische en psychosomatische klachten

Item	Factorloading
Gemiddelde psycho-affectieve klachten	.89
Gemiddelde evaluatie	.81
Gemiddelde bezorgdheid	.76
Gemiddelde psycho-somatische klachten	.56

eigenwaarde 2.33

Op grond hiervan hebben we besloten om als indicatie voor welbevinden gebruik te maken van de totale klachtenscore, verkregen door optelling van de gemiddelden van de afzonderlijke schalen.

5.4.4. Constructie van het interviewschema

Het interviewschema is opgebouwd rondom thema's uit de dagelijkse leefsituatie van moeders met jonge kinderen. Daarnaast zijn enkele thema's opgenomen die een meer evaluatief karakter dragen.

A: Aspecten van de dagelijkse leefsituatie.

- 1 Woonsituatie/leefomgeving
- 2 Financiële situatie
- 3 Werk buitenshuis van de vrouw
- 4 Werk buitenshuis/Opleiding van de man
- 5 Opleiding/Activiteiten/Vrije tijd van de vrouw
- 6 Contacten
- 7 Huishoudelijke arbeid/taakverdeling
- 8 De kinderen; opvoeding, relatie, taakverdeling
- 9 Relatie met de partner

B: Evaluatieve thema's.

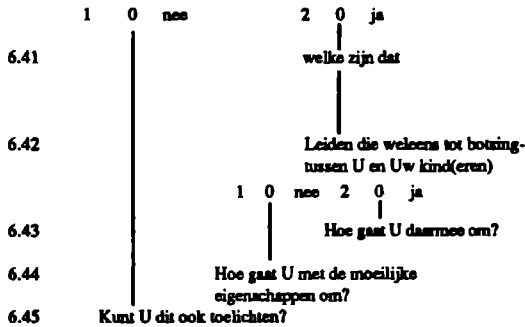
- 1 Veranderingen als gevolg van het moederschap
- 2 Zelfbeeld
- 3 Toekomst.

In de A-thema's wordt de feitelijke situatie onderzocht en tevens wordt veel aandacht besteed aan verwachtingen, keuzes en beslissingen, beleving en veranderingswensen. In de B-thema's wordt onderzocht welk beeld de geïnterviewden van zichzelf en hun leefwijze hebben, ook hier wordt aandacht besteed aan belevingsaspecten en veranderingswensen.

-Structuur

Het interviewschema is gestructureerd en bevat open en gesloten vragen. Deze vragen zijn geordend volgens een flow, dat wil zeggen dat elk antwoord volgens een vooraf geconstrueerd model leidt tot een specifieke volgende vraag. Ter verduidelijking zal hier een voorbeeld gegeven worden:

Kunt U zeggen dat U met bepaalde eigenschappen van uw kind moeilijker overweg kan dan met andere eigenschappen?

Een dergelijk voorgestructureerd interviewschema heeft de volgende voordelen:

- het biedt de interviewsters houvast; vooral gezien de uitgebreidheid van het interview en de vele thema's die worden onderzocht, is het van belang te garanderen dat alle onderdelen aan bod komen. Een gestructureerd interview biedt deze garantie. Bovendien wordt op deze manier gewaarborgd dat interviewsters niet te snel genoeg nemen met een ja/nee antwoord. De vragen om toelichting en nadere informatie/uitleg zijn ook voorgestructureerd. De subjectieve component wordt daarmee beperkt tot die gevallen waarin de interviewster inconsistentie of ontwijkingsgedrag bij de geïnterviewde constateert;
- de onderlinge vergelijkbaarheid van de interviews wordt door het gebruik van voorgestructureerde interviews vergroot. Omdat met meerdere interviewsters is gewerkt, is het van belang dat allen in dezelfde volgorde en op dezelfde wijze de diverse onderdelen van het interview aan de orde laten komen. Een voorgestructureerd interview-schema lijkt het best aan deze eisen tegemoet te komen;
- de bewerking van de interview-resultaten wordt vergemakkelijkt; een voorgestructureerd interview-schema leidt tot een vaste volgorde van de antwoorden van de geïnterviewden. Dit maakt bewerking van het interview-materiaal met behulp van een computer mogelijk. Door het inbrengen van de flow van het interview en van de antwoorden aan de hand van deze flow in de computer is het mogelijk geworden de antwoorden te groeperen, wat de toegankelijkheid van het materiaal ten goede komt;
- omdat vooral de vraag-volgorde is gestructureerd behoudt het interview het karakter van een open interview. Dit betekent dat de voordelen van een open interview (zie 2.2.3.) niet verloren zijn gegaan.

5.5. Dataverzameling, selectie en respons

In het onderstaande zullen we ingaan op de wijze van data-verzameling, selectie en respons bij het survey-onderzoek en bij het interview-onderzoek. Hieraan voorafgaande willen we opmerken dat het onderzoek geheel in Nijmegen heeft plaatsgevonden. Een onderzoek bij een breder gespreide groep zou een overschrijding van de beschikbare middelen hebben betekend vanwege de kosten verbonden aan de steekproeftrekking en de reiskosten van de interviewsters. Bovendien was ook de onderzoekstijd beperkt: het herhaald afnemen van interviews bij vrouwen die buiten de stad Nijmegen wonen zou te veel reistijd hebben gevegd.

Het is mogelijk dat het locale karakter van het onderzoek de generaliseerbaarheid van de resultaten beïnvloedt. Ten eerste omdat de leefsituatie van moeders met jonge kinderen in een stedelijke omgeving kan verschillen van die van moeders uit een omgeving met een plattelands karakter. Ten tweede omdat de stad Nijmegen van katholieke signatuur is.

5.5.1. *Het survey*

Ten behoeve van het onderzoek is met toestemming van het College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Nijmegen een steekproef van 1000 moeders met jonge kinderen getrokken door het Computercentrum Oost-Nederland. Deze steekproef is a-select samengesteld; wel zijn de volgende randcriteria gehanteerd:

- de onderzochten zijn afkomstig uit zes vooraf geselecteerde Nijmeegse wijken; 500 mensen zijn woonachtig in drie wijken waar vooral mensen wonen met een opleiding op laag of midden niveau (type 1) en de andere 500 mensen zijn woonachtig in wijken waar het opleidingsniveau midden tot hoog is (type 2). Voor het bepalen van het opleidingsniveau van de wijken zijn gegevens verstrekt door de Raad voor Maatschappelijke Opbouw in Nijmegen. Dit randcriterium loopt vooruit op gewenste evenredige verdeling van de steekproef over verschillende sociaal-economische milieus;
- de vrouwen hebben tenminste één kind dat jonger is dan zeven jaar;
- alleen gehuwde vrouwen en vrouwen die als alleenstaand, dat wil zeggen niet als gescheiden of als weduwe, staan geregistreerd zijn in de steekproef opgenomen. Het onderzoek richt zich immers op vrouwen die gehuwd zijn of samenwonen met een man. Om deze laatste groep te bereiken was het noodzakelijk om ook als alleenstaand geregistreerde vrouwen in de steekproef op te nemen.

5.5.1.1. *Algemene respons*

Het verzamelen van het onderzoeksmateriaal heeft plaatsgevonden in de periode van juni tot september 1982. Verschillende herinneringsgronden (zowel telefonisch als schriftelijk als persoonlijk) zijn nodig geweest om voldoende respons uit de wijken van het type 1 te

verzamelen.

Bij het berekenen van het uiteindelijke respons-percentage zullen we een onderscheid maken tussen de oorspronkelijke steekproef en de feitelijke steekproef. De oorspronkelijke steekproef omvat 1000 moeders met jonge kinderen. De feitelijke steekproef omvat 908 moeders met jonge kinderen. Dit verschil wordt veroorzaakt door twee factoren die we niet hadden voorzien.

Ten eerste bleek een aantal mogelijke respondenten in de periode tussen steekproeftrekking (januari 1982) en verzending van de vragenlijsten (juni 1982) te zijn verhuisd. Van 21 mensen die in deze periode verhuisden was het adres niet te achterhalen of zij waren elders in het land gaan wonen zodat ze niet meer aan de criteria voldeden.

Ten tweede bleek zich in de steekproef een groot aantal vrouwen van buitenlandse afkomst te bevinden. Omdat wij deze vrouwen wanneer dat mogelijk zou zijn bij het onderzoek wilden betrekken zijn zij at random in de steekproef opgenomen. De taalproblemen bleken echter, vooral voor vrouwen van Turkse, Marokkaanse en Chinese afkomst, zodanig groot te zijn dat 71 vrouwen niet in staat waren de vragenlijst in te vullen.

Het responspercentage wordt dan ook berekend op basis van de feitelijke steekproef van 908 vrouwen (zie ook Nederhof, 1981).

TABEL 5.13. Mate van respons

	Wijk 1	Wijk 2	Verhuisd	Anoniem	
Spontaan	141	214	3	10	
Na verzoeken	70	99	6		
	211	313	9	10	N=543

De totale respons bedraagt 60%, waarvan 38% afkomstig is uit de wijken van het type 1 en 58% afkomstig is uit de wijken van het type 2.

Nederhof (1981) concludeert op basis van Amerikaans onderzoek naar de mate van respons bij post-enquetes dat deze veelal meer dan 75% bedraagt. Mocht dit gemiddelde ook voor Nederland gelden, maar daarover is tot nu toe niets bekend, dan is het respons-percentage in dit onderzoek nogal laag. Het is waarschijnlijk dat de non-respons gedeeltelijk is veroorzaakt door het ongunstige tijdstip van verzending van de vragenlijsten. De vakantieperiode is met name voor moeders met jonge kinderen een drukke tijd. Bovendien zullen velen afwezig zijn geweest in verband met een vakantie elders. Een tweede mogelijke reden van non-respons kan gelegen zijn in het feit dat de perioden tussen de verzending van de vragenlijst en de beide herinneringsronden te groot zijn geweest. Nederhof concludeert dat de motivatie van mensen tot het invullen van een vragenlijst snel afneemt. Een herinneringsronde kort na de verzending levert dan ook meer respons op dan herinneringsronden na een maand, zoals in dit onderzoek het geval is geweest.

Een indicatie voor een deel van de non-respons geven de motieven van vrouwen die niet wilden participeren in dit onderzoek. Men noemde motieven als: geen zin om er tijd aan te besteden, te druk met dagelijkse werkzaamheden, de vragenlijst is te moeilijk, door privé-omstandigheden niet in staat om de vragenlijst in te vullen, voelt niet voor inmenging in privé-aangelegenheden, negatieve ervaring met eerder onderzoek. En, in een aantal gevallen: 'mijn man wil niet dat ik aan zoiets meedoe'.

Tenslotte is het opvallend dat het respons-percentage in de wijken van het type 1 lager is dan in de wijken van het type 2. Het is een bekend gegeven dat hoger opgeleiden eerder geneigd zijn tot deelname aan onderzoek dan lager opgeleiden. Wantrouwen ten aanzien van het gebruik van onderzoeksresultaten, maar ook problemen bij het invullen van een vragenlijst kunnen debet zijn aan deze lagere mate van respons in de wijken van het eerstgenoemde type.

TABEL 5.14. Verdeling naar SEM

	Abs.	%	
SEM laag	184	33.9	N=543
SEM midden	170	31.3	
SEM hoog	189	34.8	

Uit tabel 5.14. blijkt dat de doelstelling van de steekproeftrekking, de evenredige vertegenwoordiging van de verschillende sociaal-economische milieus, is bereikt. Opgemerkt moet worden dat de representativiteit van de steekproef aan deze doelstelling ondergeschikt gemaakt is.

5.5.1.2. Item-respons

De betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten is behalve van de mate van respons van de aangeschreven personen ook afhankelijk van de mate van respons op de afzonderlijke items (partiële respons of itemsrespons). Met name bij open vragen en vragen naar inkomen kan de item-nonrespons groot zijn.

TABEL 5.15. Item-nonrespons

	Totaal	SEM laag	SEM midden	SEM hoog
A. Praktijk v/h moederschap:				
Gesloten vragen	3.5%	6.7%	3.8%	2.4%
Open vragen	16.5%	21.9%	17.9%	9.7%
B. Opvattingen	0.8%	1.5%	0.3%	0.5%
C. Welbevinden	1.6%	2.1%	1.3%	1.3%
Totale vragenlijst	5.6%	8.1%	5.5%	3.5%

In tabel 5.15. wordt een overzicht gegeven van de item-nonrespons op de verschillende onderdelen van het survey voor de verschillende sociaal-economische milieus.

Uit deze gegevens kan worden geconcludeerd dat:

- de item-nonrespons met name bij vrouwen uit de lagere sociaal-economische milieus het grootst is op alle onderdelen van de vragenlijst;
- de item-nonrespons voor wat betreft de gesloten vragen van het onderdeel "de praktijk van het moederschap" overeenstemt met het gemiddelde nonrespons-percentage voor survey-onderzoek dat 3-4% bedraagt (Nederhof, 1981);
- de item-nonrespons voor de onderdelen "opvattingen over het moederschap" en "welbevinden" ver beneden dat gemiddelde percentage blijft en dat dat geldt voor alle milieus. Op basis hiervan kunnen we zeggen dat deze gegevens voldoende volledig zijn om een verantwoorde bewerking van de gegevens te rechtvaardigen;
- de item-nonrespons voor wat betreft de open vragen van het onderdeel 'praktijk van het moederschap' groot is. Ook Nederhof stelt vast dat een percentage van 17% nonrespons op open vragen niet ongebruikelijk is. Omdat deze categorie vragen niet is betrokken bij de in de volgende hoofdstukken besproken analyses zullen we hier verder geen aandacht aan besteden. Een uitvoeriger bespreking heeft eerder plaats gevonden (Knijn & Verheijen, 1986).

5.5.2. Selectie van de interviewgroep

Ten behoeve van de interviews met moeders met jonge kinderen hebben we gestreefd naar een gestratificeerde steekproef van 80 vrouwen. Deze zijn geselecteerd uit diegenen die aan het survey hadden deelgenomen en die daarbij de vraag of men zou willen deelnemen aan een vervolgonderzoek in de vorm van een interview bevestigend hadden beantwoord; 60% van de vrouwen die hadden deelgenomen aan het survey waren hiertoe bereid.

Ook hier blijkt dat vrouwen uit de lagere sociaal-economische milieus minder geneigd zijn tot deelname aan onderzoek: 25% van de vrouwen uit een laag 'sociaal-economisch milieu', 33% van de vrouwen uit de middengroep en 42% van de vrouwen uit een hoog sociaal-economisch milieu wilden aan een vervolgonderzoek deelnemen.

Bij de uiteindelijke selectie van de interviewgroep zijn drie criteria gehanteerd:

- de hoogte van het sociaal-economisch milieu;
- de aard van de moederschapsopvattingen;
- de mate van welbevinden.

Bij elk van deze criteria is gestreefd naar een indeling in twee duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen respondenten.

De hoogte van het sociaal-economisch milieu is vastgesteld met behulp van de score voor

sociaal-economisch milieu (zie 5.4.1.1.). Ten behoeve van de samenstelling van de onderzoeksgroep zijn 40 respondenten afkomstig uit een sociaal-economisch milieu laag tot midden en 40 respondenten uit een sociaal-economisch milieu midden tot hoog geselecteerd.

De aard van de opvattingen die respondenten hebben over het moederschap is vastgesteld op basis van hun score op de twee factoren die resulteren uit de factor-analyse van moederschapsoopvattingen (zie 5.4.2.1.). Voor de samenstelling van de interviewgroep zijn 40 respondenten geselecteerd die factor 1 (exclusiviteit van de moeder-kind relatie) afwijzen en instemmen met factor 2 (de zelfstandigheid van de vrouw), de meest individualistische vrouwen. De andere 40 geselecteerde respondenten stemmen in met factor 1 en wijzen factor 2 af, zij zijn het meest traditioneel in hun opvattingen over het moederschap.

De mate van welbevinden van de respondenten is berekend door hun scores op de vier klachtenscalen te sommeren. De reële somscore varieert van score 4.25 (weinig klachten) tot score 16.97 (veel klachten). Voor de samenstelling van de interviewgroep zijn respondenten in twee groepen ingedeeld (op basis van de mediaan). Om respondenten met veel klachten duidelijk te kunnen onderscheiden van respondenten met weinig klachten is 10% van de respondenten aan weerszijden van de mediane score van selectie uitgesloten. Op deze wijze zijn 40 respondenten met veel en 40 respondenten met weinig klachten geselecteerd.

Uitgaande van een interviewgroep van 80 respondenten ziet het selectieschema er als volgt uit:

TABEL 5.16. Geplande samenstelling van de interviewgroep

	Traditionele moederschapsoopvattingen		Individualistische moederschapsoopvattingen	
	SEM laag	SEM hoog	SEM laag	SEM hoog
Veel klachten	10 A	10 B	10 E	10 F
Weinig klachten	10 C	10 D	10 G	10 H

De eerste fase van de feitelijke samenstelling van de interviewgroep volgens bovengenoemd selectie-schema bestond uit het selecteren van 8x10 vrouwen die hadden toegezegd aan een vervolgonderzoek te willen deelnemen. Daartoe is een overzicht gemaakt van alle vrouwen die voldeden aan de drie criteria behorende bij groep A (laag milieu, traditionele moederschapsoopvattingen en veel klachten) tot en met groep H (hoog milieu, individualistische moederschapsoopvattingen en weinig klachten).

Uit dit overzicht bleek dat er sprake was van een onevenredige verdeling van de respondenten over de verschillende groepen. Met name in de groepen B en D waren onvoldoende, respectievelijk 5 en 6, respondenten die zowel aan de criteria voldeden als toegezegd hadden aan het vervolgonderzoek te willen deelnemen.

We hebben op dat moment besloten ook de vrouwen uit deze groepen die wel aan de criteria voldeden maar in eerste instantie niet bereid waren tot een interview, te benaderen met de vraag of ze alsnog toestemming zouden willen geven voor een interview. Dit heeft ertoe geleid dat in groep B uiteindelijk 7 vrouwen zijn geïnterviewd, terwijl in groep D het aantal geïnterviewden niet is veranderd, er zijn 6 vrouwen uit deze groep geïnterviewd.

Voor de overige groepen (A, C, E, F, G en H) leken in eerste instantie voldoende respondenten beschikbaar te zijn. De keuze voor de mensen die zouden worden benaderd is at random geweest. De overigen werden op een reservelijst geplaatst voor het geval geselecteerde respondenten alsnog zouden afzien van deelname. Hiermee moesten we rekening houden omdat er ruim een half jaar verstreken was sinds het moment dat de respondenten te kennen hadden gegeven dat ze mee wilden doen aan het onderzoek. In die tussentijd konden men verhuisd zijn, of de privé-omstandigheden konden zodanig zijn veranderd dat men alsnog van deelname zou willen afzien.

Inderdaad is gebleken dat we veel gebruik moesten maken van de reservelijst. In totaal zijn in alle groepen samen 54 van de oorspronkelijke geselecteerde vrouwen en 17 vrouwen van de reservelijst geïnterviewd. Behalve de groepen B en D bevatten ook de groepen A en E minder (beide één minder) respondenten dan was bedoeld.

De redenen waarom men afzag van deelname aan het interview zijn vooral gelegen in de persoonlijke omstandigheden zoals oververmoeidheid vanwege een zwangerschap, afwezigheid, een verhuizing, taalproblemen (van vrouwen die met behulp van een familielid wel de vragenlijst hadden ingevuld maar niet konden deelnemen aan een interview), drukte (in verband met ziekte van een familielid). In totaal zijn 71 vrouwen geïnterviewd, de verdeling over de verschillende subgroepen is weergegeven in onderstaand schema.

TABEL 5.17. Feitelijke samenstelling van de interviewgroep

	Traditionele moeder-schapsopvattingen		Individualistische moeder-schapsopvattingen	
	SEM laag	SEM hoog	SEM laag	SEM hoog
Veel klachten	9 A	7 B	9 E	10 F
Weinig klachten	10 C	6 D	10 G	10 H

5.5.2.1. Dataverzameling

In mei 1983 kon met het afnemen van de interviews worden begonnen. Het grootste deel van de interviews is afgenomen door de beide onderzoeksters en twee afgestudeerden, een psycholoog en een pedagoog, die voor de periode van het interview tijdelijk aan het project verbonden zijn geweest. Een klein aantal interviews is afgenomen door twee doktoraalstudenten en een afgestudeerde andragoog die op vrijwillige basis medewerking verleende.

Allen bereidden zich op het interview voor door de afname, de bespreking en de uitwerking van een proef-interview, de beide tijdelijke medewerkers zijn bovendien nauw betrokken geweest bij de constructie van het interview-schema zodat zij volledig op de hoogte waren van de aard en de bedoelingen van de interview-vragen.

Gedurende het grootste deel van de interview-periode zijn wekelijkse bijeenkomsten van alle interviewsters gehouden waarop eventuele problemen en de voortgang besproken werden.

De interviews zijn volledig op band opgenomen (op één uitzondering na, een respondent die dit niet wilde). De interviewsters probeerden zoveel mogelijk, tijdens het interview, de antwoorden letterlijk op te schrijven. Deze geschreven teksten vormden de basis voor het uiteindelijke protocol dat zo snel mogelijk na afname van het interview uitgeschreven werd. Het was de bedoeling dat de bandopname slechts zou functioneren als controle-middel voor het geval de interviewster niet zeker zou zijn van de tijdens het interview geschreven formuleringen.

In een groot aantal gevallen is echter de bandopname een veel grotere rol gaan spelen, vooral wanneer als gevolg van veel interviewbijeenkomsten in een relatief kort tijdsbestek de uitwerking van het interview niet direct kon volgen op de afname van het interview.

Het volledig uitgewerkte interview-protocol werd steeds door één van de andere onderzoeksters gecontroleerd op duidelijkheid en op ordening van de antwoorden (het juiste antwoord bij de juiste vraag). Na een eventuele correctie van het protocol door de betreffende interviewster werd het protocol door de aan het project verbonden secretaresse in de computer opgeslagen.

5.5.2.2. Het verloop van de interviews

De interviews zijn zeer uitgebreid en hebben derhalve veel tijd in beslag genomen, van zowel de interviewsters als de respondenten. De interviews duurden gemiddeld 8 uur (variërend van 6 tot 12 uur), er zijn gemiddeld 3 bijeenkomsten (variërend van 2 tot 6 bijeenkomsten) nodig geweest voor de afname van één interview. Dit stelde hoge eisen aan de respondenten; toch is de lange duur van het interview voor geen van hen reden geweest om alsnog af te zien van deelname aan dit deel van het onderzoek.

Bij het eerste contact met de te interviewen vrouwen werd hen gevraagd of ze bezwaar hadden tegen het maken van bandopnames. Daarnaast werd hen gevraagd of ze ervoor zouden willen en kunnen zorgen dat er geen derden bij het interview aanwezig zouden zijn.

De interviews zijn over het algemeen goed verlopen, slechts één interview is voortijdig afgebroken, omdat de geïnterviewde zich niet aan afspraken hield en bovendien tijdens het interview zo verward reageerde dat interviewen onmogelijk werd. Het overgrote deel van de interviews is afgenomen bij de respondenten thuis, in enkele gevallen is het interview

afgenomen op het psychologisch laboratorium. De interviewsters werden bij vrijwel iedereen gastvrij ontvangen. Aan het verzoek om tijdens het interview geen derden aanwezig te laten zijn, kon niet door alle geïnterviewden voldaan worden. Vooral als er niet-schoolgaande kinderen waren, was het voor de vrouwen moeilijk een oplossing te zoeken. Soms werd de oplossing gevonden door het interview 's avonds te houden als de kinderen naar bed waren, soms werd een interview op het psychologisch laboratorium gehouden. Een enkele keer vond het interview plaats als een kind naar de peuterspeelzaal was of tijdens de middagslaap van het kind. Deze laatste oplossing betekende wel dat de interviewbijeenvkomsten kort waren en dat de interviewster dus vele keren moest terugkomen. Een aantal vrouwen kon alleen geïnterviewd worden in aanwezigheid van de kinderen. Deze interviews liepen nogal eens rommelig, de concentratie van de geïnterviewde was niet optimaal en het interview werd regelmatig onderbroken. Doordat de interviewster steeds wanneer dat noodzakelijk was de vragen herhaalde, terugkwam op datgene wat de geïnterviewde eerder had verteld en probeerde geen genoeg te nemen met halve antwoorden zijn deze interviews toch tot een goed einde gebracht.

Een ander probleem werd gevormd door het feit dat sommige partners toch bij (een deel van) het interview aanwezig waren. Deze situatie was voor de interviewsters vaak moeilijk te hanteren.³

Het contact tussen de geïnterviewde en de interviewster werd vooral door de duur van de interviews en de aard van het onderwerp soms heel intensief. Er ontstond vaak snel een gevoel van wederzijds vertrouwen. Na een aanvankelijke aarzeling of nervositeit over wat komen ging, raakten de geïnterviewden steeds dieper betrokken bij het onderwerp, vooral door het feit dat veel vanzelfsprekende aspecten van het dagelijks leven opeens onderwerp van gesprek werden. Velen vonden het prettig systematisch na te denken over gewone dagelijkse dingen, over de reden dat deze bij hen op een bepaalde manier vorm kregen. Dat er een zekere vertrouwensrelatie tussen geïnterviewde en interviewster ontstond blijkt bijvoorbeeld ook uit de vele voor- en nagesprekken die plaatsvonden over allerlei niet direct tot het interview behorende onderwerpen. Ook werd de interviewster nogal eens om advies gevraagd over met het moederschap samenhangende onderwerpen. We vermoeden dat veel vrouwen het hebben gewaardeerd dat er belangstelling bleek te bestaan voor hun activiteiten als moeder, activiteiten die in hun eigen beleving nogal eens ondergewaardeerd worden.

5.6. Kenmerken van de onderzoeksgroep

In deze paragraaf zullen een aantal kenmerken van de onderzoeksgroep worden beschreven. Het betreft de sociale en demografische kenmerken, gegevens omtrent de activiteiten die de onderzochten ondernemen buiten het moederschap en omtrent de taakverdeling met betrekking tot huishouden en zorg voor de kinderen, alsmede enige gegevens omtrent de

beleving hiervan.

Voor zover mogelijk zal een vergelijking worden gemaakt tussen de kenmerken van de onderzoeksgroep en kenmerken van Nederlandse moeders met jonge kinderen in het algemeen. Het vaststellen van overeenkomsten en verschillen kan houvast bieden bij het bepalen van de mate waarin de onderzoeksresultaten generaliseerbaar zijn.

Tenzij anders wordt vermeld, zijn de landelijke gegevens ontleend aan de Sociale Atlas van de Vrouw (Oudijk, 1983). Voor een uitvoerige beschrijving van de steekproefkenmerken verwijzen wij naar een eerder verschenen publicatie (Knijn & Verheijen, 1986).

5.6.1. Sociale en demografische kenmerken van de onderzoeksgroep

-Leeftijd en aantal kinderen

De leeftijdsgrenzen van de onderzochten en hun kinderen zijn afgebakend in de selectiecriteria. Geselecteerd zijn vrouwen tussen de 20 en de 40 jaar die minstens één kind hebben in de leeftijd van 0 tot en met 6 jaar.

Zoals blijkt uit tabel 5.18. is het merendeel van de onderzochten tussen de 26 en 35 jaar. Het aantal kinderen varieert van 1 tot 6. Meer dan de helft van de vrouwen heeft twee kinderen. Dit zegt nog niets over het totaal aantal kinderen dat de onderzochten zullen hebben, een aantal vrouwen beschouwt hun gezin als nog niet voltooid en overweegt nog meer kinderen te zullen krijgen.

Het gemiddeld aantal kinderen in de onderzoeksgroep is 1.9. We kunnen dit gemiddelde niet vergelijken met landelijke gemiddelden (1.6 à 1.7 kinderen per vrouw) omdat die gebaseerd zijn op alle 'potentiële' moeders.

TABEL 5.18. Leeftijd van de onderzochten

	%
20-25 jaar	10.5
26-30 jaar	35.4
31-35 jaar	39.0
36-40 jaar	14.9
ontbrekende score	0.2

TABEL 5.19. Aantal kinderen

	%
1 kind	17.1
2 kinderen	51.3
3 kinderen	16.8
4 kinderen	3.5
5 kinderen of meer	1.3

-Burgerlijke staat, nationaliteit en kerkelijkheid

In de steekproef van 1000 moeders met jonge kinderen zijn gescheiden vrouwen en weduwen niet opgenomen. Omdat het leven niet stilstaat na een steekproeftrekking zijn in de uiteindelijke onderzoeksgroep toch gescheiden vrouwen terechtgekomen die ten tijde van de steekproeftrekking nog niet als gescheiden stonden geregistreerd. Ongehuwde moeders zijn wel vanaf het begin, at random, opgenomen in de steekproef. Samen maken deze twee groepen 4,8% van de steekproef uit. De grote meerderheid van de onderzochte moeders

(95,2%) is gehuwd.

Het aantal vrouwen van buitenlandse afkomst is in de onderzoeksgroep sterk gereduceerd vanwege taalproblemen bij het invullen van de vragenlijst. Uiteindelijk maken vrouwen van buitenlandse afkomst nog 3% uit van de steekproef. Van deze 18 vrouwen wonen er 13 langer dan vijf jaar in Nederland. Landelijke gegevens over het percentage moeders van buitenlandse afkomst ontbreken. Wel is bekend dat in 1982 van de in Nederland woonachtige vrouwen in de leeftijd van 20 tot 40 jaar 2% een andere dan de Nederlandse nationaliteit heeft (Statistical Yearbook of the Netherlands, 1983). Er kan dus sprake zijn van een geringe oververtegenwoordiging van moeders van buitenlandse afkomst in de onderzoeksgroep. Deze oververtegenwoordiging is echter dermate gering dat deze geen invloed zal hebben op de generaliseerbaarheid van het onderzoek.

De mate van kerkelijkheid is als variabele in het onderzoek opgenomen om de relatie tussen deze variabele en de opvattingen over het moederschap te analyseren. Een tweede reden voor het opnemen van deze variabele is gelegen in de vraag naar de generaliseerbaarheid van de onderzoeksresultaten. De vraag is of de katholieke signatuur van de stad Nijmegen ertoe leidt dat het aantal kerkelijken en kerksen in de onderzoeksgroep groter is dan het landelijk gemiddelde.

TABEL 5.20. Mate van kerkelijkheid en kerksheid

	%
niet aangesloten bij kerkgenootschap	33.7
wel aangesloten en: - bezoekt nooit de kerkdiensten	22.8
- bezoekt de kerkdiensten alleen op feestdagen	23.4
- bezoekt de kerkdiensten ca. 1 maal per maand	11.6
- bezoekt de kerkdiensten (minstens) wekelijks	6.1
Ontbrekende score	2.4

Het door het CBS voor 1981 geschatte aantal niet-kerkelijke vrouwen bedraagt 27% (Statistisch Zakboek, 1983). Het aantal niet-kerkelijken in de onderzoeksgroep bedraagt bijna 6% meer. Bovendien valt op dat ook de mate van onkerksheid groot is; slechts 6% van de ondervraagden (10% van degenen die aangesloten zijn bij een kerkgenootschap) bezoekt wekelijks de kerkdiensten. Bovendien bezoekt in totaal 57% van de ondervraagden nooit een kerkdienst. Hieruit kan worden geconcludeerd dat van vertekening van de onderzoeksresultaten door een meer dan gemiddelde mate van kerkelijkheid geen sprake kan zijn.

-Sociaal-economische positie: opleidings- beroeps- en inkomensniveau van de onderzochte vrouwen en hun partners

Het opleidingsniveau is vastgesteld aan de hand van de laatste, met succes afgeronde

opleiding. Het percentage vrouwen met een partner die een universitaire opleiding heeft afgerond is hoog. Dit hangt samen met het feit dat het onderzoek is verricht in een universiteitsstad; bovendien wonen in zeker een van de zes geselecteerde wijken veel academici. Tevens zijn, zoals we eerder in dit hoofdstuk zagen, hoger opgeleiden eerder tot deelname aan een onderzoek bereid.

TABEL 5.21. Opleidingsniveau, percentages

	LO	LBO	(M)ULO/MAVO	MBO	VWO	HBO	WO	ontbr. score	
vrouwen	8.6	23.2	19.5	9.0	12.5	18.4	8.1	0.5	N=543
mannen	9.0	19.2	6.5	10.7	8.5	13.1	31.0	1.9	N=520

Het aantal vrouwen met een hoge opleiding is aanzienlijk lager dan het aantal mannen: respectievelijk 26.5% en 45.1%. Meer vrouwen dan mannen hebben hun opleiding beëindigd op het niveau van het algemeen vormend onderwijs: respectievelijk 32% en 15%. Het beroepsniveau van de onderzochten is vastgesteld aan de hand van de door het ITS ontwikkelde 'Beroepenklapper 1979'. Het beroepsniveau van de vrouwen is gebaseerd op haar huidige beroepen, als zij niet buitenshuis werkt, op het beroep dat zij het laatst heeft uitgeoefend.

TABEL 5.22. Beroepsniveau^{*)}, percentages

	1	2	3	4	5	6	Ontbr. score	
vrouwen	8.3	19.2	35.2	2.8	10.1	12.0	12.6	N=543
mannen	4.8	20.0	15.2	4.4	12.1	36.7	6.7	N=520

^{*)} 1 = het laagste, 6 = het hoogste beroepsniveau

Overeenkomstig de landelijke gegevens zien we in de onderzoeksgroep een oververtegenwoordiging van vrouwen in de beroepsniveaus 2 en 3. Ook zien we, in vergelijking tot mannen, een steeds geringer aantal vrouwen naarmate het beroepsniveau hoger wordt. Ook hier zien we dat het beroepsniveau hoger is dan het landelijk gemiddelde.

Al met al is er wat het sociaal-economisch milieu betreft, zeker geen sprake van een representatieve steekproef, waardoor de onderzoeksresultaten aan representativiteit kunnen inboeten.

Tot slot het inkomensniveau. Dit vertoont een sterke samenhang met de mate waarin men buitenshuis werkt. Tabel 5.23. laat zien dat de onderzochte vrouwen voor het grootste deel geen inkomen hebben, de mannen nagenoeg allemaal wel.

TABEL 5.23. Inkomensniveau, percentages

Inkomen	Vrouwen	Mannen
geen	64.1	1.7
< fl. 200,-	2.0	-
fl. 200,- - fl. 500,-	9.6	0.6
fl. 500,- - fl. 1000,-	5.9	1.2
fl. 1000,- - fl. 1500,-	7.0	6.3
fl. 1500,- - fl. 2500,-	4.2	40.9
fl. 2500,- - fl. 3500,-	0.4	20.4
fl. 3500,- - fl. 4500,-	-	10.0
ontbrekende score	6.8	18.8
	N=543	N=520

5.6.2. Activiteiten buiten het moederschap

-betaalde arbeid

In tabel 5.24. geven we een overzicht van de mate waarin de onderzochte vrouwen betaalde arbeid verrichten, ter vergelijking geven we ook de percentages van de mannen.

TABEL 5.24. Omvang van de betaalde arbeid, percentages

	Vrouwen	Mannen
geen werk buitenshuis	69.8	8.1
werkloos	2.0	5.8
werkt < 8 uur buitenshuis	10.5	0.8
werkt 9-16 uur buitenshuis	7.7	1.5
werkt 17-24 uur buitenshuis	6.1	1.7
werkt 25-32 uur buitenshuis	1.1	3.8
werkt 33-40 uur buitenshuis	1.3	48.3
werkt > 40 uur buitenshuis	-	24.8
ontbrekende score	1.5	5.2
	N=543	N=520

Ten tijde van het onderzoek heeft 26.7% betaald werk, 2% werkloos. In 1980 bedroeg het landelijke percentage buitenshuis werkende vrouwen met kinderen tot zes jaar 20.3%. Hieronder worden alleen die vrouwen gerekend die 15 uur per week of meer buitenshuis werken. Wanneer wij dit criterium hanteren ligt het percentage buitenshuis werkende moeders in onze onderzoeksgroep beneden het landelijk gemiddelde.

In tabel 5.24. valt op dat er wat betreft de omvang van het betaalde werk aanzienlijke verschillen bestaan tussen vrouwen en mannen.

Van de vrouwen die niet buitenshuis werken geeft 55.6% te kennen dit ook niet te willen, 13.3% zou dit wel graag willen terwijl van 25.4% van de niet werkende vrouwen blijkt dat zij ambivalent staan ten opzichte van betaald werk.

Vrouwen die betaald werk hebben zijn hiermee grotendeels tevreden: slechts 3.9% geeft aan ontevreden te zijn.

-opleiding/studie

Van de onderzochten volgt 15% een of andere vorm van onderwijs, variërend van een cursus Engels tot een volledige universitaire studie.

In tabel 5.25. wordt een overzicht gegeven van de omvang en het niveau van de studie of opleiding; hierin blijkt een grote variatie te bestaan.

TABEL 5.25. Omvang en niveau van opleiding/studie

Omvang studie/opl.	%
< 2 uur per week	5.9
3-6 uur per week	25.9
7-10 uur per week	21.2
11-15 uur per week	12.9
16-20 uur per week	12.9
> 20 uur per week	11.8
ontbrekende score	9.4
Niveau studie/opl.	
laag niveau	50.0
middelbaar niveau	17.6
hoog niveau	25.9
ontbrekende score	16.5
	N=85

-overige activiteiten buitenshuis

De helft van de onderzochte vrouwen heeft activiteiten buitenshuis, anders dan betaalde arbeid of studie/opleiding. Gemiddeld wordt hieraan 2.4 uur per week besteed. Dit stemt overeen met het landelijk gemiddelde van 2.2 uur dat hieraan volgens Oudijk (1983) wordt besteed door vrouwen met kinderen jonger dan 15 jaar.

In tabel 5.26. geven we een overzicht van de omvang en de aard van de activiteiten.

TABEL 5.26. Omvang en de aard van de activiteiten buitenshuis

Omvang activiteiten	%
< 2 uur per week	4.53
3-6 uur per week	21.7
7-10 uur per week	5.5
11-15 uur per week	2.4
16-20 uur per week	0.9
> 20 uur per week	0.6
ontbrekende score	4.6
Aard activiteiten*	
- activiteiten in het verlengde van het moederschap	71.2
- recreatieve activiteiten	38.9
- vrijwilligerswerk in de welzijnsfeer	27.8
- maatschappelijke/politieke activiteiten	8.7
- niet ingevuld	1.7
- ontbrekende score	4.6

* het totale percentage bedraagt meer dan 100% omdat 25% van de onderzochten meerdere activiteiten heeft.

Uit deze tabel blijkt dat bij bijna driekwart van de moeders die activiteiten buitenshuis hebben, deze activiteiten voortvloeien uit het moederschap. Moeders assisteren veelvuldig op scholen en in peuterspeelzalen. We moeten dus in het oog houden dat deze activiteiten zich weliswaar buitenshuis afspelen, maar dat het voor een belangrijk deel niet gaat om zelfstandige activiteiten los van het moederschap.

5.6.3. Taakverdeling

-huishoudelijk werk en verzorging van de kinderen

Dit aspect van de taakverdeling is vastgesteld aan de hand van de mate waarin vrouw en man zorg dragen voor een aantal veelal dagelijks terugkerende huishoudelijke werkzaamheden, en werkzaamheden in verband met de zorg voor kinderen.

TABEL 5.27. Taakverdeling met de partner

Wie doet het werk	Huishoudelijk werk %	Verzorging v/d kinderen %
uitsluitend de vrouw	47.5	12.5
vrouw meer dan man	44.8	47.3
beiden evenveel	4.4	37.3
man meer dan vrouw	0.4	-
uitsluitend de man	-	-
ontbrekende score	2.9	2.9

N=520

In deze tabel wordt de asymmetrische verdeling van het huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen over vrouwen en mannen bevestigd. Opvallend is wel dat ruim 50% van de mannen nagenoeg niets doet aan het huishoudelijk werk, terwijl bijna 90% van de mannen in ieder geval iets doet aan de verzorging van de kinderen. Bijna 40% van de vrouwen geeft aan dat hun partner evenveel tijd besteedt aan de zorg voor de kinderen als zij. Ook Oudijk (1983) laat zien dat van de tijd die mannen met kinderen in 1980 aan werkzaamheden in het gezin besteden, het grootste deel besteed wordt aan de kinderverzorging (gemiddeld 5.1 uur per week).

Van de onderzochte vrouwen geeft 22.1% aan ontevreden te zijn met de taakverdeling.

-Betaalde huishoudelijke hulp

Ongeveer 15% van de onderzochten heeft betaalde huishoudelijke hulp, waarvan het merendeel minder dan vier uur per week. Voor het grootste deel van de moeders met jonge kinderen geldt dus dat zij, afgezien van een geringe bijdrage van hun partner, de volledige zorg voor het huishouden hebben.

TABEL 5.28. Betaalde huishoudelijke hulp

Omvang betaalde hulp	%
geen	82.5
< 4 uur	11.6
5-8 uur	2.2
> 8 uur per week	1.4
ontbrekende score	2.4

-Verzorging van de kinderen door anderen dan de moeder

Aan de onderzochten is gevraagd in welke mate hun kinderen door anderen worden opgevangen en verzorgd en door wie. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen kinderen die jonger en kinderen die ouder zijn dan vier jaar.

TABEL 5.29. Opvangfrequentie

Opvangfrequentie	< 4 jaar	> 4 jaar
bijna nooit	20.4	35.4
wel eens	25.3	42.0
regelmatig, maar niet op vaste tijden	13.7	8.0
niet	38.8	14.2
ontbrekende score	1.8	0.6
	N=387	N=338

Het verschil tussen de mate waarin de oudere en de jongere kinderen door anderen worden opgevangen is aanzienlijk; 45% van de jongere kinderen en 77% van de kleuters wordt niet of slechts incidenteel door anderen opgevangen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat vrouwen de jonge kinderen sneller aan de zorg van anderen toevertrouwen, omdat er toch nog voldoende tijd overblijft om zelf bij het kind aanwezig te zijn, terwijl moeders van oudere kinderen het gevoel hebben dat de kinderen toch al veel van huis zijn en dus buiten de schooltijden de aanwezigheid van de moeder nodig hebben. Ook is het zo dat moeders als gevolg van het naar school gaan van de kinderen iets meer tijd hebben voor eigen activiteiten en deze activiteiten ook zodanig organiseren dat zij thuis zijn als de kinderen uit school komen. Tenslotte is het zo dat er meer voorzieningen bestaan voor de opvang van jongere dan voor de opvang van oudere kinderen.

In tabel 5.30. wordt een overzicht gegeven van de aard van de opvang. Hieruit blijkt dat, wanneer anderen de zorg voor de kinderen op zich nemen, het in de meeste gevallen mensen zijn die deel uitmaken van het directe sociale netwerk van de moeder: de vader, familie, vrienden of burens worden zowel door moeders van kinderen beneden als door moeders van kinderen boven vier jaar het vaakst genoemd, respectievelijk door 50.7% en 73%.

TABEL 5.30. Aard van de opvang

Aard van de opvang	Opvang < 4 jaar	Opvang > 4 jaar
familie, buren vrienden	23.3	45.0
de vader	8.8	10.0
peuterspeelzaal/school (overblijven)	12.7	0.5
vaste, betaalde oppas	7.2	5.9
kinderdagverblijf/gastgezin	2.3	-
vader en anderen	18.6	18.0
peuterspeelzaal/school en anderen	11.6	0.3
ontbrekende score	15.5	20.1
	N=387	N=338

-Beschikbaarheid van de oppas

Aan de onderzochten is ook gevraagd of het voor hen moeilijk of makkelijk is om een oppas te vinden als zij deze nodig hebben. Dit blijkt voor 32% van de moeders soms moeilijk te zijn, 5% geeft aan dat het vinden van een oppas problematisch is.

TABEL 5.31. Beschikbaarheid van oppas

Beschikbaarheid oppas	%
dat kan altijd wel	60.0
soms wel/soms niet	32.2
dat is moeilijk	5.2
ontbrekende score	2.6

Over het geheel genomen is minstens 10% van de moeders ontevreden over de mate waarin hun kinderen door anderen worden verzorgd. Dit percentage ligt bij moeders met jongere kinderen hoger dan bij moeders van oudere kinderen.

5.6.4. Samenvatting

Wat betreft sociale en demografische kenmerken variabelen als burgerlijke staat, nationaliteit en aantal kinderen komt de onderzoeksgroep vrijwel overeen met de landelijke gemiddelden. De mate van kerkelijkheid van de onderzochten wijkt enigszins af van het gemiddelde en wel zodanig dat het percentage vrouwen in de onderzoeksgroep dat onkerkelijk is, 6 procent hoger ligt dan het landelijk gemiddelde.

Wat betreft de sociaal-economische positie van de onderzochten kunnen we stellen dat er sprake is van een relatieve oververtegenwoordiging van vrouwen uit de sociaal-economisch hogere milieus. Het inkomen van de buitenshuis werkende vrouwen in de onderzoeksgroep ligt iets lager dan het landelijk gemiddelde. Ook het aantal onderzochten dat buitenshuis werkt (> 15 uur) is geringer dan het landelijk percentage buitenshuis werkende moeders

met kinderen jonger dan 6 jaar.

Als we de sociaal-economische positie van de vrouwen in de onderzoeksgroep met die van hun partners vergelijken, dan wordt opnieuw bevestigd dat de mannen een hoger beroepsniveau hebben dan de vrouwen, veel meer buitenshuis werken en dus ook een veel hoger inkomen hebben. Slechts 1.3 procent van de 543 onderzochte vrouwen werkt meer dan 32 uur buitenshuis en minder dan 1 procent van de vrouwen verdient meer dan fl. 2.500,- in de maand. De taakverdeling met betrekking tot het werk binnenshuis vertoont het omgekeerde beeld: slechts 5 procent van de vrouwen zegt dat hun partner evenveel of meer doet aan de huishoudelijke arbeid, een uitzondering daarop wordt gevormd door de zorg voor de kinderen, 37 procent van de vrouwen zegt dat hun echtgenoot evenveel tijd besteedt aan de zorg voor de kinderen als zijzelf. Dit percentage roept vraagtekens op, gezien het aantal uren dat de partners buitenshuis werken.

Deze situatie is niet voor alle vrouwen even bevredigend. Van de onderzochte moeders koestert 39 procent de wens om betaalde arbeid te verrichten, is 31 procent ontevreden over de vrije tijd die hen ter beschikking staat, is 22.1 procent ontevreden over de taakverdeling en is 10 procent ontevreden over de opvangfrequentie.

Met name de relatieve oververtegenwoordiging van de sociaal-economisch hogere milieus in de onderzoeksgroep kan zorgen voor enige vertekening in de onderzoeksresultaten.

- 1 Het totale onderzoek bestond uit vier fasen. De resultaten van de vierde fase, interviews met een aantal partners van de onderzochte vrouwen over praktijk en beleving van het vaderschap worden in dit boek niet besproken. Over deze fase zijn elders reeds enige publicaties verschenen (Krujn, 1986, Lambert & Verheyen, 1986, Verheyen, 1986).
- 2 Dit vooronderzoek vond plaats bij 60 moeders met jonge kinderen, afkomstig uit de kennissen- of verwantenkring van de onderzoeksters, of via deze kring benaderd.
In eerste instantie is onderzocht of elk van de drie moederschapsperspectieven een Rasch-homogene schaal vormden (Raaymakers & v.d. Wollenberg, 1979; v.d. Wollenberg, 1981). Dit bleek het geval te zijn. Omdat twee items behorend tot het opvoedingsperspectief een negatief effect hadden op de homogeniteit van de betreffende schaal werden deze verwijderd. Samenvoeging van de items van de afzonderlijke schalen gaf te zien dat items behorend tot het opvoedingsperspectief hoewel onderling consistent, gedeeltelijk gevoegd konden worden bij het opofferingsperspectief en gedeeltelijk bij het ontplooiingsperspectief zonder dat dit afbreuk deed aan de interne consistentie van beide schalen. Alle items samen vormden één Rasch-homogene schaal. Het resultaat van deze analyse ondersteunt het karakter van het opvoedingsperspectief. Waarschijnlijk moet dit worden gezien als kenmerkend voor een tussenfase in de ontwikkeling van de opvattingen over het moederschap. De overgang van het opofferingsperspectief naar het ontplooiingsperspectief verloopt via het opvoedingsperspectief dat zowel aspecten van vroegere opvattingen over het moederschap in zich heeft als ook aspecten die vooruitlopen op de opvattingen die zullen komen. Vanwege de soepele inpassing van de items behorend tot het opvoedingsperspectief bij de beide andere sets van items kan worden geconcludeerd dat er geen sprake is van drie elkaar uitsluitende perspectieven ten aanzien van het moederschap.
- 3 In een aantal gevallen werd al bij het kennismakingsgesprek duidelijk dat de vrouw er moeite mee had haar partner te vragen niet bij het gesprek aanwezig te zijn. Zijn aanwezigheid leidde soms tot pijnlijke momenten. Het was duidelijk dat de geïnterviewde anders reageerde op de vragen of haar antwoorden anders ging formuleren. Ze was zich voortdurend bewust van een meelisterende derde, die bovendien nauw betrokken was bij hetgeen besproken werd. De interviewer kon in deze gevallen alleen proberen uit te leggen waarom zij de aanwezigheid van de echtgenoot als storend ervaarde, soms trokken zij en de geïnterviewde zich terug in een slaapkamer of de keuken. Soms ging de echtgenoot na korte tijd zelf weg. Maar vooral wanneer de geïnterviewde er niet zelf op aandrong dat haar man zich verwijderde speelde het interview zich af in zijn aanwezigheid.

6. MOEDERSCHAPSOPVATTINGEN EN DE DAGELIJKSE PRAKTIJK VAN HET MOEDERSCHAP

6.1. Inleiding

In hoofdstuk 3 hebben we drie, elkaar in tijd opvolgende, beelden van het moederschap beschreven. Nu zullen we nagaan welke de opvattingen zijn die moeders met jonge kinderen in de jaren tachtig hebben over het moederschap.

Het is niet voor de hand liggend dat we de drie beelden van het moederschap in zuivere vorm zullen terugvinden in de moederschapsopvattingen van vrouwen met jonge kinderen. Immers, de drie beelden van het moederschap geven een indicatie van een historische ontwikkeling in het denken over het moederschap terwijl een onderzoek naar de opvattingen die bij moeders met jonge kinderen leven meer het karakter heeft van een momentopname. Een dergelijke momentopname verschaft vooral inzicht in de structuur van de huidige opvattingen over het moederschap en in de wijze waarop de drie beelden van het moederschap tesamen deel uitmaken van die opvattingen.

Zoals gezegd zijn de drie beelden van het moederschap door ons samengesteld op basis van een inhoudsanalyse van Nederlandse vrouwenbladen van drie verschillende jaargangen (1960, 1970 en 1980). Uit de verschuiving in de inhoud van deze beelden hebben we de conclusie getrokken dat er sprake is van een tendens in de richting van een geïndividualiseerd moederschap. Omdat deze beelden gebaseerd zijn op een inhoudsanalyse van populaire tijdschriften kunnen we veronderstellen dat een dergelijke tendens zich ook voordoet in de opvattingen van moeders met jonge kinderen.

Daarnaast zullen we in dit hoofdstuk beschrijven welke relatie er bestaat tussen deze opvattingen en de wijze waarop de moeders het moederschap in het dagelijks leven vormgeven. Hierbij besteden we ook aandacht aan de invloed van milieoverschillen.

6.2. Opvattingen over het moederschap bij moeders met jonge kinderen

De moederschapsopvattingen van de bij het onderzoek betrokken vrouwen laten zien dat de tendens in de richting van het geïndividualiseerde moederschap in grote lijnen bij hen wordt teruggevonden. In deze zin is sprake van een sterke overeenkomst tussen datgene wat de

Nederlandse vrouwenbladen over het moederschap schrijven en datgene wat een belangrijke doelgroep - moeders met jonge kinderen - denkt.

Tot deze conclusie komen we op grond van het antwoordpatroon van de respondenten op de afzonderlijke uitspraken (zie tabel 6.1.). Systematisch bestaat er meer instemming met uitspraken die behoren tot de factor 'zelfstandigheid van de vrouw' dan met uitspraken die behoren tot de factor 'exclusiviteit van de moeder-kind relatie'. Dit houdt ook in dat men het minder eens is met uitspraken waarin een duidelijke norm wordt gesteld dan met uitspraken waarin de moeder een zekere vrijheid van handelen wordt gelaten. De gemiddelde score op beide schalen is respectievelijk 1.8 en 3.3¹.

We kunnen derhalve constateren dat een groot gedeelte van de vrouwen die op dit moment jonge kinderen hebben van mening is dat de vrouw als zelfstandig persoon haar moederschap vorm moet kunnen geven. Slechts weinigen onderschrijven de opvatting dat het moederschap impliceert dat de vrouw die moeder is haar leven volledig in dienst moet stellen van het moederschap; eerder vindt men dat absoluut geldige normen op dit gebied ontbreken.

Wanneer we meer gedetailleerd naar de gemiddelde score op de verschillende uitspraken kijken dan blijkt dat het idee van de zelfstandigheid van de moeder vooral impliceert dat men van mening is dat de moeder de opvoedings- en verzorgingstaak moet kunnen delen met anderen. Met name de vader wordt gezien als degene die hierin een belangrijke rol kan vervullen. Uitspraken waarin de vader beschreven wordt als een verzorgende ouder worden sterk ondersteund, terwijl uitspraken waarin verwezen wordt naar de vader als figuur op de achtergrond in hoge mate worden afgewezen.

Een tweede gevolgtrekking uit de gemiddelde score op de verschillende uitspraken is dat moeders met jonge kinderen het moederschap niet beschouwen als enig mogelijke levensvervulling. De uitspraak waarin kinderloosheid wordt gepresenteerd als alternatief ontvangt veel instemming, terwijl de uitspraak waarin kinderloosheid als onnatuurlijk wordt voorgesteld de minste instemming krijgt.

Ook voor vrouwen mét kinderen wordt het moederschap niet als alleenzigmakend beschouwd. De onderzochte moeders met jonge kinderen zijn het voor het merendeel eens met de opvatting dat vrouw en man zelf moeten beslissen over de taakverdeling en wijzen de eerstverantwoordelijkheid van de moeder voor de verzorging van de kinderen af. Met name biologische motieven voor een exclusieve relatie tussen moeder en kind worden door een grote groep afgewezen. Toch bestaat op dit punt een zekere ambivalentie. Gezien de gemiddelde score op de uitspraken over de moeder-kind relatie gedurende de eerste levensjaren van het kind, zijn moeders met jonge kinderen er niet van overtuigd dat de zelfstandigheid van de moeder in alle gevallen prioriteit heeft boven de veronderstelde behoefte van kinderen aan de nabijheid van de moeder.

TABEL 6.1. Gemiddelde score op de uitspraken

FACTOR	UITSPRAAK	SCORE *** Gemiddelde
Zelfst.	Voor zover zijn werk het toelaat moet ook de vader tijd en aandacht aan zijn kinderen besteden	1.3
Zelfst.	Elke vrouw hoeft niet per se kinderen te willen, ook zonder kinderen kan ze gelukkig zijn	1.5
Zelfst.	Vaders zijn net zo goed als moeders in staat om kleine kinderen te verzorgen en op te voeden, een intieme relatie met hen op te bouwen	1.6
Zelfst.*	Alleen wanneer het noodzakelijk is, bijvoorbeeld om medische of financiële redenen, mag een echtpaar aan geboorteperking doen	1.7
Zelfst.*	Een vrouw die geen kinderen wil is onnatuurlijk	1.7
Zelfst.	Als een kind eraan toe is, kan een peuterspeelzaal een goede aanvulling zijn op de opvoeding thuis	1.8
Zelfst.	Man en vrouw moeten samen afspreken welke taakverdeling in hun situatie het beste is, de vrouw kan net zo goed kostwinster zijn, de man huisman	1.8
Zelfst.	Een moeder moet de mogelijkheid hebben om naar eigen inzicht haar wensen en behoeften te realiseren, ook als ze op een ander vlak liggen dan het moederschap	2.0
Zelfst.	Alhoewel een vrouw de kinderen krijgt, wil dat nog niet zeggen dat zij ook het best in staat is ze op te voeden en te verzorgen	2.0
Zelfst.	Een vrouw zal zelf, afhankelijk van haar omstandigheden, moeten beslissen of en hoeveel kinderen ze krijgt	2.2
Excl	Vooral heel jonge kinderen hebben in de eerste plaats de liefde en toewijding van hun moeder nodig om op te groeien	2.3
Excl	Als een vrouw buitenshuis werkt, kan ze het best een baan nemen die niet teveel tijd en aandacht vraagt, met het oog op haar verantwoordelijkheid voor het gezin	2.8
Excl	Ook al heeft een moeder eigen wensen en behoeften, de belangen van het kind gaan voor	2.9
Excl	Zeker wanneer een kind nog jong is, horen moeder en kind bij elkaar Van opvang door een ander dan de moeder moet zo min mogelijk gebruik gemaakt worden	3.1
Excl	Kinderen maken de relatie tussen man en vrouw compleet	3.4
Excl	Ook al kan een vader een goed contact met zijn kinderen opbouwen, vooral voor kleine kinderen is de moeder het belangrijkste	3.5
Excl	Als een vrouw eenmaal moeder is, vallen haar eigen wensen en behoeften meestal samen met het moederschap	3.5
Excl.	Vanwege de band tussen moeder en kind, is de moeder de aangewezen persoon om te leren hoe ze haar kinderen moet opvoeden en verzorgen	3.5
Excl	Ook al kan de man wel eens een handje mee helpen, de vrouw is beter in staat de huishoudelijke taken en de kinderverzorging voor haar rekening te nemen	3.6
Excl	Omdat een vrouw van nature moederlijke eigenschappen heeft, is zij degene die het best haar kinderen kan opvoeden en verzorgen	3.7
Excl **	De vader zal, vooral voor jonge kinderen, de figuur op de achtergrond moeten zijn, die de regels stelt en leuke dingen met ze doet	4.3

* Beide uitspraken hebben een negatieve factorlading

** Deze uitspraak behoort eveneens tot de factor 'zelfstandigheid van de vrouw' maar heeft daar een negatieve factorlading

*** Lage score betekent instemming met, hoge score betekent afwijzing van de uitspraak.

TABEL 6.2. Moederschapsopvattingen en sociale en demografische kenmerken

	OPVATTINGEN OVER HET MOEDERSCHAP				
	Individualistisch + -	Ambivalent A ++	Ambivalent B --	Traditioneel - +	
Opleiding vrouw L.O/LBO/MULO MBO/HA VO/VWO HBO/WO N	24 7% 31 8% 43 5% 170	46 5% 26% 27 5% 127	70% 12.7% 17 3% 110	75 9% 12% 12.1% 133	$X^2 = 98.248$ $p < 0.00$ N = 540
Opleiding man L.O/LBO/MULO MBO/HA VO/VWO HBO/WO N	11 8% 20% 68.2% 160	27 3% 19 8% 52 9% 121	56 2% 17 1% 26 7% 105	56 8% 20 8% 22 4% 124	$X^2 = 99.239$ $p < 0.00$ N = 510
Beroepsniveau vrouw laag midden hoog N	14 9% 44 8% 40 3% 154	22 7% 49 6% 27 7% 119	38 5% 45 8% 15 6% 96	58 5% 32.1% 9 4% 106	$X^2 = 74.971$ $p < 0.00$ N = 475
Beroepsniveau man laag midden hoog N	6 2% 16 4% 77 4% 147	23 5% 19 3% 57.2% 119	39 8% 25 2% 35% 104	45 1% 25 7% 29 2% 115	$X^2 = 83.709$ $p < 0.00$ N = 485
Inkomen vrouw geen max f 500 p m max f 1 500 p m > f 1 500 p m N	57 1% 14 9% 18 6% 9 3% 116	70 6% 10 1% 15 1% 4 2% 119	77 2% 10 9% 9 9% 2 0% 101	75 2% 12 8% 9 6% 2 4% 125	$X^2 = 23.054$ $p < 0.01$ N = 506
Inkomen man geen/max f 200 p m max f 1 500 p m max. f 2.500 p m max f 3 500 p m > f 3 500 p m N	4 2% 9 5% 37 7% 34 2% 14 4% 146	2% 7% 46% 29% 16% 100	1 1% 12 6% 60 9% 19 5% 5 9% 87	- 14 6% 66 3% 11 2% 7 9% 89	$X^2 = 34.948$ $p < 0.00$ N = 522
Werk buitenshuis vrouw geen baan b h max 16 uur p w >16 uur p w N	62 4% 24 2% 13 3% 169	70 6% 19% 10 3% 126	82 7% 15 4% 1 9% 106	84 2% 14 3% 1 5% 134	$X^2 = 30.628$ $p < 0.00$ N = 535
Werk buitenshuis man geen baan/werkloos part time baan 40 uur p w > 40 uur p w N	7 7% 22 5% 44 2% 25 6% 134	6 9% 6 9% 54 3% 31 9% 103	12 9% 7 9% 56 4% 22 8% 95	7 5% 16 7% 51 7% 24 2% 113	$X^2 = 24.237$ $p < 0.00$ N = 493
Kerkelijkheid vrouw niet kerkelijk zwak kerkelijk sterk kerkelijk N	44 4% 42% 13 6% 171	36 8% 41 6% 21.6% 125	28% 53 7% 18 7% 107	24 2% 55 1% 20 5% 127	$X^2 = 17.706$ $p < 0.01$ N = 530

6.3. Moederschapopvattingen en sociale en demografische kenmerken

In hoofdstuk 5 hebben we de onderzochte groep moeders met jonge kinderen onderscheiden naar de aard van hun opvattingen over het moederschap. In het vervolg spreken we dus over moeders met individualistische opvattingen over het moederschap, moeders met traditionele opvattingen over het moederschap en over moeders met ambivalente opvattingen over het moederschap. Deze laatste groep bestaat zowel uit moeders met een relatief hoge score als uit moeders met een relatief lage score op beide schalen (zelfstandigheid en exclusiviteit).

In het onderstaande gaan we na of het feit dat moeders met jonge kinderen verschillende opvattingen over het moederschap hebben, samenhangt met verschillen in een aantal sociale en demografische kenmerken, namelijk milieuverschillen, verschillen in de mate waarin vrouw en man buitenshuis werken en verschillen in de mate van kerkelijkheid (zie hoofdstuk 5).

Voor het berekenen van de samenhang tussen de opvattingen over het moederschap en sociale en demografische kenmerken is gebruik gemaakt van het SPSS-programma Crosstabs. Alleen de significante samenhangen zullen worden besproken ($p < 0.05$)².

De sociale en demografische kenmerken die een significante samenhang met de aard van de moederschapopvattingen vertonen kunnen als volgt gegroepeerd worden:

- 1) beroeps- en opleidingsniveau van vrouw en man³
- 2) mate van buitenshuis werken en inkomensniveau van vrouw en man
- 3) mate van kerkelijkheid van de vrouw

We kunnen constateren dat moeders met traditionele opvattingen over het moederschap een lager opleidingsniveau hebben dan de overige moeders, terwijl moeders met individualistische opvattingen over het moederschap een hoger opleidingsniveau hebben dan de overige moeders. Van de moeders met traditionele opvattingen heeft 75,9% een opleidingsniveau tot MULO en 12,1% van hen heeft een HBO of WO-opleiding afgerond. Van de moeders met individualistische opvattingen heeft 24% een opleiding tot MULO, terwijl 43% een HBO of WO-opleiding heeft afgerond.

Ook het opleidingsniveau van de partner hangt samen met de aard van de moederschapopvattingen van de moeder. Vrouwen met traditionele opvattingen leven voor het merendeel samen met een partner die een opleidingsniveau van ten hoogste MULO heeft (56,8%). Vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap leven daarentegen voor het merendeel samen met partners die een HBO of WO-opleiding hebben voltooid (68,2%).

Evenals het opleidingsniveau hangt ook het beroepsniveau samen met de aard van de moederschapopvattingen en hier is eveneens de richting van de samenhang zodanig dat een

laag beroepsniveau samenhangt met traditionele opvattingen en een hoog beroepsniveau met individualistische opvattingen. Vrouwen met traditionele opvattingen hebben voor het merendeel zelf een laag beroepsniveau (58,5%) en leven ook samen met een partner met een laag beroepsniveau (45,1%). Vrouwen met individualistische opvattingen hebben vooral een beroep op midden- of hoog niveau (respectievelijk 44,8% en 40,3%) en leven in meerderheid samen met een partner die een hoog beroepsniveau heeft (77,4%). Het verschil tussen het percentage vrouwen met een hoog beroepsniveau en het percentage vrouwen met een partner met een hoog beroepsniveau kan verklaard worden uit het feit dat veel vrouwen die zelf een beroep op het middenniveau hebben samenleven met een partner die een hoog beroepsniveau heeft.

Een soortgelijke samenhang blijkt er te bestaan tussen het inkomensniveau en de moederschapsopvattingen van de vrouw: Vrouwen met individualistische opvattingen hebben vaker een eigen inkomen dan vrouwen met traditionele opvattingen (respectievelijk 42,9% en 24,8%). Bovendien hebben vrouwen met individualistische opvattingen hogere inkomens; 9,4% verdient meer dan f1500,- per maand terwijl dat maar voor 2,4% van de vrouwen met traditionele opvattingen geldt.

De samenhang met de inkomens van de partners vertoont dezelfde tendens: onder de partners van vrouwen met individualistische opvattingen treffen we zowel de grootste groep niet-verdieners aan als de grootste groep veelverdieners. Van deze mannen heeft 4,1% geen inkomen of een inkomen van minder dan f200,- per maand, terwijl 48,6% van hen meer dan f3500,- per maand verdient. Mannen die samenleven met een vrouw met traditionele opvattingen behoren voor het merendeel tot de middelste inkomenscategorie; 80,9% van hen heeft een inkomen tot maximaal f2500,- per maand.

Ook het aantal uren dat de vrouw en haar partner buitenshuis werken vertoont samenhang met de aard van de moederschapsopvattingen. Allereerst zien we dat de meerderheid van deze moeders met jonge kinderen niet buitenshuis werkt maar dat dat geldt voor 84,2% van de vrouwen met traditionele opvattingen en voor 62,4% van de vrouwen met individualistische opvattingen. Ten tweede kunnen we constateren dat de laatste groep, wanneer zij buitenshuis werkt, hieraan ook meer tijd besteedt. Van de moeders met individualistische opvattingen werkt 13,3% meer dan 16 uur per week buitenshuis terwijl dat voor slechts 1,6% van de moeders met traditionele opvattingen geldt. Dit verklaart gedeeltelijk het inkomensverschil tussen beide groepen moeders.

Op deze tendens maakt de groep vrouwen met ambivalente opvattingen over het moederschap van het type B een uitzondering. Deze vrouwen werken minder vaak buitenshuis en hebben dan ook minder vaak een eigen inkomen dan de moeders met traditionele opvattingen. De partners van deze vrouwen hebben ook het minst vaak een baan buitenshuis, werken het minst vaak meer dan 40 uur per week en hebben het minst vaak een

inkomen van meer dan f3500,-. Daarentegen zijn het de partners van de vrouwen met ambivalente opvattingen van het type A die het meest frequent meer dan 40 uur per week werken en de hoogste inkomens hebben.

Tenslotte vertoont ook de mate van kerkelijkheid een significante samenhang met de aard van de moederschapsopvattingen: Vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap zijn vaker niet kerkelijk dan vrouwen met andere opvattingen. Vrouwen met traditionele opvattingen zijn vaker sterk kerkelijk dan vrouwen met andere opvattingen.

Samenvattend kunnen we stellen dat zowel voor het beroeps- en opleidingsniveau van vrouw en man als voor de mate van kerkelijkheid geldt dat de meest extreme posities op deze variabelen worden ingenomen door de moeders met de meeste duidelijke opvattingen over het moederschap (individualistische en traditionele). Voor het inkomensniveau en de mate waarin vrouw en man buitenshuis werken geldt dat niet in gelijke mate, vrouwen met ambivalente opvattingen over het moederschap nemen op sommige aspecten van deze variabelen de meest extreme posities in.

Toch kunnen we concluderen dat de moeders met de meest eenduidige individualistische en de moeders met de meest eenduidige traditionele opvattingen de duidelijkst van elkaar te onderscheiden groepen vormen. We zullen moeders met traditionele opvattingen het vaakst aantreffen in de lagere opleidings- en beroepsgroepen en datzelfde geldt voor hun partners, deze zullen vaker inkomens tot het middenniveau verdienen, de vrouwen werken over het algemeen niet of slechts weinig uren buitenshuis. Tenslotte blijken deze moeders over het algemeen meer kerkelijk zijn.

Overigens moeten we hier tegelijkertijd opmerken dat vanwege het relatief grote aantal hoger opgeleiden in onze steekproef de tendens in de richting van het geïndividualiseerd moederschap wellicht sterker naar voren komt dan in de gehele populatie. Het zijn immers vooral de hoger opgeleiden die individualistische opvattingen over moederschap onderschrijven.

Naar aanleiding van de bovenbeschreven samenhangen kunnen we verwachten dat de samenhang tussen het sociaal-economisch milieu van de onderzochte vrouwen en de aard van hun moederschapsopvattingen groot zal zijn. Aangezien het sociaal-economisch milieu van de onderzochten is vastgesteld op basis van de combinatie van opleidings- en beroepsniveau van de vrouw en haar partner (zie hoofdstuk 5) zal het sociaal-economisch milieu sterk samenhangen met de aard van de moederschapsopvattingen.

Uit tabel 6.3. blijkt inderdaad dat een meerderheid van de vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen tot een hoog sociaal-economisch milieu behoort, slechts een kleine minderheid van hen behoort tot een laag sociaal-economisch milieu. Bij vrouwen met

TABEL 6.3. Moederschapsopvattingen en Sociaal-Economisch Milieu

	Individualistisch + -	Ambivalent A ++	Ambivalent B --	Traditioneel - +	
SEM laag	7%	23.6%	55.5%	60%	$\chi^2 = 145.376$ $p < 0.00$
SEM midden	36.3%	38.6%	22.7%	25.2%	
SEM hoog	56.7%	37.8%	21.8%	14.8%	
N	171	127	109	135	N = 542

traditionele moederschapsopvattingen zien we het tegendeel; zij behoren in meerderheid tot een laag sociaal-economisch milieu, een minderheid van hen behoort tot een hoog sociaal-economisch milieu. Tevens zien we hier dat de vrouwen met de meest eenduidige moederschapsopvattingen de meest extreme posities op de variabele sociaal-economisch milieu innemen.

Om na te gaan in hoeverre milieverschillen verantwoordelijk zijn voor de gevonden samenhangen tussen de aard van de moederschapsopvattingen en de beide andere groepen sociale en demografische kenmerken, is een covariantie-analyse uitgevoerd met sociaal-economisch milieu als covariaat. Hiertoe is gebruik gemaakt van het SPSS-programma ANOVA.

TABEL 6.4. Moederschapsopvattingen, sociale en demografische kenmerken en sociaal-economisch milieu

	Sociaal-economisch milieu (covariaat)		Opvattingen (hoofdeffect, na correctie voor SEM)		
	F	P	F	P	N
inkomen vrouw	15.069	0.00	2.612	0.05	465
inkomen man	48.701	0.00	0.572	0.63	382
aantal uren werk buitenshuis vrouw	23.081	0.00	2.747	0.04	438
aantal uren werk buitenshuis man	15.462	0.00	2.563	0.05	445
mate van kerkelijkheid	1.277	0.26	3.964	0.01	475

Uit deze tabel blijkt dat het sociaal-economisch milieu een grote invloed heeft op de relatie tussen moederschapsopvattingen en respectievelijk het inkomensniveau van vrouw en man en het aantal uren dat beiden buitenshuis werken. We zien dat, wanneer we het sociaal-economisch milieu als covariaat bij de analyse betrekken, de samenhang tussen moederschapsopvattingen en het inkomensniveau van de man zelfs geheel verdwijnt.

De samenhang tussen de mate van kerkelijkheid van de onderzochte vrouwen en de aard van hun moederschapsopvattingen wordt niet beïnvloed door milieverschillen. Ongeacht het sociaal-economisch milieu waartoe de moeders behoren, zijn degenen onder hen met individualistische moederschapsopvattingen minder kerkelijk dan degenen met traditionele moederschapsopvattingen.

6.4. Moederschapsopvattingen en zelfstandige activiteiten van de moeder

Uit het voorafgaande komt naar voren dat een meerderheid van de moeders van mening is dat het moederschap zelfstandige activiteiten van de vrouw niet in de weg hoeft te staan. Men vindt over het algemeen dat een moeder haar eigen wensen en behoeften niet ondergeschikt hoeft te maken aan de veronderstelde wensen en behoeften van de kinderen. Elke vrouw heeft hierin een eigen beslissingsrecht. De zelfstandige activiteiten die we in dit hoofdstuk zullen bespreken zijn; arbeid buitenshuis, het volgen van een studie of opleiding en overige activiteiten buitenshuis⁴. Elk van deze activiteiten vloeit niet rechtstreeks voort uit het moederschap en kan eventueel concurrerend zijn met de taken die het moederschap met zich meebrengt.

De tendens die uit de opvattingen over het moederschap naar voren komt, lijkt aan te sluiten bij ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de onderwijsdeelname van vrouwen. Oudijk (1983) concludeert dat in 1980 voor het eerst in de moderne Nederlandse geschiedenis het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking de 30% overstijgt. In datzelfde jaar nemen voor het eerst meer vrouwen dan mannen deel aan verschillende vormen van volwassenen-educatie (met uitzondering van het schriftelijk onderwijs en het part-time onderwijs aan lerarenopleidingen en aan de universiteiten). Beide ontwikkelingen zijn toe te schrijven aan de verhoogde arbeids- en onderwijsparticipatie van gehuwde vrouwen en vormen een indicatie voor de behoefte aan andere levensinvullingen naast het moederschap.

Bij de onderzochte moeders blijkt (zie tabel 6.5.) dat er sprake is van een samenhang tussen de aard van de opvattingen over het moederschap en de mate waarin zij zelfstandige activiteiten ondernemen. Moeders met individualistische opvattingen werken vaker buitenshuis, volgen vaker een studie of opleiding en ondernemen vaker andere activiteiten buitenshuis dan moeders met traditionele opvattingen over het moederschap. Bovendien besteden moeders met individualistische opvattingen ook meer tijd aan elk van deze activiteiten dan moeders met traditionele opvattingen over het moederschap. De gevonden samenhangen zijn in alle gevallen significant. In tabel 6.5. vermelden wij alleen de gegevens van de individualistische en de traditionele groep. Voor de betreffende gegevens van beide groepen met ambivalente opvattingen verwijzen wij naar bijlage 6.1.

Overigens blijkt dat het karakter van "overige activiteiten buitenshuis" niet eenduidig als 'zelfstandige activiteiten' van de vrouw geïnterpreteerd kan worden. Hier komt namelijk naar voren dat van de moeders die dergelijke activiteiten ondernemen, ruim 70% (een gedeelte van) deze tijd besteedt aan activiteiten die in het verlengde van het moederschap liggen (Knijn & Verheijen, 1986). Deze moeders zijn hulp in een peuterspeelzaal, werken enige uren per week (onbetaald) als lees- of overblijfmoeder op de scholen van de kinderen

TABEL 6.5. Moederschapopvattingen en zelfstandige activiteiten van de vrouw

	Individualistisch	Traditioneel	
Werk buitenshuis: geen baan wel baan < 16 uur per week wel baan > 16 uur per week	62.4 % 24.2 % 13.3 % N=142	84.2 % 14.3 % 1.5 % N=125	$\chi^2 = 30.628; p < 0.00$
Studie/Opleiding: geen wel < 10 uur per week wel > 10 uur per week	76.0 % 10.0 % 14.0 % N=144	93.1 % 6.9 % 0 % N=122	$\chi^2 = 10.490; p < 0.01$
Overige activiteiten: geen wel < 6 uur per week wel > 6 uur per week	34.5 % 48.8 % 16.7 % N=143	61.3 % 34.7 % 4.0 % N=115	$\chi^2 = 23.111; p < 0.00$

of zijn actief in verenigingen waar hun kinderen lid van zijn. De vraag in hoeverre individualistische opvattingen over het moederschap aansluiten bij de in de professionele instellingen levende opvatting over de betrokkenheid van moeders bij de maatschappelijke opvoeding van de kinderen is interessant maar kan in het kader van deze studie niet worden geanalyseerd.

De invloed van het sociaal-economisch milieu

We kunnen, op grond van de samenhang die er blijkt te bestaan tussen de moederschapopvattingen van de onderzochte vrouwen en de activiteiten die ze los van het moederschap ondernemen, concluderen dat moederschapopvattingen een structurende invloed hebben op de zelfstandige activiteiten van de moeder.

Vanwege de samenhang die bestaat tussen moederschapopvattingen en het sociaal-economisch milieu, zijn we nagegaan of de relatie tussen opvattingen en zelfstandige activiteiten geheel of gedeeltelijk kan worden toegeschreven aan het sociaal-economisch milieu.

TABEL 6.6. Moederschapopvattingen, zelfstandige activiteiten en SEM

	Sociaal-economisch milieu (covariaat)		Opvattingen (hoofdeffect, na correctie voor SEM)		
	F	P	F	P	N
werk buitenshuis	23.081	0.00	2.747	0.04	438
studie/opleiding	34.583	0.00	4.234	0.01	481
overige activiteiten	65.424	0.00	2.744	0.04	467

Uit tabel 6.6. kunnen we afleiden dat er zowel sprake is van een significante samenhang tussen de zelfstandige activiteiten en het sociaal-economisch milieu als tussen de zelfstandige activiteiten en moederschapsopvattingen. Uit inspectie van de groepsgegevens blijkt dat ook na correctie voor de invloed van het sociaal-economisch milieu vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen vaker buitenshuis werken, vaker studeren en ook voor het overige meer activiteiten buitenshuis ondernemen.

Tevens kan worden vastgesteld dat moeders uit een hoger sociaal-economisch milieu meer activiteiten los van het moederschap ondernemen dan moeders uit een lager sociaal-economisch milieu.

6.5. Moederschapsopvattingen en de taakverdeling binnenshuis

In het voorafgaande blijkt dat de onderzochte moeders over het algemeen van mening zijn dat de taakverdeling met betrekking tot het huishoudelijk werk en de zorg voor de kinderen een kwestie is, waarover vrouw en man zelf moeten kunnen beslissen. Men vindt dat in principe ook vaders goed voor de kinderen en het huishouden kunnen zorgen en wijst strakke normen over een sexe-specifieke taakverdeling af.

Over de verantwoordelijkheid van de moeder voor de zorg voor het kind gedurende de eerste levensjaren blijkt meer ambivalentie te bestaan. Ondanks het feit dat men vindt dat een gelijke taakverdeling tussen vrouw en man mogelijk moet zijn, lijkt men aan de moeder meer verantwoordelijkheden toe te kennen wanneer een kind nog heel jong is.

Ook deze opvattingen sluiten aan bij maatschappelijke ontwikkelingen. Uit recente onderzoeken (Oakley, 1974; Oudijk, 1983; Havinga, 1983; Komter, 1985; Vollebergh, 1986) blijkt dat de deelname van mannen aan de huishoudelijke arbeid en de zorg voor kinderen de laatste jaren iets toeneemt, ook neemt het aantal ouders dat tracht het huishoudelijk werk symmetrisch te verdelen in geringe mate toe. Toch laten deze onderzoeken vooral zien dat er nog lang geen sprake is van een symmetrische taakverdeling tussen moeders en vaders. Bovendien blijkt dat wanneer vaders binnenshuis taken op zich nemen dit vooral de taken zijn die door zowel de vrouw als de man als de plezierigste taken worden ervaren. Voorbeelden daarvan zijn het spelen met en het verzorgen van de kinderen (Vollebergh, 1986).

Om na te gaan hoe de taken in verband met het huishouden en de verzorging van de kinderen bij onze respondenten zijn verdeeld is hen gevraagd aan te geven door wie een aantal van de meest voorkomende taken op dit gebied wordt verricht: alleen door de moeder, meer door de moeder, door moeder en vader evenveel, meer door de vader of alleen door de vader. Wij hebben niet gevraagd naar het precieze aantal uren dat hieraan door hen wordt besteed. In overeenstemming met het genoemde onderzoek blijken in de door ons onderzochte groep de moeders het grootste aandeel te hebben in het huishoudelijk werk en de uit de opvoeding voortvloeiende taken; tevens blijkt dat het aandeel van de

vaders in de opvoedingstaken groter is dan hun aandeel in het huishoudelijk werk (zie tabel 6.7.). Bovendien zien we dat het aandeel van de mannen in het huishoudelijk werk en de kinderverzorging groter is wanneer de vrouw individualistische opvattingen over het moederschap onderschrijft. Maar ongeacht de aard van de opvattingen over het moederschap zijn huishoudelijke werkzaamheden veel meer het exclusieve terrein van de vrouw dan de verzorging van de kinderen.

TABEL 6.7. Moederschapopvattingen en taakverdeling binnenshuis

	Individualistisch	Traditioneel
verdeling van huishoudelijk taken		
vrouw alleen	68.4 %	93.3 %
vrouw meer dan man	25.7 %	6.7 %
vrouw en man evenveel	5.8 %	.
	N=158	N=122 $\chi^2 = 28.21; p < 0.00$
verdeling van opvoedingstaken		
vrouw alleen	18.1 %	48.9 %
vrouw meer dan man	61.4 %	46.7 %
vrouw en man evenveel	20.5 %	4.4 %
	N=158	N=122 $\chi^2 = 33.568; p < 0.00$

De verdeling van de taken binnenshuis hoeft zich niet alleen te beperken tot de verdeling van taken tussen de moeder en de vader. Vanuit de moeder bekeken is er ook sprake van taakverdeling wanneer anderen gedeelten van deze taken verrichten. We zijn nagegaan in hoeverre dat het geval is, dat wil zeggen of de vrouwen beschikken over een betaalde huishoudelijke hulp en of de kinderen weleens door anderen worden opgevangen. Uit tabel 6.8. blijkt dat moeders met individualistische opvattingen over het moederschap vaker en meer huishoudelijke hulp hebben dan moeders met traditionele opvattingen. Ook worden kinderen van moeders met individualistische opvattingen vaker door anderen verzorgd dan kinderen van moeders met traditionele opvattingen.

TABEL 6.8. Moederschapopvattingen en betaalde huishoudelijke hulp

Huishoudelijke hulp	Individualistisch	Traditioneel
geen betaalde hulp	75.3 %	91.7 %
wel hulp < 8 uur per week	22.9 %	7.5 %
wel hulp > 8 uur per week	1.8 %	0.8 %
	N=140	N=124 $\chi^2 = 22.242; p < 0.0$

Wat betreft de opvang van de kinderen door anderen laat tabel 6.9 zien dat kinderen jonger dan vier jaar veel vaker door anderen worden verzorgd dan kinderen die vier jaar of ouder zijn. Dit zou verklaard kunnen worden uit het feit dat oudere kinderen voor een groot gedeelte van de dag op school zijn en moeders hen de overige uren niet graag aan anderen overlaten. Bovendien wordt de peuterspeelzaal wel als 'opvang door anderen' beschouwd en de school niet.

TABEL 6.9. Moederschapsopvattingen en opvangfrequentie

Opvangfrequentie	Individualistisch	Traditioneel
kinderen jonger dan 4 jaar		
niet / nauwelijks	31.7 %	75.6 %
regelmatig	68.3 %	24.4 %
	N=106	N=81 $\chi^2 = 43.262, p < 0.00$
kinderen van vier jaar of ouder		
niet / nauwelijks	60.0 %	94.2 %
regelmatig	40.0 %	5.8 %
	N=84	N=82 $\chi^2 = 43.262, p < 0.00$

Bij de interpretatie van deze tabel moeten we er wel rekening mee houden dat veel respondenten met 'opvang door anderen' ook de opvang door de vader van de kinderen bedoelen. Dit blijkt uit de antwoorden op de vraag die in de schriftelijke enquête is gesteld naar de aard van de opvang. Bijna driekwart van de moeders zegt dat het voornamelijk de vader, familieleden en vrienden zijn die voor de kinderen zorgen, een derde van de kinderen bezoekt de peuterspeelzaal en minder dan 10% van de kinderen wordt verzorgd door een betaalde oppas thuis, in een gastgezin of in een kinderdagverblijf.

Kinderen van moeders met traditionele opvattingen worden het meest opgevangen door personen uit de onmiddellijke omgeving van de moeder zoals de vader, familieleden of vrienden. Wat betreft de aard van de opvang blijkt ook een verschil tussen moeders met traditionele en moeders met individualistische opvattingen, dit geldt overigens alleen wanneer het om kinderen gaat die jonger zijn dan vier jaar. Zij bezoeken vergeleken met kinderen van moeders met individualistische opvattingen minder vaak een peuterspeelzaal, kinderdagverblijf of gastgezin en hebben minder vaak een betaalde oppas thuis. Voor de gegevens van beide ambivalente opvattingsgroepen verwijzen wij wederom naar bijlage 6.1.

De invloed van het sociaal-economisch milieu

Op grond van de bovenbeschreven samenhangen kunnen we concluderen dat de aard van

de opvattingen over het moederschap ook een structurerende invloed heeft op de taakverdeling binnenshuis. Vanwege de significante samenhang tussen de aard van de moederschapsopvattingen en het sociaal-economisch milieu waaruit de moeders afkomstig zijn, zijn we ook hier nagegaan of de relatie tussen opvattingen en taakverdeling binnenshuis moet worden toegeschreven aan de invloed van het sociaal-economisch milieu.

TABEL 6.10. Moederschapsopvattingen, taakverdeling en sociaal-economisch milieu

	Sociaal-economisch milieu (covariaat)		Opvattingen (hoofdeffect na correctie voor SEM)		
	F	P	F	P	N
taakverdeling huishouden	26 641	0 00	6 227	0 00	305
taakverdeling kinderen	25 829	0 00	8 314	0 00	454
betaalde hulp	56 036	0 00	0 151	0 93	474
opvang kinderen < 4	36 887	0 00	11 944	0 00	345
opvang kinderen > 4	53 982	0 00	7 191	0 00	296

Uit tabel 6 10. blijkt dat het sociaal-economisch milieu invloed heeft op de samenhang tussen de aard van de moederschapsopvattingen en de taakverdeling binnenshuis. Alleen het verband tussen de opvattingen en huishoudelijke hulp blijkt helemaal te verdwijnen na correctie voor de invloed van het sociaal-economisch milieu. Het al of niet beschikken over betaalde huishoudelijke hulp blijkt niet zozeer door moederschapsopvattingen als wel door het sociaal-economisch milieu te kunnen worden verklaard.

Voor het overge blijven ook hier de opvattingen over het moederschap hun structurerende invloed op de dagelijkse praktijken van het moederschap houden. Uit inspectie van de groepsgemiddelden blijkt dat na correctie voor de invloed van het sociaal-economisch milieu vrouwen met individualistische opvattingen hun dagelijks leven anders hebben georganiseerd dan vrouwen met traditionele opvattingen over het moederschap. Vrouwen met traditionele opvattingen hebben een groter aandeel in het huishouden en de verzorging van de kinderen dan vrouwen met individualistische opvattingen en hun kinderen worden minder frequent door anderen verzorgd.

Men zou zich kunnen voorstellen dat de mate waarin anderen zorg dragen voor de kinderen samenhangt met de mate waarin de moeders buitenshuis werken. Vrouwen met individualistische opvattingen werken vaker en meer uren buitenshuis en zouden om die reden ook meer opvang voor hun kinderen nodig hebben. Maar na correctie voor de invloed van het werken buitenshuis op de samenhang tussen moederschapsopvattingen en de opvang-frequentie blijft deze samenhang significant. Dit geldt zowel voor de kinderen die jonger zijn dan vier jaar als voor de kinderen van vier jaar of ouder.

Vaders uit een hoger sociaal economisch milieu leveren een grotere bijdrage aan de huishoudelijke taken en taken in verband met de verzorging en opvoeding van de kinderen dan vaders uit een lager sociaal-economisch milieu. Tevens worden kinderen van moeders uit een hoger sociaal-economisch milieu vaker door anderen opgevangen en verzorgd.

Op grond van tabel 6.10. kunnen we vaststellen dat ondanks de sterke invloed van het sociaal-economisch milieu opvattingen over het moederschap medebepalend zijn voor de verdeling van taken binnenshuis.

6.6. Opvattingen over het moederschap en tevredenheid met de dagelijkse praktijk van het moederschap

In deze paragraaf zullen we de relatie tussen de aard van de opvattingen over het moederschap en de tevredenheid met de dagelijkse praktijk van het moederschap behandelen. Zoals beschreven in hoofdstuk 5, gaan we er van uit dat de opvattingen over het moederschap niet alleen invloed hebben op de wijze waarop men het moederschap vorm geeft maar ook op de wijze waarop men het moederschap beleeft.

Als indicator voor de wijze waarop men de praktijk van het moederschap beleeft is gevraagd naar de tevredenheid ten aanzien van twee variabelen die betrekking hebben op de zelfstandige activiteiten van de vrouw buitenshuis en twee variabelen die betrekking hebben op de taakverdeling binnenshuis.

Uit tabel 6.11. blijkt dat de moederschapsoopvattingen inderdaad van invloed zijn op de mate van tevredenheid met de praktijk van het moederschap: moeders met individualistische opvattingen over het moederschap zijn vaker dan moeders met traditionele opvattingen ontevreden met hun dagelijkse praktijk. De eersten zijn met name ontevreden over de hoeveelheid vrije tijd waarover ze beschikken en over de tijd die ze aan activiteiten buitenshuis kunnen besteden. De grotere ontevredenheid van de moeders met individualistische opvattingen is des te opmerkelijker omdat zij degenen zijn die de meeste tijd aan activiteiten buitenshuis besteden en omdat hun partners naar verhouding meer tijd besteden aan huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen dan de partners van moeders met traditionele opvattingen.

TABEL 6.11. Opvattingen over het moederschap en tevredenheid met de dagelijkse praktijk

	Individualistisch	Traditioneel	
tevreden met activiteiten buitenshuis	60.7 %	87.7 %	$X^2 = 20.024; p < 0.00$
tevreden met vrije tijd	58.0 %	77.2 %	$X^2 = 16.165; p < 0.01$
tevreden met taakverdeling	66.2 %	87.0 %	$X^2 = 15.128; p < 0.00$
tevreden met opvang kinderen	78.3 %	95.3 %	$X^2 = 15.981; p < 0.00$

De invloed van het sociaal-economisch milieu

Ook wat de tevredenheid met de dagelijkse praktijk van het moederschap betreft zijn we nagegaan of de gevonden relatie tussen opvattingen over het moederschap en de tevredenheid na correctie voor de invloed van sociaal-economisch milieu blijft bestaan.

TABEL 6.12. Moederschapsoopvattingen, beleving en het sociaal-economisch milieu

	Sociaal-economisch milieu (covariaat)		Opvattingen (hoofdeffect na correctie voor SEM)		
	F	P	F	P	N
tevreden met activiteiten buitenshuis	38.165	0.00	2.578	0.05	327
tevreden met vrije tijd	39.982	0.00	1.201	0.31	467
tevreden met taakverdeling	19.525	0.00	1.558	0.20	438
tevreden met opvang kinderen	13.201	0.00	3.046	0.03	412

In tabel 6.12. zien we dat het sociaal-economisch milieu een significante samenhang vertoont met alle variabelen; na correctie voor de invloed van sociaal-economisch milieu blijft alleen een significante samenhang bestaan tussen de aard van de moederschapsoopvattingen en de tevredenheid met de tijd voor activiteiten buitenshuis en met de mate waarin de kinderen door anderen worden opgevangen. Wat dit betreft blijven vrouwen met individualistische opvattingen meer ontevreden dan vrouwen met traditionele opvattingen, al worden de verschillen tussen beide groepen kleiner, na correctie SEM.

Ten aanzien van tevredenheid met de taakverdeling binnenshuis en tevredenheid met de vrije tijd blijkt uit de inspectie van de groepsgemiddelden dat na correctie voor de invloed van sociaal-economisch milieu vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen het meest ontevreden zijn; de verschillen tussen individualistische en traditionele vrouwen zijn hier echter niet meer significant.

In het geval van de beide variabelen die ná correctie voor de invloed van het sociaal-economisch milieu een significante relatie met moederschapsoopvattingen blijven behouden gaat het om variabelen waarin een element zit van, althans ruimtelijk, afstand nemen van het kind: men is tevreden of ontevreden over de tijd die men zonder kinderen kan doorbrengen. Het is waarschijnlijk hierom dat het verband tussen moederschapsoopvattingen en deze variabelen voor een belangrijk deel niet door het sociaal-economisch milieu is te verklaren. Tenslotte kunnen we constateren dat het sociaal-economisch milieu in sterke mate samenhangt met de beleving van het moederschap. Moeders uit een hoger sociaal-economisch milieu blijken meer ontevreden te zijn met de praktijk van het moederschap dan moeders uit een lager sociaal-economisch milieu.

6.7. Conclusies

De moederschapsopvattingen van de onderzochte vrouwen zijn over het algemeen individualistisch van karakter. Het merendeel van deze moeders met jonge kinderen is van mening dat vrouwen zelf moeten kunnen beslissen of ze kinderen krijgen, hoe ze de taken die uit het moederschap voortvloeien verdelen en of ze buitenshuis zullen werken.

Van deze moeders wijst het merendeel de exclusieve relatie tussen moeder en kind af terwijl een minderheid van mening is dat de moeder vooral gedurende de eerste levensjaren van een kind prioriteit dient te geven aan de opvoedings- en verzorgingstaken.

Er is sprake van een overeenkomst tussen de opvattingen van de onderzochte moeders en het in de Nederlandse vrouwenbladen aangetroffen beeld van het moederschap in de jaren tachtig: het idee van het geïndividualiseerde moederschap is niet alleen een "papieren constructie", maar spreekt ook moeders die op dit moment jonge kinderen hebben aan. We kunnen dan ook concluderen dat de veronderstelling dat de vrouwenbladen een indicatie geven van datgene wat er leeft onder de Nederlandse moeders, de grootste lezersgroep, een terechtte was.

In de jaren tachtig blijken moeders met jonge kinderen grote waarde te hechten aan de zelfstandigheid van de vrouw. Ze vinden het niet vanzelfsprekend dat de vrouw het meest verantwoordelijk is voor de opvoeding en verzorging van de kinderen. Ze hechten belang aan een zekere keuzevrijheid met betrekking tot de taakverdeling binnenshuis en buitenshuis en achten tenslotte mannen goed in staat tot het leveren van een bijdrage aan de dagelijkse verzorging en opvoeding van de kinderen.

Vanwege het karakter van dit onderzoek, het is een momentopname, kunnen we niet vaststellen sinds wanneer moeders met jonge kinderen in Nederland de individualistische opvattingen over het moederschap onderschrijven. Indicaties daarvoor kunnen we echter wel ontleen aan onderzoek naar publieke opinies over het ouderschap. Zo blijkt bijvoorbeeld uit enquetecijfers van het NIPO dat de mening over het buitenshuis werken van moeders met jonge kinderen vooral rond 1970 is gewijzigd (Oudijk, 1983).

Nog in 1965 was ongeveer 80% van de geënqueterden van mening dat het bezwaarlijk is als moeders van schoolgaande kinderen buitenshuis werken, in 1970 is dit percentage gedaald tot 43% en in 1975 tot 38%. Ook uit buitenlands onderzoek blijkt dat de grote verschuivingen in de opvattingen over het moederschap zich aan het eind van de jaren zestig hebben voorgedaan. Met name het longitudinaal onderzoek van Thornton en anderen (1979a, 1979b, 1983) laat een systematische verschuiving zien in de richting van wat zij noemen 'egalitaire sexe-rol attitudes' in de periode van 1962 tot 1977. Zij concluderen dat vrouwen die in het begin van de jaren zestig hun eerste kinderen kregen in 1977 veel minder traditioneel over het moederschap denken dan zij in 1962 deden. Na 1977 vindt nog een geringe verschuiving in deze opvattingen plaats, eveneens in egalitaire richting. Door in

1980 ook de opvattingen van de rond 1962 geboren kinderen te onderzoeken konden de onderzoekers vaststellen dat de huidige generatie jongeren met meer egalitaire opvattingen over de sexe-verhoudingen de volwassenheid ingaat dan hun moeders dat in de jaren zestig deden. Een dergelijke verschuiving in opvattingen over het moederschap komt eveneens naar voren uit het onderzoek van Hare-Mustin en Broderick (1979) en van Herzog, Bachman en Johnston (1983). Ook uit deze onderzoeken blijkt dat het merendeel van de door hen onderzochte moeders er, om onze terminologie aan te houden, individualistische opvattingen op na houden.

Hoewel individualistische opvattingen dominant zijn, worden door de onderzochte moeders de opvattingen die de zelfstandigheid van de vrouw benadrukken, niet unaniem aanvaard. Bovendien blijken de opvattingen over het moederschap uit meerdere dimensies te bestaan. Uit de resultaten van het onderzoek tot nu toe blijkt dat moederschapsopvattingen geen homogeen geheel vormen maar meerduidig zijn. De multi-dimensionaliteit van de moederschapsopvattingen geeft een indicatie van de ambivalentie ten aanzien van het moederschap. Want hoewel de opvattingenstructuur van een aantal moeders eenduidig individualistisch of traditioneel is, zijn er ook moeders die ofwel de zelfstandigheid van de moeder én de exclusiviteit van de moeder-kind relatie onderschrijven ofwel beide dimensies afwijzen. Blijkbaar is de opvatting dat de vrouw als zelfstandig persoon met het moederschap kan omgaan niet per definitie strijdig met de opvatting dat de relatie tussen moeder en kind exclusief is. Het is mogelijk dat een aantal respondenten de zelfstandigheid van de moeder onderschrijft binnen bepaalde grenzen, namelijk na de eerste levensjaren van het kind. Ook deze conclusie is in overeenstemming met resultaten van elders verricht onderzoek. Thornton en anderen (1979a, 1983) en Herzog, Bachman en Johnston (1983) signaleren ogenschijnlijke inconsistenties in de opvattingen van hun respondenten met betrekking tot het moederschap. In deze onderzoeken gaat het om het onderscheid tussen de veronderstelde taken van de vrouw en die van de man. De onderzoeken laten zien dat men een verbreding van de 'vrouwenrol' voorstaat maar niet van de 'mannenrol'. Men is van mening dat moeders - ook als zij jonge kinderen hebben - buitenshuis moeten kunnen werken, zelfstandig moeten kunnen beslissen over hun vrije tijd en aan het openbare leven moeten kunnen deelnemen. Tegelijkertijd echter accepteert men de traditionele rol van de man waarbij de man de kostwinner is en slechts in geringe mate bijdraagt aan de dagelijkse verzorging van de kinderen. Terzijde kunnen we hierbij opmerken dat de effectuering van een dergelijk cluster van opvattingen wijst in de richting van een verdubbeling van de taak van de vrouw ten opzichte van die van de man. Een taakverdubbeling waarvan volgens sommigen al sprake is (Ehrenreich, 1983).

De verschillende opvattingen over het moederschap zijn niet in gelijke mate over alle bevolkingsgroepen verdeeld. Een belangrijke conclusie luidt dat individualistische opvattingen over het moederschap vooral onderschreven worden door vrouwen uit de hogere sociaal-economische milieus. Traditionele opvattingen over het moederschap daarentegen worden vooral onderschreven door vrouwen uit de lagere sociaal-economische milieus. Ook deze conclusie vinden we terug bij elders verricht onderzoek (Mason & Bumpass, 1970; Scanzoni, 1975; Thornton, Alwin & Camburn, 1983; Hare-Mustin & Broderick, 1983).

Hierin kunnen we een bevestiging zien van hetgeen in hoofdstuk 3 werd vermoed, namelijk dat er verschil bestaat in mate van modernisering. In ieder geval blijkt dat we in het verloop van het onderzoek rekening hebben te houden met cultuur-verschillen die samenhangen met sociaal-economische posities. Daarnaast is er ook sprake van verschil in religieuze achtergrond bij de verschillende opvattingsgroepen, kerkelijken zijn meer traditioneel ten aanzien van het moederschap dan niet-kerkelijken. Als we er van uitgaan dat kerkelijkheid kan worden opgevat als een maat voor traditionele godsdienstigheid, kunnen we vaststellen dat traditionele moederschapsoopvattingen en traditionele godsdienstigheid hand in hand gaan. Een traditionele oriëntatie ten aanzien van het moederschap gaat hoogstwaarschijnlijk samen met een traditionele oriëntatie op andere domeinen, waaronder het domein van de godsdienstigheid.

We kunnen vaststellen dat een aantal moederschapsprijktijken varieert al naar gelang de aard van de opvattingen over het moederschap van vrouwen met jonge kinderen. Vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen besteden meer tijd aan activiteiten buitenshuis, krijgen bij het huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen meer hulp van hun partner en maken meer gebruik van kinderopvangmogelijkheden dan vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen. Deze verschillen bestaan onafhankelijk van het sociaal-economisch milieu van de onderzochte vrouwen, al worden zij hierdoor wel aanzienlijk versterkt.

In hoofdstuk 1 is er al op gewezen dat wij er niet van uitgaan dat de relatie tussen opvattingen en praktijken strikt mono-causaal is, praktijken kunnen immers ook een invloed hebben op opvattingen. In dit onderzoek echter worden opvattingen over het moederschap gehanteerd als analytisch vertrekpunt.

Tenslotte kunnen we niet concluderen dat het feit dat vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap meer zelfstandige activiteiten ondernemen en de taken thuis meer gelijk verdeeld hebben, ook betekent dat deze vrouwen meer tevreden zijn met deze aspecten van het moederschap. Integendeel het zijn juist de vrouwen met traditionele

opvattingen over het moederschap, de vrouwen die de minste activiteiten buitenshuis ondernemen en de geringste taakverdeling hebben, die het meest tevreden zijn. Het is waarschijnlijk dat vrouwen uit de individualistische groep zich vaak niet met hun sexegenoten vergelijken maar met mannen, met hun eigen partner in het bijzonder. Dit zal sterker gelden naarmate vrouwen zich minder identificeren met de positie van huisvrouw en moeder.

Vergelijken we vrouwen en mannen dan zien we dat er tussen hen ook aanzienlijke verschillen bestaan wat betreft de verdeling van arbeid binnens- en buitenshuis. Bij de vrouwen met individualistische opvattingen zijn die verschillen weliswaar minder groot, maar voor een aantal vrouwen uit deze groep zal de kloof tussen hun moederschapsoopvattingen en de dagelijkse praktijk van het moederschap te groot zijn. Hiervan kan bijvoorbeeld sprake zijn wanneer een vrouw vindt dat vrouw en man evenveel zouden moeten doen in het huishouden terwijl het huishoudelijk werk bijna geheel op haar neerkomt, of wanneer zij vindt dat het goed is dat ook anderen voor haar kind zorgen, terwijl in de praktijk mogelijkheden hiervoor ontbreken.

Boulton (1983) onderzocht de verschillen in de beleving van het moederschap tussen vrouwen uit de middenklasse en vrouwen uit de lagere klasse, waarbij zij ook de taakverdeling met de echtgenoot betreft. Haar bevindingen ondersteunen de resultaten van ons onderzoek. De grotere bijdrage van mannen in de individualistische groep kan niet verhelen dat de basis-organisatie van het ouderschap onaangetaast blijft zolang de bijdrage van de partner, al of niet omvangrijk, beperkt blijft tot hulp. Ook individualistische vrouwen blijven de eindverantwoordelijkheid houden voor de kinderen hetgeen betekent dat zij de kinderen op de eerste plaats moeten stellen en haar eigen behoeften en belangen hieraan ondergeschikt moeten maken. Waar dit ingaat tegen haar eigen overtuigingen zal zij zich ontevreden blijven voelen, hoe goed haar partner haar ook tracht te helpen. Boulton verwoordt de situatie van middenklasse vrouwen aldus:

"So long as her husband's involvement in their children remained as help within the context of a woman's responsibility for them, it could have only a limited influence on her feelings of monopolization and loss of individuality. His help may give his wife some time away from their children but it did not give her sufficient opportunity to develop and pursue her own interests, something which would be essential if she were to maintain a sense of individuality and identity not based on childcare".

(Boulton, 1983, p. 151)

Het door ons aangebrachte onderscheid tussen vrouwen met individualistische en vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen zou dit nog sterker accentueren. De eventuele gevolgen daarvan voor het lichamelijk en psychisch welbevinden van moeders met jonge kinderen komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Noten

- 1 De hoogte van deze gemiddelden is omgekeerd evenredig aan de mate van instemming met de uitspraken. Dit vanwege codering 1 = helemaal mee eens, 5 = helemaal mee oneens.
- 2 Alleen de relatie tussen moederschapsoptvattingen en het aantal kinderen dat de vrouw heeft blijkt niet significant te zijn. Hieruit kunnen we echter geen conclusies trekken omdat we ten aanzien van de bij het onderzoek betrokken vrouwen nog niet kunnen zeggen dat hun gezin is voltooid.
- 3 Zie voor de bepaling van opleidings-, beroeps- en inkomensniveau hoofdstuk 5.
- 4 Dit impliceert dat we de variabele 'arbeid buitenshuis' als sociaal-demografische variabele behandelen (in 6.5) en als één van de variabelen van het cluster zelfstandige activiteiten. De aard van deze variabele rechtvaardigt de veronderstelling dat deze zowel een afhankelijke als een onafhankelijke positie ten aanzien van de moederschapsoptvattingen kan innemen.

7. MOEDERSCHAPSOPVATTINGEN EN WELBEVINDEN

7.1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk is het verband onderzocht tussen moederschapsopvattingen, sociale en demografische kenmerken en de praktijk van het moederschap.

Het blijkt dat een aantal aspecten van de praktijk van het moederschap sterk samenhangt met opvattingen die de onderzochte vrouwen hebben over het moederschap. Op basis van het tot nu toe verrichte onderzoek op dit terrein hebben we kunnen vaststellen dat deze aspecten afzonderlijk nauwelijks enige samenhang vertonen met het welbevinden van moeders met jonge kinderen (zie hoofdstuk 4).

Zoals uiteengezet in de hoofdstukken 1 en 4 vragen wij ons af of juist hier opvattingen over het moederschap een schakel vormen tussen praktijken en welbevinden. De *beleving* van de praktijk van het moederschap is tot nu toe niet systematisch onderzocht. Het is mogelijk dat opvattingen over het moederschap de beleving van de dagelijkse praktijken beïnvloeden en zo doorwerken op het welbevinden.

Om dit te kunnen vaststellen beantwoorden we achtereenvolgens de volgende vragen:

1. wat kunnen we zeggen over het welbevinden van de onderzochte moeders? Er wordt een beschrijving gegeven van de mate waarin deze vrouwen psychische en psychosomatische klachten hebben; tevens wordt ingegaan op de vraag of hierin verschillen bestaan die samenhangen met sociaal-economisch milieu of moederschapsopvattingen. Het welbevinden van de onderzoeksgroep wordt vergeleken met dat van andere groepen bij wie de Vragenlijst Organisatie Stress, VOS is afgenomen;
2. wat is de relatie tussen de verschillende aspecten van de praktijk van het moederschap en de beleving hiervan?
3. zijn er factoren aan te wijzen die meer dan andere het welbevinden van moeders met jonge kinderen beïnvloeden? Wat betreft de mogelijke determinanten maken we een onderscheid tussen sociale en demografische kenmerken, de praktijk van het moederschap en de beleving hiervan;
4. wat is de invloed van de moederschapsopvattingen van de onderzochte vrouwen op de

relatie tussen welbevinden en respectievelijk sociale en demografische kenmerken, de praktijk van het moederschap en de beleving hiervan.

7.2. Het welbevinden van de onderzochte moeders

In deze paragraaf zullen we ingaan op de mate waarin de door ons onderzochte vrouwen psychische en psychosomatische klachten hebben. We stellen ons hierbij de vraag of er wat dit betreft verschillen zijn tussen vrouwen uit de verschillende sociaal-economische milieus en tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapsoptvattingen. Tot slot vergelijken wij de scores van de onderzoeksgroep op de verschillende klachtenscalen met die van andere groepen die ook zijn onderzocht met behulp van de VOS.

7.2.1. Psychische en psycho-somatische klachten

In tabel 7.1. geven we een overzicht van de frequentie waarmee de afzonderlijke klachten voorkomen; de nummers vóór elke variabele verwijzen naar het itemnummer hiervan in de vragenlijst.

Uit deze tabel kan men aflezen dat er grote verschillen bestaan in de frequentie waarmee de afzonderlijke klachten voorkomen; dit geldt voor alle schalen. Van sommige klachten heeft meer dan 20% van de onderzochte moeders (heel) vaak last, andere klachten komen slechts bij 2% van hen voor. Als vrouwen vaak klachten hebben, hebben deze nogal eens betrekking op bezorgdheid over de eigen gezondheid of over het gedrag van de kinderen, op gevoelens van nervositeit, gespannen-zijn, irritatie of onzekerheid en tenslotte op het gevoel dat men er alleen voor staat. Als vrouwen psycho-somatische klachten hebben, zijn het nogal eens klachten over vermoeidheid, rugpijn en hoofdpijn.

Klachten die verhoudingsgewijs weinig voorkomen zijn: bezorgdheid over de eigen toekomst, zich verward voelen en hyperventilatie.

Uit het overzicht van de psycho-affectieve klachten blijkt dat de klachten die het meest frequent worden geuit gerangschikt kunnen worden onder de groep klachten die van Bastelaer en van Beers (1979) met de term irritatie aanduiden; klachten van depressieve aard komen veel minder vaak voor. Uit de beschrijving die in hoofdstuk 4 wordt gegeven van tot nu toe verricht onderzoek naar het welbevinden van moeders met jonge kinderen blijkt dat het meeste onderzoek betrekking heeft op symptomen van depressie, klachten van depressieve aard of klinische depressie. Het kan zijn dat in deze onderzoeken een te sterke nadruk heeft gelegen op het vóórkomen van depressie of symptomen hiervan, terwijl de mogelijkheid dat ook andere klachten kunnen voorkomen te weinig in ogenschouw is genomen. Het kan echter ook zijn dat als gevolg van de wijze van steekproeftrekking in dit onderzoek vrouwen met klachten van depressieve aard ondervertegenwoordigd zijn in de onderzochte

TABEL 7.1. Psychische en psycho-somatische klachten, percentuele verdeling per variabele over de antwoordcategorieën.

Schaal		(heel) vaak	soms	(bijna) nooit
Bezorgdheid	(6) Bezorgdheid m.b.t. eigen gezondheid	23.0%	47.0%	30.1%
	(10) Bezorgdheid m.b.t. gedrag kinderen	11.1%	31.1%	57.2%
	(5) Bezorgdheid m.b.t. combinatien taken	10.9%	32.8%	53.3%
	(14) Bezorgdheid m.b.t. de verwachtingen	10.3%	37.5%	53.3%
	(9) Bezorgdheid m.b.t. opgeslokt worden door gezin	10.1%	28.6%	61.3%
	(11) Bezorgdheid m.b.t. toekomst kinderen	9.5%	41.1%	56.3%
	(16) Bezorgdheid m.b.t. relatie man	8.5%	27.8%	63.7%
	(17) Bezorgdheid m.b.t. kwaliteit moederschap	7.4%	25.4%	67.2%
	(13) Bezorgdheid m.b.t. gezondheid van een gezinslid	6.3%	28.5%	65.1%
	(15) Bezorgdheid m.b.t. eigen toekomst	2.5%	10.9%	88.7%
psycho-effectieve klachten	(19) zenuwachtig	19.8%	48.4%	31.8%
	(21) gespannen	19.2%	50.9%	29.8%
	(33) getriesteerd	18.8%	52.3%	28.8%
	(30) onzeker	15.1%	36.8%	48.1%
	(27) onrustig	14.9%	49.3%	35.7%
	(23) opgejaagd	14.6%	39.1%	46.3%
	(28) futloos	10.1%	37.8%	52.0%
	(24) boos	8.8%	52.7%	38.5%
	(24) geblokkeerd	8.8%	23.9%	67.4%
	(31) machteloos	7.3%	31.5%	61.2%
	(22) eenzaam	7.1%	28.0%	64.8%
	(29) neerslachtig	7.0%	37.1%	56.9%
	(25) treurig	5.0%	43.4%	51.6%
	(32) leeg	4.1%	21.1%	74.8%
(26) verward	2.7%	22.0%	75.3%	
evaluatie eigen functio-neren	(44) Ik sta er alleen voor	14.2%	27.8%	58.0%
	(43) Ik schiet te kort	8.9%	32.8%	58.3%
	(40) Ik heb geen zin de dag te beginnen	7.5%	33.8%	58.7%
	(42) Ik kan niets meer aan	5.2%	24.2%	70.6%
	(41) Ik kan niets nuttigs doen	4.1%	23.9%	72.0%
psycho-somatische klachten	(57) vermoeidheid	21.8%	49.4%	28.8%
	(59) rugpijn	16.4%	34.0%	49.6%
	(53) migraine, hoofdpijn	14.3%	36.4%	49.3%
	(55) slaapproblemen	13.2%	25.5%	61.3%
	(52) duizeligheid	10.0%	36.4%	53.6%
	(50) maagklachten	8.0%	30.6%	61.4%
	(58) spierpijn	7.8%	10.6%	72.7%
	(46) trillende handen	7.0%	22.7%	70.4%
	(51) transpirerende handen	6.9%	20.7%	72.4%
	(61) hoge bloeddruk	6.7%	10.0%	83.2%
	(48) hartkloppingen	5.8%	22.0%	72.2%
	(56) pijn in borst/hartstreek	5.8%	21.6%	72.6%
	(47) kortademigheid	5.4%	14.7%	79.9%
	(54) gebrek aan eetlust	3.2%	20.2%	76.6%
	(60) hyperventilatie	2.2%	9.3%	88.5%

groep. Per brief is vrouwen gevraagd om op vrijwillige basis een schriftelijke vragenlijst in te vullen. Hierdoor kan een zekere selectie hebben plaatsgevonden: vrouwen die zich depressief voelen zullen minder geneigd zijn uit zichzelf zonder persoonlijke stimulans aan een onderzoek deel te nemen.

In tabel 7.2. worden de gemiddelden en standaarddeviaties van de afzonderlijke klachtenscalen weergegeven.

TABEL 7.2. De afzonderlijke schalen; gemiddelde en standaarddeviatie

	gemiddelde	standaarddeviatie
Bezorgheid	2.26	0.58
Psycho-affectieve klachten	2.43	0.62
Evaluatie v.h. eigen functioneren	2.20	0.68
Psychosomatische klachten	1.56	0.41

De volgende relaties tussen de psychische en psycho-somatische spanningsverschijnselen en de zogenaamde 'gedragsmatige strains' zoals ze in de VOS worden genoemd, zijn van belang.

Vrouwen die relatief veel klachten hebben, blijken vergeleken met vrouwen met weinig klachten, het meest te roken; bij hen zien we het hoogste alcohol-gebruik, zij gebruiken het vaakst kalmerende middelen en slaapmiddelen en bij hen komen het vaakst eet-problemen voor. Deze verschillen zijn in alle gevallen statistisch significant ($p < 0.00$).

Wat betreft de medische consumptie zien we dat vrouwen met veel klachten, vergeleken met vrouwen met weinig klachten, voor zichzelf vaker hun huisarts raadplegen en vaker medische, psychische of psycho-sociale hulp zoeken in de tweede lijn. Ook hier gaat het om statistisch significante verschillen.

Er bestaan geen verschillen in medische consumptie tussen vrouwen met veel en vrouwen met weinig klachten waar het gaat om gynaecologische vragen en problemen.

Op zichzelf zeggen cijfers over de frequentie van psychische en psycho-somatische klachten niet zoveel wanneer men een uitspraak wil doen over het welbevinden van moeders met jonge kinderen. Als indicatie voor het welbevinden is in dit onderzoek niet gewerkt met de afzonderlijke scores op de vier schalen, maar met één score, gebaseerd op een somming van de vier schaalgemiddelden. Dit is in hoofdstuk 5 uiteengezet.

Wat kan nu op basis van deze score worden gezegd over het welbevinden van moeders met jonge kinderen? Wat voor de meeste andere klachtenscalen geldt, is ook van toepassing op de VOS: deze vragenlijst biedt geen vaststaande criteria op grond waarvan men kan vaststellen of er sprake is van psychische problematiek. Evenmin kunnen uitspraken worden gedaan over de ernst hiervan.

Dit maakt, zoals we in hoofdstuk 4 hebben gezien, de onderlinge vergelijkbaarheid van onderzoeksresultaten, waarin op grond van klachtenlijsten uitspraken worden gedaan over het welbevinden, nogal problematisch.

Toch willen wij op grond van de klachtenscore een indicatie geven van de omvang van de psychische problematiek bij moeders.

Bij de afzonderlijke variabelen van drie van de vier schalen lopen de antwoordmogelijkheden uiteen van 1, nooit, via 3, soms, tot 5, zeer vaak. Bij de vierde schaal lopen de antwoordmogelijkheden op de afzonderlijk variabelen uiteen van 1 tot 4; de scores op deze schaal zijn vermenigvuldigd met 1.25. Gezien de constructie van de klachtenscore is 4.25 de laagst mogelijke score, hetgeen betekent dat de onderzochte psychische en psychosomatische klachten in het geheel niet voorkomen. De hoogst mogelijke score is 20, in dit geval komen alle onderzochte klachten zeer vaak voor.

De grens tussen wel en geen negatieve beleving van het welbevinden hebben wij gelegd tussen de antwoordcategorieën 2 en 3. Wij gaan ervan uit dat er sprake is van een negatieve beleving van het welbevinden indien gemiddeld sprake is van antwoordmogelijkheid 3, of hoger, indien een respondente steeds aangeeft 'soms' bepaalde klachten te hebben. In dit geval bedraagt de totale klachtenscore dus 10. Uiteraard kan een score van 10 ook betekenen dat een aantal klachten helemaal niet voorkomt, terwijl van andere klachten juist veelvuldig sprake is. Maar ook in dit geval kan deze score worden geïnterpreteerd in die zin dat er sprake is van een bedreiging van het welbevinden.

In tabel 7.3. geven wij een overzicht van de percentuele verdeling van de klachtenscore over de antwoordcategorieën.

TABEL 7.3. Percentuele verdeling over de antwoordcategorieën

categorie	score	%	
(1) nooit	4-6	6.5	
(2) bijna nooit	6-10	71.7	
(3) soms	10-14	20.3	festelijke laagste score. 4.25
(4) vaak	14-18	1.5	festelijke hoogste score 16.97
(5) heel vaak			mediaan. 8.54

Uit tabel 7.3 blijkt dat 21.8% van de onderzochte vrouwen een klachtenscore heeft van 10 of hoger. Bij deze groep kan dus sprake zijn van psychische problematiek van enige omvang. In hoofdstuk 4 hebben we laten zien dat in de literatuur de cijfers over de omvang van deze problematiek bij moeders met jonge kinderen sterk variëren: de percentages lopen uiteen van 12 % tot 52%. Met het door ons geraamde percentage bevinden wij ons dus in een tussenpositie.

7.2.2. Een vergelijking met andere VOS-gegevens

Met de VOS is reeds onderzoek gedaan bij verschillende onderzoeksgroepen; Reiche en van Dijkhuizen (1980) noemen middenkaderleden, militairen, arbeiders en verpleegkundigen. Dit stelt ons dus in staat om de gemiddelde score van moeders met jonge kinderen op de klachtenschaal te vergelijken met de gemiddelde scores van andere onderzoeksgroepen waarbij ook de VOS is gebruikt.

Wat betreft de schaal 'Evaluatie van het eigen functioneren' is geen vergelijking mogelijk, omdat deze speciaal voor dit onderzoek bij moeders is geconstrueerd.

De schaal 'bezorgdheid' is voor dit onderzoek dermate veranderd dat eventuele verschillen ook te wijten zouden kunnen zijn aan een verschil in conceptualisering van het meetinstrument. Een overzicht van de gemiddelde scores en de standaardafwijking zoals deze worden gevonden bij bovengenoemde onderzoeksgroepen wordt gegeven in bijlage 7.1

In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van de gemiddelde scores op de schalen 'bezorgdheid' en 'psycho-affectieve klachten' bij moeders met jonge kinderen en een aantal andere groepen bij wie de VOS is gebruikt. De onderzoeksgegevens zijn verzameld bij mensen afkomstig uit verschillende beroepscategorieën en met verschillende functieniveaus. Behalve bij de groep 'moeders' worden bij de andere onderzochte groepen angst, depressie en 'irritatie' steeds apart vermeld. Om redenen die eerder zijn uitgelegd worden deze drie schalen bij moeders met jonge kinderen samengevoegd tot één schaal, psycho-affectieve klachten.

TABEL 7.4. Gemiddelde klachtenscores van een aantal groepen bij wie de VOS is gebruikt

	moeders	chefs	midden kader	bazen	werkkuit voerders	technische dienst	militairen	werknemers	verpleegkundigen
bezorgdheid	2.26	2.06	2.02	1.88	1.78	1.93	1.74	1.85	2.31
psycho affectieve klachten	2.43								
angst		1.74	1.67	1.60	1.52	1.69	1.64	1.72	1.64
depressie		1.26	1.27	1.24	1.20	1.25	1.41	1.53	1.62
irritatie		1.98	1.93	1.94	1.80	1.92	1.91	1.76	2.08
psychosomatische klachten	1.56	1.22	1.29	1.29	1.32	1.22	1.31	1.53	1.30

Moeders met jonge kinderen blijken over het geheel genomen het vaakst psychische en psychosomatische klachten te hebben. Alleen bij verpleegkundigen is iets vaker sprake van 'bezorgdheid'.

In de verschillende onderzoeken is niet gedifferentieerd naar sexe. Het is dus niet mogelijk de scores van mannen en vrouwen in de verschillende beroepscategorieën te vergelijken met de scores van moeders met jonge kinderen. Ook is niet gedifferentieerd naar gezinsfase. Het is dus evenmin mogelijk om verschillen tussen vrouwen en mannen in de verschillende gezinsfasen met elkaar te vergelijken.

De onderzochte personen zullen veelal van het mannelijk geslacht zijn. Alleen van verpleegkundigen kan worden verwacht dat zij merendeels van het vrouwelijk geslacht zijn, maar deze groep zal voor het grootste deel bestaan uit (jongere) ongehuwden, gehuwden zonder kinderen of gehuwden met oudere kinderen, vrouwen met jonge kinderen zullen in deze groep ondervetwoordigd zijn.

Het lijkt er dus op dat vrouwen met jonge kinderen als groep meer klachten van psychische en psychosomatische aard hebben dan representanten van een breed scala aan beroepsgroepen van verschillend beroepsniveau. Het gaat hierbij vooral om de werkende mannelijke beroepsbevolking. Maar ook vergeleken met een vooral uit vrouwen bestaande beroepsgroep, verpleegkundigen, zijn moeders met jonge kinderen in een ongunstige positie wat hun welbevinden betreft. Op grond van de gegevens waarover wij beschikken hebben wij in hoofdstuk 4 het vermoeden uitgesproken dat er bij moeders met jonge kinderen sprake is van een psychische problematiek van relatief grote omvang. Het bovenstaande vormt een ondersteuning hiervan.

7.2.3. Welbevinden en sociaal-economisch milieu

Door middel van variantie-analyse (SPSS; ANOVA) hebben we onderzocht of milieuverschillen¹ ook verschillen in het welbevinden te zien geven.

Wanneer de klachtenscore in zijn totaliteit wordt bezien, blijkt dat er slechts kleine verschillen bestaan tussen de verschillende milieus. De vrouwen uit een laag milieu hebben de meeste klachten; hun gemiddelde score is 8.91. Tussen vrouwen afkomstig uit een hoog en midden milieu bestaan hoegenaamd geen verschillen; de gemiddelde scores zijn respectievelijk 8.56 en 8.59. De gevonden verschillen zijn niet statistisch significant ($p < .18$).

Ook in ander onderzoek naar het welbevinden van moeders met jonge kinderen is nagegaan of er milieuverschillen bestaan (zie hoofdstuk 4). De onderzoeksresultaten blijken wat dit betreft niet consistent te zijn. Zo vinden Moss en Plewis (1977) en Richman (1974) net als wij geen verband tussen welbevinden en sociaal-economisch milieu. In deze onderzoeken wordt als maat voor welbevinden gebruik gemaakt van een vragenlijst over symptomen van psychische stoornissen. Brown en Harris (1978) daarentegen vinden dat klinische depressie veel vaker voorkomt bij moeders met jonge kinderen uit de lagere klasse dan bij moeders met jonge kinderen uit de middenklasse; namelijk 42% uit de lagere klasse versus 5% uit de midden klasse. Brown en Harris gebruikten geen symptoomvragenlijsten maar stelden op grond van klinisch diagnostische criteria vast of er sprake was van depressie of niet. Of men milieuverschillen in welbevinden aantreft of niet kan dus afhankelijk zijn van het meetinstrument dat in het onderzoek wordt gebruikt.

We hebben ook onderzocht of er milieuverschillen bestaan als we de klachtenschalen afzonderlijk bezien; hierbij is Multivariate Variantieanalyse toegepast (SPSS; MANOVA, zie tabel 7.5).

Tabel 7.5. laat zien dat er wel milieuverschillen bestaan wat betreft de aard van de klachten. Vrouwen uit een lager sociaal-economisch milieu hebben meer psychosomatische klachten dan vrouwen uit de hogere milieus.

TABEL 7.5. SEM en de afzonderlijke klachtenscalen

Schaal	SEM			p
	Laag	Midden	Hoog	
Bezorgdheid	2.22	2.29	2.28	.52
Psycho-affectieve klachten	2.44	2.40	2.44	.82
Evaluatie v.h. eigen functioneren	2.20	2.16	2.22	.70
Psychosomatische klachten	2.05	1.72	1.65	.00

7.2.4. Welbevinden en moederschapopvattingen

Vrouwen met traditionele moederschapopvattingen blijken iets meer klachten te hebben dan vrouwen met individualistische moederschapopvattingen. Het verschil tussen de klachtenscore van beide groepen is niet significant. Er is wel sprake van een significant verschil tussen beide groepen wanneer we naar de scores op de afzonderlijke klachtenscalen kijken. Psycho-somatische klachten komen significant vaker voor bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen ($p < 0.00$).

Vrouwen met individualistische moederschapopvattingen hebben meer psycho-affectieve klachten, maar in dit geval gaat het niet om een significant verschil. Wat betreft de klachtenscalen 'bezorgdheid' en 'evaluatie van het eigen functioneren' bestaat hoegenaamd geen verschil tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapopvattingen.

TABEL 7.6. Moederschapopvattingen en de afzonderlijke klachtenscalen

Schaal	Opvattingen		
	Traditioneel	Individualistisch	p
Bezorgdheid	2.25	2.26	0.93
Psycho-affectieve klachten	2.37	2.47	0.18
Evaluatie v.h. eigen functioneren	2.19	2.19	0.96
Psychosomatische klachten	2.43	2.14	0.00

Het sociaal-economisch milieu blijkt van grote invloed te zijn op de relatie tussen moederschapopvattingen en de aard van de klachten: na correctie voor de invloed hiervan is van een significante relatie niet langer sprake. Dit is niet verwonderlijk gezien het verband tussen sociaal-economisch milieu, psychosomatische klachten en moederschapopvattingen.

Eerder zagen we dat psychosomatische klachten vaker voorkomen bij vrouwen uit de lagere sociale klasse, terwijl traditionele moederschapopvattingen eveneens vaker voorkomen bij deze groep.

Uit het overzicht van het verrichte onderzoek dat wij in hoofdstuk 4 geven komt naar voren

dat wij geen gegevens hebben aangetroffen over het verband tussen moederschapsopvattingen en het welbevinden van moeders met jonge kinderen.

Op het gebied van sexe-rol-opvattingen in algemene zin en welbevinden van vrouwen is wel enig onderzoek verricht. Een overzicht hiervan wordt gegeven door Methorst (1985). Dit is voor ons interessant omdat wij aannemen dat er een grote mate van overeenstemming zal bestaan tussen de sexe-rol-opvattingen van iemand en haar moederschapsopvattingen: traditionele sexe-rol-opvattingen zullen ook traditionele moederschapsopvattingen inhouden. Volgens Methorst zijn de onderzoeksresultaten op dit terrein beperkt en inconsistent. Soms wordt wel een significant verband aangetoond tussen sexe-rol-opvattingen en welbevinden, soms is hiervan geen sprake. Over verschillen tussen traditioneel en modern ingestelde vrouwen wat betreft de aard van de psychische problematiek vermeldt zij een onderzoek van Meus (1981). Uit dit onderzoek blijkt dat traditioneel georiënteerde vrouwen meer psycho-somatische klachten rapporteren, terwijl huisvrouwen die zich afzetten tegen de traditionele rol van de vrouw meer psychische klachten vertonen. Dit is in overeenstemming met het beeld dat uit het door ons verrichte onderzoek naar voren komt. Gezien de samenhang die in het door ons verrichte onderzoek bestaat tussen moederschapsopvattingen en sociaal-economisch milieu vragen wij ons af of ook het verband tussen sexe-rol-opvattingen en de aard van de psychische problematiek niet tenminste gedeeltelijk moet worden toegeschreven aan het sociaal-economisch milieu.

7.3. De samenhang tussen de praktijk van het moederschap en de beleving hiervan.

In het hiernavolgende gaan we kort in op de samenhang tussen een aantal aspecten van de praktijk van het moederschap en de beleving hiervan. Het betreft die aspecten waarvan eerder de samenhang met opvattingen over het moederschap is aangetoond (hoofdstuk 6). Bij de betreffende aspecten is steeds een tweedeling gemaakt in vrouwen die aangeven tevreden te zijn en vrouwen die aangeven ontevreden te zijn. Vervolgens is door middel van variantie-analyse (SPSS-ANOVA) het verband met de praktijk onderzocht.

In tabel 7.7. wordt een overzicht gegeven van de samenhangen respectievelijk bij de gehele groep en bij vrouwen met traditionele en individualistische moederschapsopvattingen afzonderlijk.

In tabel 7.7. zien we dat het verband tussen de feitelijke praktijk en de beleving hiervan niet bij alle onderzochte aspecten hetzelfde is.

TABEL 7.7. Het verband tussen de praktijk van het moederschap en de beleving hiervan.

variabele	hele groep			traditioneel			individualistisch		
	F	p	n	F	p	n	F	p	n
- taakverdeling huishouden	6.517	0.01	487	0.010	0.92	115	10.251	0.00	160
- taakverdeling kinderen	10.168	0.00	487	0.049	0.83	115	9.989	0.00	160
- opvangfrequentie kinderen < 4	8.438	0.00	250	0.001	0.97	48	2.823	0.10	95
- opvangfrequentie kinderen > 4	0.069	0.79	321	1.995	0.16	80	0.159	0.69	105
- aantal uren dat vrouw buitenshuis werkt	1.557	0.21	364	0.307	0.58	64	1.943	0.17	144
- aantal uren besteed aan studie/opleiding	0.922	0.34	365	3.202	0.08	62	1.369	0.24	144
- aantal uren besteed aan overige activiteiten	0.094	0.83	352	0.041	0.84	58	0.742	0.39	143

Ten eerste kan in de groep als geheel wat betreft sommige aspecten wel een significant verband worden vastgesteld tussen feitelijke praktijk en beleving hiervan, terwijl dit bij een aantal andere aspecten niet het geval is. Wat betreft de taakverdeling in het huishouden, de taakverdeling in verband met de verzorging en opvoeding van de kinderen en de opvangfrequentie van kinderen jonger dan vier jaar blijkt dat vrouwen die over deze aspecten tevreden zijn meer hulp van hun partner hebben bij het huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen en dat hun kinderen ook meer door anderen worden opgevangen.

Voor het overige blijken geen grote verschillen tussen tevreden en ontevreden vrouwen: vrouwen die tevreden zijn hebben niet meer opvang voor hun kinderen, ouder dan vier jaar, zij werken niet meer buitenshuis, zij besteden niet meer tijd aan studie/opleiding of overige activiteiten dan vrouwen die over deze aspecten ontevreden zijn.

Ten tweede kan bij vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap wat vaker een significant verband worden vastgesteld tussen feitelijke praktijk en beleving hiervan dan bij vrouwen met traditionele opvattingen over het moederschap.

Nog sterker dan in de groep als geheel zien we dat in de individualistische groep vrouwen die tevreden zijn over de taakverdeling, meer hulp hebben van hun partner bij huishoudelijke werkzaamheden en verzorging van de kinderen. Het verband tussen opvangfrequentie van kinderen jonger dan vier jaar en beleving is echter wat zwakker dan dit verband in de groep als geheel.

In de traditionele groep is in één geval sprake van een (zwak) significant verschil: tevreden vrouwen besteden wat minder tijd aan studie/opleiding dan ontevreden vrouwen.

Er is dus vrijwel alleen sprake van een verband tussen beleving en feitelijke praktijk waar het gaat om de mate waarin de vrouw het werk binnenshuis met anderen deelt; dit geldt overigens niet voor vrouwen met traditionele opvattingen over het moederschap.

De mate waarin onderzochte vrouwen activiteiten buitenshuis hebben is over het geheel genomen niet van invloed op hun beleving hiervan. Alleen bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen is dit wel het geval waar het de relatie betreft tussen de tijd die wordt besteed aan studie/opleiding en de tevredenheid hiermee. Het ontbreken van een relatie tussen beleving en taakverdeling in de traditionele groep en tussen beleving en activiteiten buitenshuis kan samenhangen met de over het geheel genomen geringe variantie in de betreffende praktijkvariabelen.

In hoofdstuk 8 zullen we de relatie tussen beleving en feitelijke praktijk inhoudelijk uitwerken.

7.4. Determinanten van het welbevinden

Om na te gaan welke factoren van invloed zijn op het welbevinden van de onderzochte moeders is een aantal analyses verricht. Hierin zijn de volgende stappen te onderscheiden:

- ten eerste hebben wij variantie-analyse verricht met behulp van het SPSS-programma ANOVA. Per variabele is onderzocht of er een significante samenhang bestaat met de klachtenscore. Waar dit het geval is, is door middel van een covariantie analyse nagegaan of het sociaal-economisch milieu invloed heeft op deze samenhangen. Niet alleen bij de hele onderzoeksgroep, maar ook bij de traditionele en de individualistische groep afzonderlijk is per variabele de samenhang met de klachtenscore onderzocht, waarbij tevens is getoetst op significante interactie-effecten. Voor een overzicht van de resultaten van deze variantie analyses verwijzen wij naar de bijlagen 7.2. t/m 7.4.;
- ten tweede hebben wij regressie-analyses uitgevoerd met behulp van het SPSS-programma REGRESSION om inzicht te krijgen in het gezamenlijk effect van de significante variabelen op de klachtenscore. Ook de regressie-analyses zijn uitgevoerd zowel bij de hele onderzoeksgroep als bij de traditionele en de individualistische groep afzonderlijk. Voor elke groep zijn drie regressie-analyses verricht met respectievelijk de sociale en demografische kenmerken, de praktijkvariabelen en de belevingsvariabelen als predictoren. Voor een overzicht van de uitgevoerde analyses verwijzen wij naar de bijlagen 7.5. t/m 7.7.

Over deze analyses is elders uitvoerig gerapporteerd (Knijn & Verheijen, 1986). Wij zullen dit hier niet herhalen maar volstaan met een samenvatting van de belangrijkste resultaten. In dit hoofdstuk willen wij, in tegenstelling tot deze eerdere rapportage, juist ingaan op de invloed van moederschapopvattingen. Het identificeren van die variabelen die het welbevinden significant beïnvloeden, is hiervoor een eerste stap.

Zoals gezegd hebben wij de analyses verricht bij de hele onderzoeksgroep en daarnaast bij een selectie uit deze groep, vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische

moederschapsopvattingen. Dit betekent dat aan vrouwen wier opvattingen over het moederschap niet als eenduidig traditioneel of individualistisch kunnen worden aangemerkt, geen aparte aandacht wordt besteed.

7.4.1. Sociale en demografische kenmerken

In tabel 7.8. geven we een overzicht van de sociale en demografische kenmerken die een significante samenhang vertonen met het welbevinden. We laten dit zien voor de hele groep en voor de traditionele en de individualistische groep afzonderlijk. Op deze manier worden zowel de verschillen als de overeenkomsten in beeld gebracht.

TABEL 7.8. Sociale en demografische kenmerken en welbevinden²

variabele	hele groep	traditionele groep	individualistische groep	interactie
1. woonachtig in wijk met laag opleidingsniveau	s (-)	n.s. (-)	n.s. (-)	n.s.
2. meer dan twee kinderen < 4 jaar	s (-)	n.s. (-)	n.v.l.*	n.s.
3. werkloosheid v.d. man	s (-)	s (-)	n.s. (-)	n.s.
4. sterk kerkelijk	s (+)	s (+)	s (+)	n.s.
5. laag opleidingsniveau v.d. man	n.s. (-)	s (-)	n.s. (+)	n.s.
6. laag beroepsniveau v.d. man	n.s. (-)	s (-)	n.s. (+)	s.
7. vier of meer kinderen	n.s. (-)	s (-)	s (+)	s.

* n.v.l.: er zijn geen vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen die meer dan twee kinderen hebben jonger dan vier jaar.

Van in totaal 12 sociale en demografische kenmerken is het verband met welbevinden onderzocht. In tabel 7.8. laten we de 7 kenmerken zien, waarvan een significante relatie met het welbevinden kan worden aangetoond bij tenminste één van de groepen.

Bij de vier eerste variabelen, wijk, meer dan twee kinderen jonger dan vier jaar, werkloosheid van de man en mate van kerkelijkheid zien we steeds dezelfde tendens zowel bij de hele groep, als bij de traditionele en de individualistische groep afzonderlijk. Deze variabelen hebben in de hele groep wel een significant effect op het welbevinden, maar alleen bij de mate van kerkelijkheid is dit ook het geval in de traditionele en individualistische groep afzonderlijk. Waarschijnlijk ontbreekt bij de drie andere variabelen een statistisch significant effect omdat in de afzonderlijke opvattingsgroepen het aantal onderzochten is gereduceerd tot één vierde van de totale onderzoeksgroep.

Wij kunnen dus vaststellen dat, over het geheel genomen, vrouwen met relatief veel klachten een grotere kans hebben dat zij een of meer van de volgende kenmerken vertonen:

- zij wonen in een wijk waar merendeels mensen met een relatief laag opleidingsniveau wonen;
- zij hebben meer dan twee kinderen in de leeftijd van nul tot vier jaar;

- zij hebben een partner die werkloos is;
- zij zijn niet kerkelijk.

De vijfde variabele in de tabel, het opleidingsniveau van de man, heeft geen aantoonbaar significant effect op het welbevinden van de groep in zijn geheel, ook niet op dat van de individualistische groep. Wel zien we steeds dezelfde tendens: vrouwen die een partner hebben met een laag opleidingsniveau hebben de meeste klachten. Maar alleen bij vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen is sprake van een statistisch significant effect. Wat betreft de twee laatste variabelen, het beroepsniveau van de man en het aantal kinderen, is in tegenstelling tot de andere variabelen, geen sprake van een tendens die zowel bij de gehele groep als bij de opvattingsgroepen afzonderlijk, in dezelfde richting wijst.

Wanneer het gaat om het beroepsniveau van de man, kunnen we vaststellen dat alleen in de traditionele groep de vrouwen met een partner met een laag beroepsniveau significant meer klachten hebben dan andere vrouwen. In de groep als geheel zien we ook deze tendens, maar hier is geen sprake van een aantoonbaar statistisch significant effect. Bij vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen zien we het omgekeerde: diegenen die een partner hebben met een laag opleidingsniveau hebben juist minder klachten dan de overige vrouwen, maar dit verschil is niet statistisch significant. Er kan ook een significant interactie effect worden vastgesteld: vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen blijken meer klachten te hebben wanneer het beroepsniveau van de man laag is, terwijl vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen vooral meer klachten hebben wanneer het beroepsniveau van hun partner hoog is.

Nagenoeg hetzelfde zien we als het gaat om het aantal kinderen. Vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen die vier of meer kinderen hebben, hebben significant meer klachten dan de vrouwen in deze groep met minder kinderen. In de groep als geheel zien we ook deze tendens, maar hier is geen sprake van een statistisch significant effect. In de individualistische groep daarentegen hebben vrouwen met vier of meer kinderen juist minder klachten dan vrouwen die minder kinderen hebben; dit verschil is statistisch significant. Evenals bij de vorige variabele is hier sprake van een significant interactie-effect: als men vier of meer kinderen heeft, hebben vrouwen met traditionele opvattingen veel klachten, terwijl vrouwen met individualistische opvattingen dan juist relatief weinig klachten hebben.

In de laatste twee gevallen zijn moederschapsoopvattingen dan ook niet alleen bepalend voor de sterkte van het verband, maar ook voor de richting ervan.

In de groep als geheel hebben vier sociale en demografische kenmerken een significant effect op het welbevinden. De multiële correlatie, MR, van deze variabelen met het welbe-

vinden is .12 ($p = 0.09$). In de traditionele groep hebben vijf kenmerken een significant effect op het welbevinden; de MR hiervan met het welbevinden is .31 ($p = .04$).

In de individualistische groep hebben slechts twee kenmerken een significant effect op het welbevinden; de MR hiervan met het welbevinden is .17 ($p = .07$).

We kunnen dus constateren dat de invloed van sociale en demografische kenmerken duidelijker aantoonbaar is als we differentiëren naar de opvattingen over het moederschap: het effect van deze variabelen is immers groter in de traditionele en individualistische groep afzonderlijk dan in de groep als geheel. Gezien de sterkte van de MR hebben deze bij vrouwen met traditionele moederschapsovattingen de duidelijkst aantoonbare invloed.

7.4.2. *Praktijk-variabelen*

In tabel 7.9. geven we een overzicht van de praktijkvariabelen die een significante samenhang vertonen met het welbevinden; we gaan hierbij op dezelfde manier te werk als bij tabel 7.8.

TABEL 7.9. Praktijkvariabelen en welbevinden

variabele	hele groep	traditionele groep	individualistische groep	interactie
1. raadplegen v. arts i.v.m. lichamelijke klachten v.d. kinderen	s (-)	s (-)	s (-)	n.s.
2. gebruik maken van geïnstitutionaliseerde vormen v. kinderopvang	s (-)	s (-)	s (-)	n.s.
3. geringe beschikbaarheid van oppas	s (-)	s (-)	s (-)	n.s.
4. wens om buitenshuis te werken*	s (-)	s (-)	s (-)	n.s.
5. negatieve/neutrale houding v.d. man t.o.v. arbeid v.d. vrouw**	s (-)	n.s. (-)	s (-)	n.s.
6. negatieve/neutrale houding v.d. man t.o.v. studie v.d. vrouw**	s (-)	n.s. (-)	n.s. (-)	n.s.
7. geringe bijdrage van de man aan verzorging v.d. kinderen	n.s. (-)	n.s. (+)	s (-)	s.

* alleen van toepassing op niet-buitenshuis werkende vrouwen

** alleen van toepassing op vrouwen die respectievelijk buitenshuis werken of studeren.

Van in totaal zestien praktijk-variabelen is de relatie met het welbevinden onderzocht; hiervan hebben er zoals tabel 7.9. laat zien, zeven een significant effect bij tenminste één van de groepen die wij onderscheiden.

De eerste zes variabelen hebben in de groep als geheel een significant effect op het welbevinden. De eerste drie variabelen, raadplegen van een arts in verband met lichamelijke klachten van de kinderen, gebruik maken van geïnstitutionaliseerde vormen van kinderopvang en de geringe beschikbaarheid van oppas hebben ook in de traditionele en in de individualistische groep afzonderlijk een negatieve invloed op het welbevinden, die statistisch significant is. De vierde variabele, de wens om buitenshuis te werken, laat in beide groepen

afzonderlijk dezelfde tendens zien: een negatieve invloed op het welbevinden. Alleen bij de individualistische groep gaat het om een statistisch significant effect.

Bij de vijfde en zesde variabele, negatieve houding van de man ten opzichte van respectievelijk werk en studie van de vrouw, zien we in beide afzonderlijke groepen een negatief effect op het welbevinden. Maar het gaat hierbij in geen van beide groepen om een statistisch significant effect.

Tabel 7.9. laat zien dat over het geheel genomen vrouwen met relatief veel klachten een grotere kans hebben één of meer van de volgende kenmerken te vertonen:

- zij hebben een arts of hulpverlener geraadpleegd in verband met gezondheidsklachten van hun kinderen;
- zij maken voor hun kinderen die jonger zijn dan vier jaar gebruik van geïnstitutionaliseerde vormen van kinderopvang. Hieronder verstaan wij zowel kinderdagverblijf als peuterspeelzaal;
- zij vinden het moeilijk om een oppas te vinden;
- zij zouden graag buitenshuis willen werken; als we in deze groep een onderscheid maken tussen vrouwen die heel duidelijk 'ja' zeggen en vrouwen die enerzijds wel willen werken maar anderzijds ook weer niet, dan blijkt dat de ambivalente vrouwen de meeste klachten hebben;
- zij hebben een man die negatief of neutraal staat ten opzichte van het feit dat zij buitenshuis werken;
- zij hebben een man die negatief of neutraal staat ten opzichte van het feit dat zij een studie of opleiding volgen.

In de groep praktijkvariabelen is in één geval de aard van het verband duidelijk verschillend in de traditionele en de individualistische groep: de taakverdeling in verband met de verzorging van de kinderen. Bij vrouwen met individualistische moederschapopvattingen hebben degenen met een partner die slechts een geringe bijdrage levert aan de verzorging van de kinderen significant meer klachten dan andere vrouwen in deze groep. Dezelfde tendens zien we bij de groep als geheel, maar een significant effect kan niet worden aangetoond. Bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen zien we het tegenovergestelde: diegenen bij wie de man slechts weinig bijdraagt aan de verzorging van de kinderen hebben juist de minste klachten; het gaat hier echter niet om een significant verschil. Wel is er sprake van een significant interactie effect: als de partner weinig bijdraagt aan de verzorging van de kinderen, hebben vrouwen met individualistische opvattingen veel klachten, terwijl vrouwen met traditionele opvattingen juist veel klachten hebben als hun partner een relatief groot aandeel heeft in de verzorging en opvoeding van de kinderen.

In de groep als geheel hebben zes praktijkvariabelen invloed op het welbevinden. De MR

van deze variabelen met het welbevinden is .33 ($p=0.00$).

In de traditionele groep hebben drie variabelen uit deze groep invloed op het welbevinden. De MR hiervan met het welbevinden is .24 ($p=0.06$). In de individualistische groep tenslotte hebben vijf variabelen invloed op het welbevinden. De MR van deze variabelen met het welbevinden is .28 ($p=.02$).

Op grond van het bovenstaande kunnen we vaststellen dat de invloed van de praktijkvariabelen op het welbevinden het duidelijkst aantoonbaar is in de groep als geheel. Als we differentiëren naar moederschapsopvattingen is het effect van deze variabelen wat minder sterk.

7.4.3. Belevingsvariabelen

In tabel 7.10. geven we een overzicht van de belevingsvariabelen die een significante samenhang vertonen met het welbevinden; we gaan hierbij op dezelfde manier te werk als in beide voorgaande tabellen, 7.8. en 7.9.

TABEL 7.10. Belevingsvariabelen en welbevinden

variabele	hele groep	traditionele groep	individualistische groep	interactie
1. ontevreden met buurt	s (-)	s (-)	s (-)	n.s.
2. ontevreden met contacten	s (-)	s (-)	s (-)	n.s.
3. ontevreden met taakverdeling	s (-)	s (-)	s (-)	n.s.
4. ontevreden met huis	s (-)	s (-)	n.s. (-)	n.s.
5. ontevreden met opvangfrequentie van kinderen < 4 jaar	s (-)	n.s. (-)	s (-)	n.s.
6. ontevreden met opvangfrequentie van kinderen > 4 jaar	s (-)	n.s. (-)	s (-)	n.s.
7. ontevreden met tijd voor activiteiten buitenshuis	s (-)	n.s. (-)	s (-)	n.s.
8. ontevreden met vrije tijd	s (-)	n.s. (-)	s (-)	n.s.

Van in totaal negen belevingsvariabelen is het verband met het welbevinden onderzocht. Hiervan hebben er acht een significante invloed op het welbevinden.

In tabel 7.10. kunnen we zien dat er een tendens bestaat die steeds in dezelfde richting wijst: vrouwen die over een van de onderzochte aspecten ontevreden zijn, hebben meer klachten, of het nu om de groep als geheel, om vrouwen met traditionele of om vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen gaat.

We kunnen ook vaststellen dat er in een aantal gevallen verschillen tussen beide opvattingsgroepen bestaan wat betreft de sterkte van de verbanden.

Wat betreft de eerste drie variabelen, ontevredenheid met respectievelijk buurt, contacten en taakverdeling kunnen we in het geheel geen verschil zien tussen de hele groep, traditionele en individualistische vrouwen: steeds hebben ontevreden vrouwen significant meer klachten

dan tevreden vrouwen.

Bij de vierde variabele in deze tabel, onvrede met het huis, zien we dat in de individualistische groep wel een tendens bestaat dat vrouwen die wat dit betreft ontevreden zijn, meer klachten hebben dan vrouwen die tevreden zijn. Dit verschil is echter niet significant. Dit is wel het geval bij de groep als geheel en bij de traditionele groep. Dat in de individualistische groep het verschil in klachten tussen tevreden en ontevreden vrouwen niet het niveau van statistische significantie bereikt, kan samenhangen met het feit dat maar heel weinig vrouwen met individualistische moederschapopvattingen ontevreden zijn over hun huis.

Bij de overige variabelen, onvrede met respectievelijk opvangfrequentie van kinderen jonger dan vier, opvangfrequentie van kinderen ouder dan vier, activiteiten buitenshuis en vrije tijd, zien we dat traditionele moeders die op deze punten ontevreden zijn weliswaar meer klachten hebben dan vrouwen die hierover wel tevreden zijn, maar dat deze verschillen niet statistisch significant zijn. Slechts een zeer gering aantal vrouwen met traditionele moederschapopvattingen geeft aan ontevreden te zijn over de opvangfrequentie, tijd voor activiteiten buitenshuis of vrije tijd. Dit kan ook hier een verklaring zijn voor het ontbreken van statistisch significante verschillen tussen ontevreden en tevreden vrouwen in de traditionele groep. In de groep als geheel en in de individualistische groep afzonderlijk hebben vrouwen die ontevreden zijn over een of meer van deze vier aspecten van de praktijk wél significant meer klachten dan vrouwen die hierover tevreden zijn.

Significante interactie effecten doen zich nergens voor.

De gezamenlijke invloed van de belevingsvariabelen op het welbevinden is veel duidelijker aantoonbaar dan die van sociale en demografische kenmerken of praktijkvariabelen.

In de groep als geheel hebben acht belevingsvariabelen invloed op het welbevinden. De MR hiervan met het welbevinden is .46 ($p=0.00$). Bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen hebben vier variabelen een significante invloed. De MR hiervan met het welbevinden is .43 ($p=0.00$). In de individualistische groep tenslotte hebben zeven variabelen een significante invloed. Hiervan is de MR met het welbevinden .46 ($p=.00$).

Alles overziende kunnen we vaststellen dat het meestal niet zozeer de feitelijke situatie is als wel de beleving hiervan waardoor het welbevinden wordt beïnvloed. Deze conclusie berust op twee gronden. Ten eerste kan, gezien de sterkte van de MR van respectievelijk sociale en demografische kenmerken, praktijkvariabelen en belevingsvariabelen met het welbevinden worden aangetoond dat belevingsvariabelen een veel sterker effect hebben op het welbevinden dan beide andere groepen variabelen. Ten tweede zien we dat verhoudingsgewijs veel meer belevingsvariabelen een significante invloed hebben op het welbevinden dan beide andere groepen variabelen.

Wat de belevingsvariabelen betreft is in hoofdstuk 6 beschreven dat opvattingen over het

moederschap in sterke mate bepalen over welke aspecten van het dagelijks leven de onderzochte vrouwen ontevreden zijn. Onafhankelijk van moederschapsopvattingen echter hebben gevoelens van onvrede een negatieve invloed op het welbevinden.

7.5. De invloed van moederschapsopvattingen

In deze paragraaf willen wij de invloed van moederschapsopvattingen gedetailleerder na gaan. Hiertoe geven wij voor elke praktijkvariabele afzonderlijk een schematisch overzicht van de volgende samenhangen:

- de samenhang tussen moederschapsopvattingen en praktijk (zie hoofdstuk 6);
- de samenhang tussen moederschapsopvattingen en beleving (zie hoofdstuk 6);
- de samenhang tussen praktijk en welbevinden bij respectievelijk de groep als geheel, vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen (dit hoofdstuk);
- de samenhang tussen beleving en het welbevinden bij deze groepen (dit hoofdstuk);
- de samenhang tussen beleving en praktijk bij deze groepen (dit hoofdstuk).

Het gaat hierbij om de volgende aspecten van de praktijk van het moederschap:

1. taakverdeling in verband met het huishoudelijk werk;
2. taakverdeling in verband met de verzorging en opvoeding van de kinderen;
3. de mate waarin betaalde huishoudelijke hulp aanwezig is;
4. de opvangfrequentie van kinderen jonger dan vier jaar;
5. de opvangfrequentie van kinderen ouder dan vier jaar;
6. de soort opvang van kinderen jonger dan vier jaar;
7. de soort opvang van kinderen ouder dan vier jaar;
8. het gemak waarmee men indien nodig oppas krijgt;
9. het aantal uren dat de vrouw besteedt aan betaald werk;
10. het aantal uren dat de vrouw besteedt aan studie/opleiding;
11. het aantal uren dat vrouw besteedt aan overige activiteiten;
12. de wens om buitenshuis te werken;
13. de houding van de man ten opzichte van het feit dat zijn vrouw buitenshuis werkt;
14. de houding van de man ten opzichte van het feit dat zijn vrouw een studie/opleiding volgt;
15. de houding van de man ten opzichte van het feit dat zijn vrouw niet buitenshuis werkt;
16. het raadplegen van een arts in verband met problemen van de kinderen;
17. vrije tijd;
18. contacten.

Niet alle praktijkvariabelen geven hetzelfde patroon te zien in deze samenhangen. Om de invloed van moederschapsopvattingen op de relatie tussen praktijken, beleving en

welbevinden zo duidelijk mogelijk te bespreken, hebben we de onderzochte variabelen gegroepeerd al naar gelang de overeenkomsten in het patroon van de samenhangen. Er is sprake van twee dominante patronen, in de tabellen 7.11 en 7.12 geven we hiervan een overzicht.

De eerste groep variabelen tabel 7.11 wordt gevormd door aspecten van de praktijk van het moederschap die wel een significante samenhang te zien geven met de moederschapsopvattingen maar op één uitzondering na, niet met het welbevinden van de onderzochte moeders. Bij de tweede groep variabelen (tabel 7.12) gaat het om aspecten van de praktijk van het moederschap, die niet samenhangen met opvattingen over het moederschap, maar wel met welbevinden.

TABEL 7.11. Patroon 1.: aspecten van de praktijk die samenhangen met moederschapsopvattingen

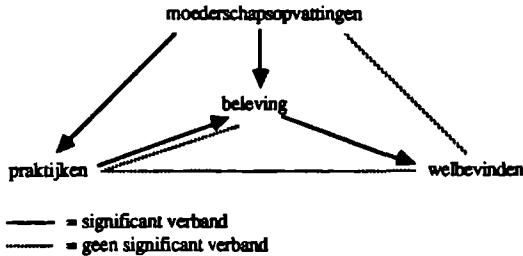
variabele	I		III			IV			V		
	praktijk/ opvattingen	beleving/ opvattingen	beleving/praktijk			praktijk/welbevinden			beleving/welbevinden		
			hele groep	trad.	indiv.	hele groep	trad.	indiv.	hele groep	trad.	indiv.
1. taakverdeling huishouden	s.	s.*	s.	n.s.	s.	n.s.	n.s.	n.s.	s.	s.	s.
2. taalverdeling kinderen	s.	s.*	s.	n.s.	s.	n.s.	n.s.	s.	s.	s.	s.
3. opvangfreq. <4	s.	s.	s.	n.s.	s.	n.s.	n.s.	s.	s.	n.s.	s.
4. opvangfreq. > 4	s.	s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	s.	n.s.	s.
5. uren betaald werk vrouw	s.	s.**	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	s.	n.s.	s.
6. uren studie vrouw	s.	s**	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	s.	n.s.	s.
7. uren overige activiteiten	s.	s.**	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	s.	n.s.	s.

Bij de zeven variabelen in tabel 7.11 gaat het om variabelen die indicatief zijn voor de mate waarin moeders met jonge kinderen buitenshuis actief zijn: tijd die de vrouw besteedt aan betaald werk, studie of overige activiteiten of om variabelen die hiervoor een voorwaarde scheppen (opvangfrequentie, taakverdeling). In hoofdstuk 6 is aangetoond dat vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen meer tijd besteden aan activiteiten buiten het gezin en dat zij het huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen meer met anderen delen. Een rechtstreeks causaal verband met het welbevinden kan bij deze aspecten van de praktijk van het moederschap niet worden aangetoond, behalve waar het gaat om de taakverdeling met de partner in verband met de zorg voor de kinderen (kolom IV). Het verband tussen praktijk en beleving (kolom III) is bij deze variabelen wat minder consistent. Alleen de mate waarin vrouwen de zorg voor huishouden en kinderen met anderen delen heeft invloed op de beleving, terwijl dit niet het geval is wat betreft de mate waarin vrouwen buitenshuis actief zijn. Ook tussen de traditionele en individualistische groep zijn verschillen. Wat betreft het verband tussen beleving en welbevinden (kolom V) zien we dat in de groep als geheel de beleving het welbevinden significant beïnvloedt. Dit

geldt ook voor vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap. In de traditionele groep ontbreekt in vijf van de zeven gevallen een significant verband tussen beleving en welbevinden.

We kunnen dit patroon van samenhangen schematisch weergeven met onderstaande figuur.

Figuur 1: schematische weergave van het eerste patroon van samenhangen

Bij deze aspecten van de praktijk van het moederschap zien we dus dat over het geheel genomen de feitelijke situatie weinig van doen heeft met het welbevinden. Ook zien we dat opvattingen over het moederschap een rechtstreeks verband vertonen zowel met deze praktijkvariabelen als met beleving ervan. Verondersteld kan worden dat het de opvattingen over het moederschap zijn die (mede) bepalen hoe deze praktijken worden beleefd. Tot slot is het de beleving van deze praktijken en niet de feitelijke praktijk die het welbevinden beïnvloedt.

Daarom kunnen we stellen dat het niet deze aspecten van de praktijk zelf zijn die het welbevinden beïnvloeden maar de beleving ervan, en deze beleving wordt weer bepaald door de opvattingen die men over het moederschap heeft. Opvattingen over het moederschap zijn hier dus wel degelijk van invloed op het welbevinden, niet rechtstreeks, maar indirect, via de beleving. Alleen bij één van deze aspecten, taakverdeling in verband met de verzorging en opvoeding van de kinderen, zien we zowel een rechtstreeks als een indirect effect van moederschapsopvattingen op het welbevinden. Dit geldt overigens alleen voor individualistische vrouwen.

Laten we tot slot het voorafgaande toelichten aan de hand van een concreet voorbeeld: de opvangfrequentie. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen schakelen vaker anderen in bij de verzorging van hun kinderen dan vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen. Tegelijkertijd zien we dat juist bij individualistische vrouwen veel meer onvrede leeft omdat zij vinden dat zij te weinig opvang voor hun kinderen hebben. De feitelijke opvangfrequentie heeft, zoals we zien, weinig van doen met het welbevinden, of het nu om individualistische of traditionele moeders gaat. De beleving hiervan is echter wel belangrijk: vrouwen die ontevreden zijn, hebben meer klachten. We zien ook, dat dit voor

vrouwen met individualistische opvattingen in veel sterkere mate opgaat dan voor vrouwen met traditionele opvattingen. Opvattingen over het moederschap kleuren dus de beleving van de opvangfrequentie en deze beïnvloedt weer het welbevinden.

Van een drietal aspecten van de praktijk van het moederschap, waarvan niet alle samenhangen zijn onderzocht en die daarom ook niet zijn opgenomen in tabel 7.11 vermoeden we dat hetzelfde patroon zichtbaar zou zijn indien we wél over alle gegevens zouden beschikken. Het gaat hier om: aanwezigheid van huishoudelijk hulp, vrije tijd en contacten. Wat betreft de eerste variabele is niet de beleving onderzocht, echter de samenhangen die we wel kennen passen in het hierboven geschetste patroon. Van de twee andere variabelen is alleen de beleving, niet de feitelijke situatie onderzocht. Ook hier wijzen de beschikbare gegevens op een identiek patroon van samenhangen.

Een tweede groep variabelen wordt, zoals gezegd, gevormd door aspecten van de praktijk van het moederschap die geen significant verband te zien geven met de moederschapsoopvattingen, maar op een uitzondering na, wel met het welbevinden van de onderzochte vrouwen. In tabel 7.12 geven we hiervan een overzicht.

TABEL 7.12. Patroon 2: aspecten van de praktijk die niet samenhangen met moederschapsoopvattingen

variabele	I	II	III	IV			V
	praktijk/ opvattingen	beleving/ opvattingen	beleving/ opvatting	praktijk/welbevinden hele groep	trad.	indiv.	beleving/ welbe- vinden
1 beschikbaarheid oppas	n.s.	/	/	s.	s.	s.	/
2 wens om te werken	n.s.	/	/	s.	n.s.	s.	/
3 houding man t.o.v. werk vrouw	n.s.	/	/	s.	n.s.	n.s.	/
4 houding man t.o.v. studie vrouw	n.s.	/	/	s.	n.s.	n.s.	/
5 houding man t.o.v. niet werken vrouw	n.s.	/	/	n.s.	n.s.	n.s.	/
6 raadplegen arts i.v.m. kinderen	n.s.	/	/	s.	s.	s.	/

Het kenmerkende van de in tabel 7.12 opgenomen aspecten van de praktijk is dat zij zo zijn geformuleerd dat zij minder dan de andere aspecten van de praktijk een indicatie zijn voor de feitelijke praktijk maar dat ze een evaluatie hiervan inhouden. Vanwege deze evaluatieve component is de beleving hiervan dan ook niet afzonderlijk onderzocht.

Van de in de kolommen II, III en V beschreven samenhangen zijn derhalve geen gegevens beschikbaar. Waarschijnlijk bestaat er juist door deze evaluatieve component ook een relatie met het welbevinden. In het voorgaande zagen we immers dat de beleving van de verschillende aspecten van de praktijk van grote invloed is op het welbevinden.

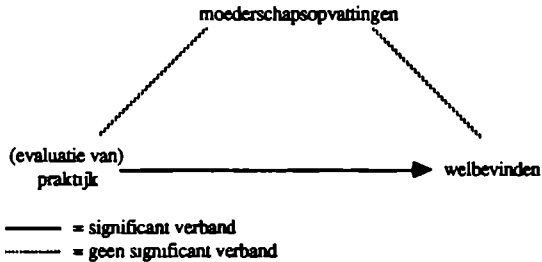
Wat betreft de relatie tussen deze groep variabelen en het welbevinden spelen opvattingen

over het moederschap geen rol van betekenis. Alleen heeft bij individualistische vrouwen zonder betaald werk de wens om wel te werken een meer negatieve invloed op het welbevinden dan bij traditionele vrouwen.

Bij één variabele in deze groep, de houding van de man ten opzichte van het feit dat zijn vrouw niet werkt, bestaat noch een verband met moederschapsopvattingen, noch met welbevinden. Waarschijnlijk betekent voor vrouwen die geen betaald werk hebben een afkeurende houding van de man in deze niet altijd dat zij zich door hem niet gesteund voelen. Integendeel, dit kan ook betekenen dat zij zich door hem gesteund voelen als bij hen de wens leeft om wel buitenshuis te werken.

Het voorgaande patroon van samenhangen laat zich aldus schematisch weergeven:

Figuur 2: schematische weergave van het tweede patroon van samenhangen.

Ook hier geven we een concreet voorbeeld ter verduidelijking: de beschikbaarheid van oppas. Er blijkt geen verschil te zijn tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen wat betreft het gemak waarmee zij een oppas kunnen krijgen als dat nodig is. Verder zien we dat vrouwen die zeggen dat ze over het algemeen moeite hebben met het vinden van oppas meer klachten over hun welbevinden hebben dan vrouwen voor wie dit geen problemen geeft. Dit is het geval zowel in de hele groep als in de traditionele en individualistische groep afzonderlijk.

Twee van de onderzochte praktijk-variabelen zijn voornamelijk niet onder te brengen bij een van beide groepen variabelen: de soort opvang van kinderen jonger en de soort opvang van kinderen ouder dan vier jaar. Alleen de soort opvang van kinderen jonger dan vier jaar vertoont een significante samenhang met het welbevinden. Deze samenhang kan niet worden aangetoond als het gaat om de soort opvang van kinderen ouder dan vier jaar. Opvattingen over het moederschap hebben geen invloed op de relatie tussen soort opvang en welbevinden: zowel vrouwen met traditionele als vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap die gebruik maken van geïnstitutionaliseerde vormen van

opvang voor hun kinderen jonger dan vier jaar, hebben meer klachten. Ook het ontbreken van een verband tussen soort opvang van oudere kinderen en welbevinden doet zich voor, onafhankelijk van opvattingen over het moederschap.

Samenvattend: op grond van het bovenstaande kunnen we vaststellen dat opvattingen over het moederschap de relatie tussen specifieke praktijken en welbevinden beïnvloeden en wel via de beleving hiervan. Gevoelens van onvrede hebben een negatieve invloed op het welbevinden, maar het zijn vooral de moederschapsopvattingen die bepalen of men over bepaalde aspecten van de praktijk onvrede ervaart. Wij schrijven bepaalde aspecten, omdat hierbij de restrictie moet worden gemaakt, dat het alleen om die aspecten gaat die samenhangen met de mate waarin moeders activiteiten ondernemen die buiten de gezinssfeer liggen en met de mate waarin zij het werk binnenshuis met anderen delen. Een rechtstreeks verband tussen de praktijken zelf en het welbevinden ontbreekt nagenoeg geheel.

Wat betreft de relatie tussen de overige aspecten van de praktijk en het welbevinden spelen opvattingen over het moederschap geen rol van betekenis.

7.5. Conclusies

Om te beginnen willen we een opmerking maken over het door ons gehanteerde onderzoeksmodel. Hoewel wij hierin van de veronderstelling uitgaan dat er sprake is van factoren die het welbevinden in positieve of negatieve zin beïnvloeden, kunnen wij op grond van het onderzoeksdesign niet aantonen dat het om causaliteitsrelaties in de door ons veronderstelde richting gaat. In hoofdstuk 4 bespraken wij reeds de mogelijkheid dat het welbevinden ook van invloed is op de onafhankelijke variabelen. Ons inziens is dit vooral van belang waar het gaat om de interpretatie van de resultaten met betrekking tot de invloed van de belevingsvariabelen. Het is namelijk niet onwaarschijnlijk dat vrouwen die zich niet goed voelen, lichamelijke en psychische klachten hebben, hun omgeving en situatie negatiever beleven dan vrouwen die zich relatief goed voelen. Om deze veronderstelling op haar waarschijnlijkheid te toetsen, hebben wij de antwoordpatronen op de belevingsvariabelen nader bestudeerd. Hieruit blijkt geen algemene neiging tot (on)tevredenheid, integendeel het antwoordpatroon geeft een zeer gedifferentieerd beeld te zien (Knijn & Verheijen, 1986). Als het zo zou zijn dat het welbevinden de beleving in sterke mate zou kleuren, zou dit beeld minder gedifferentieerd zijn geweest. Het is dus onwaarschijnlijk dat er sprake is van sterke causaliteitsrelaties in de omgekeerde richting.

Na deze evaluatieve opmerking gaan we over tot een bespreking van de belangrijkste resultaten.

Dit hoofdstuk heeft betrekking op het welbevinden van moeders met jonge kinderen. In de

eerste plaats kwam hun feitelijk welbevinden aan de orde. Wij komen tot de conclusie dat bij ruim 20 procent van de onderzochte moeders sprake is van een meer dan gemiddeld aantal psychische en psychosomatische klachten. Op grond van de beschikbare gegevens kunnen wij niet vaststellen of bij deze groep vrouwen sprake is van psychische stoornissen of morbiditeit in strikte zin. Wel menen wij dat, of er nu sprake is van ziekte of niet, de kwaliteit van leven ernstig wordt bedreigd indien er veel klachten bestaan over het welbevinden. Er blijken slechts geringe verschillen te bestaan in het welbevinden van vrouwen uit de verschillende sociaal-economische milieus; ook moederschapsopvattingen hebben geen invloed op het welbevinden. Het vermoeden dat er bij moeders met jonge kinderen sprake is van een problematiek van relatief grote omvang wordt bevestigd: de onderzochte vrouwen hebben meer klachten over hun psychisch en lichamelijk welbevinden dan mensen, meest mannen, afkomstig uit het bedrijfsleven, en dan verpleegkundigen, voor het grootste deel vrouwen. Er zal echter meer en nauwkeuriger onderzoek nodig zijn om de empirische basis van dit vermoeden te verstevigen.

Het tweede deel van dit hoofdstuk handelde over de determinanten van het welbevinden van moeders met jonge kinderen in relatie tot hun opvattingen over het moederschap. Hiertoe is eerst nagegaan of er factoren zijn die meer dan andere het welbevinden beïnvloeden. Het blijkt dat dit inderdaad het geval is; deze factoren liggen zowel op het domein van de sociale en demografische kenmerken, als op dat van de praktijk van het moederschap als op het domein van de beleving hiervan.

Het aantoonbare effect op het welbevinden van de sociale en demografische kenmerken, afzonderlijk en gezamenlijk, is zeer gering; ditzelfde geldt ook, zij het in iets mindere mate voor de onderzochte aspecten van de praktijk van het moederschap. De invloed van de beleving op het welbevinden daarentegen is veel sterker.

Dit is in overeenstemming met de conclusies die wij in hoofdstuk 4 trokken naar aanleiding van de literatuurstudie naar het welbevinden van moeders met jonge kinderen (Pearlin, 1975; Moss & Plewis, 1977). Ook in ander onderzoek wordt aangetoond dat psychosociale factoren veel meer invloed hebben op het welbevinden dan sociale en demografische kenmerken (Warren en McEachren, 1983).

Wat is nu de invloed van opvattingen over het moederschap? Beïnvloeden zij werkelijk de relatie tussen moederschapspraktijk en welbevinden zoals wij in ons onderzoeksmodel (hoofdstuk 1) veronderstellen?

Laten we eerst kijken naar de sociale en demografische kenmerken. In een beperkt aantal gevallen beïnvloeden opvattingen over het moederschap zowel de aard als de sterkte van het verband met het welbevinden; we zien hier duidelijke verschillen tussen vrouwen met

traditionele en individualistische moederschapsopvattingen. Zo heeft een laag opleidings- en beroepsniveau van de man in de traditionele groep een negatieve invloed op het welbevinden, terwijl we bij vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen wat het beroepsniveau betreft juist de tegenovergestelde tendens zien. Bij vrouwen die vier of meer kinderen hebben zien we een vergelijkbaar fenomeen. Ook zien we dat bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen meer onvrede leeft over hun woonsituatie dan bij vrouwen met individualistische opvattingen. Op het terrein van de sociale en demografische kenmerken kunnen we dus een aantal spanningsbronnen onderscheiden die specifiek zijn voor vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen. Op grond van de aard van deze spanningsbronnen kunnen we concluderen dat het sociaal-economisch milieu het welbevinden van traditionele moeders meer beïnvloedt dan dat van vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen: die vrouwen uit de traditionele groep die een aantal kenmerken vertonen die samenhangen met een laag sociaal-economisch milieu, hebben meer klachten.

Wat betreft de onderzochte aspecten van de praktijk van het moederschap blijkt het zinvol te zijn om een onderscheid te maken tussen aspecten die wel en aspecten die niet samenhangen met opvattingen over het moederschap. Bij de eerste groep variabelen vinden wij, op een uitzondering na, geen empirisch waarneembaar verband met het welbevinden van moeders met jonge kinderen, noch bij vrouwen met traditionele, noch bij vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap. Toch beïnvloeden opvattingen over het moederschap wel degelijk de relatie tussen deze praktijkvariabelen en het welbevinden. Opvattingen over het moederschap bepalen namelijk voor een belangrijk deel of men gevoelens van onvrede heeft over deze praktijkaspecten of juist niet; we zagen dat gevoelens van onvrede vooral voorkomen bij vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen. En het zijn vooral gevoelens van onvrede die het welbevinden in negatieve zin beïnvloeden. Dit is des te duidelijker te zien, omdat we ook de invloed van praktijkvariabelen hebben onderzocht die niet samenhangen met opvattingen over het moederschap. Deze blijken nauwelijks effect te sorteren op de relatie tussen deze aspecten van de praktijk en het welbevinden. De hier bedoelde aspecten hebben veelal wel een rechtstreeks verband met het welbevinden.

Kijken we alleen naar de verschillen tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen dan kunnen we op grond van het bovenstaande vaststellen dat over het geheel genomen het welbevinden van traditionele moeders meer negatief beïnvloed wordt dan dat van individualistische moeders als er sprake is van een laag sociaal-economisch milieu. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen

daarentegen worden meer in hun welbevinden bedreigd als gevolg van gevoelens van onvrede met de mogelijkheden die zij hebben om activiteiten buiten het gezin te ontplooiën.

- 1 Op grond van een combinatie van opleidings- en beroepsniveau van vrouw en man is het Sociaal Economisch Milieu, SEM, vastgesteld. Ten behoeve van de analyse is een deling gemaakt in drie groepen: SEM laag; score < 6 (n=201), SEM midden; score ≥ 6 , < 10 (n=170), SEM hoog; score ≥ 10 (n = 189).
- 2 In deze tabel is, evenals in tabel 7.8. en 7.9. de conventie aangehouden dat van de variabelen altijd één pool van de dimensie is beschreven; een positieve invloed op het welbevinden wordt aangegeven met een '+', een negatieve invloed met een '-'; n.s. betekent dat de variabele geen aantoonbaar significant effect heeft op het welbevinden.

8. MOEDERSCHAPSOPVATTINGEN, DAGELIJKSE PRAKTIJK, BELEVING EN WELBEVINDEN, EEN UITWERKING

8.1. Inleiding

De resultaten van dit onderzoek laten zien dat beleving een centrale variabele is. Ten eerste fungeert de beleving als intermediërende variabele, wanneer het gaat om de relatie tussen moederschapsopvattingen en welbevinden. Ten tweede is het wat betreft een aantal aspecten van het leven van moeders met jonge kinderen niet zozeer de feitelijke situatie als wel de beleving hiervan waardoor hun welbevinden wordt beïnvloed. Ten derde blijkt dat, als wel een significant verband kan worden vastgesteld tussen de feitelijke situatie en het welbevinden, dit verband veel zwakker is dan het verband tussen beleving en welbevinden. Gezien tegen de achtergrond van deze studie, gaan we in op de beleving van die aspecten van de praktijk van het moederschap, waarin het veranderend levensperspectief van moeders met jonge kinderen het meest tot uitdrukking komt. Het gaat hier om de mate waarin moeders met jonge kinderen de verzorging van het gezin met anderen delen en om de mate waarin zij activiteiten buitenshuis hebben die niet direct uit het moederschap voortvloeien. Uit hoofdstuk 6 blijkt, dat vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen over deze aspecten van de praktijk veel meer ontevreden zijn dan vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen, ook al delen zij de verzorgende arbeid meer met anderen en ondernemen zij meer buitenshuis.

In concreto stellen wij ons in dit hoofdstuk twee vragen:

1. Als moeders met jonge kinderen ontevreden zijn over de taakverdeling binnenshuis en buitenshuis, waarover zijn zij dan ontevreden? Zijn er wat dit betreft verschillen tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen? Immers, ook al zijn de traditionele moeders overwegend tevreden, dit neemt niet weg, dat er ook bij hen gevoelens van onvrede voorkomen over de door ons bedoelde aspecten van de praktijk.
2. Wanneer hebben gevoelens van onvrede een negatieve invloed op het welbevinden? Immers, ook al hebben vrouwen die ontevreden zijn over het geheel genomen meer klachten, dit neemt niet weg, dat er vrouwen zijn die ontevreden zijn en verhoudings-

gewijs veel klachten hebben naast vrouwen, die ontevreden zijn en verhoudingsgewijs weinig klachten hebben. Ook hier besteden we aandacht aan verschillen tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapopvattingen.

In beide voorgaande hoofdstukken, 6 en 7, werden de resultaten van het survey-onderzoek besproken. Het materiaal waarop dit hoofdstuk berust, is afkomstig van interviews die wij hebben gehad met een kleinere groep moeders (zie hoofdstuk 5). Ook over de in het bovenstaande beschreven aspecten van de praktijk van het moederschap, taakverdeling met de echtgenoot, opvang van de kinderen door anderen, betaalde arbeid, studie en overige activiteiten buitenshuis, zijn in deze interviews vragen opgenomen. De antwoorden op deze vragen geven per aspect een beeld van de bestaande situatie, de beleving hiervan, alsmede van de achtergronden van de bestaande situatie. Uiteraard verschillen de gestelde vragen van aspect tot aspect. Met behulp van het interview-materiaal willen we de in de vorige hoofdstukken beschreven samenhangen nuanceren.

8.1.1. Werkwijze

In het hiernavolgende geven wij een beschrijving van de werkwijze die bij de analyse van de interviewvragen is gevolgd. Om te beginnen zijn de respondenten ingedeeld in groepen, al naargelang de gegevens die zij verstrekten over hun feitelijke situatie. Bij de analyse van het onderdeel betaalde arbeid bijvoorbeeld zijn zij op basis van het aantal uren dat zij betaald werk verrichten, ingedeeld in 5 groepen. Per groep is een onderverdeling gemaakt in vrouwen die tevreden en vrouwen die ontevreden zijn. Vervolgens zijn de tevreden en ontevreden vrouwen weer onderverdeeld in vrouwen met veel en vrouwen met weinig klachten over hun gezondheid. Per aspect is dit gevisualiseerd en wel apart voor vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapopvattingen. Om bij ons voorbeeld betaalde arbeid te blijven: in de betreffende tabel kunnen we o.a. zien hoeveel vrouwen, die niet buitenshuis werken en die hiermee ontevreden zijn, veel klachten hebben en hoeveel vrouwen uit deze groep weinig klachten hebben. Tevens geven we aan hoeveel vrouwen uit deze groep afkomstig zijn uit een lager sociaal-economisch milieu en hoeveel vrouwen afkomstig zijn uit een hoger sociaal-economisch milieu. De aldus geconstrueerde tabellen bestaan dus uit een x-aantal cellen, het aantal cellen in elke tabel verschilt, afhankelijk van de indelingscriteria voor de bestaande situatie, die van aspect tot aspect uiteen kunnen lopen. Per aspect kan van elke respondent nauwkeurig worden bepaald in welke cel zij moet worden geplaatst. Vervolgens kan worden vastgesteld of en zo ja welke overeenkomsten en verschillen er bestaan in hetgeen de geïnterviewden vertellen over taakverdeling, activiteiten buitenshuis en beleving hiervan, zowel binnen één cel als tussen de cellen. De citaten, die wij in de tekst gebruiken, hebben een illustratieve functie. Bij elk

citaat wordt vermeld of het om een vrouw gaat met traditionele dan wel individualistische moederschapsopvattingen, of zij uit een lager of een hoger sociaal-economisch milieu afkomstig is en of zij veel of weinig klachten heeft.

In par. 8.2 tot en met 8.4 worden die aspecten van de praktijk van het moederschap uitgewerkt, die aangeven in hoeverre er sprake is van een verdeling van taken binnenshuis, met de partner en met anderen. Vervolgens worden die aspecten uitgewerkt, die samenhangen met de mate waarin de geïnterviewde moeders buiten het gezin actief zijn: in par. 8.5 tot en met 8.7 komen achtereenvolgens aan de orde betaalde arbeid, studie/ opleiding en overige activiteiten buitenshuis.

Het zal duidelijk zijn dat het niet onze opzet is om na te gaan of de interviewgegevens grosso modo hetzelfde beeld te zien geven als de survey-gegevens. Dit zou alleen al niet mogelijk zijn omdat de groep geïnterviewden geen representatieve afspiegeling vormt van de totale onderzoeksgroep. De interviewgroep is immers geselecteerd op grond van een aantal specifieke criteria (zie hoofdstuk 5). Gezien de aard van het materiaal hebben wij geen statistische bewerkingen toegepast. Dit hoofdstuk heeft, zoals eerder is aangegeven, de bedoeling onze kennis omtrent het verband tussen moederschapsopvattingen, praktijken, beleving en welbevinden te verdiepen. Hierbij streven wij niet naar stellige conclusies, eerder willen wij zinvolle hypothesen ontwikkelen, die in een volgend onderzoek op hun houdbaarheid zouden kunnen worden getoetst.

8.1.2. Anderssoortige problemen

Uiteraard kan het welbevinden van de door ons onderzochte moeders ook worden beïnvloed door andere factoren dan onvrede over een aantal aspecten van de dagelijkse leefsituatie (zie hoofdstukken 4 en 7). Tijdens de interviews zijn een aantal mogelijke probleemgebieden aan de orde gekomen: de woonomgeving, de financiële situatie, contacten met anderen, de relatie met de partner, ziekte of opvoedingsproblemen van de kinderen, gezondheidsproblemen van de moeders zelf. Het is dikwijls moeilijk een strikt onderscheid te maken tussen spanningsverschijnselen tengevolge van deze probleemgebieden en spanningsverschijnselen tengevolge van onvrede met de door ons in dit hoofdstuk besproken aspecten van de praktijk van het moederschap. Zo zal een vrouw eerder ontevreden zijn met een geringe bijdrage van haar partner aan de verzorging en opvoeding van de kinderen als dit haar zwaar valt, bijvoorbeeld omdat een van de kinderen opvoedingsproblemen geeft. Ook kan het zijn, dat er huwelijksproblemen ontstaan tengevolge van het feit, dat de vrouw ontevreden is over de taakverdeling. Gezien de doelstelling van dit hoofdstuk zullen wij deze probleemgebieden en hun samenhang met het welbevinden niet verder analyseren. Wel zullen wij er melding van maken als er aanwijzingen bestaan dat bij onvrede bepaalde problemen een rol spelen.

In dit hoofdstuk is, zoals gezegd, per aspect een tabel opgenomen, waarin een onderverdeling wordt gemaakt in vrouwen die over het betreffende aspect tevreden of ontevreden zijn, beide groepen worden weer onderverdeeld in vrouwen met veel en vrouwen met weinig klachten. Per aspect is er dus een categorie vrouwen, die tevreden is en toch veel klachten heeft. Men moet zich realiseren, dat het hier om vrouwen gaat die ontevreden kunnen zijn over een of meer andere aspecten van de praktijk van het moederschap of die anderssoortige problemen hebben.

8.2. Bijdrage van de man aan het huishoudelijk werk, beleving en welbevinden

Over de verdeling van het huishoudelijk werk met de partner zijn aan de geïnterviewde vrouwen een aantal vragen voorgelegd. Hen is gevraagd een schatting te geven van de tijd, die hun partner doorgaans per dag aan huishoudelijke arbeid besteedt; daarnaast is gevraagd naar de wijze waarop de taakverdeling tot stand is gekomen, of er nog veranderingen zijn opgetreden in de taakverdeling, of men hier nog wel eens over praat, of men zich een andere dan de huidige taakverdeling kan voorstellen, of er anderen dan de man zijn die ook wat in het huishouden doen, of men wat betreft de taakverdeling veranderingswensen heeft en of men met de huidige taakverdeling tevreden is. Vrouwen, die aangeven veranderingswensen te hebben, maar die niet zeggen dat ze ontevreden zijn, zijn toch als ontevreden gecategoriseerd (Komter, 1985).

Voordat we overgaan tot een inhoudelijke bespreking willen we over de bijdrage van de man aan het huishouden opmerken dat deze in de interviews op een andere manier is vastgesteld dan in de schriftelijke enquête. In de schriftelijke enquête is aan de vrouw gevraagd om aan te geven wie van beiden, de man of de vrouw, een aantal veel voorkomende huishoudelijke werkzaamheden het meest verricht. In het interview is aan de vrouw gevraagd aan te geven hoeveel tijd de man op een normale doordeweekse dag aan huishoudelijk werk besteedt.

De uiteindelijke tijdsopgave is dus mede afhankelijk van het beeld dat de vrouw heeft van huishoudelijk werk. Voor de een hoort het voeren van de huisdieren hierbij, voor de ander het maaien van het gras of het repareren van een kapotte fiets. Ook blijkt het voor de ondervraagde vrouwen moeilijk te zijn om een strikte scheiding te maken tussen huishoudelijke bezigheden en bezigheden in verband met het verzorgen van kinderen. Vrouwen die hier wel in slagen zullen waarschijnlijk de bijdrage van de man aan het huishoudelijk werk lager inschatten dan vrouwen voor wie dit moeilijker is.

8.2.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen

Tabel 8.1. laat zien dat er een grote variatie is in de feitelijke bijdrage van de man aan het

huishoudelijk werk. In totaal zijn negen vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen ontevreden over de bijdrage van hun partner. Op één na hebben zij veel klachten. Gevoelens van onvrede komen voor op alle bijdrage-niveau's.

TABEL 8.1. Huishoudelijk werk, dagelijks aandeel van de man en beleving hiervan door vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen

Bijdrage man	ontevreden		tevreden	
	veel klachten	wenig klachten	veel klachten	wenig klachten
geen n=9 lm 4, hm 5	3 lm 1, hm 2		2 lm 1, hm 1	4 lm 2, hm 2
minder dan een uur n=12 lm 8 hm 4	2 lm 1, hm 1	1 hm	2 lm	7 lm 5, hm 2
1 à 2 uur n=9 lm 6, hm 3	2 lm 1, hm 1		3 lm 2, hm 1	4 lm 3, hm 1
meer dan 2 uur n=2 lm 1, hm 1	1 hm		1 lm	
n=32	8 lm 3, hm 5	1 hm	8 lm 6, hm 2	15 lm 10 hm 5

Op één uitzondering na vormen de vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen een homogene groep: zij vinden het normaal, vanzelfsprekend dat de moeder de hoofdverantwoordelijkheid heeft voor het huishoudelijk werk.

De meeste vrouwen uit deze groep kunnen zich geen andere taakverdeling voorstellen. Afhankelijk van hun situatie zeggen ze dat hun man al genoeg doet, dat zij hun man geen huishoudelijk werk zien doen omdat hij dit niet kan of er niets voor voelt, dat de vrouw het beter kan en dat iemand anders het in háár ogen toch nooit goed doet, dat de man zoveel tijd besteedt aan zijn betaalde werk dat hij geen tijd heeft om daarnaast ook nog huishoudelijk werk te doen, dat laatste wordt alleen aangevoerd door vrouwen uit een hoog milieu. Voor een gering aantal vrouwen (4) uit deze groep is een andere taakverdeling wel voorstelbaar, twee van hen zijn afkomstig uit een laag milieu, twee uit een hoog milieu. Ook bij deze vrouwen houdt een andere taakverdeling in, wat meer hulp van de man als hij thuis is, terwijl de vrouw het grootste deel van het huishoudelijk werk voor haar rekening blijft nemen.

De huidige taakverdeling heeft bij traditionele vrouwen definitief zijn beslag gekregen met de komst van de kinderen, in de meeste gevallen resulterend in een scherper scheiding van taken dan in de kinderloze periode, de bijdrage van de man aan het huishoudelijk werk

vermindert indien hiervan tenminste voor hij vader werd sprake was. Dit wordt beschouwd als een logisch gevolg van het feit dat de vrouw moeder is geworden en dus thuis blijft en huisvrouw wordt, terwijl de man kostwinner is. Hier wordt niet over gepraat of nagedacht, maar het gebeurt min of meer automatisch. De taakverdeling is, zeker voor de moeders uit een laag milieu, geen punt van gesprek, of de man nu weinig doet of meer; het huishouden is de taak van de vrouw. Toch zien we bij de traditionele moeders een grote variatie in de bijdrage van de man. Is er nu bij vrouwen van wie de man in het huishouden meer doet, sprake van een discrepantie tussen opvattingen en praktijk? Uit de gesprekken met de traditionele moeders blijkt, dat dit niet het geval is. Wat de man in het huishouden doet is in eerste instantie afhankelijk van zijn capaciteiten of van de tijd die hij hiervoor kan of wil uittrekken, de vrouw is hierin min of meer passief, het is voornamelijk aan de man om te bepalen wat en hoeveel hij doet. De taakverdeling kan wel eens veranderen onder de druk der omstandigheden, bijvoorbeeld als de vrouw langdurig ziek wordt. Het is hierdoor dat het verhoudingsgewijs geringe aantal vrouwen met veranderingswensen of gevoelens van ontevredenheid kan worden verklaard.

Als de man niets doet, accepteert men dit; zo zegt een vrouw op de vraag wat haar man in het huishouden doet:

"Niets, alleen als ik wel eens ziek ben, niet zozeer in het huishouden, maar dan zorgt hij voor het eten en voor de kinderen. Misschien dat hij wel meer zou doen als ik helemaal niets meer zou kunnen, maar hij zegt altijd: jij bent de hele dag thuis en dan heb ik geen zin om jou 's avonds ook nog te helpen. Ik vind dat zelf ook niet zo nodig, als je samen werkt, dan wordt het wel anders. Hij doet wel heel veel met de kinderen, niet zozeer verzorgen dat is niet nodig, maar hij trekt veel met ze op, op die manier neemt hij me natuurlijk ook wel werk uit handen".

Tradit., hm, weinig klachten

Veranderingswensen heeft ze niet:

"Ja, wat moet ik zeggen? Ik vind het zo wel best. Toen de kinderen nog heel klein waren had ik wel graag gehad dat hij mee zou helpen, maar nu, hij doet veel met de kinderen en dan kun je niet verwachten dat hij ook nog in het huishouden helpt. Ik vind het al fijn dat hij zich met de kinderen bezig houdt".

Ze geeft aan dat ze tevreden is met de huidige taakverdeling. Wat we zien is dat de meeste traditionele moeders er niets tegen zouden hebben dat de man wat huishoudelijk werk zou doen, maar dat ze de situatie zoals die nu is, accepteren. Haar gevoelens van tevredenheid worden mede bepaald door het feit dat de man zich wel met de kinderen bezighoudt, een gegeven dat we veel tegenkomen bij traditionele vrouwen van wie de man heel weinig of niets in het huishouden doet. Als de man zich bezighoudt met de kinderen kan de vrouw zich intussen ongestoord met haar werk, het huishouden, bezighouden. Men stelt het echter zeer op prijs als de man wél wat meer doet, als hij eens iets overneemt als de vrouw het druk heeft gehad of moe is, of als hij gewoon meehelpt. Maar het is duidelijk dat de bijdrage van de man, we zagen het al eerder, een niet-verplichtend karakter heeft, uit vrije wil tot stand komt:

"Nee ik vraag er nooit om. Dat zou ik ook niet durven, want dan zegt hij: ik heb ook mijn werk. Nee, dat doet hij uit zichzelf".

Tradit., lm, weinig klachten

Ook bij de vrouwen van wie de man relatief veel in huis doet bestaan geen veranderingswensen, zij zijn zeer tevreden met de gang van zaken en prijzen zichzelf gelukkig als ze zich met andere vrouwen vergelijken.

"Ik zou het eigenlijk met beter kunnen hebben, dacht ik zo. Als ik het verschul zie tussen mijn man en de man van mijn nichtje (die niets doet, K & V.) dan denk ik bij mezelf: wat heb ik toch een fijne man".

Tradit., lm, weinig klachten

Uit tabel 8.1. kunnen we aflezen dat er in de traditionele groep toch gevoelens van ontevredenheid leven, zij het verhoudingsgewijs in geringe mate. Waarover zijn deze vrouwen dan ontevreden, terwijl de traditionele taakverdeling met de man als kostwinner en de vrouw als huisvrouw, als vanzelfsprekend wordt beschouwd? Om een antwoord op deze vraag te vinden moeten we een onderscheid maken tussen vrouwen uit een lager en vrouwen uit een hoger sociaal-economisch milieu.

Wat betreft de vrouwen uit een lager milieu komt naar voren dat zij, ongeacht de feitelijke bijdrage van de man tevreden zijn zo lang het huishouden hen goed afgaat, als zij het idee hebben dat de man wel wat meer zou doen als zij bijvoorbeeld ziek zou worden, als de man zich dan wel niet met het huishouden maar wel met de kinderen bezig houdt, als hij blijk geeft van enige waardering voor het huishoudelijk werk dat de vrouw verricht.

De veranderingswensen bij vrouwen uit een lager milieu vloeien voort uit het feit dat zij zich in haar huishoudelijk werk 'niet gezien' voelen, terwijl de man zich ook weinig met de kinderen bemoeit, of uit het feit dat de man niet uit zichzelf bijspringt als de vrouw ziek is en het huishoudelijk werk daarom niet aankan. Een van hen antwoordt op de vraag of zij wat veranderd zou willen zien in de taakverdeling:

"Nee, maar ik vind dus wel dat hij, als ik echt moe ben, want ik heb ook een hernia en vaak last van mijn rug en van mijn been, dat hij me wel eens iets meer uit handen zou kunnen nemen, maar misschien is het ook wel weer een fout van mezelf, dat ik op een gegeven moment denk: ja, vragen, vragen, zie je dat niet, terwijl, als ik logisch denk van: nee hij kan zeker niet zien dat ik echt pijn in mijn been heb. Dan moet ik het zeggen, en dan doet hij het echt ook wel. Ik heb doorlopend last van mijn been, maar ja, de ene keer kan je er gewoon veel beter tegen als de andere keer, en als ik het een dag toch vrij druk heb gehad dat voel ik dan ook meteen, dan heb ik echt moeite om met de afwas te blijven staan en als ik er dan wat van zeg is het: ja, zeg het dan, ga dan zitten, dan zal ik het wel even doen. Maar ja, dat moet ik dan ook echt zeggen hoor".

Tradit., lm, veel klachten

Vrouwen uit een hoger milieu die ontevreden zijn, hebben geen problemen met een taakverdeling waarbij zij de belangrijkste verantwoordelijkheid dragen voor het huishouden. Zij hebben vooral problemen als hun man het zo druk heeft met zijn werk dat hij geen aandacht heeft voor haar noch voor de kinderen. Hun concrete wens is dat de man wat minder tijd aan zijn werk besteedt en wat meer in het huishouden helpt. Als de man naar het gevoel van

de vrouw een geringe bijdrage aan het huishouden koppelt aan een geringe betrokkenheid bij hen en de kinderen, krijgt zij moeite met het feit dat zij alleen de zorg voor het huishouden draagt. Dit geldt des te sterker als de vrouw het gevoel heeft haar taak in het huishouden niet goed aan te kunnen. Een van hen zegt:

" ik zeg wel eens, als ik weer op de wereld kom, dan wil ik een man zijn. Ik ben constant druk en als ik dan constant bezig ben, dan gil ik dat wel eens"

Tradit., hm, veel klachten

Slechts bij één vrouw met weinig spanningsverschijnselen uit een hoger milieu geeft de taakverdeling aanleiding tot ontevredenheid. Bij haar uit zich dit niet, zoals bij de andere ontevreden vrouwen, in openlijke of bedekte kritiek op de echtgenoot. Eigenlijk vraagt zij geen grotere bijdrage van haar echtgenoot, die het zoals ze zegt toch al zo druk heeft, maar zou zij meer hulp van buitenaf willen, op de vraag of zij iets zou willen veranderen in de taakverdeling zegt zij:

"niet de taakverdeling tussen ons tweeën, maar er moet meer hulp bij"

Tradit., hm, weinig klachten

In de groep vrouwen met traditionele opvattingen over het moederschap is één "dissonant", een vrouw behorend tot een hoger sociaal-economisch milieu. Zij doet het huishouden samen met haar partner, beiden werken half-tme. Uit het interview met deze vrouw blijkt dat er bij haar sprake is van een conflict tussen haar opvattingen over de positie van de vrouw en haar emoties rond het hebben van kinderen. Enerzijds vindt zij dat zij ook buitenshuis moet werken en de opvoeding en verzorging van de kinderen moet delen met haar partner; anderzijds is er sprake van een dermate grote emotionele betrokkenheid bij de kinderen dat zij de verzorging en opvoeding moeilijk aan anderen kan overlaten. Met name van haar partner vindt zij dat hij niet intensief genoeg met de kinderen omgaat. Hierover spelen zich vele conflicten af. Voor haar is de bijdrage van haar partner conflictueus, niet zozeer omdat hij te weinig zou doen, maar omdat datgene wat hij doet niet aan haar eisen voldoet.

"Niet over ieders aandeel, maar ik klaag wel veel over wat er moet gebeuren en niet gebeurt. Op dit moment is het niet zo erg meer. Het wordt wat duidelijker. Hij doet echt zijn best. Hij is selectief ordelijk, zijn tuin en foto's zijn ontzettend ordelijk, maar zijn kast. Maar ik kan daar ook heel vervelend in zijn, ontzettend klieren, als ik in zo'n stemming ben zie ik ook alles. Bijvoorbeeld als hij afgewassen heeft dan is het fornuis niet gedaan en de vloer niet gedweild en de aanrecht is dan nog drijfnat. Dan erger ik me kapot"

Tradit., hm, veel klachten

Ook deze vrouw houdt de regie over het huishouden, ondanks het feit dat zij en haar partner hebben besloten dit op gelijke basis te verdelen.

Samenvattend: in de traditionele groep gaan gevoelens van onvrede vrijwel altijd gepaard met veel spanningsverschijnselen. Onvrede ontstaat vooral als de vrouw de geringe bijdrage

van haar partner ziet als een blijk van geringe betrokkenheid bij haar en bij het gezin. Ook ontstaat onvrede als de vrouw, bijvoorbeeld door ziekte, het huishoudelijk werk belastend vindt en hulp van haar partner wenst, die hij niet geeft. Maar zowel tevreden als ontevreden vrouwen in de traditionele groep vinden het vanzelfsprekend dat het grootste deel van het huishoudelijk werk voor haar rekening komt.

8.2.2. Vrouwen met individualistische moederschapopvattingen

TABEL 8.2. Huishoudelijk werk: dagelijks aandeel van de man en beleving hiervan door vrouwen met individualistische moederschapopvattingen

Bijdrage man	ontevreden		tevreden	
	veel klachten	weinig klachten	veel klachten	weinig klachten
niets n=4 lm: 2; hm: 2	1 lm:			3 lm: 1; hm: 2
minder dan 1 uur n=18 lm: 10; hm: 8	6 lm: 4; hm: 2	2 hm	2 hm	8 lm: 6; hm: 2
1 à 2 uur n=15 lm: 8; hm: 7	6 lm: 3; hm: 3	5 lm: 3; hm: 2	2 lm	2 hm
meer dan 2 uur n= 2 hm	2 hm			
n=39	15 lm: 8; hm: 7	7 lm: 3; hm: 4	4 lm: 2; hm: 2	13 lm: 7; hm: 6

Tabel 8.2 laat zien dat, evenals in de traditionele groep, de bijdrage van de man aan het huishoudelijk werk bij vrouwen met individualistische moederschapopvattingen nogal uiteenloopt. In totaal zijn 22 vrouwen ontevreden over het aandeel van hun partner, van hen heeft het grootste deel, 15, veel klachten. Gevoelens van onvrede met de bijdrage van de man komen bij vrouwen uit een hoger sociaal-economisch milieu evenveel voor als bij vrouwen uit een lager sociaal-economisch milieu. Dit is zoals we zagen in de traditionele groep niet het geval.

Vrouwen met individualistische moederschapopvattingen vormen, wat betreft hun opstelling ten aanzien van de taakverdeling, geen homogene groep. Uit hun antwoorden op de vraag of zij zich ook een andere dan de huidige taakverdeling kunnen voorstellen, blijkt dit bij 16 vrouwen niet het geval te zijn. Hierbij doelen sommigen op het feit, dat zij niet minder hulp van hun partner zouden willen. Anderen zeggen, dat een andere taakverdeling mogelijk zou zijn als zij betaald werk zouden hebben. Voor wéér anderen is een andere taakverdeling niet mogelijk omdat hun partner liever buitenshuis werkt. Er zijn ook

vrouwen die geen andere taakverdeling willen omdat ze liever zelf thuis zijn om voor de kinderen te zorgen. Uit de antwoorden blijkt dat sommigen bij een andere taakverdeling denken aan wat meer hulp van de partner, terwijl anderen een meer ingrijpende verandering in de taakverdeling voor ogen hebben als zij deze vraag beantwoorden, zij doelen op een volledige rolwisseling.

Beide aspecten komen ook naar voren bij de 23 vrouwen (de meerderheid) die zich wel een andere taakverdeling dan de huidige kunnen voorstellen; sommigen zeggen dat dit het geval zou zijn als zij zouden werken en de man thuis zou zijn. Zij werken echter niet, omdat de man liever werkt dan zij, omdat zij liever thuis zijn, omdat zij veel minder verdienen dan de man, of omdat zij zelf geen (geschikte) baan kunnen vinden. Anderen zeggen dat zij zich kunnen voorstellen dat de man meer in het huishouden zou gaan doen als hij minder tijd aan zijn werk zou gaan besteden. Tot slot wordt gezegd dat zij zich zouden kunnen voorstellen dat zij meer hulp krijgen bij het huishoudelijk werk maar dat de man er niet voor voelt om hen meer hulp te bieden.

Evenals bij de traditionele groep heeft ook bij individualistische vrouwen de komst van de kinderen veelal een aanzienlijke verandering in de taakverdeling teweeg gebracht in die zin dat de vrouw vergeleken met de tijd vóór er kinderen kwamen meer is gaan doen in het huishouden en de man minder. Dit wordt echter lang niet altijd beschouwd als 'normaal' of 'vanzelfsprekend'. Er is over gepraat en nagedacht, zo niet in eerste instantie dan wel na verloop van tijd: bij een aantal vrouwen ontstaat namelijk na enige tijd onvrede met een situatie waarin het hun voornaamste taak is voor het huishouden te zorgen, iets dat aanvankelijk voor hen toch min of meer vanzelfsprekend was. Slechts weinig vrouwen slagen er dan in een voor hen meer bevredigende situatie te creëren.

De taakverdeling is minder stabiel dan bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen. Er zijn nogal eens veranderingen opgetreden. Aanleiding hiervoor kan zijn dat de vrouw weer buitenshuis gaat werken of studeren; dat de man een baan kan krijgen die met zich meebrengt dat hij, ondanks beider ideaal, minder kan doen in het huishouden; dat de vrouw zich ongelukkig voelt bij de taakverdeling. Omdat voor vrouwen met individualistische moederschapopvattingen de taakverdeling minder vanzelfsprekend is, wordt er ook vaker met de partner over gesproken en wordt de huidige taakverdeling ook meer expliciet beargumenteerd.

In feite zijn er onder vrouwen met individualistische moederschapopvattingen twee groepen te onderscheiden:

- een groep die zich een andere dan de huidige taakverdeling in principe kan voorstellen maar die deze voor zichzelf afwijst;
- een groep die zich een (meer) evenwichtige taakverdeling kan voorstellen en deze, voor zover dit al niet het geval is, ook in de eigen situatie verwezenlijkt zou willen zien.

Dit brengt ons tot de veronderstelling dat voor een aantal vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen er weliswaar in theorie een discrepantie kan bestaan tussen opvattingen en praktijk, maar in hun persoonlijke situatie niet. Hiermee moeten we rekening houden bij de verdere bespreking van de relatie tussen taakverdeling, beleving en welbevinden bij de individualistische vrouwen.

Ongeacht de feitelijke bijdrage van de man is de achtergrond van de reden voor de afwezigheid van gevoelens van onvrede dat men in de eigen situatie de taakverdeling als redelijk of als logisch ervaart terwijl deze tevens in overeenstemming is met de eigen wensen en behoeften.

Zo zegt één van de vrouwen, van wie de man niets in het huishouden doet:

"Omdat hij zo'n lange werkdagen heeft en omdat hij het ook niet leuk vindt, huishoudelijk werk. Er zijn best veel mannen die het leuk vinden om te koken, maar dat heeft hij niet, helaas. Nou ik vind zelf koken leuk hoor, dus dat zou ik ook niet hoeven. Zoals het op het moment is kan ik het me niet voorstellen (Een andere taakverdeling, K. & V.). Maar als ik zou werken en hij wat meer thuis was, dan zou hij best wat doen hoor, maar ik denk dat het wel zo zal blijven".

Indiv., hm, weinig klachten

Bij hen bestaat het idee min of meer zelf voor de situatie te hebben gekozen; de verantwoordelijkheid voor het huishouden komt er automatisch bij. Veranderingswensen zijn er niet, enerzijds omdat men die niet reëel vindt anderzijds omdat men geen problemen heeft met de huidige situatie. Of de huidige taakverdeling nu wordt beargumenteerd vanuit de voorkeur van de man, de vrouw of de financiële situatie, men heeft het gevoel dat deze op dat moment de beste is.

Net als traditionele vrouwen is men blij met de hulp van de partner; ook al doen deze individualistische vrouwen het merendeel van het huishoudelijk werk, zij hebben vaak toch het gevoel dat het een klus is waar ze samen voor staan omdat de man inspringt als het nodig is, meer in het huishouden doet als hij daar tijd voor heeft.

Bij vrouwen die ontevreden zijn met de taakverdeling ligt de situatie wat anders. Bij hen zijn er wel gradaties in de mate waarin zij hierin iets veranderd zouden willen zien.

Sommigen willen gewoon wat meer hulp van de man; zij zijn teleurgesteld over de feitelijke gang van zaken, ook al omdat zij zich zijn bijdrage heel anders hadden voorgesteld, en hierover indertijd ook met hun toekomstige man hebben gesproken:

"Ik heb hem wel van het begin af aan duidelijk gemaakt dat ik geen huisvrouw was zoals men dat pleegt te zien. Ik vond dat ook belangrijk om dat voor het huwelijk duidelijk te maken, vooral toen ik zag hoe dat bij zijn familie ging. Ik dacht toen "nee, als jij denkt dat ik ook zo word dan vergeet het maar". Maar dat dacht hij niet, ik was daar ook heel bang voor om mijn leven lang in een huishouding te moeten slijten, dus dat moest wel duidelijk zijn dat ik dat niet wilde. Dat is het enige wat we ooit afgesproken hebben, ideaal he?"

Indiv., lm, veel klachten

Niet alleen is haar huidige situatie niet in overeenstemming met haar wensen, zij heeft ook het gevoel dat zij op de huidige taakverdeling slechts een marginale invloed heeft, deze

wordt bepaald door het werk van de man, het is niet haar beslissing geweest:

"Voordat hij een zwaardere baan nam, hebben we begrepen dat hij meer van huis zou zijn daardoor en wat de consequenties daarvan waren. Maar omdat niet te voorzien is hoe dat in de realiteit eruit zou gaan zien, het was niet te voorzien, het is ook iets wat gegroeid is en niet iets wat ontstaan is door duidelijke beslissingen".

Dit geldt voor veel vrouwen van wie de man weinig in het huishouden doet. Zij leggen zich hier niet bij neer, zoals traditionele vrouwen, omdat zij het vanzelfsprekend vinden dat hun man ook wat doet. Voor hen heeft de bijdrage van de man veel minder een vrijblijvend karakter, men wil er van op aan kunnen dat hij ook bepaalde taken voor zijn rekening neemt.

Bij een aantal individualistische vrouwen die ontevreden zijn met de taakverdeling gaat het er niet alleen om dat zij meer hulp van hun partner zouden willen bij het huishoudelijk werk. In feite doet bij sommige van deze vrouwen de man al relatief veel. Toch blijven ook zij de verantwoordelijkheid voor het huishouden behouden en dit zouden zij willen veranderen. Dit verklaart ook dat zij zich ondanks de verhoudingsgewijs grote bijdrage van de man ontevreden voelen, veranderingswensen hebben. Het gaat hier vooral om individualistische vrouwen uit een hoger milieu. De veranderingswensen van de vrouw uit een lager milieu zijn vaak minder vergaand.

Gevoelens van onvrede met de taakverdeling komen zowel voor bij vrouwen met veel als bij vrouwen met weinig klachten, al is deze laatste groep veel minder groot. Waarom leidt onvrede bij de een wel tot veel spanningsverschijnselen en bij de ander niet? Voor zover ons materiaal het toelaat deze vraag te beantwoorden denken wij dat hierbij de mate waarin men zich actief probeert te schikken in de situatie een factor van betekenis is.

"Ik ben ontevreden met de taakverdeling. Ik zou het wel anders willen maar ik kan wel leven met de gegevens zoals ze op het moment zijn. Het is niet zo dat ik er niet mee kan leven. Als ik bij anderen ben dan denk ik wel eens: "godverdomme! Het is toch niet eerlijk verdeeld". Maar van de andere kant denk ik dan: "daar moet je dan maar je conclusies uit trekken". Maar dat blijkt ook niet te kunnen, dus leg ik me er bij neer. We doen het op deze manier en proberen er het beste van te maken".

Indiv., hm, weinig klachten

Ook kan het zijn dat men minder strak aan het oorspronkelijke ideaal vasthoudt en hiervoor alternatieven gaat bedenken. In het onderstaande citaat vertelt een vrouw dat het ideaal van haar en haar echtgenoot is dat beiden part-time werken. Nu het er naar uitziet dat dit voorlopig niet mogelijk is, overweegt ze andere oplossingen:

"Bij ons is nog steeds het ideaal van allebei part-time werken en dat hebben we ook gehad, dat was heel fijn. Maar als ik rebel ben zit dat er voorlopig niet in, je ziet bijna alleen maar full-time banen. Je kunt je niet permuteren om zo'n baan te weigeren en dat betekent toch voor mij, en daar heb ik de laatste weken veel over nagedacht, dat ik niet pas aan het werk ga als G. een part-time baan vindt. Het is heel duidelijk voor mij dat er dan maar een derde in huis moet komen".

Indiv., hm, weinig klachten

Uit de interviews komt naar voren dat niet alle problemen zijn opgelost als men erin slaagt de taakverdeling meer of minder ingrijpend te veranderen. Het kan zijn dat er, als de tradi-

tionele taakverdeling wordt doorbroken en de man veel, zo niet alle huishoudelijk werk op zich neemt, samenwerkingsproblemen ontstaan, vooral als men nog niet is ingespeeld op de nieuwe situatie. Dit zien we bijvoorbeeld in het onderstaande citaat van een vrouw die full-time studeert, terwijl haar man grotendeels het huishouden doet:

"Nu gaat het redelijk goed, maar we hebben er vaak meningsverschillen over gehad. Dat gaat meestal op de toer van: dat kun jij nu wel vuil vinden maar ik vind van niet, etc. Ik heb vaak het gevoel dat daar niet uit te komen is. We zijn zo eigengereid en het lijkt soms een beetje een machtsstrijd. We zijn allebei bang om dingen prijs te geven. Als de een iets beheert, al is het maar de wasmachine, dan moet je dat kunnen doen en dan moet niet iemand anders er tussen zitten. We voelen ons ook snel aangevallen alsof je iets niet goed doet. Dat mocht wel eens wat rustiger".

Indiv., hm, veel klachten

Voor haar is de situatie van een tamelijk volledige rolwisseling tijdelijk en zeker niet ideaal:

"Ik weet wel dat ik niet alleen voor de kinderen zou willen zorgen. Liefst met hem gedeeld, maar als het niet anders kan zoek ik wel hulp van buitenaf. Maar nu ik studeer en hij werkloos is speelt dat nog niet. Maar ik hoop dat het nog ooit zover komt dat we de taken kunnen verdelen".

Ook treffen we bij individualistische vrouwen van wie de man veel huishoudelijk werk verricht de angst aan om te veeleisend te zijn of schuldgevoelens over het feit dat de man naast zijn drukke werk zoveel in huis doet, terwijl men tegelijkertijd tevreden is over de taakverdeling op zich:

"Ik voel me er soms wel schuldig over dat hij zoveel doet, maar dat is wat anders. Het kan gewoon niet anders, maar het is voor hem een heel geren. Ik merk dat als hij af en toe een week weg is, dan doe ik dat er bij. Je moet je tijd dan inpassen, er mag niets uitlopen, je moet op tijd zijn voor de kinderen. En dan besef ik wel dat dat toch een bepaalde druk op je legt. Dan ben ik af en toe blij dat het eind van dit studiejaar afgelopen is, dan kan die man weer eens wat tot rust komen".

Indiv., hm, veel klachten

Samenvattend: voor vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen is het veel minder vanzelfsprekend, dat zij het grootste deel van het huishoudelijk werk op zich nemen. Dat desondanks de bijdrage van de partner in een groot aantal gevallen nogal beperkt is, leidt niet altijd tot gevoelens van onvrede over de taakverdeling. Gevoelens van onvrede ontstaan wel als er sprake is van een discrepantie tussen de feitelijke bijdrage van de man en de voorstelling die de vrouw zich hiervan heeft gemaakt voor er kinderen kwamen, als de vrouw het huishoudelijk werk niet aankan en meer hulp verlangt dan hij geeft, of als de vrouw niet alleen meer hulp wil maar als zij een fundamentele verandering in de taakverdeling wenst. Het belangrijkste verschil tussen ontevreden vrouwen met veel en ontevreden vrouwen met weinig klachten lijkt te zijn dat de laatste groep eerder bereid is tot een compromis, minder strak vasthoudt aan het oorspronkelijke ideaal.

8.3. Taakverdeling in verband met verzorging en opvoeding van de kinderen

Aan de door ons geïnterviewde vrouwen zijn over de taakverdeling in verband met de verzorging en opvoeding van de kinderen een aantal vragen voorgelegd. Hen is gevraagd

een schatting te geven van de tijd die hun man/vriend doorgaans per dag aan de kinderen besteedt, wie meestal zaken regelt als het kopen van kleding, cadeautjes, wie er met het kind naar de dokter of het consultatiebureau gaat, hoe de verantwoordelijkheid voor de kinderen is verdeeld als beide ouders thuis zijn. Daarnaast is gevraagd hoe deze taakverdeling tot stand is gekomen en of hierin nog veranderingen zijn opgetreden in de loop van de tijd. Wat betreft de beleving van de taakverdeling is niet alleen gevraagd of men tevreden is over de tijd die de man met de kinderen doorbrengt maar ook wat men vindt van de manier waarop hij dit doet.

Over de wijze waarop de bijdrage van de man aan de verzorging en opvoeding van de kinderen is vastgesteld kunnen we dezelfde opmerking maken als in het voorgaande ten aanzien van de verdeling van het huishoudelijk werk: de cijfers over de tijd die de man aan de kinderen besteedt kunnen zijn beïnvloed door de perceptie van de vrouw.

8.3.1. Vrouwen met traditionele moederschapopvattingen

TABEL 8.3. Tijd besteed door man aan verzorging en opvoeding, en beleving hiervan bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen

	ONTEVREDEN		TEVREDEN	
	Veel klachten	Weinig klachten	Veel klachten	Weinig klachten
minder dan 1 uur n=13 lm: 5; hm: 8	5 lm: 1; hm: 4	-	2 lm: 1; hm: 1	6 lm: 3; hm: 3
1 à 2 uur n=10 lm: 6; hm: 4	1 lm	1 hm	2 lm	6 lm: 4; hm: 2
2 à 3 uur n=5 lm	-	-	2 lm	3 lm
meer dan 3 uur n=4 lm: 3; hm: 1	-	-	4 lm: 3; hm: 1	-
n=32	6 lm: 1; hm: 5	1 hm	10 lm: 8; hm: 2	15 lm: 14; hm: 5

Uit tabel 8.3. blijkt, dat bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen gevoelens van onvrede over de taakverdeling in verband met de verzorging en opvoeding van de kinderen voornamelijk voorkomen bij vrouwen met veel klachten die behoren tot de hogere sociaal-economische milieus.

De tijd die de man aan de kinderen besteedt loopt zeer uiteen. In de traditionele groep zijn er enkele mannen die relatief veel tijd aan hun kinderen besteden, meer dan drie uur per dag. Een van hen behoort tot een hoger milieu, de overige mannen behoren tot een lager milieu.

De vier vrouwen in deze groep hebben veel klachten. Deze klachten zijn, zoals we in tabel 8.3. zien niet toe te schrijven aan hun gevoelens van onvrede over dit aspect van de taakverdeling; bij hen spelen andere problemen een rol. Van de drie vrouwen uit een lager milieu is de partner werkloos. Omdat deze mannen meer thuis zijn, zijn zij zich, zoals hun vrouwen aangeven, "automatisch" meer met de kinderen gaan bemoeien. De situatie van de vierde vrouw is ook al in paragraaf 8.2.1. aan de orde geweest. Daar noemden wij haar de 'dissident' van de traditionele groep. Zij is wel tevreden over de tijd die haar partner aan de kinderen besteedt, maar zij heeft kritiek op de wijze waarop hij met de kinderen omgaat: zij vindt dat hij voor de kinderen, vooral emotioneel, te weinig plaats inruimt:

"Bijvoorbeeld dat H. niet aanvoelt hoe de kinderen er aan toe zijn, dat vind ik heel erg vervelend. En hij zou moeten proberen dat het wat gezelliger voor ze is, wat ik dan gezellig vind natuurlijk, dat is dan mijn uitgangspunt. En wat ik ook jammer vind, en wat ook wel aan het veranderen is, is dat hij de kinderen niet echt als gezelschap ziet. Ik vind het b v heel leuk om met I. naar de stad te gaan, op een terras te zitten en te kletsen. Hij vindt I. geen gezelschap, dat vind ik niet zo goed. . Hij hoort het ook vaak niet als ze iets vragen".

Tradit., hm, veel klachten

Op één uitzondering na vormen de vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen ook waar het gaat om de verzorging en de opvoeding van de kinderen een homogene groep. de vrouw heeft het belangrijkste aandeel in de verzorging van de kinderen, ook al varieert de feitelijke bijdrage van de man aanzienlijk van vrouw tot vrouw, zoals tabel 8.3. laat zien. Omdat de vrouw overdag beschikbaar is, zorgt zij voor nieuwe kleding, cadeautjes, gaat zij meestal met het kind naar de dokter als het ziek is of naar het consultatiebureau. Hoeveel tijd de man feitelijk ook aan zijn kinderen besteedt, de hoofdverantwoordelijkheid van de vrouw voor de verzorging wordt als een gegeven geaccepteerd. Over het aandeel van de man heeft men vooraf weinig nagedacht of gesproken, men heeft er geen uitgesproken verwachtingen over. In een aantal gevallen komt het voor dat de man meer tijd aan de kinderen besteedt dan men had verwacht.

Wat betreft de verzorging van de kinderen zien we hetzelfde als bij het huishoudelijk werk: het aandeel van de man is afhankelijk van de tijd die hij hiervoor kan of wil uittrekken, de vrouw wacht af. Ook al heeft men over de verzorgende activiteiten van de man vooraf weinig uitgesproken verwachtingen, toch vindt men het goed dat de man met de kinderen bezig is, met hen speelt, praat, dingen met hen onderneemt, als hij thuis is. Ook voor vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen houdt het vaderschap dus meer in dan de rol van kostwinner. Men gaat er van uit dat het goed is voor het kind als het ook aandacht van de vader krijgt als hij thuis is. Het belang dat wordt gehecht aan het feit dat de vader contact heeft met zijn kinderen komt naar voren wanneer moeders vertellen dat zij het slaap-waak ritme van het kind zo proberen te regelen dat het wakker is als zijn vader thuis komt, of dat zij er op letten dat hun man voldoende aandacht aan de kinderen geeft.

Een ander aspect van de taakverdeling is dat de omgang tussen vader en kinderen als het

ware wordt gesuperviseerd door de moeder: zij houdt in de gaten of alles wel volgens de (haar) regels verloopt en grijpt in wanneer er iets verkeerd dreigt te gaan. Ondanks het feit dat de moeder als het ware ook toezicht houdt op wat er zich afspeelt tussen vader en kind, zeggen de geïnterviewde vrouwen nogal eens dat alleen al de aanwezigheid van de man voor hen rustgevend is, omdat zij dan het idee hebben dat iemand anders meeverantwoordelijk is. Desgevraagd antwoordt het merendeel van de vrouwen dan ook dat, als zowel de vrouw als de man thuis zijn, er sprake is van een gezamenlijke verantwoordelijkheid. Uit de antwoorden blijkt echter dat ook dan de verzorging van de kinderen grotendeels het werk van de vrouw blijft.

"Ik dacht dat je allebei wel verantwoordelijk bent als hij thuis is. Hij doet dan ook dingen met de kinderen. Behalve de verzorgende dingen dan. Die doe ik toch wel".

Tradit. Im, weinig klachten

Met 'samen verantwoordelijk' wordt veel meer bedoeld dat er iemand is op wie een beroep kan worden gedaan, die de vrouw even kan ontlasten van de aanwezigheid van de kinderen, die fungeert als steun op de achtergrond. Een aantal vrouwen zegt expliciet dat de kinderen de taakverdeling tussen de ouders bestendigen: als zij iets nodig hebben, ergens mee zitten, getroost willen worden, wenden zij zich in eerste instantie tot hun moeder, en niet tot hun vader als deze ook aanwezig is.

Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen zijn tevreden als hun man tenminste een deel van de tijd die hij thuis doorbrengt aandacht aan de kinderen besteedt, of hij nu concrete verzorgende werkzaamheden verricht of niet; het belangrijkste is dat hij contact met hen heeft, laat zien dat hij om hen geeft. Net als bij het huishoudelijk werk is het ook hier zo dat de tijd met de kinderen samen wordt ingevuld al naar gelang de mogelijkheden en de voorkeur van de man. We zien wel dat vrouwen meer druk uitoefenen op hun man om zich met de kinderen bezig te houden dan om huishoudelijk werk te doen. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen beleven het ouderschap als een gezamenlijke beslissing. Juist daarom stellen zij het op prijs dat de man laat merken dat de kinderen belangrijk voor hem zijn.

Moeders die toch ontevreden zijn over het aandeel van hun man in de verzorging en de opvoeding van de kinderen behoren op één na tot een hoger milieu, ook hebben zij op één na veel spanningsverschijnselen. Hun mannen besteden relatief weinig tijd aan de kinderen. Vijf van de zes mannen in deze groep zijn per dag minder dan één uur met de kinderen bezig. Dit is echter geen afdoende verklaring voor gevoelens van onvrede van deze vrouwen. Er zijn immers ook vrouwen, van wie de man evenveel, of beter gezegd even weinig tijd aan de kinderen besteedt, die geen blijk geven van gevoelens van ontevredenheid. Bekijken we de antwoorden van de ontevreden vrouwen verder dan zien we dat zij hun

partner niet alleen verwijten dat hij te weinig tijd aan de kinderen besteedt, maar ook dat hij te weinig betrokkenheid toont als hij wél thuis is en in principe wel met de kinderen bezig zou kunnen zijn. Een van de vrouwen die ontevreden is over het aandeel van haar man zegt hierover:

"Ik vind het nog iets te weinig, ik weet dat het best een probleem is dat als je thuiskomt dat je niet meteen met de kinderen bezig wilt zijn, maar ik vind eigenlijk toch wel dat het moet. Het zijn maar twee uurtjes eigenlijk voor de kinderen en voor hemzelf ook, maar daar heeft hij zelfs nog moeite mee om dat te doen. Hij wil even rustig zitten, even krantje lezen, en kinderen komen dan toch zeuren, dus je kan het beter wel even doen, maar daar zijn we al lang over bezig, maar ik vind dus wel dat het moet".

Tradit., hm, veel klachten

De enige vrouw in de ontevreden groep met weinig spanningsverschijnselen vindt weliswaar dat haar man te weinig tijd heeft voor de kinderen, maar zij vindt tegelijkertijd dat hij als hij tijd heeft veel aandacht en interesse toont voor het gezin. De enige ontevreden vrouw uit een laag milieu is een vrouw van wie de man een tijdsintensieve sport beoefent, zodat ze ook het weekend grotendeels alleen met de kinderen doorbrengt.

Waarschijnlijk ontstaan gevoelens van onvrede in combinatie met veel spanningsverschijnselen als de vrouw het gevoel heeft dat haar man téveel zijn eigen leven leeft, naast het gezin, wanneer zij het feit dat hij relatief weinig tijd besteedt aan de kinderen opvat als een blijk van geringe betrokkenheid. Dit geldt vooral voor vrouwen uit een hoog milieu. Bij de onderzochte vrouwen uit een laag milieu wordt kritiek op de emotionele betrokkenheid van de vader als bron van onvrede überhaupt niet genoemd.

Samenvattend: ook voor vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen is het belangrijk dat hun partner laat merken dat de kinderen een wezenlijk onderdeel van zijn leven vormen. Moeders vinden het vanzelfsprekend dat met name de praktische zorg voor de kinderen bij hen ligt, maar zij verwachten van hun partner dat hij als hij thuis is, ook aandacht aan de kinderen geeft. Men vindt dit belangrijker dan hulp bij het huishoudelijk werk. Als de man echter ook buiten zijn werktijd goeddeels zijn eigen leven leidt, ontstaan gevoelens van onvrede. Wij hebben de indruk dat vooral vrouwen uit een hoog milieu verwachten dat hun partner, net als zij zelf, veel waarde hecht aan de psychologische aspecten van het ouderschap, de gevoelens van het kind centraal stelt. Bij hun onvrede speelt het gevoel dat de man juist wat dit betreft te kort schiet een belangrijke rol, of hij nu relatief veel of relatief weinig tijd aan de kinderen besteedt.

8.3.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen

In tabel 8.4. kunnen we zien dat onvrede met het aandeel van de man in de verzorging en opvoeding van de kinderen ongeveer even vaak voorkomt bij vrouwen met veel als bij vrouwen met weinig klachten. Hierin ligt dus een verschil met de traditionele groep. Een

TABEL 8.4. Tijd besteed door man aan verzorging, opvoeding en beleving hiervan bij vrouwen met individualistische moederschapsoptvattingen

	ONTEVREDEN		TEVREDEN	
	Veel klachten	Weinig klachten	Veel klachten	Weinig klachten
minder dan 1 uur n=17 lm: 8; hm: 9	5 lm: 3; hm: 2	5 lm: 2; hm: 3	3 lm: 2; hm: 1	4 lm: 1; hm: 3
1 à 2 uur n=15 lm: 10; hm: 5	3 lm: 2; hm: 1	5 lm: 3; hm: 2	2 lm: 1; hm: 1	5 lm: 4; hm: 1
2 à 3 uur n=3 lm: 2; hm: 1	1 lm	1 hm	1 lm	
meer dan 3 uur n=4 hm	-	-	4 hm	-
n=39	9 lm: 6; hm: 3	11 lm: 5; hm: 6	10 lm: 4; hm: 6	9 lm: 5; hm: 4

ander verschil is dat onvrede niet alleen voorkomt bij vrouwen uit een hoger sociaal-economische milieu, maar ook bij vrouwen uit een lager sociaal-economisch milieu.

In het algemeen kunnen we stellen dat bij vrouwen met individualistische moederschapsoptvattingen de taakverdeling in verband met het verzorgen en opvoeden van de kinderen als minder vanzelfsprekend wordt beschouwd. Zij spreken voordat er kinderen komen meer over de komende taakverdeling. De uitkomst van deze gesprekken is meestal dat de vrouw op zal houden met werken, maar dat ook de man veel tijd aan zijn kinderen zal besteden; de verwachting is dat men het ouderschap 'samen' op zich zal nemen, dat de man ook een deel van de praktische zorgen zal dragen. De taakverdeling is ook minder stabiel; er treden nogal eens wisselingen op in het aandeel van de man. Hierop komen we nog terug.

In feite bestaan er net als bij de vrouwen met traditionele moederschapsoptvattingen grote verschillen in het aandeel van de man in de verzorging en opvoeding van de kinderen. Er zijn mannen die door de week amper tijd hebben of nemen voor hun kinderen terwijl andere mannen een groot deel van de dag aan het gezin besteden. Net als in de traditionele groep zijn ook hier de arbeidsomstandigheden van de man en zijn persoonlijke voorkeur in hoge mate bepalend voor de tijd die hij met zijn kinderen kan doorbrengen. Toch wordt, zoals gezegd, de taakverdeling als minder vanzelfsprekend beschouwd. Naar het oordeel van de ondervraagde moeders spelen noties over de taak van de vrouw of over vrouw-man

verschillen minder een rol dan meer individueel bepaalde factoren als financiële motieven, persoonlijke vaardigheden of gevoelens. Toch realiseert men zich soms achteraf dat de uitkomst van gesprekken over de taakverdeling al bij voorbaat vast stond.

In deze groep treden in de taakverdeling vaker wisselingen op dan in de traditionele groep. Een reden hiervoor is dat de man een part-time baan kan of moet omzetten in een full-time baan waardoor het principe van gedeelde zorg niet langer in praktijk kan worden gebracht. Een andere reden is de onvrede van de vrouw met een taakverdeling waarbij de praktische verzorging geheel op haar neerkomt. In dit geval zien we dat substantiële veranderingen in de taakverdeling alleen dan tot stand komen wanneer de vrouw zeer veel tijd gaat besteden aan activiteiten buitenshuis; in dit onderzoek blijken alleen bij vrouwen die een full-time studie gaan volgen drastische veranderingen in de taakverdeling op te treden. De man gaat dan minstens evenveel tijd met de kinderen doorbrengen dan de vrouw. In haar mogelijkheden tot verandering van de taakverdeling is de vrouw sterk afhankelijk van haar partner. Dit blijkt uit het feit dat grote veranderingen in de taakverdeling zich alleen voordoen bij vrouwen met een man die ná het beëindigen van zijn studie nog geen werk heeft gevonden of die zeer zelfstandig is bij het inrichten van zijn werkzaamheden.

Het valt op dat ingrijpende veranderingen in de taakverdeling in de richting van een groter aandeel van de man in de verzorging en opvoeding van de kinderen alleen voorkomen bij vrouwen uit een hoog milieu. In tabel 8.4. kunnen we zien dat in alle gevallen waarin de man gemiddeld meer dan drie uur per dag aan de kinderen besteedt het gaat om mannen uit een hoger milieu; in drie van de vier gevallen is het aandeel van deze mannen aanzienlijk toegenomen als gevolg van het feit dat de vrouw uit onvrede met haar leven als huisvrouw (weer) full-time ging studeren.

Bijna alle vrouwen zeggen desgevraagd dat zij het zijn die verantwoordelijk zijn voor het regelen van allerlei praktische zaken als kleding, bezoek aan de dokter, het kopen van cadeautjes. Slechts twee vrouwen zeggen dat hun partner dit voor het grootste deel doet; het betreft twee vrouwen van wie de man huisman is. Het zorgen voor kleding blijft echter steeds de taak van de vrouw. Op de vraag hoe de verantwoordelijkheden zijn verdeeld als zowel de vrouw als de man thuis zijn antwoorden, vergeleken met de traditionele groep, meer vrouwen dat zij het zijn die de meeste verantwoordelijkheid dragen. Waarschijnlijk komt dit omdat zij zich er meer van bewust zijn dat, ook als de man thuis is, de verantwoordelijkheid voor de concrete verzorging toch bij hen ligt. Dit komt niet alleen doordat de vrouw ook in de individualistische groep doorgaans meer tijd met de kinderen doorbrengt dan de man: zelfs vrouwen die een groot deel van de week buitenshuis doorbrengen zeggen dat zij zich verantwoordelijker voelen, met name voor de verzorging van het kind.

Tevredenheid komt zowel voor bij vrouwen van wie de man weinig tijd, minder dan één uur per dag, als bij vrouwen van wie de man veel tijd aan de kinderen besteedt. Tevreden vrouwen van wie de man weinig doet geven aan dat dit in hun situatie billijk is: de vrouw is meer thuis dus is het logisch dat zij meer met de kinderen optrekt, meer voor hen zorgt dan de man. Een van de moeders zegt over het verschil in bijdrage tussen haar en haar echtgenoot:

"Het was gewoon vanzelfsprekend zoals dat ging: als je kinderen krijgt en je werkt allebei evenveel, dan moet je het natuurlijk meer verdelen. Maar ook zoals het nu bij F. (kind) gaat, dat is gewoon vanzelfsprekend".

Indiv., hm, weinig klachten

Zij accepteren de mogelijkheid dat ook vrouwen met jonge kinderen buitenshuis kunnen werken, dat hierdoor de taakverdeling kan veranderen, maar in de eigen situatie vinden ze geen aanleiding tot een drastische verandering van de taakverdeling.

Vrouwen die niet tevreden zijn met de taakverdeling brengen allen op een of andere manier onder woorden dat hun oorspronkelijke ideaal hieromtrent niet klopt met de realiteit. In de prille beginperiode van het ouderschap koesterde men de sterke wens om van het verzorgen en opvoeden van kinderen een gezamenlijke, gedeelde activiteit te maken. Waarschijnlijk realiseerde men zich onvoldoende dat hiervan weinig terecht kan komen in situaties waarin de vrouw het grootste deel van de dag thuis is, terwijl de man buitenshuis werkt. Wij vermoeden dat vrouwen die tevreden zijn met de geringe bijdrage van hun partner hun oorspronkelijke verwachtingen meer hebben afgestemd op hun feitelijke situatie. Bij hen komt veelvuldig naar voren dat vrouw en man de afspraak hebben gemaakt dat de vrouw de eerste levensjaren van het kind het grootste aandeel in de verzorging zal hebben.

Bij ontevreden vrouwen geeft de kloof tussen ideaal en praktijk aanleiding tot gevoelens van teleurstelling en machteloosheid; men wil wel veranderingen maar men ziet hiertoe in de gegeven situatie weinig mogelijkheden. Een van hen antwoordt op de vraag of de taakverdeling in verband met de kinderen bij haar nog een punt van gesprek is:

"O jawel, steeds. Maar het beroerde is dat brengt zijn werk met zich mee. Want je kan er allemaal wel mooi over praten maar werkelijk iets veranderen is nog heel wat anders. Tussen praten en doen daar zit nog een ontzettende kloof tussen. En je kan wel van alles anders willen, maar het lukt toch niet".

Indiv., lm, veel klachten

Van de vrouwen die ontevreden zijn met de taakverdeling in verband met het verzorgen van de kinderen heeft een relatief groot aantal weinig spanningsverschijnselen. Zijn er nu met betrekking tot het onderwerp in kwestie verschillen aan te wijzen tussen vrouwen met veel en vrouwen met weinig spanningsverschijnselen? Uit het materiaal komt naar voren dat van de ontevreden vrouwen diegenen met veel spanningsverschijnselen zich minder goed opgewassen voelen tegen het zeer frequent en intensief omgaan met jonge kinderen. Ze om-

schrijven de omgang met hun kinderen vaker als moeilijk, vermoeiend of teveel. In een dergelijke situatie is een geringe bijdrage van de partner natuurlijk al snel problematisch. Vaker dan ontevreden vrouwen met weinig klachten omschrijven zij hun partner als te weinig betrokken bij het wel en wee van de kinderen, te veel opgaand in zichzelf en zijn eigen activiteiten, ook als hij thuis is. Bovendien zijn deze moeders ambivalenter, minder duidelijk over wat ze met hun eigen leven willen, wat ze nu precies veranderd zouden willen zien in hun eigen leven, afgezien van de bijdrage van de echtgenoot. Enerzijds beschouwen zij het als waardevol om zelf grotendeels voor hun jonge kinderen te zorgen, anderzijds zouden ze graag een betaalde baan willen of willen studeren.

Een van hen:

"Ja, dat is ook zo gecompliceerd, want aan de ene kant wil ik niet anders en aan de andere kant zou ik graag anders willen ..."

Indiv., 1m, veel klachten

Vrouwen die ontevreden zijn, maar tegelijkertijd weinig klachten hebben zijn te verdelen in twee groepen. Er zijn vrouwen die wat zichzelf betreft niets zouden willen veranderen maar die graag zouden willen dat hun partner meer tijd besteedt aan de kinderen omdat zij vinden dat hij zoveel van de kinderen mist of omdat zij denken dat de kinderen hun vader te weinig zien. Er zijn ook vrouwen die zouden willen dat hun partner meer tijd aan de kinderen geeft omdat zij hierin een voorwaarde zien om zelf buitenshuis te kunnen gaan werken of om op een andere manier meer buiten het gezin te kunnen gaan doen. Meer dan ontevreden vrouwen met veel spanningsverschijnselen echter lijken zij erop te vertrouwen dat hun huidige situatie tijdelijk is, dat zijzelf werk zullen vinden of dat het hun partner zal lukken metertijd een minder tijdrovende baan te vinden.

Samenvattend: voor vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen is het niet zonder meer vanzelfsprekend dat zij het grootste aandeel hebben in de verzorging van de kinderen. In de realiteit zijn er vrouwen die het grootste deel hiervan voor hun rekening nemen naast vrouwen bij wie de man een zeer groot aandeel heeft in de verzorging en opvoeding van de kinderen. Bij een deel van de individualistische vrouwen ontstaan gevoelens van onvrede omdat zij zich door de zorg voor de kinderen teveel beperkt voelen in hun mogelijkheden om buitenshuis te werken of te studeren. Bovendien verwijten ontevreden vrouwen hun partner vaak onwil of een te geringe betrokkenheid bij het gezin. Gevoelens van machteloosheid komen vaak voor: men wil wel anders maar ervaart de situatie als uitzichtloos.

Gevoelens van onvrede hoeven niet altijd hand in hand te gaan met veel spanningsverschijnselen. Dit is met name niet het geval bij vrouwen die erop vertrouwen dat zij een bevredigende oplossing zullen vinden. Bij hen ontbreken dus de gevoelens van onmacht die kenmerkend zijn voor de groep met veel klachten. Ook vrouwen wier onvrede betrekking

heeft op het feit dat de man de kinderen te weinig meemaakt, hebben niet veel spanningsverschijnselen.

8.4. Verzorging en opvang van de kinderen door anderen

Over de opvang van de kinderen door anderen dan de ouders is aan de geïnterviewde vrouwen gevraagd in welke situaties hun kind door anderen wordt opgevangen of verzorgd en door wie. Ook is hen gevraagd of zij zich wel eens zorgen maken als het kind door anderen wordt opgevangen of verzorgd en of zij tevreden zijn over de opvang/verzorging door anderen.

De opvangfrequentie laat zich moeilijk uitdrukken in een concreet aantal uren. Dit heeft te maken met het verschil in de soort van opvang; ook maken nogal wat moeders gebruik van meerdere opvangmogelijkheden.

Uiteindelijk hebben we besloten om een indeling te maken, niet gebaseerd op het aantal uren per dag of per week maar op grond van zowel het incidentele of permanente karakter als ook de omvang van de opvang. Wij maken hierbij een onderscheid tussen moeders die (bijna) nooit gebruik maken van oppas, moeders die incidenteel oppas inschakelen, moeders die vaak oppas hebben, maar niet op basis van vaste afspraken en moeders die over de opvang van hun kinderen vaste afspraken hebben. Concreet behoren tot deze laatste categorie moeders van wie het kind een crèche of dagverblijf bezoekt of die op min of meer vaste tijden vaste afspraken met anderen hebben over de opvang van hun kind(eren).

8.4.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen

Tabel 8.5. laat zien dat gevoelens van onvrede over de opvangfrequentie steeds gepaard gaan met veel spanningsverschijnselen. Ontevredenheid komt zowel voor bij vrouwen uit een lager als bij vrouwen uit een hoger milieu, bij vrouwen die vaste oppasafspraken hebben en bij vrouwen die slechts af en toe oppas hebben.

Het grootste deel van de moeders in de traditionele groep maakt (bijna) nooit of slechts incidenteel gebruik van opvang voor de kinderen; een vaste oppasregeling komt niet zo vaak voor¹.

Vrouwen die zeggen (bijna) nooit gebruik te maken van oppas wekken de indruk dat zij hun kinderen zo weinig mogelijk willen laten verzorgen door anderen. Men neemt hen het liefst zo veel mogelijk overal mee naar toe en beperkt de opvang door anderen tot het hoogst noodzakelijke, zeker overdag. Alleen als het echt niet anders kan schakelt men iemand in, meestal de eigen moeder of de schoonmoeder, maar de stelregel is: je zorgt voor je eigen kinderen.

Overdag hebben traditionele moeders nog wel eens oppas als ze zelf of met een van de kinderen naar de dokter moeten, of als ze boodschappen moeten doen en denken wat langer

TABEL 8.5. Opvangfrequentie en beleving hiervan door vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen

	ONTEVREDEN		TEVREDEN	
	Veel klachten	Weinig klachten	Veel klachten	Weinig klachten
(bijna) nooit n=13 lm: 9; hm: 4	2 lm: 1; hm: 1	-	6 lm: 4; hm: 2	5 lm: 4; hm: 1
incidenteel n=12 lm: 6; hm: 6	1 lm	-	4 lm: 2; hm: 2	7 lm: 3; hm: 4
regelmatig n=1 lm		-		1 lm
vaste afspraken n=6 lm: 3; hm: 3	2 hm	-	1 lm	3 lm: 2; hm: 1
n=32	5 lm: 2; hm: 3	-	11 lm: 7; hm: 4	16 lm: 10; hm: 6

weg te blijven. Maar zeker als er kinderen zijn die al naar de (kleuter)school of de crèche gaan, doet men alles zoveel mogelijk tijdens de uren dat de kinderen niet thuis zijn.

Vooral 's avonds als de kinderen op bed liggen wordt oppas ingeschakeld, bijvoorbeeld als beide ouders naar een feestje gaan of naar een ouderavond. De feitelijke verzorging is dan al gebeurd, dit houden de moeders zoveel mogelijk in eigen hand.

Daarnaast zeggen vrouwen ook nog wel eens dat hun kind bij een vriendje of vriendinnetje gaat spelen of dat het ergens gaat logeren, hetgeen door hen ook wordt beschouwd als een vorm van opvang. Vrouwen uit een hoger milieu zijn over het algemeen wat makkelijker met het inschakelen van oppas dan vrouwen uit een lager milieu, vooral als zij activiteiten samen met de partner willen ondernemen. Het gaat in dit geval om representatieve verplichtingen in het kader van het werk van de man. Een enkele keer worden de kinderen door anderen verzorgd omdat men samen met de man een weekendje weg wil.

Meestal worden de kinderen opgevangen door de moeder of schoonmoeder van de vrouw, grootouders worden ook het vaakst genoemd als logeeraadres. Ook zijn de grootouders vaak de enig beschikbare vorm van opvang. Daarnaast worden kinderen wel eens door nabije familieleden, meestal een zusje of schoonzusje, of door een heel goede vriendin van de vrouw opgevangen. Ook burens worden wel eens genoemd. Tegen het inschakelen van 'vreemden' bestaat veel weerstand, men wil 'eigen' mensen in huis, die men zelf goed kent, in wie men vertrouwen heeft en die het kind goed kent.

Dat er over het algemeen weinig problemen rond oppas bestaan betekent niet dat er geen moeders zijn voor wie de intensieve dagelijkse omgang met de kinderen problematisch is.

Vooral voor moeders met kinderen die nog niet naar de kleuterschool of de crèche gaan en die zeer veel aandacht vragen levert dit nogal eens problemen op: men komt in de knoop met het huishoudelijk werk, voelt zich zenuwachtig en opgejaagd. Opvang door anderen wordt, door de moeders zelf althans, niet als oplossing voor dit probleem naar voren gebracht. Integendeel, juist moeders die hun kinderen als lastig of veeleisend ervaren zijn geneigd deze kinderen niet door anderen te laten verzorgen. Men gaat niet actief op zoek naar oplossingen maar wacht af, in de hoop dat de problemen zich vanzelf oplossen als het kind naar de kleuterschool of de crèche kan gaan.

Gevoelens van ontevredenheid blijken zowel de oppasfrequentie als de kwaliteit van de oppas te betreffen. De meeste vrouwen hebben iemand achter de hand aan wie zij als dat nodig is de zorg voor hun kinderen toevertrouwen, zeker wanneer men ouders, schoonouders, zusjes in de buurt heeft wonen of wanneer er een goed contact met de burens bestaat. Als dit echter niet het geval is kunnen er wel problemen rond oppas ontstaan, vooral indien men niet geneigd of in staat is om dan maar een beroep op anderen dan familie of burens te doen. Een van de moeders zegt in dit verband over de buurt waarin ze woont:

"Alleen vind ik het jammer dat hier in de buurt geen oppas met de babyfoon te regelen is, voor 's avonds. Wij worden er niet voor gevraagd, onze naaste burens doen het niet, die hebben geen of al oudere kinderen. Het kan zijn omdat onze kinderen van de jonge kinderen hier in de straat het oudste zijn. Maar ook omdat mijn man, ja een praatje vindt hij goed, maar verder hoeft het voor hem niet. Daar kan het natuurlijk ook aan liggen".

Tradit., lm, veel klachten

Onvrede over de oppasfrequentie hoeft niet alleen veroorzaakt te worden door het feit dat er niemand voorhanden is op wie men terug kan vallen, maar kan ook samenhangen met het feit dat de vrouw een kind heeft dat zij niet graag door anderen laat verzorgen omdat het kind erg eenkennig is. In dit geval zijn er vaak wel mensen beschikbaar, maar heeft de moeder het gevoel dat zij hiervan geen gebruik kan maken. Zij wil anderen niet 'opscheppen' met een vervelend of huilend kind. Ook heeft men het gevoel dat anderen niet makkelijk aanbieden om op een kind te passen dat als niet al te makkelijk wordt ervaren. Ter illustratie hiervan een citaat van een moeder die op zich wel tevreden is met haar oppasmogelijkheden:

"Jawel, maar ik zou dus wel willen dat M. wat makkelijker zou zijn, dat ik die iets vaker bij iemand zou kunnen brengen en dan, als hij iets makkelijker zou zijn, dan kon ik hem ook wel bij meer mensen brengen, dat het nou best weleens een probleem is, als ik kan helpen op school (bij de oudste) met schoonmaken en dat is dan een middag of drie achter elkaar, ja dat vind ik best wel vervelend omdat ik weet dat hij voor mijn moeder ook best wel vermoeiend is en voor mijn schoonmoeder, voor iedereen trouwens. Mijn oudste zusje heeft wel eens gezegd, als we met R. eruit gingen op vakantie: nou, dan breng je M. maar bij mij, en dat is 2 keer gebeurd en verder heeft ze het nooit meer aangeboden".

Tradit., lm, veel klachten

Juist in die situaties waarin de moeder er veel behoefte aan heeft om van de zorg voor haar kind ontdast te worden, is men het meest geneigd het kind bij zich te houden omdat men

anderen niet wil opzadelen met het probleemgedrag van het kind.

Ook over de kwaliteit van de opvang bestaan gevoelens van onvrede, overigens alleen bij moeders die vaste oppasafspraken hebben. Een van hen maakt zich zorgen over de sfeer op de crèche, zij vermoedt dat haar kind zich er niet thuis voelt. De andere moeder is ontevreden over haar vaste oppas: haar kinderen vinden haar te streng, zijzelf is hierover ambivalent.

Samenvattend: in het algemeen is de situatie in verband met oppas voor vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen weinig problematisch. Vanuit de idee dat kinderen vooral in het gezin door de moeder (ouders) moeten worden verzorgd is de behoefte aan opvang door anderen gering. Als men in de omgeving wat vertrouwde mensen achter de hand heeft die eens in willen springen is men al gauw tevreden.

Alleen wanneer dit niet het geval is of wanneer men een kind heeft waarvan men het idee heeft dat men het niet aan anderen kan overlaten ontstaan gevoelens van onvrede. In die gevallen waarin het uitbesteden van een kind juist voor ontlasting van de moeder zou zorgen wordt het waarschijnlijk bewust niet uitbesteed.

Onvrede over de kwaliteit van de opvang komt ook daarom zo weinig voor omdat moeders hun kind alleen toevertrouwen aan mensen die ze heel goed kennen of aan mensen bij wie hun kind graag is.

8.4.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen

TABEL 8.6. Opvangfrequentie en beleving hiervan door vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen

	ONTEVREDEN		TEVREDEN	
	Veel klachten	Weinig klachten	Veel klachten	Weinig klachten
(bijna) nooit n=2 lm	1 lm	-	-	1 lm
incidenteel n=10 lm: 7; hm: 3		-	4 lm: 3; hm: 1	6 lm: 4; hm: 2
regelmatig n=9 lm: 5; hm: 4	1 lm	-	6 lm: 3; hm: 3	2 lm: 1; hm: 1
vaste afspraken n=18 lm: 6; hm: 12	4 lm: 1; hm: 3	3 lm: 1; hm: 2	3 lm: 1; hm: 2	8 lm: 3; hm: 5
n=39	6 lm: 3; hm: 3	3 lm: 1; hm: 2	13 lm: 7; hm: 6	17 lm: 9; hm: 8

Tabel 8.6 laat zien dat gevoelens van onvrede over de oppasfrequentie, in tegenstelling tot de traditionele groep, bij vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen zowel voorkomen bij vrouwen met veel als bij vrouwen met weinig klachten, zij het in de laatste groep in mindere mate.

Ook komen gevoelens van onvrede voor bij vrouwen uit een hoger en bij vrouwen uit een lager milieu. Onvredegevoelens doen zich vooral voor bij vrouwen die over de opvang van hun kinderen vaste afspraken hebben¹.

Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen maken vaker gebruik van opvang voor hun kinderen dan vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen. De moeders in individualistische groep die maar heel weinig opvang voor hun kinderen hebben, leggen niet zozeer de nadruk op het feit dat zij dit niet willen omdat zij vinden dat zij zelf voor hun kinderen moeten zorgen. Zij stellen dus geen norm, maar zeggen dat het niet nodig is omdat zij zelf thuis zijn. Daarnaast komt het ook voor dat de kinderen weinig door anderen worden opgevangen omdat de moeder niet weet wie dit zou moeten doen, er wonen geen andere kinderen in de buurt bij wie het kind kan gaan spelen, geld voor een betaalde oppas is er niet, ouders wonen niet in de buurt. Een relatief grote groep moeders heeft vaste regelingen in verband met de opvang van hun kinderen. Ook in de individualistische groep hebben vrouwen vooral oppas als ze 's avonds samen met hun man weggaan, het gaat dan dus meer om de aanwezigheid van iemand dan om de feitelijke verzorging. Overdag heeft men vooral oppas als men met een van de kinderen iets speciaals moet doen of als men bijvoorbeeld naar de dokter moet. Maar daarnaast wordt meer dan door vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen oppas ingeschakeld als men overdag zelf iets wil doen zonder de kinderen, sporten, met een vriendin op stap, alleen een dag ergens naar toe. Ook vanwege het feit dat de vrouw betaalde arbeid verricht of studeert terwijl de partner een volledige baan heeft, is oppas nodig.

Evenals traditionele vrouwen noemen de individualistische vrouwen hun eigen ouders of schoonouders als oppasmogelijkheid. Maar daarnaast worden de kinderen vaker opgevangen door burens en vooral door vrienden of kennissen. Ook wordt er vaker melding gemaakt van uitwisseling van kinderen met andere moeders. Om de beurt vangt men na school elkaars kinderen op of gaan de kinderen bij elkaar logeren.

Maar ook al worden de kinderen vaker uitbesteed dan in de traditionele groep, aan de kwaliteit van de opvang worden hoge eisen gesteld. Mensen die voor de kinderen zorgen moeten vertrouwd zijn, de moeder moet hen goed kennen en de kinderen moeten zich op hun gemak voelen. Wat dit betreft bestaat er dus geen verschil tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen.

Waar het gaat om opvang door vrienden en kennissen vindt men het belangrijk dat er overeenstemming bestaat in opvoedingsklimaat en opvoedingsideeën. Dat dit aspect bij

vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen meer naar voren komt dan bij vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen hangt gedeeltelijk samen met het feit dat in de individualistische groep de kinderen vaker en intensiever door vrienden of kennissen worden verzorgd. Daarnaast blijkt bij een aantal van deze vrouwen, vooral afkomstig uit een hoger milieu, dat men in de opvoeding zeer zorgvuldig, 'kindgericht' te werk gaat. Dit maakt dat men extra kritisch is op de mensen met wie het kind omgaat.

Meer nog dan bij vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen komt in de individualistische groep bij een aantal moeders het gevoel voor dat men eigenlijk teveel tijd met de kinderen doorbrengt. Dit blijft echter niet beperkt tot die vrouwen die een kind hebben dat veel van hun pedagogische kwaliteiten vergt, maar blijkt het meest voor te komen bij vrouwen die de wens uitspreken om meer buiten het gezin te ondernemen en die zich wat dit betreft beperkt voelen door de aanwezigheid van de kinderen. Onvrede over deze situatie uit zich echter niet altijd in onvrede over de oppasfrequentie. Bij het beantwoorden van de vraag of men vindt dat er voldoende oppas voorhanden is, zijn de geïnterviewde moeders in de eerste plaats uitgegaan van hun concrete situatie. Als zij zelf thuis kunnen zijn om voor de kinderen te zorgen, zullen zij dus zeggen dat zij tevreden zijn met de oppasfrequentie.

Gevoelens van onvrede betreffen zowel de oppasfrequentie als de kwaliteit van de oppas, dit laatste komt echter heel weinig voor. Onvrede met de oppasfrequentie komt niet zozeer voor bij vrouwen die heel weinig of incidenteel oppas hebben maar juist bij vrouwen die vaste afspraken over de opvang van hun kinderen hebben en daarnaast ook incidentele oppas. Men is dan veelal niet ontevreden over het vaste gedeelte van de oppasregeling, meest een crèche, maar meer over de oppasregeling die men daarnaast nog heeft. Bronnen van onvrede kunnen zijn dat er geen oppas voorhanden is in de buurt, dat men zich geen extra betaalde oppas kan permitteren, dat men teveel een beroep moet doen op anderen terwijl men daarvoor niets terug kan doen, of dat men zelf te weinig voor de kinderen zorgt.

Als moeders veelvuldig gebruik moeten maken van niet-betaalde oppas zonder dat zij daar iets tegenover kunnen stellen voelen zij dit al snel als een vorm van ongewenste afhankelijkheid. Als er geen evenwicht bestaat tussen de diensten die men verleent en de diensten die men ontvangt, in dit geval opvang van de kinderen, ontstaan dus gevoelens van onvrede. Hierdoor maken moeders ook minder gebruik van opvang dan ze eigenlijk zouden willen.

Onvrede kan eveneens veroorzaakt worden doordat de vrouw vindt dat zij meer van huis weg is dan zij goed vindt voor de kinderen. In dit geval is sprake van een conflict: de eigen beroep- of studiewensen van de vrouw worden gerealiseerd, maar dit betekent dat niet of met moeite kan worden voldaan aan de normen die men hanteert ten aanzien van de aanwezigheid in het gezin.

Voor moeders die hun kinderen voor een (relatief) groot gedeelte niet zelf verzorgen moet

dus idealiter in twee opzichten een evenwicht bestaan om te voorkomen dat er gevoelens van onvrede gaan ontstaan. Ten eerste ervaart men niet-betaalde oppas als een vorm van afhankelijkheid. Uitgaande van het principe 'voor wat, hoort wat' gaan moeders zich onbehaaglijk voelen als anderen teveel voor hun kinderen zorgen zonder dat zij daar iets tegenover kunnen stellen. Ten tweede is een, subjectief bepaalde, balans nodig tussen de tijd die men niet en de tijd die men wel in het gezin aanwezig is. Ter illustratie van dit laatste laten we twee moeders aan het woord; bij de eerste is de balans verstoord, voor de tweede bestaat er een evenwicht. Het eerste citaat is afkomstig van een vrouw die een full-time opleiding volgt:

"Ik denk soms dat ik ze best wat meer zou kunnen zien. Als ik zo'n hele dag weg ben dan zie ik ze best wel kort, maar ja, dat kan niet anders en daar berusten we allemaal in. Dan zorg ik er ook wel voor dat ik niet later thuis kom dan nodig is, want dan zou het helemaal veel te kort worden ... maar het is de consequentie van mijn keuze om die opleiding te gaan volgen. Ik ga wel als ik eerder klaar ben of een groot aantal tussenuren heb naar huis om even aanwezig te kunnen zijn thuis".

Indiv., hm, veel klachten

Het tweede citaat is afkomstig van een moeder die drie ochtenden per week buitenshuis werkt:

"Ze gaat drie ochtenden per week naar de crèche, dat zijn de ochtenden dat ik werk. Ze kan in principe 1 of 2 ochtenden meer naar de crèche, maar dan vind ik dat ik er zelf te weinig voor zorg, zij zou er het liefst 24 uur per dag zijn. Maar voor mezelf zie ik haar dan te weinig. Ik vind het heerlijk om samen met haar op bezoek te gaan, 1 keer per 14 dagen gaan we samen 's ochtends zwemmen. Dat kan dan niet meer".

Indiv., hm, weinig klachten

Onvrede met de mate waarin anderen zorg dragen voor het kind kan, we zagen dit eveneens bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen, ook worden veroorzaakt doordat de moeder bang is dat haar kind te lastig is voor een oppas; hierdoor besteedt men het kind minder vaak uit dan men eigenlijk zou willen.

Onvrede met de kwaliteit van de opvang komt niet vaak voor. Zoals we al zagen wordt de oppas over het algemeen zeer zorgvuldig geselecteerd zodat er wat dit betreft geen reden tot ontevredenheid is. Vooral vrouwen uit een hoger milieu trachten een zeer kind-gericht opvoedingsklimaat te scheppen; aan de partner en aan een eventuele oppas stelt men dezelfde pedagogische eisen als aan zichzelf. Als de partner hieraan niet voldoet heeft men twijfels over de kwaliteit van het vaderschap, evenzo ontstaan, als de oppas wat dit betreft niet aan de eisen voldoet, twijfels en onvrede over de geschiktheid van de oppas:

"Die oppas tijdens mijn werk, daar maak ik me wel eens zorgen over. Ik twijfel of zij wel het juiste meisje is om voor mijn kinderen te zorgen. Of zij wel de juiste mentaliteit heeft en of zij wel in dezelfde lijn met de kinderen omgaat als wij dat doen. Het is wel een aardig meisje maar een beetje inuïteloos en dat maakt het wel eens moeilijk. Dan denk ik: wil ik dit wel?".

Indiv., hm, weinig klachten

Uit tabel 8.6 blijkt dat niet alle vrouwen die ontevreden zijn over de opvang voor hun

kinderen veel spanningsverschijnselen hebben. Het gaat in dit geval om vrouwen die geen moeite hebben met het feit dat zij de verantwoordelijkheid voor de kinderen dragen, of ze nu buitenshuis werken of niet, maar die zouden willen dat opvang wat makkelijker te regelen zou zijn als zij iets voor zichzelf willen doen, of die, zoals uit het bovenstaande citaat blijkt, twijfels hebben bij de kwaliteit van de opvang.

Voor vrouwen met veel spanningsverschijnselen bij wie onvrede met de opvang voorkomt, is de dagelijkse leefsituatie problematischer: zij willen meer dingen buiten het gezin doen, willen eigenlijk minder voor de kinderen zorgen maar weten niet hoe zij dan opvang voor hun kinderen moeten realiseren. Andere vrouwen in deze groep laten juist wel een relatief groot deel van de verzorging van de kinderen aan anderen over maar voelen zich hier niet helemaal gelukkig mee. Ook kan het zijn dat onvrede met de oppasfrequentie een gevolg is van de problemen die men met een kind heeft.

Samenvattend: het is voor individualistische moeders minder vanzelfsprekend dan voor traditionele moeders dat zij zelf zoveel mogelijk voor hun kinderen dienen te zorgen. Zij maken dan ook meer gebruik van opvang voor hun kinderen, maar uit het bovenstaande blijkt dat kinderopvang ook in deze groep problematisch kan zijn. Men probeert een evenwicht te vinden tussen 'teveel' en 'te weinig', tussen de eigen wensen en behoeften en de normen die men aan zichzelf als moeder stelt. Als moeders vinden dat zij te weinig opvangmogelijkheden hebben ontstaat het gevoel teveel vast te zitten in het gezin, ten koste van de eigen activiteiten buitenshuis. Als moeders vinden dat zij zelf te weinig aanwezig zijn in hun gezin kan er een conflict ontstaan met het beeld dat men zich van een goede moeder heeft gevormd.

8.5. Betaalde arbeid

Aan degenen die ten tijde van het interview betaald werk hebben, is in de eerste plaats gevraagd naar de omvang hiervan. Verder is gevraagd of zij bij de keuze van hun werk of bij het vaststellen van de werktijden rekening hebben gehouden met het feit dat zij kinderen hebben; of er veranderingen zijn opgetreden in hun werksituatie naar aanleiding van de komst van hun kinderen; of zij ander werk zouden doen als zij geen kinderen zouden hebben; of zij het moeilijk vinden om betaald werk te combineren met het moederschap; of zij met hun partner afspraken hebben gemaakt over de verdeling van het betaalde werk. Verder is gevraagd naar hun tevredenheid met hun werk en de werktijden. Aan vrouwen die ten tijde van het interview niet buitenshuis werkten is gevraagd wanneer zij zijn gestopt met werken, of zij wel buitenshuis zouden willen werken en waarom wel of niet; of zij actief zoeken naar werk. Ook is hen gevraagd of zij met hun partner afspraken hebben gemaakt over de verdeling van het betaalde werk.

8.5.1. Vrouwen met traditionele moederschapopvattingen

TABEL 8.7. Tijd besteed aan betaalde arbeid en tevredenheid hiermee bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen

	ONTEVREDEN		TEVREDEN	
	veel klachten	weinig klachten	veel klachten	weinig klachten
niets n=21 lm: 11; hm: 10	4 lm: 2; hm: 2		3 lm: 1; hm: 2	14 lm: 8; hm: 6
1 t/m 8 uur n=5 lm: 4; hm: 1	1 lm		4 lm: 3; hm: 1	
9 t/m 16 uur n=4 lm: 3; hm: 1	1 lm		1 hm	2 lm
> 16 uur n=1 hm	1 hm			
incidenteel n=1 lm			1 lm	-
n=32	7 lm: 4; hm: 3		n=9 lm: 5; hm: 4	16 lm: 5; hm: 4

In tabel 8.7 kunnen we zien dat bij vrouwen met traditionele moederschapopvattingen gevoelens van onvrede uitsluitend voorkomen bij vrouwen met veel spanningsverschijnselen. Zij komen voor bij vrouwen behorend tot een hoger milieu en bij vrouwen uit een lager milieu, bij vrouwen die geen en bij vrouwen die wel een betaalde baan hebben.

Uit tabel 8.7 blijkt dat in de traditionele groep 21 vrouwen ten tijde van het interview geen betaalde arbeid verrichten, 11 moeders doen wel betaald werk².

Voor op een na alle vrouwen met traditionele moederschapopvattingen betekende de komst van kinderen dat zij ophielden met het verrichten van betaalde arbeid. De meeste vrouwen stopten hiermee in de loop van de zwangerschap; enkele van hen hielden al op voor er van een zwangerschap sprake was, omdat zij in verband met het werk van hun echtgenoot verhuisden naar een andere plaats, omdat het werk hen niet meer beviel of omdat zij niet wilden werken én voor het huishouden zorgen. Het is voor hen een vanzelfsprekende zaak dat de man kostwinner is, ook voor degenen die op het moment van het onderzoek wél buitenshuis werken. Het is nauwelijks een gesprekspunt geweest dat de vrouw ophield met werken zodra er kinderen kwamen. In een hoger milieu komt het nog wel eens voor dat de vrouw een tijd kostwinner is om de man de gelegenheid te geven zijn studie af te maken. De komst van kinderen is dan meestal uitgesteld tot het moment dat de man in staat is een gezin te onderhouden.

De moeders in deze groep vinden het vanzelfsprekend dat zij en niet hun partners afzien van betaalde arbeid, dat zij zelf voor hun kinderen zorgen, dat de man vaak zeer veel tijd steekt in het opbouwen van zijn carrière, terwijl de vrouwen zelf eventuele beroepswensen volledig ondergeschikt maken aan het moederschap.

Van de niet buitenshuis werkende vrouwen uit een lager milieu staan sommigen afwijzend ten opzichte van het feit dat moeders betaald werk doen. Andere vrouwen zijn wat dat betreft wat minder absoluut. Sommigen zouden best wat betaald werk willen doen om er 'even uit te zijn' of om wat extra's te verdienen, maar vinden dit niet reëel; men realiseert zich dat in bepaalde sectoren de kans op werk gering is terwijl men bovendien alleen op bepaalde tijden wil werken, bijvoorbeeld als de kinderen naar school zijn of in de avonden. Zolang men niet door financiële omstandigheden gedwongen is om te gaan werken wil men hieraan vasthouden.

Bij niet buitenshuis werkende vrouwen uit een hoger milieu komt hier nog bij dat zij aan de carrière van hun partner zeer veel waarde hechten. Het feit dat de vrouw zelf geen betaald werk verricht, wordt als ondersteunend ervaren voor het werk van de man.

Zo er al sprake is van een (latent) conflict tussen de wens om betaald werk te verrichten en de gezinsverplichtingen waarvoor men zich gesteld ziet, dan komt dit meestal niet naar voren in openlijk geuite onvrede. Het lijkt alsof onder invloed van de moederschapsopvattingen van deze vrouwen beroepsaspiraties geen duidelijke vormen kunnen aannemen.

Er zijn vier vrouwen die expliciet onvrede laten blijken over het feit dat zij geen betaald werk verrichten, twee van hen uit een lager milieu, twee uit een hoger milieu.

De twee vrouwen uit een lager milieu willen graag werken omdat zij dat financieel noodzakelijk achten; beiden zijn echter bang dit fysiek en psychisch niet te kunnen combineren met de zorg voor het gezin. Beide vrouwen uit een hoger milieu zijn sterk betrokken bij het werk dat zij zouden willen doen; voor beiden geldt dat zij hiervoor ook een aanvullende, tijdsintensieve opleiding nodig hebben. Noch deze opleiding, noch het werk dat zij ambieëren kunnen zij naar hun idee combineren met de eisen die zij aan zichzelf als moeder stellen. Deze moeders blijven aan hun moederschapsideaal vasthouden, terwijl ze tegelijkertijd hun aspiraties niet kunnen opgeven.

Kijken we naar de moeders die wel betaald werk hebben dan zien we dat voor hen het moederschap prioriteit heeft. Zij werken tijdens de schooluren van de kinderen of 's avonds als de man thuis is en de kinderen op bed liggen. Twee vrouwen werken thuis als de kinderen slapen of naar school zijn. Het verrichten van betaalde arbeid betekent voor deze vrouwen dus niet dat zij in botsing komen met de opvatting dat zij zelf voor hun kinderen moeten zorgen: men zorgt er, vaak angstvallig, voor om niet te werken als de kinderen ook thuis (of wakker) zijn. Over het algemeen zou men niet werken als men dan anderen in zou moeten schakelen om voor de kinderen te zorgen. De moeder, of als het echt niet anders

kan, de vader, moet bij de kinderen kunnen zijn. Slechts één vrouw maakt gebruik van een betaalde oppas als ze buitenshuis werkt; deze vrouw, afkomstig uit een hoger milieu, zou waarschijnlijk niet aan werk begonnen zijn als daarvoor geen financiële redenen geweest waren. Nu bevalt het werk haar zo goed dat zij ermee door wil gaan, maar ook zij bewaakt zorgvuldig de balans tussen de tijd die zij in en buiten het gezin doorbrengt; zij werkt drie halve dagen per week.

"...Ik moet eigenlijk om half 8 beginnen en dat kan ik niet realiseren, nu begin ik om 8 uur. En ik zou niet meer uren willen werken, dat heeft ook met de kinderen te maken. Per dag wil ik ook niet meer dan 4 uur werken en ook niet twee hele dagen in de week, omdat ik de kinderen dan de hele dag niet zie en dat vind ik lang".

Tradit., hm., veel klachten

De redenen waarom men werkt zijn uiteenlopend; soms worden alleen financiële motieven genoemd, soms worden naast financiële ook andere motieven genoemd zoals contacten buiten het gezin, affiniteit met de aard van het werk. De meeste werkende vrouwen zeggen dat zij ander werk zouden doen als zij geen kinderen zouden hebben, ook zouden zij dan meer werk hebben gemaakt van verdere scholing. Dit is echter geen reden tot ontevredenheid met hun huidige situatie: aan het werk worden geen al te hoge eisen gesteld omdat het als secundair wordt gezien, naast het gezin. Men is tevreden omdat men *kan* werken zonder het idee te hebben dat men man en kinderen te kort doet. Een aantal moeders zegt onomwonden te zullen stoppen met werken als zij het gevoel zouden hebben dat werk en gezin niet langer te combineren zouden zijn; men benadrukt dat men immers niet *hoéft* te werken. Een van hen, die 5 uur per week werkt als bejaardenhulpster, hierover:

"Het is zo: wij hebben met alle geweld kinderen geweld en dan komen we er ook voor op. Ik vind, je bent verplicht als moeder om thuis te zijn als de kinderen thuiskomen. Ik zie dat gewoon als onze plicht. Ik zie dat ook zo: de kinderen staan bij ons vooraan; dat is misschien een raar standpunt, maar ik zou het persoonlijk niet leuk vinden als de kindertjes thuis kwamen en ze stonden voor een gesloten deur".

Tradit., lm., veel klachten

Deze moeders willen niet dat hun kinderen 'sleutelkinderen' worden. Een alternatief voor de opvang van de kinderen wordt niet overwogen en zou waarschijnlijk in de gegeven omstandigheden ook niet gerealiseerd kunnen worden. Gezien het bovenstaande is het niet verwonderlijk dat gevoelens van onvrede over het werk niet vaak voorkomen bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen. Waarschijnlijk heeft onvrede over het werk bij vrouwen uit een lager milieu andere achtergronden dan bij vrouwen uit een hoger milieu. Bij vrouwen uit een lager milieu spelen de arbeidsomstandigheden en de aard van het werk een rol. Toch kan men niet ophouden met het werk omdat men bang is zonder de verdiensten van de vrouw het hoofd financieel niet boven water te kunnen houden. De situatie van de vrouw uit een hoger milieu die ontevreden is, is ook in de vorige paragraaf aan de orde geweest: zij en haar partner werken part-time buitenshuis. Bij haar speelt duidelijk een conflict tussen haar opvattingen over de vrouw-man relatie enerzijds en haar

opvattingen over en beleving van het moederschap anderzijds. Het feit dat zij buitenshuis werkt, wordt bepaald door haar opvatting dat vrouw en man evenveel 'recht' hebben op betaald werk. Het valt haar echter zeer zwaar om dit in praktijk te brengen gezien haar sterke emotionele gebondenheid aan de kinderen. Daarnaast kan zij niet stoppen met werken omdat haar bijdrage aan het gezinsinkomen niet kan worden gemist omdat ook haar partner een gedeeltelijke baan heeft.

Samenvattend: gevoelens van onvrede in verband met betaalde arbeid komen bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen niet veel voor. Dit hangt samen met de centrale plaats die het moederschap in het leven van deze vrouwen inneemt. Ontevredenheid heeft bij vrouwen uit een lager milieu een andere achtergrond dan bij vrouwen uit een hoger milieu. Voor vrouwen uit een lager milieu, werkend of niet werkend, speelt de financiële situatie van het gezin een belangrijke rol. Niet buitenshuis werkende vrouwen vinden het problematisch dat zij eigenlijk wél zouden moeten werken terwijl ze hiertoe niet in staat zijn; wel buitenshuis werkende vrouwen zouden wel willen ophouden met dit werk omdat het hen niet bevalt, maar gezien de financiële situatie van het gezin kunnen ze zich dit niet permitteren. Bij vrouwen uit een hoger milieu ontstaat bij de niet-werkenden onvrede als een traditionele oriëntatie ten aanzien van het moederschap gepaard gaat met sterke beroepsaspiraties; de verwezenlijking hiervan zou betekenen dat men het beroep en niet het moederschap centraal zou gaan stellen. Bij buitenshuiswerkenden uit een hoger milieu kan sprake zijn van een conflict tussen egalitaire opvattingen over de vrouw-man relatie en een meer traditionele oriëntatie ten aanzien van het moederschap, met name de moeder-kind relatie.

8.5.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen

In tabel 8.8. zien we dat bij vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen gevoelens van onvrede in verband met werk buitenshuis vooral voorkomen bij diegenen die veel spanningsverschijnselen hebben. In tegenstelling tot de traditionele groep zijn er ook enkele vrouwen met weinig klachten die ontevreden zijn. Gevoelens van onvrede komen zowel voor bij vrouwen uit een hoger als bij vrouwen uit een lager milieu, bij vrouwen die niet buitenshuis werken en bij vrouwen die wel buitenshuis werken. Uit bovenstaande tabel blijkt dat in de traditionele groep 26 vrouwen niet buitenshuis werken; 13 moeders doen wel betaald werk².

Wat betreft de omvang van het werk buitenshuis is er feitelijk niet eens zo heel veel verschil tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen. Wel zijn er wat meer vrouwen die doorwerken na de geboorte van hun eerste kind. Maar ook in deze groep stopt de meerderheid van de onderzochte vrouwen in eerste instan-

TABEL 8.8. Tijd besteed aan betaalde arbeid en tevredenheid hiermee bij vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen

	ONTEVREDEN		TEVREDEN	
	veel klachten	wenig klachten	veel klachten	wenig klachten
niets n=26 lm 13, hm 13	6 lm. 4, hm. 2	1 hm	6 lm 2, hm 4	13 lm 7, hm 6
1 t/m 8 uur n=3 lm 2, hm 1	1 hm		2 lm	-
9 t/m 16 uur n=7 lm 4, hm 3	3 lm 2, hm 1	1 hm	-	4 lm 2, hm. 2
> 16 uur n= 1 hm	1 hm	-		-
incidenteel n= 2 lm 1, hm 1		-	-	2 lm 1 hm 1
n=39	11 lm 6, hm 5	2 hm	8 lm 4, hm 4	19 lm 10, hm 9

te met hun betaalde arbeid. Bij degenen die op het moment van het onderzoek wél buitenshuis werken is de man kostwinner, evenals in de traditionele groep. Wat echter minder vaak wordt gezegd is dat dit vanzelfsprekend is, al wekken de woorden van de individualistische vrouwen niet de indruk dat er hierover met de partner langdurige gesprekken zijn gevoerd, dit is alleen het geval bij vrouwen die over hun situatie na enige tijd steeds meer onbehagen zijn gaan ervaren. Er zijn vrouwen die zeggen dat zij zwanger werden op een moment dat zij het gevoel hadden op een dood punt te zitten in hun werk. De zwangerschap ontsloeg hen van de noodzaak om te denken over een alternatief. Dit maakte tevens dat het een uitgemaakte zaak was hoe de arbeidsdeling er na de geboorte van het kind zou uitzien. Voor anderen was het vanzelfsprekend dat de man bleef doorwerken omdat hij meer verdiende, een betere rechtspositie of betere vooruitzichten had. Weer anderen, bij wie dit niet het geval was, zeggen dat zij rekening hebben gehouden met beider voorkeuren: de vrouw wilde liever bij de kinderen blijven, de man wilde liever werken. Nagenoeg alle vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen zeggen dat zij, toen ze kinderen kregen, de verzorging en opvoeding van de kinderen samen met de partner ter hand wilden nemen. Maar ook de vrouwen die eigenlijk als ideaal hadden de zorg voor zowel gezinsinkomen als de kinderen te delen bleven thuis bij de kinderen. Verder zien we dat de positie van individualistische vrouwen over het geheel genomen wat minder stabiel is dan die van vrouwen

met traditionele moederschapsopvattingen. Er zijn vrouwen die nu eens wel buitenshuis werken, dan weer niet, afhankelijk van de arbeidspositie van de man en in samenhang hiermee van de mogelijkheden die de vrouw ziet om betaalde arbeid en gezin te combineren. Van de vrouwen zonder betaald werk hebben sommigen wel, anderen niet de wens om nu of in de nabije toekomst weer buitenshuis te werken. Diegenen die niet willen werken voeren hiervoor een combinatie van de volgende argumenten aan: men heeft het thuis goed naar de zin, heeft vele hobby's, wil niets van de ontwikkeling van de kinderen missen, vindt dat een van de ouders thuis de kinderen moet opvangen, vindt het huishouden aantrekkelijker dan het betaalde werk dat men zou kunnen doen, vindt dat de man genoeg verdient.

Er zijn ook vrouwen die wel buitenshuis zouden willen werken, als de kinderen wat groter zijn, als men een beschikte baan zou kunnen vinden met geschikte werktijden, of als men zou weten wie de zorg voor de kinderen zou kunnen overnemen. Meestal zien ook degenen die wel zouden willen werken er maar van af om een baan te zoeken omdat men ervan uitgaat dat het moeilijk is om de opvang van de kinderen te regelen. Ook is het voor een paar vrouwen niet aantrekkelijk het geld dat zij zouden verdienen aan een oppas te moeten uitgeven.

Er zijn ook vrouwen die afzien van betaald werk omdat zij een tijdrovende opleiding volgen. Na het beëindigen hiervan wil men een baan zoeken (zie paragraaf 8.5).

Als het verlangen om weer te gaan werken niet al te sterk is, als men duidelijk meer negatieve dan positieve kanten ziet aan betaald werk, als het idee aanwezig is dat men zelf enige invloed heeft op de situatie, ontstaan er geen gevoelens van onvrede. Anders is het, wanneer de wens tot betaald werk zeer sterk aanwezig is. De vrouwen die zeggen dat zij ontevreden zijn in verband met het feit dat zij niet buitenshuis werken, geven aan dat het voor hen niet bevredigend is alleen voor het huishouden en de kinderen te zorgen; voor sommigen van hen pakte de taakverdeling anders uit dan zij zich hadden voorgesteld; anderen blijkt het thuis-zijn na enige jaren steeds minder goed te bevallen. Veranderingen zijn echter moeilijk te realiseren: de zorg voor de kinderen en het huishouden kan niet met de partner worden gedeeld, betaald werk is er niet. Met het volgende citaat wordt mooi geïllustreerd dat vrouwen die ontevreden zijn veel meer moeite hebben hun situatie te accepteren dan vrouwen die, alhoewel ze wel zouden willen werken, toch geen blijk geven van ontevredenheid met hun situatie:

"Ik word er al iets berustender in want ik zie het nou helemaal niet meer lukken. Ik ben ook de hele tijd heel nijdig geweest omdat ik me door de maatschappij heel erg gediscrimineerd voelde, ze zijn nog steeds niet uit op vrouwen, ik kan dan ook de kost niet verdienen, ik kan niet verdienen wat hij verdient, daar baal ik ontzettend van. De vakgroep waar ik studeerde is naar Utrecht gegaan en daar hebben ze een goede en jonge personele bezetting, daar kom ik nooit meer aan de bak. En ik ben getrouwd, heb kinderen en mijn leeftijd zal ook een punt zijn. Ik kom er gewoon niet meer tussen. Maar ik leg me er niet zomaar bij neer hoor, ik blijf zoeken en drammen als dat nodig is. Als ik denk dat er ergens iets is dan ga ik er op af".

Indiv., lm., veel klachten

Zoals gezegd gaan gevoelens van onvrede meestal gepaard met veel klachten. Waar dit niet het geval is, speelt waarschijnlijk een rol dat de situatie als minder uitzichtloos wordt beleefd: er bestaat alle vertrouwen dat men aan het werk komt. Bovendien houdt men minder strak vast aan het ideaal van de gezinsopvoeding, dat bij degenen die buitenshuis willen werken alleen kan worden gerealiseerd als vrouw en man een part-time baan hebben. Wanneer dit niet mogelijk is, is men eerder geneigd om anderen bij de verzorging van de kinderen te betrekken.

Evenals vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen stemmen individualistische vrouwen die betaald werk doen dit werk zorgvuldig af op wat zij in de gegeven situatie voor mogelijk en wenselijk houden. Hierbij spelen de mogelijkheden die de partner heeft in verband met zijn werktijden, de leeftijd van de kinderen en de houding ten opzichte van (betaalde) opvang door anderen dan de ouders een belangrijke rol. Ook al is niet iedereen gestopt met buitenshuis werken bij de geboorte van het eerste kind, de komst van kinderen betekende wel dat men veel minder ging werken, een vaste aanstelling inruilde voor een tijdelijke, in plaats van vast werk als invalkracht of free-lance ging werken. Net als in de traditionele groep is men hier tevreden mee als men blij is buitenshuis te kunnen werken zonder dat hierdoor de prioriteit van het gezin in gevaar komt, als men accepteert dat de man veel meer tijd aan zijn werk kan besteden. Ook is men tevreden als men het gevoel heeft, dat de partner er achter staat dat de vrouw betaald werk verricht. Overigens hoeft dit niet te betekenen dat de positie van de man als kostwinner minder belangrijk wordt of dat hij evenveel verantwoordelijkheid draagt voor de opvang van de kinderen: de moeder wordt gezien als de aangewezen persoon om dit te regelen omdat zij wil buitenshuis werken.

Kort gezegd: vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen zijn tevreden over hun arbeidssituatie als zij de marges bepaald door de gezinsomstandigheden waarbinnen zij hun werk doen accepteren, als zij hun ambities hierop afstemmen, en tevens als de arbeidsomstandigheden zodanig zijn dat de prioriteit van het gezin hierdoor niet in gevaar komt.

De onvrede van vrouwen met hun arbeidssituatie wordt voor een deel veroorzaakt door het feit dat zij ander werk zouden willen doen. Zij zouden graag het werk willen doen dat zij deden vóór er kinderen waren, deels omdat zij méér tijd en aandacht zouden willen geven aan hun werk, deels ook omdat voor hen de combinatie van betaald werk en gezin niet zonder problemen verloopt. In het laatste geval is sprake van schuldgevoelens omdat men de kinderen niet die aandacht kan geven die ze vragen, of dat nu is omdat men de lessen moet voorbereiden die 's avonds moeten worden gegeven, of dat men naast het betaalde werk ook nog huishoudelijk werk moet doen. Een van de moeders hierover:

"Ja, als ik moet haasten om weg te komen of als ik chagrijnig thuis kom als ik moe ben. Maar meestal als ik moet haasten 's morgens om allerlei dingen te doen, terwijl zij vragen om lekker rustig thuis aan te klungelen".

Indiv, hm., weinig klachten

In de eerste twee gevallen probeert men mogelijke conflicten tussen werk en gezin te vermijden door concessies te doen aan ambities of wensen die men ten aanzien van betaald werk heeft. Bij sommige van deze moeders leeft nogal wat rancune ten opzichte van de partner die veel meer vrijheid heeft in zijn beroep, omdat hij zich minder gebonden voelt door de gang van zaken in het gezin. Voor buitenshuis werkende vrouwen die ontevreden zijn is het, vergeleken met de tevreden moeders, veel moeilijker om de beperkingen te accepteren die hen hierdoor worden opgelegd; dit wordt veelal niet ervaren als een eigen keuze maar als iets dat hen is opgedrongen:

"Het feit dat ik werk is mijn keuze, mijn keuze is ondergeschikt aan de zijne, vindt hij. Hij vindt het prima dat ik werk maar dat moet dan wel passen binnen zijn schema, het is geen gezamenlijke verantwoordelijkheid..".

Indiv., hm., veel klachten

In tabel 8.8 kunnen we zien dat niet alle buitenshuis werkende vrouwen die ontevreden zijn veel spanningsverschijnselen hebben. Ook vrouwen met weinig spanningsverschijnselen vergelijken de beperkingen die de vrouw en de man in hun beroepsleven ondervinden als gevolg van het feit dat er kinderen zijn, en trekken de conclusie dat de vrouw zwaarder belast is. Tegelijkertijd wordt deze situatie niet alleen gezien als het resultaat van een éénzijdige beslissing van de man, maar ook als een eigen keuze.

"Die verdeling is door de kinderen tot stand gekomen en ook door de keuze die hij ooit gemaakt heeft dat hij dat werk wilde gaan doen. Maar dat was al vóór de kinderen. We hebben daarover gepraat: als je dat wil gaan doen, dan houdt dat automatisch in dat het een volledige baan is en dat als we later kinderen zouden willen, dat het dan wel eens moeilijk zou kunnen worden als ik dan ook een volledige baan zou willen. Tenminste, zoals wij dan kinderen willen hebben. Toen heb ik, min of meer logisch, gezegd, nou, dan wil ik wel minder gaan werken. En zo zal het ook zijn bij de keuze van de volgende baan, het zal een keuze zijn voor zijn baan en pas op de tweede plaats komt het kijken of er ook een baan voor mij is. En dat is ook mijn keuze hoor. Dat is niet wat hij alleen bepaalt. Voorlopig kies ik ervoor om voor het merendeel bij de kinderen thuis te zijn. Dat vind ik belangrijker dan mijn werk. Ik wil ze zelf naar school brengen en halen en vriendjes en vriendinnetjes van ze thuis hebben en ik wil met ze bezig kunnen zijn. Dat vind ik belangrijker dan mijn baan persé houden. Ik weet dat het een keuze van hem is om graag zijn werk te blijven doen. Niet dat het allemaal door hem bepaald is hoor, het is gewoon iets wat langzamerhand zo gegroeid is en wat we van mekaar accepteren en begrijpen zonder daar veel over te praten, dat gaat vanzelf. Ja, vroeger praatten we daar wel over maar zelf heb ik de keuze gemaakt voor mijn kinderen en niet voor mijn werk. Ik vind het heel leuk om mijn werk te kunnen blijven doen maar het zal in eerste instantie ook een keuze voor zijn werk zijn omdat ik het ook heel belangrijk vind dat hij leuk werk heeft omdat hij dat tenslotte heel lang moet doen".

Indiv., hm., weinig klachten

Een van de twee vrouwen om wie het hier gaat werkt bijvoorbeeld twee middagen per week buitenshuis en vindt het dan vervelend dat zij altijd op de tijd moet letten, nooit eens wat langer kan doorwerken omdat haar man altijd laat thuis is. Zij voorkomt conflicten met haar echtgenoot, en, misschien, spanningsverschijnselen bij zichzelf, door zichzelf ervan te overtuigen dat deze situatie het gevolg is van haar eens gemaakte keuze, en dus onveranderbaar:

"Soms is het heel moeilijk. Soms zou ik willen dat ik even door kon werken, maar het is meer een

gegeven. Dat wil ik zo. Soms denk ik wel; wat onhandig nou. Maar M. is niet thuis, dat weet ik, dat is een afspraak die we oot zo gemaakt hebben, dus dat voel ik zo; dat heb ik geaccepteerd, toen. Op zich zou het wel later kunnen worden want dan zou de oppas langer door kunnen werken, maar dat wil ik niet, ik wil zelf om 6 uur thuis zijn".

Indiv., hm., weinig klachten

Samenvattend: in het dagelijks leven van de meeste vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen heeft het gezin prioriteit, zowel bij de niet-buitenshuis werkende als bij de buitenshuis werkende vrouwen. Bij degenen die geen betaald werk verrichten, ontstaan gevoelens van onvrede als zij de taakverdeling binnenshuis met de partner willen veranderen, omdat zij niet alleen huisvrouw en moeder willen zijn. In betaald werk zien zij een mogelijkheid om de gewenste verandering in hun situatie te brengen. Gevoelens van onvrede gaan gepaard met veel spanningsverschijnselen als men geen kans ziet de situatie ook werkelijk te veranderen.

Vrouwen die wel betaald werk hebben, zijn tevreden als zij accepteren dat het gezin hoe dan ook prioriteit heeft, als zij hun beroepswensen hierop afstemmen. Als zij hier niet in slagen, als zij meer tijd en aandacht aan hun beroep zouden willen besteden dan zij in hun situatie voor mogelijk houden, ontstaan gevoelens van onvrede. Het verschil tussen vrouwen met veel en vrouwen met weinig klachten is dat in de eerste groep veel meer het idee leeft dat hun situatie hen als het ware is opgedrongen, dat zij hierin geen stem hebben gehad. Deze vrouwen verwijten dit vooral aan hun partner. Ontevreden vrouwen met weinig klachten hebben daarentegen het idee dat zij over hun situatie een goed overleg hebben gehad met hun partner.

8.6. Studie en opleiding

Aan vrouwen die ten tijde van het interview een studie of opleiding volgen zijn vragen gesteld over de aard van de opleiding, de hoeveelheid tijd die hiermee is gemoeid, tevredenheid met de opleiding, het belang dat de vrouw aan haar studie hecht. Tevens is gevraagd of men bij de studiekeuze rekening heeft gehouden met het feit dat men kinderen heeft, hoe men dit vindt, en of men een andere studie zou doen als er geen kinderen waren. Aan vrouwen die geen opleiding volgen is gevraagd naar hun opleidingswensen en naar hun plannen om deze te realiseren. In tabellen 8.9 en 8.10 zijn vrouwen met opleidingswensen en ontevreden vrouwen samengenomen.

8.6.1. Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen

Uit tabel 8.9. komt naar voren dat bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen vrouwen die ontevreden zijn over hun studie of die, als ze niet studeren, studiewensen hebben, in de groep met veel klachten én, zij het in mindere mate, in de groep met weinig klachten te vinden zijn. Zij behoren wat meer tot een hoger milieu dan tot een lager milieu. In nevenstaande tabel kunnen we zien dat 26 vrouwen geen studie/opleiding volgen; van

TABEL 8.9. Tijd besteed aan studie en tevredenheid hiermee, respectievelijk studiewensen bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen

	ONTEVREDEN / STUDIEWENSEN		TEVREDEN / GEEN STUDIEWENSEN	
	veel klachten	weinig klachten	veel klachten	weinig klachten
geen tijd n=26 lm: 15 hm: 11	8 lm: 3; hm: 5	3 lm: 1; hm: 2	8 lm: 6; hm: 2	7 lm: 5; hm: 2
1 1/2 uur n=4 lm: 3; hm: 1	-	1 hm	-	3 lm
> 4 uur n=2 lm: 1; hm:	-	1 hm	-	1 hm
n=32	8 lm: 3; hm: 5	5 lm: 1; hm: 4	8 lm: 6; hm: 2	11 lm: 8; hm: 3

hen hebben er 11 wel wensen in deze richting. Zes vrouwen volgen wel een studie, van hen zijn er 2 ontevreden³.

Bij een deel van de moeders die niet studeren of een opleiding volgen, maar die wel iets zouden willen gaan doen, zijn deze wensen niet bijzonder duidelijk omlind; ook heeft men er geen duidelijk beroepsperspectief mee voor ogen. Opleidingswensen zijn dan ook niet zo urgent: liever wil men wachten tot de kinderen wat groter zijn, tot men bijvoorbeeld onder schooltijd van de kinderen wat kan doen. Een van de moeders die de moedermavo zou willen doen:

"Het is altijd wel meegenomen natuurlijk. Ook voor de kinderen. Ik heb er eigenlijk nog nooit bewust over nagedacht. Ook omdat het op moeilijke tijden is, het is 's morgens en ik hoor van andere moeders die hun kinderen dan met een ander naar huis moeten laten gaan. En je hebt ook veel huiswerk, hoor ik".

Tradit., lm., weinig klachten

Vooraf bij moeders uit een lager milieu wordt de motivatie verzwakt door de afwezigheid van een beroepsperspectief: er is tóch geen werk, dus waarom zou men dan gaan studeren? Anders is het wanneer men wél weet welke opleiding men zou willen volgen en welk beroep men na voltooiing hiervan zou kunnen uitoefenen. De vrouwen bij wie dit wel het geval is komen uit een hoger milieu en hebben veel spanningsverschijnselen. Zij zien zich echter gedwongen van de gewenste opleiding af te zien omdat zij dit in hun huidige gezins-situatie niet haalbaar vinden, financieel niet, maar vooral niet omdat zij vinden dat zij in de eerste plaats verantwoordelijk zijn voor hun gezin. Dat het voor hen moeilijk is om te accepteren dat het gezin voorrang heeft blijkt uit het volgende citaat van een vrouw die heel graag een opleiding voor euritmie zou willen volgen:

"Nou, ik heb het dus onderzocht de afgelopen maanden en wat daar uit is gekomen is dus dat ik het niet ga doen, in ieder geval nu niet, maar hoe de toekomst is dat weet ik nog niet. Voor mij bleek dat wanneer die opleiding halve dagen was geweest, in plaats van full-time, dan had ik het wel gedaan, maar wanneer het zodanig met jezelf bezig zijn is, zowel in tijd van 's morgens tot 's avonds, als ook in aandacht, ik denk dat dat ook heel belangrijk is, dat kan ik niet combineren, daar ben ik voor mezelf nu wel uit, wat ik nu wel makkelijk zeg, maar dat is dus niet zo makkelijk gegaan".

Tradit.; hm., veel klachten

Persoonlijke ontplooiing, zegt ze, kan niet alleen worden bereikt door egoïstisch datgene na te streven wat je graag zou willen, ten koste van de kinderen, maar ook door je te schikken in iets dat je misschien niet prettig vindt maar dat wel de realiteit van het dagelijks leven vormt.

"Het geeft wel een hele worsteling, en ik ervaar die worsteling als heel pijnlijk, maar ook als iets heel zinvol. En daarom noem ik het kortzichtig, wanneer je alleen maar uitgaat van: waar voel ik me prettig bij e.d., dan maak ik het me op een bepaalde manier te makkelijk, dan denk ik dat ik ergens aan voorbij ga, aan een realiteit, die nu b.v. mijn gezin is en waar ik me soms helemaal niet zo prettig en goed bij voel... Voor mij is het zo gebleken, je moet ontzettend goed rekening houden met de omstandigheid waarin je terecht bent gekomen, want die is niet alleen maar lastig, maar ook al is die soms lastig, die hoort toch bij je. Het is een beetje, hoe groot zie je jezelf; zie je je kinderen, je gezin, de hele situatie waarin je leeft als buiten je of zie je het ook als een stuk van je eigen leven en dan heb je daar denk ik ook heel zorgvuldig mee om te gaan".

Tradit., hm , veel klachten

Bij deze vrouwen blijft een conflict bestaan tussen de eigen verlangens en hun plichtsgevoel ten aanzien van het gezin.

In de traditionele groep volgen zes vrouwen wel een opleiding. Over de wijze waarop zij studie en gezin weten te combineren zijn zij niet ontevreden; de tijden waarop men de deur uit moet voor studie vallen onder de schooltijden van de kinderen of 's avonds; dan is de man meestal thuis. Over de steun en ook over de stimulans van deze laatste zijn zij goed te spreken. Het is heel duidelijk dat de studie van deze vrouwen zeer goed te combineren is met het feit dat zij het gezin draaiende houden. Bij de keuze van vakkenpakket en studietijden hebben zij hiermee ook rekening gehouden. Een vrouw die de moedermavo volgt:

"Ik doe maar twee vakken tegelijk, anders is het niet te doen hoor. Er zijn verschillende vrouwen die vier vakken hebben, maar die zeggen ook dat het veel te druk is met de kinderen. Dan red je het niet. Ik doe de opleiding misschien ook wel een beetje voor de kinderen: dat je ze misschien kunt helpen later".

Tradit., lm., weinig klachten

Er zijn verschillende redenen waarom men studeert: men vindt het fijn om er even uit te zijn, contact te hebben met andere mensen, iets te leren, om meer kans te hebben op een baan als de man eens werkloos zou worden of als de kinderen groot zijn. Sommigen doen de studie voornamelijk omdat ze het leuk vinden en zouden er gelijk mee stoppen als de studie hen niet meer zou bevallen of als er in het gezin moeilijkheden zouden ontstaan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er zo weinig sprake is van gevoelens van onvrede.

De twee vrouwen die wel ontevreden zijn, zijn ontevreden over de aard van de opleiding, beiden volgen een applicatiecursus voor het basisonderwijs. Zij tillen hier echter niet zwaar

aan; het gaat om een niet al te langdurige cursus die niet teveel tijd kost. Omdat beiden denken dat zij er op de lange termijn voordeel van hebben, aangezien het hun beroepskansen vergroot als zij later nog eens terug zouden willen in het onderwijs, gaan zij door met hun studie.

Samenvattend: iets minder dan de helft van de vrouwen zonder studie of opleiding zou wel zoiets willen doen. Voor een aantal van hen zijn deze wensen niet bijzonder scherp omlijnd. Degenen die wel zeer duidelijke ideeën hebben, zijn veel meer ontevreden dan degenen die slechts vage denkbeelden hebben omdat zij pijnlijk worden geconfronteerd met het feit dat deze ideeën in hun situatie niet realiseerbaar zijn, niet in de laatste plaats vanwege hun taakopvatting ten aanzien van het moederschap. Vrouwen die wel een opleiding volgen zijn hierover in het algemeen zeer tevreden. Gevoelens van onvrede betreffen de inhoud van de opleiding; dit wordt echter niet als problematisch ervaren. Zou dit wel zo zijn dan had men er waarschijnlijk wel een punt achter gezet. In deze groep wordt studie of opleiding immers gezien als een tamelijk vrijblijvende activiteit, een leuke en nuttige bezigheid naast het moederschap.

8.6.2. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen

TABEL 8.10. Tijd besteed aan studie en tevredenheid hiermee, respectievelijk studiewensen bij vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen

	ONTEVREDEN/ STUDIEWENSEN		TEVREDEN/ GEEN STUDIEWENSEN	
	veel klachten	weinig klachten	veel klachten	weinig klachten
geen tijd n=31 lm: 15 hm: 16	10 lm: 8; hm: 2	7 hm	4 lm: 1; hm: 3	10 lm: 6; hm: 4
1 t/m 4 uur	-	-	-	-
4 t/m 10 uur n=2 lm: 1; hm: 1	-	-	1 hm	1 hm
> 10 uur n=6 lm: 2; hm: 4	2 hm	-	2 hm	2 lm
n=99	12 lm: 8; hm: 4	7 hm	7 lm: 2; hm: 5	13 lm: 8; hm: 5

Uit tabel 8.10 komt naar voren dat in de individualistische groep vrouwen die ontevreden zijn of studiewensen hebben zowel te vinden zijn in de groep met veel als in de groep met weinig spanningsverschijnselen. De laatste groep is echter kleiner en bestaat geheel uit

vrouwen behorend tot een hoger milieu. De groep met veel klachten bestaat zowel uit vrouwen uit een lager als uit vrouwen uit een hoger milieu; in de groep met weinig klachten zitten geen vrouwen die reeds een studie/opleiding volgen. In de bovenstaande tabel kunnen we zien dat 31 vrouwen geen studie of opleiding volgen; van hen hebben er 19 wel wensen in deze richting.

Van de vrouwen die geen studie volgen, maar wel studiewensen hebben, heeft een aantal veel spanningsverschijnselen. De vrouwen om wie het hier gaat zien een opleiding als middel om een voor hen onbevredigende situatie te verbeteren. Sommigen van hen zijn niet tevreden met het betaalde werk dat ze doen en zouden door middel van een studie hun kansen op voor hen aantrekkelijk werk willen vergroten. Anderen werken niet buitenshuis; voor hen is het leven als huisvrouw en moeder niet bevredigend. Deze vrouwen willen eigenlijk een meer gelijke taakverdeling met hun echtgenoot. Door een studie hopen zij meer kansen op betaald werk en vooral op beter betaald werk te krijgen, waardoor een belangrijke barrière voor een gelijke taakverdeling met de echtgenoot zal worden weggenomen. Tegelijkertijd vinden vrouwen met veel spanningsverschijnselen hun opleidingswensen niet reëel. De tijd en het geld om hun wensen te realiseren ontbreken. Onder de vrouwen met veel klachten bevinden zich enkele vrouwen die hun studie hebben afgebroken omdat zij deze niet meer konden combineren met de zorg voor de kinderen. De wens om de studie weer op te vatten blijft echter bestaan. Naast het gevoel dat de kinderen door het feit dat de vrouw studeert te weinig aandacht krijgen is een andere reden om de studie te staken dat de werksituatie van de man verandert. Zijn werk gaat zoveel tijd vragen dat de vrouw nageenoeft alleen de zorg voor de kinderen krijgt.

Er zijn ook vrouwen met weinig spanningsverschijnselen die opleidingswensen hebben. Het betreft hier voor een deel vrouwen die reeds werk hebben dat zij prettig vinden maar die aan bijscholing zouden willen doen. Redenen waarom dit voor hen moeilijk te realiseren is, zijn van financiële aard: de opleiding is te duur. Daarnaast denkt men dat de opleiding die men zou willen doen niet te combineren is met het werk in het gezin:

"Die cursus is heel duur. Er is een grote selectie bij de aanname en daarbij houden ze rekening met hoeveel je werkt en dat is bij mij niet zoveel. Dus het is qua kosten ook een beetje irrefeel om dat te gaan doen want daarbij komt dan nog je oppas, je overnachten, je reiskosten. Als de kinderen wat ouder zijn, zodat ik weer wat meer werk zou kunnen doen dan zou ik dat wel kunnen doen".

Indiv., hm., weinig klachten

Ook is sprake van een vicieuze cirkel: de opleiding is te duur, men zou meer moeten gaan werken. In dat geval echter zou men geen tijd hebben voor de opleiding. Toch blijkt deze situatie voor de betrokken vrouwen niet problematisch te zijn, wat bij vrouwen met veel spanningsverschijnselen dus wel het geval is. Het werk dat men doet vindt men leuk en bevredigend. Men accepteert dat men naast het werk de verantwoordelijkheid voor het gezin

heeft, hetgeen beperkingen oplegt aan de tijd die aan werken en aan studeren kan worden besteed.

Andere vrouwen met opleidingswensen in de groep met weinig spanningsverschijnselen hebben geen betaald werk. Hun opleidingswensen zijn goeddeels vaag en voor zover ze wel omschreven zijn. Zijn ze niet gericht op een concreet beroep. Ook deze vrouwen zijn niet ontevreden met hun situatie, zij accepteren de bestaande taakverdeling met de echtgenoot. Gegeven hun situatie vinden ze het dan ook beter om met een studie te wachten tot de kinderen groter zijn, omdat men verwacht dan wat meer tijd te hebben. Korte, niet al te intensieve cursussen worden wel haalbaar geacht:

"Echt een studie niet, zou ik niet willen. Tenminste ik denk niet dat ik dat zou kunnen. Ik zou bijvoorbeeld wel een of andere talencursus, bijvoorbeeld frans, willen doen. Maar iets wat niet te veel tijd vraagt, 1 of 2 avonden in de week of zo, en dan een beetje vrijblijvend..."

Indiv., hm., weinig klachten

Van de geïnterviewden volgen acht vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen een opleiding³. De helft van deze vrouwen heeft de studie duidelijk afgestemd op het feit dat men de voornaamste zorg voor de kinderen heeft. Deze vrouwen volgen bijvoorbeeld een avondopleiding terwijl zij liever een dagopleiding zouden hebben gevolgd, studeren in een langzamer tempo of volgen een ander soort opleiding dan zij eigenlijk zouden willen. Toch is dit geen bron van ontevredenheid: men vindt het fijn om iets naast het gezin te doen. Als men er een baan mee krijgt, is dat mooi meegenomen maar het hoeft niet persé op korte termijn. Een van de moeders volgt op vrijdagavond en zaterdag als haar man thuis is een MO-opleiding theologie:

"Je staat toch buiten bepaalde dingen en die studie vult dat heel veel in. Eerder, als je werkt, dan doe je met je collega's aparte dingen en die heb ik nu niet meer. Vroeger ging ik geregeld naar de film of naar de schouwburg en die dingen werken allemaal wat minder. En de studie vind ik veel belangrijker dan ik in het begin vond, toen ik nog werkte. Ook omdat je eruit bent en andere mensen ontmoet en andere dingen hoort. Af en toe heb ik het echt nodig om even de boel hier te laten, even wat anders te doen. Ik denk dat ik het daarom ook zo heel leuk vind, omdat het juist een tegenwicht is en omdat ik geen werk meer heb. Het is ook bijna mijn weekenduitstapje, heerlijk even weg".

Indiv., lm., weinig klachten

Ook al zou men de studie misschien iets anders willen inrichten, het gevoel van tevredenheid overheerst omdat men vindt dat er een bevredigend compromis is gesloten tussen de eigen studiewensen en de gezinssituatie.

Voor vier vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen vormt de studie de belangrijkste dagvulling. Een van hen studeerde al voor zij kinderen kreeg, de andere drie begonnen aan hun opleiding toen zij al kinderen hadden. De belangrijkste redenen om weer aan een studie te beginnen waren naast het feit dat men zich thuis niet gelukkig voelde, de wens om zichzelf verder te ontwikkelen en de wens om een zelfstandig leven te kunnen leiden, niet afhankelijk van de man. Deze moeders zijn ook vast van plan om na het beëindigen van hun studie een betaalde baan te zoeken. Een vrouw die enkele jaren na haar

huwelijk startte met een full-time opleiding voor mondhygiëniste vertelt:

"Ik zou niet meer terugwillen naar de oude situatie, toen ik de studie nog niet deed, toen voelde ik me toch echt wel een onafgemaakt mens. Ik had een eerdere studie niet afgemaakt en ik vond het voor mezelf heel belangrijk om een diploma te hebben, voor je weet maar nooit. En ik was dat thuis zitten ook zo geweldig zat, ik zat echt om 's ochtends half tien al te kijken van, oh mijn hemel, wat zal ik nou de hele dag weer eens gaan doen. Ik voelde me ontzettend gekonnd met die kinderen, je kunt geen kant op. Ik vond het geen leuke tijd, dus ik ben van die studie echt opgeknaapt. Ik denk dat ook meespeelt dat ik niet echt dol ben op kleine kinderen, natuurlijk wel op mijn eigen kinderen, maar het heeft me heel veel inspanning gekost om die een beetje in het gareel te houden en bezig te houden en leuke dingen te verzinnen. Daarom heb ik ook dat tijdstip gekozen, nu de jongste nog klein is..... Wat ik ook belangrijk en aantrekkelijk vind van een opleiding of een baan is dat je weer vakantie hebt, je hebt weer een weekend, want dat herinner ik me nog heel goed, dat vond ik het allerergste van die tijd die achter me ligt, dat elke dag hetzelfde was, jaar in, jaar uit, altijd vakantie, want zo ijverig was ik niet in huis. Daar kan ik nu echt naar uitkijken, naar het weekend".

Indiv., hm., veel klachten

Ook al voelt men zich erg ongelukkig in de situatie een dergelijk ingrijpende beslissing wordt slechts na lang wikken en wegen genomen, omdat men bang is de kinderen te kort te doen.

Over de aard van de studie zijn deze vrouwen heel tevreden. Of zij ook tevreden zijn over de wijze waarop zij studie en gezin combineren is ondermeer afhankelijk van de vraag of er schuldgevoelens bestaan ten opzichte van de kinderen, omdat men hen nu grotendeels niet zelf kan verzorgen. Daarnaast is de taakverdeling met de echtgenoot belangrijk: als deze een belangrijk deel van de verzorging van de kinderen op zich kan nemen is de kans dat er zich gevoelens van onvrede voordoen kleiner. Als men daarentegen een intensieve studie moet combineren met de volledige zorg voor de kinderen ontstaan gevoelens van overbelasting:

"'s Morgens zit ik op school en als die uit is, moet ik rennen, rennen, rennen, want dan komen de kinderen thuis. Die willen dan hun verhaal kwijt terwijl je zelf ook nog vol bent van je eigen school. Dan heb ik weinig rust om naar ze te luisteren, dat vind ik vervelend. Volgend jaar zal het nog wel zwaarder worden, want dan beginnen al de voorbereidingen op de examens.....".

Indiv., hm., veel klachten

De vrouwen die een tijdsintensieve studie hebben zijn, veel minder dan andere vrouwen, geneigd om concessies te doen aan hun eigen opleidingswensen, desondanks hebben ze het idee dat ze hierdoor als moeder te kort schieten.

Samenvattend: een aantal vrouwen volgt geen studie of opleiding maar zou dit wel willen. Wensen op dit terrein gaan gepaard met veel klachten als men een studie voornamelijk als middel ziet om een onbevredigende situatie te doorbreken. Tegelijkertijd hebben de vrouwen om wie het hier gaat er geen vertrouwen in dat de opleidingswensen realiseerbaar zijn. Er zijn ook vrouwen die wel opleidingswensen hebben maar bij wie dit niet met veel klachten gepaard gaat. Deze vrouwen zijn niet ontevreden over hun situatie, maar zien in een studie een mogelijkheid om hun leven te verrijken. Bij vrouwen die wel studeren komen gevoelens van onvrede alleen voor bij diegenen die zéér veel tijd aan hun studie

besteden Zij hebben schuldgevoelens ten aanzien van de kinderen of voelen zich overbelast als zij een partner hebben die niet bereid of in staat is om een belangrijk deel van de zorg voor het gezin op zich te nemen. Bij deze vrouwen gaan gevoelens van onvrede steeds gepaard met veel klachten.

8.7. Overige activiteiten buitenshuis

Aan de vrouwen die ten tijde van het interview activiteiten buitenshuis hadden, is gevraagd naar de aard hiervan, de hoeveelheid tijd die men hiern steekt, naar de redenen voor deze activiteiten en naar de beleving hiervan

Onder overige activiteiten buitenshuis verstaan wij in dit verband min of meer vaste en gestructureerde activiteiten, die niet op het terrein van betaald werk of studie vallen In de tabellen 8 11 en 8 12 zijn vrouwen die niets doen maar wel wensen hebben op dit terrein en vrouwen die wel iets doen maar die hiermee niet tevreden zijn samen genomen

8.7.1. Vrouwen met traditonele moederschapsopvattingen

TABEL 8.11. Tijd besteed aan activiteiten buitenshuis en beleving respectievelijk wensen op dit gebied bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen

	ONTEVREDEN/ WENSEN		TEVREDEN/ GEEN WENSEN	
	veel klachten	weinig klachten	veel klachten	weinig klachten
niets n=8 lm 4 hm 4	2 lm 1 hm 1	3 lm 1 hm 2	1 lm	2 lm 1 hm 1
1 t/m 4 uur n=22 lm 14 hm 8			11 lm 6 hm 5	11 lm 8 hm 3
5 t/m 8 uur n=2			lm	
> 8 uur	1 hm		1 lm	
n=32	3 lm 1, hm 2	3 lm 1, hm 2	13 lm 8 hm 5	13 lm 9 hm 4

In totaal zijn er in de traditionele groep zes vrouwen die wat betreft de activiteiten buitenshuis wensen hebben of ontevreden zijn Op één na hebben deze vrouwen op dat moment geen vaste activiteiten Gevoelens van onvrede of wensen op dit gebied komen in gelijke mate voor bij vrouwen met veel en bij vrouwen met weinig klachten, bij vrouwen uit een lager en uit een hoger sociaal-economisch milieu Het lijkt er op dat vooral degenen

die helemaal geen of juist relatief veel tijd aan activiteiten in deze categorie besteden, niet zo tevreden zijn.

Van de traditionele moeders heeft het grootste deel wel een of andere activiteit buitenshuis.⁴ Voor een gedeelte van de vrouwen die geen tijd besteden aan activiteiten buitenshuis, maar die wel wensen hebben op dit terrein geldt, dat zij wel wat zouden willen doen, maar dat ze niet precies weten wat. Andere vrouwen uit deze groep weten wel wat ze willen doen, maar hebben het te druk om er naast het gezin nog iets bij te doen of kunnen zich niet op de gewenste tijden vrijmaken omdat ze dan thuis moeten zijn bij de kinderen.

Het feit dat zij niets doen, terwijl ze dit eigenlijk wel willen, gaat gepaard met veel klachten bij vrouwen die ook op andere terreinen ontevreden zijn, die vinden dat ze het té druk hebben of dat ze te weinig mogelijkheden hebben om er eens uit te zijn. De vrouwen bij wie dit niet het geval is, accepteren hun beperkte mogelijkheden. Ze hebben er vrede mee en willen wachten tot de kinderen wat groter zijn zodat zijzelf méér de handen vrij hebben. Een van de vrouwen in deze groep zou bijvoorbeeld wel een naaicursus willen doen:

"De naaicursus kan niet vanwege de ploegendienst van mijn man. Dan zit ik met het kind als hij werkt. En die kinderopvang, Ch. wil helemaal niet mee. Ik heb het één keer gedaan en toen heb ik haar meegenomen. Maar ze vond er niets aan en ze wilde er ook niet meer heen. En ik kan slecht zeggen: jij blijft maar thuis en ik ga erheen".

Tradit., Im., weinig klachten

Een groot deel van de vrouwen met traditionele moederschapopvattingen doet dus wel iets buitenshuis, in twee gevallen besteedt men hier zelfs relatief veel tijd aan (meer dan 8 uur per week). Er zijn ook vrouwen die meer dan één activiteit hebben. Men is over het geheel genomen tevreden met de activiteiten die men buitenshuis onderneemt. Een algemene bron van tevredenheid is dat het fijn is om er even uit te zijn, om andere mensen te ontmoeten. Andere bronnen van tevredenheid hangen nauw samen met de aard van de activiteiten. Vrouwen die sporten zijn tevreden dat ze hun conditie op peil houden, vrouwen die vrijwilligerswerk doen zijn tevreden dat ze hun behoefte aan sociale contacten op een zinvolle manier kunnen bevredigen. Onder de activiteiten buitenshuis wordt een aparte plaats ingenomen door activiteiten als hulpmoeder op crèche of basisschool. Dit is meest genoemde activiteit. De meeste vrouwen die hulpmoeder zijn doen dit om een combinatie van redenen: om het kind een plezier te doen omdat men denkt dat het kind dit leuk vindt; als middel om wat sociale contacten te krijgen; als uitvloeisel van het moederschap: men wil weten in wat voor omgeving het kind is, hoe het zich gedraagt; als mogelijkheid tot "bijscholing": men wil zien hoe anderen met het kind omgaan in de hoop hiervan wat op te steken. Vooral voor dit soort activiteiten geldt dat ze vrouwen in de gelegenheid stellen iets buiten de deur te doen, terwijl ze tegelijkertijd volledig gericht blijven op de kinderen. Ditzelfde kan natuurlijk ook worden gezegd van activiteiten als een naaicursus, maar deze worden toch veel meer als hobby, dus als iets voor de vrouw zelf, gezien. Uit de

antwoorden van vrouwen komt naar voren dat zij deelname aan activiteiten op school zien als een onderdeel van hun taak als moeder:

"Ik vind het mijn taak als moeder, dat je bij de kinderen bent, dat je ziet wat er gebeurt, en voor het kind zelf is het hardstikke leuk, die vindt het heerlijk als je een keer blijft".

Tradit., hm., veel klachten

Om deze reden valt een groot gedeelte van de activiteiten in deze categorie niet onder zelfstandige activiteiten buiten het gezin.

Er bestaat weinig onvrede over de activiteiten buitenshuis. Hulpmoeder is men in de eerste plaats omdat het past in het beeld dat men zich heeft gevormd van een goede moeder. Voor het overige zijn de activiteiten die men onderneemt afhankelijk van ieders persoonlijke voorkeur en worden ze afgestemd op wat er in de gegeven situatie mogelijk is. Het is gemakkelijker om bijvoorbeeld sport of vrijwilligerswerk te doen naast het huishouden dan betaald werk of een studie omdat men veel meer keuzemogelijkheden heeft en daardoor ook in staat is iets te doen zonder dat kinderen of man daar last van hebben. Bovendien is het in de regel niet zo erg om een keer verstek te laten gaan als het niet uitkomt, de activiteiten hebben meestal een vrijblijvend karakter. Dit wil niet zeggen dat activiteiten buitenshuis niet belangrijk zijn voor moeders met jonge kinderen. Ze voorzien in de ook bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen aanwezige behoefte om nog iets anders te doen dan huishoudelijk werk, om even uit het gezin weg te zijn en andere mensen te ontmoeten. Slechts bij één vrouw leven gevoelens van onvrede. Zij besteedt in deze groep de meeste tijd aan activiteiten buitenshuis, geeft op vrijwillige basis voorlichting over antroposofie. Ze is hier zo bij betrokken dat ze het eigenlijk als een beroep opvat, als meer dan een vrijblijvende activiteit. De reden van haar ontevredenheid is gelegen in het conflict dat zij ervaart tussen de verplichtingen die ze voelt ten opzichte van haar gezin en haar betrokkenheid bij het werk dat ze doet:

"Ja, en in die zin heb ik ze soms nog (problemen, K. & V.), het is steeds een zoeken hè, van hoeveel tijd stop je erin en soms merk je dat je over de schreef gaat, dat het hier in huis niet meer lekker loopt, en dat is ook een ervaringskwestie, wanneer dat een tijdlang tot aan de grens is gegaan en je merkt dat de kinderen er chagrijnig van worden en dat je geen aandacht meer aan je eten koken besteedt en dat soort dingen, dan moet ik iets terug draaien. En dat blijft een zoeken....."

Tradit., hm., veel klachten

Samenvattend: Een klein deel van de vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen heeft geen activiteiten buitenshuis. Wensen hieromtrent gaan alleen gepaard met veel spanningsverschijnselen als de betreffende moeders ook op andere terreinen problemen hebben. Over het algemeen bestaat er nauwelijks onvrede over de aard en de omvang van de activiteiten buitenshuis; zij worden volledig afgestemd op de mogelijkheden in een gegeven situatie. Alleen als deze activiteiten zeer veel tijd en energie vragen kunnen problemen ontstaan, als de vrouw voelt dat de prioriteit van het gezin in gevaar komt.

8.7.2. Vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen

TABEL 8.12. Tijd besteed aan activiteiten buitenshuis en beleving respectievelijk wensen op dit gebied bij vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen

	ONTEVREDEN/ WENSEN		TEVREDEN/ GEEN WENSEN	
	veel klachten	weinig klachten	veel klachten	weinig klachten
niets n=3 lm	1 lm	2 lm		
1 t/m 4 uur n=25 lm: 14, hm: 11	2 lm: 1; hm: 1	2 lm: 1; hm: 1	10 lm: 6; hm: 4	11 lm: 6; hm: 5
5 t/m 8 uur n=8 lm: 3, hm: 5	1 hm	-	3 lm: 2; hm: 1	4 lm: 1, hm: 3
> 8 uur n=3 hm	1 hm	-	1 hm	1 hm
n=39	5 lm: 2; hm: 3	4 lm: 3; hm: 1	14 lm: 8, hm: 6	16 lm: 7; hm: 9

Tabel 8.12 laat zien dat er in de individualistische groep negen vrouwen zijn die wat betreft de activiteiten buitenshuis wensen hebben of ontevreden zijn. Drie van deze vrouwen hebben op dat moment geen vaste activiteiten.

Gevoelens van onvrede of wensen op dit gebied komen voor bij vrouwen met veel en bij vrouwen met weinig klachten, bij vrouwen uit een hoger en bij vrouwen uit een lager sociaal-economisch milieu.

Van de individualistische moeders heeft de meerderheid wel een af andere activiteit buitenshuis, slechts drie vrouwen ondernemen niets op dit gebied⁴.

De drie vrouwen die geen enkele activiteit hebben, zouden alle drie wel iets willen doen, maar weten niet precies wat of vinden dat dit in hun situatie niet goed te realiseren is. Een van hen heeft veel klachten. Bij haar is sprake van problemen op andere terreinen: zij voelt zich geïsoleerd en zou graag iets willen doen om haar isolement te doorbreken. Door de zorg voor een ziek kind is dit voor haar moeilijk te verwezenlijken. Bij beide anderen is het probleem meer dat zij niet weten wie dan de kinderen moet verzorgen. Voor hen betekent dit echter niet dat zij in een isolement verkeren, al wordt het feit dat zij beperkt zijn in hun mogelijkheden wel betreurd. Een van hen:

"Dat is best jammer. En nu gaat het nog. Nu is het overdag nog redelijk weer en kun je overdag nog

weg, maar als het slecht weer wordt daar zie ik wel tegenop. Maar dan bel ik wel of er iemand zin heeft om langs te komen want ik ga hier niet steeds in m'n eentje zitten".

Indiv., lm., weinig klachten

Het ontbreken van activiteiten buitenshuis wordt dus alleen dan als problematisch ervaren, als het andere problemen versterkt door een gevoel van isolement en gebondenheid aan de kinderen.

Van de vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen heeft het grootste gedeelte één of meer activiteiten buitenshuis. Evenals in de traditionele groep is men hiermee over het algemeen tevreden. Men vindt het fijn om er even uit te zijn, andere mensen te ontmoeten, op een andere manier bezig te zijn dan thuis, zich nuttig te maken buiten het gezin. Wat bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen niet genoemd wordt en bij individualistische vrouwen wel, is dat men het fijn vindt om iets buiten het gezin te doen, om "iets voor zichzelf te hebben".

Ook in deze groep zien we dat activiteiten buitenshuis makkelijker te combineren zijn met het gezin dan betaald werk of studie met name door het meer vrijblijvende karakter ervan. Als blijkt dat het in het gezin niet goed uitkomt kan men ermee ophouden. Betaald werk en studie hebben voorrang boven activiteiten in deze zin. Maar evenmin als bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen kunnen we de conclusie trekken dat activiteiten buitenshuis niet belangrijk zijn: niet alleen voorzien ze in de behoefte om er even uit te zijn, zoals bij traditionele moeders maar ze voorzien ook in de behoefte om zich te manifesteren als individu, los van het gezin.

Verhoudingsgewijs nog veel meer dan in de traditionele groep functioneren vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen als hulpmoeder op de crèche of de basisschool. Hiervoor worden dezelfde redenen genoemd. Daarnaast wordt gezegd dat men hulpmoeder is om invloed te kunnen uitoefenen op de leefomgeving van het kind buiten het gezin. Meer dan vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen zeggen individualistische moeders dat zij graag willen weten wat hun kind meemaakt, dat zij de wereld van hun kind willen leren kennen om thuis adequaat op het kind te kunnen reageren:

"Ik vind het een taak, niet zozeer als leesmoeder maar wel dat je regelmatig met je kind in de klas eens meedraait.... Het gaat mij er duidelijk om het wereldje van M. te leren kennen. Als ze iets vertelt, dat je ook weet waar ze het over heeft en dat je er op in kunt gaan, dat vind ik heel belangrijk. En ik vind ook dat je moet zien hoe het gaat op school, ik heb M. niet voor niks op een andere school gedaan. Op die andere school was ik het helemaal niet eens met de werkwijze en de ideeën van opvoeding".

Indiv., hm., weinig klachten

Voor vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen is het bieden van hulp op de crèche of op school vaker wel dan geen onderdeel van hun activiteiten buitenshuis, ook als het om buitenshuis werkende of studerende vrouwen gaat.

Over het algemeen bestaat er weinig onvrede over de activiteiten buitenshuis, dit constateerden wij ook al bij vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen. Van degenen die

1 tot en met 4 uur besteden aan activiteiten buitenshuis zouden vier vrouwen, twee met veel en twee met weinig spanningsverschijnselen, graag, naast de tijd die ze besteden aan activiteiten op crèche of school, ook tijd inruimen voor sport of hobby's.

Vrouwen met weinig spanningsverschijnselen denken dat dit ook wel mogelijk zal zijn, als men er zich meer voor inzet of in de toekomst, als de combinatie studie en gezin wat minder tijd vraagt:

"Soms kan ik er wel van balen. Maar ik denk wel van: nog een paar jaar en dan heb ik weer meer armslag".

Indiv., hm., weinig klachten

De vrouwen met veel spanningsverschijnselen geven er geen blijk van dat zij uitzicht hebben op een situatie waarin zij hun wensen op dit gebied wel meer kunnen bevredigen.

Een van hen zag zich recent genoodzaakt te stoppen met clubhuiswerk dat ze erg graag deed:

"Het clubhuiswerk doe ik niet meer omdat mijn dochter er problemen mee had, die wilde niet meer. Ze zat bij mij op de club, daar wilde ze pertinent niet meer naar toe. Ik vind het heel jammer om ermee op te houden, ik vond het clubhuiswerk erg leuk. Ik heb het nog wel een tijdje met haar geprobeerd maar het ging echt niet meer, ze vermaakte zich niet op de club dus toen was het voor mij tijd om te zeggen: ik kan niet doorgaan. Het was 's woensdagsmiddags, ik kan niet tegen haar zeggen, nou, je bekijkt het maar, een hele middag".

Indiv., lm., veel klachten

Deze vrouwen hebben ook op andere terreinen, zowel wat studie als wat betaald werk betreft, verwante problemen: zij willen wel wat doen maar kunnen dit niet of slechts zeer ten dele verwezenlijken vanwege hun gezinssituatie.

Wat betreft de twee andere vrouwen die ontevreden zijn geldt hun onvrede niet de aard van hun activiteiten. Zij vinden juist dat zij alles bij elkaar teveel doen; beiden besteden ook veel tijd aan hun studie. Zij overwegen om de tijd die zij aan nevenactiviteiten besteden drastisch te beperken, maar vinden het moeilijk hiertoe over te gaan. Andere vrouwen die relatief veel tijd aan activiteiten buitenshuis besteden, verkeren in een andere situatie: zij besteden daarnaast geen of weinig tijd aan werk of studie of hun activiteiten hebben een wat ander karakter en zijn daardoor ook makkelijk te combineren met de andere dingen die zij naast het gezin doen.

Samenvattend: ook in de individualistische groep komt weinig onvrede voor in verband met de activiteiten buitenshuis. De weinige vrouwen die op dit gebied niets doen, hebben wel gevoelens van onvrede. Deze gaan echter alleen gepaard met veel spanningsverschijnselen als zij andere problemen versterken.

Onvrede over de activiteiten buitenshuis wordt zowel ingegeven door het gevoel dat men hieraan te weinig tijd besteedt als door het gevoel dat men hieraan te veel tijd besteedt. Dit

laatste komt voor bij vrouwen die ook al veel tijd aan betaald werk of studie besteden. Gevoelens van onvrede gaan gepaard met veel spanningsverschijnselen bij vrouwen die er geen vertrouwen in hebben dat hun wensen worden gerealiseerd. Ook bij vrouwen voor wie de combinatie van gezin met betaald werk of studie problematisch is, is dit het geval.

8.8. Conclusies

Laten we eerst de belangrijkste bevindingen samenvatten.

Voor op één na alle vrouwen met traditionele moederschapopvattingen is het een vanzelfsprekende zaak dat het huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen grotendeels op hen neerkomt. Activiteiten buitenshuis, dat wil zeggen betaald werk, studie en andere vaste activiteiten, komen op de tweede plaats, en zijn zo gestructureerd dat het gezin de primaire verantwoordelijkheid kan blijven van de vrouw. Hier wordt weinig over nagedacht en weinig over gesproken. Dit betekent niet dat activiteiten buitenshuis niet als belangrijk kunnen worden ervaren door een aantal vrouwen, maar men vindt het normaal, vanzelfsprekend dat hieraan grenzen zijn gesteld. Het betekent ook niet dat alle vrouwen het prettig of bevredigend vinden om huisvrouw te zijn, maar door de grote nadruk op wat ervaren wordt als de plicht van het moederschap worden geen alternatieven overwogen.

Vrouwen met traditionele moederschapopvattingen zijn dan meestal ook niet ontevreden met het feit dat het gezin hun belangrijkste verantwoordelijkheid is en dat zij hierdoor in de mogelijkheden die zij hebben om buiten het gezin actief te zijn, zeer beperkt zijn. Hun gevoelens van onvrede komen niet voort uit de wens om deze situatie te veranderen.

Wat betreft de taakverdeling binnenshuis zien we dat gevoelens van onvrede ontstaan als de vrouw het gevoel heeft te zwaar belast te zijn. Verwachten vrouwen met traditionele moederschapopvattingen normaliter niet expliciet een concrete bijdrage van de man aan het huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen, als zij hun taak als huisvrouw en moeder te zwaar vinden verwachten zij wél van hun partner dat hij bijspringt en concrete hulp biedt. Als de man niet aan deze verwachtingen beantwoordt, kunnen spanningsverschijnselen niet alleen toegeschreven worden aan het feit dat de vrouw zich overbelast voelt, maar ook aan het feit dat de vrouw het gevoel heeft dat zij onvoldoende gesteund wordt door haar partner.

Ook waar het gaat om activiteiten buitenshuis zien we dat onvrede van vrouwen niet voortkomt uit de wens om hun situatie fundamenteel te veranderen. Over het algemeen gaat de wens om betaald werk te doen of om anderszins buitenshuis actief te zijn niet gepaard met veel spanningsverschijnselen omdat men accepteert dat de mogelijkheden hiertoe beperkt zijn.

Waar onvrede wel hand in hand gaat met relatief veel spanningsverschijnselen moeten we een onderscheid maken tussen vrouwen uit een lager en vrouwen uit een hoger milieu.

Bij vrouwen uit een lager milieu is dit het geval als de financiële situatie van het gezin in het geding is. Aan de ene kant zijn er vrouwen die, gezien hun financiële situatie, zouden willen werken, maar die zich hiertoe niet in staat voelen. Aan de andere kant zijn er vrouwen die zouden willen stoppen met werken omdat dit hen niet bevalt, maar die zich dit niet kunnen permitteren omdat het geld dat zij verdienen hard nodig is.

Bij vrouwen uit een hoger milieu zien we dat gevoelens van onvrede vergezeld gaan van veel spanningsverschijnselen als zij vast omliggende ideeën hebben over wat zij buiten het gezin zouden willen doen, hier sterk bij betrokken zijn terwijl de verwezenlijking van deze wensen zou betekenen dat zij fundamentele veranderingen zouden moeten aanbrengen in hun leven als moeder. Deze vrouwen zijn als het ware gevangen in een conflict tussen hun persoonlijke ambities en hun taakopvatting van het moederschap.

Ook bij vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen zien we dat het merendeel van hen in een situatie verkeert waarin zij de belangrijkste verantwoordelijkheid hebben voor het gezin, terwijl eventuele activiteiten buiten het gezin hieraan ondergeschikt zijn. Voor de meeste van deze vrouwen echter is dit niet zonder meer normaal of vanzelfsprekend. Men zegt alternatieven te hebben overwogen, over de taakverdeling te hebben gesproken en nagedacht. Deze vrouwen refereren niet of veel minder aan bepaalde vaststaande normen of vanzelfsprekendheden, maar geven aan dat een bepaalde taakverdeling is ontstaan als uitvloeisel van omstandigheden die voor hen persoonlijk gelden, bijvoorbeeld persoonlijke voorkeur van beide partners, arbeidsmarktsituatie, financiële argumenten. We zien dat deze situatie bevredigend is voor individualistische vrouwen die een intrinsiek plezier beleven aan hun activiteiten binnen het gezin, binnen de context van haar leven als moeder. Dit is uiteraard bij lang niet alle vrouwen het geval.

Om de gevoelens van onvrede in deze groep goed te kunnen begrijpen, moeten we een onderscheid maken tussen vrouwen die weliswaar activiteiten buitenshuis willen verrichten, maar die de grenzen van een traditionele taakverdeling niet willen doorbreken en vrouwen die hun situatie wat dit betreft fundamenteel willen veranderen. De eerste groep vrouwen wil iets toevoegen aan hun situatie: - meer hulp van de partner, werk buitenshuis, maar men accepteert dat het moederschap hoe dan ook het grootste deel van de beschikbare tijd en energie in beslag neemt. De hulp van de man, activiteiten buitenshuis, zijn wél belangrijk omdat de behoefte aan een 'eigen' leven buiten het moederschap hierdoor, tenminste gedeeltelijk, wordt bevredigd. Het geeft hen het gevoel ten opzichte van het moederschap toch over een zekere vrijheid te beschikken. Gevoelens van onvrede ontstaan als men stuit op de grenzen van de situatie: niet voldoende hulp van de man, geen opvang, geen geschikt werk. Deze onvrede hoeft echter niet altijd gepaard te gaan met veel spanningsverschijnselen. Dit is alleen het geval als gevoelens van onvrede samengaan met het ontbreken van

een veranderingsperspectief, als men er niet in gelooft de situatie in de gewenste richting te kunnen wijzigen.

De tweede groep vrouwen wil niet alleen iets toevoegen aan haar situatie, maar wil meer fundamentele veranderingen. Deze veranderingswensen worden niet gerealiseerd door wat meer hulp van de partner of door een paar uurtjes betaald werk. Bij deze vrouwen gaan gevoelens van onvrede steeds gepaard met veel spanningsverschijnselen.

Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen leggen sterk de nadruk op wat zij zien als hun plicht als moeder. Of zij hier ook plezier aan beleven is uiteraard belangrijk, maar het gevoel dat men zich gedraagt zoals een moeder zich behoort te gedragen is belangrijker. Waarschijnlijk worden hierdoor eigen wensen en behoeften die niet samenhangen met het leven als moeder ook minder sterk geprofileerd. Echter bij traditionele vrouwen die heel goed weten wat ze zouden willen doen buiten het moederschap, die hier ook zeer betrokken bij zijn, en die van deze activiteiten ook veel bevrediging verwachten, kan wel een conflict ontstaan tussen hun taakopvatting over het moederschap en hun wensen op andere terreinen. Het realiseren van deze wensen zou immers betekenen dat men handelt in strijd met de normen die men heeft ten aanzien van de praktijk van het moederschap.

Veel meer dan vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen proberen individualistische vrouwen hun eigen wensen en behoeften buiten het moederschap te verwezenlijken, en zijn ze overtuigd van de legitimiteit hiervan. Men stelt zich hierin wel grenzen: een heel belangrijke grens is dat de gezinsopvoeding niet mag worden doorbroken: ouders moeten zoveel mogelijk zelf voor hun kinderen zorgen, in de praktijk zijn dit dus meestal moeders. Als een individualistische vrouw ambities heeft die op een ander vlak liggen dan het moederschap kan er een botsing plaats vinden tussen deze ambities en de mogelijkheden die zij heeft om deze te verwezenlijken. Haar moederschapsopvattingen maken het mogelijk dat zij haar ambities onderkent en accepteert, maar zij ziet zich geconfronteerd met de grenzen van haar situatie. De mogelijkheden om deze grenzen te doorbreken zijn kleiner naarmate men de norm van de gezinsopvoeding stringenter hanteert.

Ook al hebben we het in dit onderzoek vooral over een aantal negatieve aspecten van het moederschap, voor een groot aantal moeders is het moederschap voornamelijk bevredigend. Hiervoor moet wel aan een aantal voorwaarden zijn voldaan. Zij moeten beschikken over behoorlijke woonruimte, niet al te grote financiële problemen hebben, over een goede gezondheid beschikken, terwijl ook hun kinderen niet al te veel problemen moeten geven. Daarnaast is het belangrijk dat zij een partner hebben die hun huishoudelijke arbeid waardeert, hiermee helpt als het nodig is en die deelt in de betrokkenheid bij de kinderen, die hen helpt de inspanningen die zij zich getroosten als waardevol te ervaren. Voor de meesten van hen is het ook belangrijk dat zij bevredigende sociale contacten hebben buiten

het gezin, en dat zij in de gelegenheid zijn naast de bezigheden voor het gezin "eigen" activiteiten te ontplooien. De behoefte aan dit laatste is groter bij vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen. Maar ook zij dienen te accepteren dat zij hierin door de zorg voor hun jonge kinderen beperkt zijn; dit valt hen makkelijker naarmate zij er meer van uitgaan dat hun beperkingen een niet te vermijden gevolg zijn van hun keuze voor het moederschap. Boulton (1983) die onderzoek deed naar de wijze waarop moeders met jonge kinderen het moederschap beleven, komt tot soortgelijke conclusies.

Uit ons onderzoek komt naar voren dat niet alle moeders in deze gelukkige omstandigheden verkeren. En daar komt nog iets bij: we zien dat er moeders zijn die, ook als zij in betrekkelijk gunstige omstandigheden verkeren, zich niet gelukkig voelen met hun leven als moeder. In dit onderzoek gaat het om vrouwen die ervan overtuigd zijn dat zij het recht hebben om hun ambities die op een ander vlak liggen dan het moederschap te verwezenlijken. Het is bij deze moeders dat het veranderend perspectief ten aanzien van het moederschap het meest duidelijk zichtbaar is. Vrouwen uit een lager milieu kunnen hierbij andere barrières tegenkomen dan vrouwen uit een hoger milieu. Vooral vrouwen uit een lager milieu worden pijnlijk geconfronteerd met geringe mogelijkheden gezien hun lage opleidingsniveau en hun gebrek aan financiële middelen. Vrouwen uit een hoger milieu hebben wat meer mogelijkheden, maar bij degenen die proberen hun situatie te doorbreken zien we schuldgevoelens en conflicten met de partner.

Ook zien we dat bij een aantal van hen, ook al is men er ten volle van overtuigd dat de eigen identiteit en ambities niet moeten worden bepaald door het moederschap, tegelijkertijd de overtuiging leeft dat niemand dan zichzelf in staat is tot dié mate van betrokkenheid bij en gerichtheid op het kind die men zakelijk acht voor een optimale ontwikkeling van het kind (Verheijen, 1987). Het is de combinatie van hun opvattingen over de zorg voor kinderen en wat Gilligan (1983) noemt "the ethic of care", die hen in conflict brengt met hun opvattingen over de legitimiteit van hun eigen ambities. Davies en Welch verwoordden de mogelijk gevolgen hiervan:

"These two beliefs place women at risk of losing sight of their own rights, since the ethic of care forever slides into and becomes an ethic of self sacrifice".

Davies en Welch, 1986, p. 415

In dit hoofdstuk zien we dat ook vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen, met duidelijke ambities en wensen, ondanks de moeite die dit hen kost, geneigd zijn om hun ambities op te geven terwille van wat zij zien als de verantwoordelijkheden van het moederschap. Zo zien ook zij zelfontkenning, zelfopoffering als een welhaast onvermijdelijk aspect van het moederschap.

- 1 Van de zes traditionele vrouwen die wel een vaste oppasregeling hebben bestaat deze in vijf gevallen alleen uit crèche bezoek van hun peuter. Eén vrouw heeft daarnaast een betaalde oppas voor een middag per week en tevens vaste afspraken met moeder en schoonmoeder.
Van de 18 individualistische vrouwen die een vaste oppasregeling hebben, noemen er 13 de crèche die hun kind gedurende 2 of 3 ochtenden per week bezoekt, 3 vrouwen hebben een vaste betaalde oppas respectievelijk voor 3 middagen per week, 1 middag per week en 5 keer per week tussen de middag, een kind gaat naar een kinderdagverblijf en wordt daarnaast opgevangen in een gastgezin. In deze 4 laatste gevallen gaat het om moeders die werken of studeren, terwijl hun partner een full time baan heeft.
- 2 Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen werken als schoonmaakster (4x), gezinshulp, typiste (invalkracht), verpleegkundige (oproepkracht), lerares Nederlands, thuiswerkster, globes schuren en plamuren, pianolerares (thuis). Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen werken als schoonmaakster (2x), fysiotherapeute (2x), kleuterleidster (2x, beide invalskracht), secretaresse, ambtelijk secretaris, barjuffrouw, serveerster in horecabedrijf van echtgenoot, lerares op tuinbouwschool, verpleegkundige, sportmasseuse.
- 3 Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen nemen deel aan de volgende opleidingen: machinestrijven, moedermavo, deelcertificaten, applicatiecursus basisonderwijs (2x), cursus Frans, opleiding bedrijfsboekhouden. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen nemen deel aan de volgende opleidingen: avondmavo, deelcertificaten (2x), universitaire opleiding (2x), VWO, dagopleiding, dagopleiding voor mondhygiëniste, avondopleiding moderne bedrijfsadministratie, deeltijdoopleiding MO-theologie.
- 4 Vrouwen met traditionele moederschapsopvattingen zijn actief op de volgende terreinen: hulpmoeder op de peuterspeelzaal of op school (13x), sport (11x) vrijwilligerswerk in de welzijnssector (4x), cursus op het creatieve vlak (3x), yogacursus (2x), vrouwenbond, moedergroep. Vrouwen met individualistische moederschapsopvattingen zijn actief op de volgende terreinen: hulpmoeder op peuterspeelzaal of school (28x), sport (13x), cursus op het creatieve vlak (9x), vrijwilligerswerk in de welzijnssector (6x), muziekles (4x), yoga, gespreksgroep.

9. PORTRETTEN VAN MOEDERS

9.1. Inleiding

In dit slothoofdstuk presenteren we acht portretten van moeders. Daarmee zijn we terug bij datgene waar deze studie op gericht is, het leven van moeders met jonge kinderen in de jaren tachtig, moeders die geen van allen buiten de grenzen van het instituut moederschap kunnen treden maar er wel elk op eigen wijze vorm aan geven.

Deze portretten hebben tot doel de voorafgaande analyses tot leven te brengen, de nuancering van de statistische relaties die in het vorige hoofdstuk begonnen is, te voltooien en daarmee deze relaties te maken tot wat ze in eerste instantie waren; onderdeel van het dagelijks leven.

Want ook al kunnen we moeders met traditionele opvattingen en moeders met individualistische opvattingen over het moederschap duidelijk van elkaar onderscheiden, dan zijn daarmee niet de ambivalenties die elk van deze moeders heeft in de wijze waarop ze deze opvattingen onderschrijft of deel laat uitmaken van haar eigen leven, beschreven. Ook de mate waarin moeders vasthouden aan hun opvattingen, deze als utopisch of als maatstaf voor het eigen leven zien, kan in sterke mate samenhangen met de waarde die ze hechten aan andere factoren zoals hun eigen beroep, het beroep van de man, een nauwe betrokkenheid bij de kinderen of een rustig gezinsleven. De opvattingen, kortom, worden niet alleen onderschreven maar ook geleefd en pas in het dagelijks leven blijkt hun kracht of onmacht. Dit geldt voor moeders met traditionele opvattingen zowel als voor moeders met individualistische opvattingen over het moederschap en bij beide groepen is de relatie tussen de opvattingen en het dagelijks leven niet eenduidig. Moeders met individualistische opvattingen kunnen deze opvattingen als een liberaal uitgangspunt hanteren en tegelijkertijd in hun eigen leven meer traditionele uitgangspunten naleven zonder dat dit spanningen oproept. Andersom is het zeer goed voorstelbaar dat moeders met traditionele opvattingen niet leven conform deze opvattingen omdat ze eveneens veel waarde hechten aan hun eigen leven naast het moederschap bijvoorbeeld in de vorm van beroepsarbeid, intensief vrijwilligerswerk of het ondersteunen van het werk van hun man. Ook bij deze moeders hoeven zich

geen spanningsverschijnselen te ontwikkelen als zij hun activiteiten kunnen interpreteren als zijnde 'in het belang van het kind'.

In het voorafgaande hoofdstuk hebben we gezien dat het ontstaan van spanningsverschijnselen vooral verklaard kan worden uit de wijze waarop moeders in beide opvattingsgroepen het moederschap beleven. In het onderstaande zal duidelijk worden door welke factoren uit het dagelijks leven deze beleving beïnvloed kan worden. Spanningsverschijnselen ontstaan met name als men het gevoel heeft geen greep te hebben op het eigen leven. Dit kan door velerlei factoren worden veroorzaakt. Het is daarbij wel van belang dat we bedenken dat moeders niet alleen de verantwoording hebben voor hun eigen leven maar dat zij, in het huidige instituut moederschap, ook veelal de belangrijkste verantwoordelijkheid dragen voor het dagelijks leven van hun jonge kinderen. Het verliezen van de greep op het leven daarmee een dubbele belasting, omdat moeders weten dat hun spanningen invloed zullen hebben op de ontwikkeling van de kinderen. In het onderstaande zullen we nagaan op welke wijze spanningsverschijnselen zich uiten bij de geïnterviewde moeders en welke factoren zij zelf aandragen als mogelijke bron van spanningen.

9.1.1. Selectie van de geportretteerde vrouwen

Bij de keuze van de acht moeders wier portret hier wordt beschreven zijn twee stappen genomen. De moeders zijn afkomstig uit de respectievelijke groepen A tot en met H die de basis vormden voor de selectie van de geïnterviewden (zie hoofdstuk 5). Dat betekent dat elk van de moeders zich van anderen onderscheidt wat betreft de combinatie van 'moederschapsopvattingen', 'spanningsverschijnselen' en 'sociaal-economisch milieu'. Het betekent ook dat in de portretten niet alleen de moeders met de meest voorkomende combinatie van kenmerken, bijvoorbeeld traditionele opvattingen in combinatie met een laag sociaal-economisch milieu, worden geportretteerd. Door uit de acht interviewgroepen telkens één moeder te selecteren kunnen we ook aandacht besteden aan de zogenaamde 'Witte Raven', die vrouwen met de minst voorkomende combinaties van kenmerken. Dit zijn bijvoorbeeld de moeders uit groep B (traditionele opvattingen, hoog SEM, veel spanningsverschijnselen) en de moeders uit groep F (individualistische opvattingen, hoog SEM en veel spanningsverschijnselen). Juist via het beschrijven van hún beleving van het moederschap kan de complexiteit van de samenhang tussen opvattingen, praktijken en spanningen aan het licht komen.

De tweede stap, de selectie van één moeder per groep, is gebaseerd op een aantal criteria die echter niet volledig sluitend zijn. Niet alle moeders in één groep lijken op elkaar. Met name wat betreft hun arbeid buitenshuis, hun financiële situatie, het aantal kinderen, de huwelijkssituatie en gezondheidsproblemen van de kinderen doen zich verschillen voor tussen de moeders in één groep. Steeds is die moeder gekozen die aan twee criteria voldeed; 1) voor

de groep als geheel zijn haar uitspraken over en beleving van het moederschap zoveel mogelijk representatief 2) haar praktijksituatie wijkt niet teveel af van die van de groep als geheel. In verband met het laatste criterium was het bijvoorbeeld heel duidelijk dat de geselecteerde in groep A gehuwd zou moeten zijn met een man die momenteel werkloos is terwijl voor groep B een vrouw geselecteerd diende te worden wier man veel meer dan veertig uur aan zijn beroepsarbeid besteedt.

Om de portretten te kunnen blijven beschouwen als illustraties van datgene wat onder een bredere groep moeders leeft, worden de portretten voorafgegaan door een beschrijving van de kenmerken van de groep waaruit de betreffende moeder geselecteerd is. Hiertoe zijn de interviews per groep zorgvuldig bestudeerd. De volgende thema's komen aan de orde:

- sociaal-economisch milieu en beroepsarbeid van vrouw en man
- mate van sociale contacten met familie en vrienden, wederzijdse hulppatronen
- opvattingen over het moederschap zoals ze tot uitdrukking komen in
 - = de motivatie voor het moederschap
 - = de opvattingen over taakverdeling binnens- en buitenshuis
 - = de opvattingen over het moederschap als aspect van het eigen leven
- achtergronden van eventuele spanningsverschijnselen
- ideeën over de periode waarin de kinderen zelfstandig zullen zijn.

9.1.2. Samenstelling van de portretten

Vanwege de specifieke leefsituatie van elk van de moeders ontbreken aspecten in het ene portret die in het andere portret heel belangrijk blijken te zijn. Dit wordt veroorzaakt doordat bepaalde problemen voor één groep moeders heel doorslaggevend zijn, terwijl voor de meeste andere groepen dergelijke problemen geen enkele rol spelen. Dit wordt niet bij elk portret vermeld. Voor het overige zijn de portretten langs vaste lijnen opgezet. Telkens is gezocht naar een evenwichtige verhouding tussen de beschrijving van de dagelijkse praktijk en de evaluatie van de praktijk door de moeders zelf. Met name is gelet op de wijze waarop de moeders hun plezier of ergernis, hun gevoel van zekerheid of onzekerheid, hun gevoel van verantwoordelijkheid en hun ambivalenties onder woorden brengen. De thema's die aan de orde komen in de portretten zijn de volgende:

- motivatie voor het moederschap en het aantal kinderen
- werk buitenshuis van vrouw en man
- taakverdeling binnenshuis
- de relatie met de kinderen
- voor- en nadelen van het moederschap
- opvoeding en 'goed moederschap', het belang van het moederschap in eigen leven
- toekomstplannen.

Bij de beschrijving van de portretten zijn we niet uitgegaan van de alfabetische volgorde van de groepen maar van het idee dat de verschillen in de 'moederschapsopvattingen', centraal moeten staan. Dat betekent dat de portretten in te delen zijn in vier paren, telkens komt een paar overeen qua sociaal-economisch milieu en mate van welbevinden en wijken de moeders die het paar vormen van elkaar af qua moederschapsopvattingen. Aldus geordend is de volgorde van de portretten:

- Mevrouw A (traditioneel) en Mevrouw E (individualistisch); beiden behorende tot een lager sociaal-economisch milieu, beiden veel spanningsverschijnselen.
- Mevrouw B (traditioneel) en Mevrouw F (individualistisch); beiden behorende tot een hoger sociaal-economisch milieu, beiden veel spanningsverschijnselen.
- Mevrouw C (traditioneel) en Mevrouw G (individualistisch); beiden behorende tot een lager sociaal-economisch milieu, beiden weinig spanningsverschijnselen.
- Mevrouw D (traditioneel) en Mevrouw H (individualistisch); beiden behorende tot een hoger sociaal-economisch milieu, beiden weinig spanningsverschijnselen.

Om de anonimiteit van de geportretteerden te garanderen, zijn alle feitelijke gegevens, zoals beroep, type opleiding, geslacht van de kinderen, gewijzigd.

9.2. CATEGORIE: A

De moeders in categorie A behoren tot de lagere sociaal-economische milieus, ze hebben traditionele opvattingen over het moederschap en vertonen relatief veel spanningsverschijnselen.

De moeders in deze groep zijn gehuwd met een man die fabrieksarbeid verricht, een aantal echtgenoten is al enige tijd werkloos. De financiële positie van de gezinnen is derhalve nogal eens problematisch en dat is ook de reden dat een aantal moeders in deze categorie een baantje buitenshuis hebben, ongeschoold werk voor een aantal ochtenden of avonden per week. Het werk zelf wordt door de meeste moeders niet plezierig gevonden, wel vinden ze het prettig dat ze via het werk enige mensen hebben leren kennen waar ze goed mee overweg kunnen.

Alle moeders in deze categorie wonen in de buurt van hun familieleden, veelal haar eigen ouders, soms ook broers, zussen en schoonouders. Het contact met de familie is intensief, men ziet elkaar vrijwel elk weekend en de vrouw ziet haar eigen moeder nagenoeg elke dag. De familieleden zijn de enigen waarop de moeder kan terugvallen wanneer zij hulp nodig heeft. Ook wanneer zij oppas voor de kinderen nodig heeft doet de vrouw een beroep op haar familieleden, meestal haar eigen moeder. Geen van de moeders wil de kinderen aan anderen, 'vreemden', overlaten.

De traditionele opvattingen van de moeders in categorie A komen naar voren in hun motivatie voor het moederschap, in hun opvattingen over wat 'goed moederschap' is en in de opvattingen over de taakverdeling met de man. Alle moeders motiveren hun beslissing om kinderen te krijgen vanuit gewoonte, vanzelfsprekendheid of vanuit de opvatting dat een gezin niet compleet is zonder kinderen. Men noemt kinderen 'de kroon op het huwelijk'. Onder 'goed moederschap' verstaan zij vooral de goede verzorging van de kinderen en het 'netjes' opvoeden van de kinderen. Men hecht veel waarde aan de aanwezigheid van de moeder thuis. Het werk buitenshuis wordt hierop afgestemd; als de moeders buitenshuis werken, doen zij dat voornamelijk om de gezinsfinanciën op peil te houden. Zij werken alleen in de uren waarin de man thuis is of de kinderen naar school zijn.

Ook in de opvattingen over de taakverdeling met de echtgenoot komen traditionele opvattingen naar voren. Hij wordt beschouwd als de kostwinner, ook als hij werkloos is en zij buitenshuis werkt. Dit impliceert wel dat de vrouwen wat het huishouden betreft nauwelijks eisen stellen aan hun man. De bijdrage van de mannen varieert van 'schoenen poetsen' tot 'hij kan alles en doet het ook als hij zin heeft'. Dat wil zeggen dat de vrouwen datgene wat hun echtgenoten in het huishouden doen als extra beschouwen, als iets dat 'mooi meegenomen' is.

Spanningsverschijnselen bij deze moeders blijken uit het feit dat zij zich opgejaagd en nerveus voelen, chronische maagklachten hebben, een chronische migraine of lijden aan aanvallen van hevige depressiviteit. Naast deze klachten zijn er ook enkele moeders met lichamelijke aandoeningen die hen regelmatig verhinderen om huishoudelijk werk te verrichten. Een aantal van deze moeders brengt hun klachten in verband met de verantwoordelijkheid die het moederschap met zich meebrengt, een verantwoordelijkheid die zwaar wordt gevonden vanwege de financiële problemen maar ook vanwege gezondheids- en gedragsproblemen van de kinderen.

Opvallend is dat veel van de kinderen van de moeders in deze categorie problemen hebben. Om deze reden zijn de moeders veelvuldig in contact (geweest) met therapeuten, ziekenhuizen, maatschappelijk werkers en specialisten. Een aantal van de moeders heeft ondertussen leren omgaan met de problemen van de kinderen, anderen hebben hier nog steeds problemen mee.

Voor de moeders in categorie A is het moederschap het belangrijkste aspect van hun leven, een aantal van hen vult aan dat het daarbij niet alleen om de kinderen gaat maar om het gezinsleven als geheel. Ze zeggen dat ze vooral leven voor hun man en kinderen en dat dat hun leven zinvol maakt. Over de eigen toekomst wordt niet veel nagedacht, de moeders weten dat er het een en ander in hun leven zal veranderen als de kinderen zelfstandig worden maar hebben geen ideeën over de wijze waarop men dan het leven zal gaan invullen. Over het algemeen nemen zij een wat passieve, afwachtende houding aan ten aanzien van de toekomst, ze zijn bezorgd over de werkgelegenheid van man en kinderen en meerdere vrouwen verwoorden een angstige bezorgdheid over verdergaande bezuinigingen en de dreiging van kernwapens. De moeders hopen op een goede gezondheid voor zichzelf en hun gezinsleden; ze gaan ervan uit dat zij hier geen invloed op kunnen uitoefenen.

MEVROUW: A

Mevrouw A woont in een flat in een rustige nieuwbouwwijk. Ze heeft twee kinderen, de oudste is een meisje van zes jaar, de jongste een jongetje van drie jaar. Mevrouw A heeft altijd al kinderen gewild. "Dat vond je gewoon leuk, kinderen hebben me altijd al getrokken". Ze wilde er ook meer dan de twee die ze nu heeft maar omdat haar zwangerschap niet probleemloos verliep kan dat niet, ze is daar nogal ambivalent over. "Ik heb me er bij neergelegd dat het niet meer kan ... een zwangerschap zou teveel risico met zich meebrengen. Maar voor mezelf: als mijn man zich niet had laten steriliseren, zou ik het denk ik nog wel eens willen proberen". Behalve het risico van de zwangerschap zijn er andere redenen waarom Mevrouw A toch maar afziet van het krijgen van een derde kind. Het moederschap valt haar niet gemakkelijk, de financiële situatie is problematisch omdat haar man werkloos is en haar jongste kind geeft veel problemen.

Over de financiële gevolgen van de werkloosheid van haar man zegt ze "We houden niets meer over, we kunnen nog geen geld opzij leggen. Eerst was dat wel een druk, maar daar moet je in groeien, je moet er over heen komen, je raakt er aan gewend, dat moet je wel ... we konden weleens wat tussendoor kopen, dat zit er nu niet meer aan, de kinderen krijgen alleen iets als ze jarig zijn en met Sinterklaas. Ik maak nu ook een hoop kleren voor de kinderen zelf, dat ben ik ook gaan doen omdat ik niet meer zomaar naar de winkel kan om iets te kopen".

Voor mevrouw A betekent dat ook dat ze nauwelijks iets voor zichzelf koopt, behalve als haar man daar sterk op aandringt én dat ze werk gezocht heeft om het huishoudgeld aan te vullen. Mevrouw A doet thuiswerk waarbij haar man haar af en toe helpt: "Ik werk voor het geld. Van dit geld doen we wat extra's. Nu leggen we het opzij omdat we een huis willen (een huurhuis in plaats van een flat, K. & V.). En toen de oudste jarig was hebben we er een cadeautje van gekocht, wat anders niet had gekund".

Met de baan die ze had voordat ze moeder werd is ze gestopt omdat ze de combinatie van werken en het huishouden doen niet aankon, ze werkte op tariefbasis in een koekfabriek. Daarover zegt ze "Het werk was allemaal jachten en jagen, als je de norm niet haalde werd je op het matje geroepen. Ik wilde nog wel voor halve dagen werken maar dat mocht niet van de baas. We wilden ook een kleine en ik kon door de spanningen niet in verwachting raken. De dokter en mijn man hebben me aangeraden om te stoppen met werken. Jammer vond ik dat niet". Enkele maanden nadat ze gestopt was met haar werk buitenshuis was Mevrouw A in verwachting, toen het kind er eenmaal was was het toch heel anders dan ze zich had voorgesteld, het meisje werd te vroeg geboren en heeft drie weken in een couveuse gelegen. Met haar dochter heeft Mevrouw A niet veel problemen maar ze maakt zich wel zorgen over het kind. Ze beschrijft haar als een rustig kind dat veel praat maar steeds slechter gaat praten en ook steeds meer doof lijkt te worden. Het meisje heeft buisjes in haar

oren om een teveel aan vocht af te voeren, ze heeft twee keer in het ziekenhuis gelegen en is onder behandeling van een logopedist geweest. Met het jongste kind kan Mevrouw A minder makkelijk overweg. Ook dit kind heeft in een couveuse gelegen. Na een lange gang door de hulpverlening - onder andere een wekelijkse begeleiding door het Medisch Opvoedkundig Bureau - zijn de problemen met het kind langzamerhand meer hanteerbaar geworden, alhoewel Mevrouw A niet het gevoel heeft dat ze opgelost zijn. Het meest problematisch noemt ze de driftbuien van haar zoontje, het feit dat allebei de kinderen veel aandacht opeisen en heel jaloers zijn op elkaar. Ze vindt het vooral moeilijk om de kinderen te straffen en om zich consequent te gedragen ten opzichte van de kinderen. "Ja, ik heb het altijd moeilijk gevonden om tegen de kinderen 'nee' te zeggen, je doet ze niet graag verdriet. Als ze straf krijgen, kan ik dat ook niet goed hebben. Als ik de oudste naar haar kamertje heb gestuurd dan duurt dat maar een minuut, dan zeg ik 'kom er maar weer af ... Ik vind het als ik straf ergens ook weer gemeen van mezelf, ik vind het zielig'".

Goed moederschap is voor Mevrouw A vooral het geven van veel liefde aan de kinderen, ze vindt dat ze dat zelf wel goed kan, bovendien is ze er trots op dat ze de kinderen netjes opgevoed heeft en dat ze er toch in geslaagd is om de driftbuien van haar zoontje steeds beter te hanteren. Van zichzelf vindt ze het niet goed dat ze de kinderen teveel toegeeft. Ze wijt dat gedeeltelijk aan het feit dat haar zoontje nog de hele dag thuis is en voortdurend aandacht opeist. Mevrouw A: "Omdat je, zogauw als ze op zijn, de hele dag met bezig bent, tot ze naar bed gaan. Het is voor mijn eigen gevoel teveel, volgens mij krijgen ze teveel aandacht en als ze het niet krijgen dan willen ze het toch ... ik kan daar weinig aan veranderen, ze zijn het nu eenmaal zo gewend ... het is af en toe wel lastig, als je wat in huis moet doen blijft het liggen. Het is af en toe wel problematisch, ik wordt er ook geïrriteerd van en opgejaagd, ook tegen de kinderen. Het werkt mezelf ook weleens op de zenuwen".

Behalve dat haar man, nu hij werkloos is, de kinderen weleens meeneemt of met hen bezig is als Mevrouw A haar huishoudelijk werk doet, zijn er nauwelijks mensen die de zorg voor de kinderen af en toe van haar overnemen. Bij wijze van uitzondering is haar dochtertje enkele malen bij haar oma gaan logeren maar dat doet Mevrouw A liever niet omdat ze zich zorgen maakt of haar dochtertje 's nachts wakker wordt. Haar moeder is voor Mevrouw A ook de enige oppas aan wie ze haar kinderen toevertrouwt maar dat gebeurt alleen als het echt nodig is. Met haar moeder heeft Mevrouw A een heel goed contact, ze woont in de buurt en zo'n vier keer per week gaat ze bij haar koffiedrinken, met haar bespreekt Mevrouw A ook de problemen die ze met de kinderen heeft. Behalve haar moeder heeft ze geen vriendinnen.

Het moederschap is voor Mevrouw A het belangrijkste in haar leven; "dat is gewoon zo" zegt ze. Wel kan ze zich voorstellen dat er vrouwen zijn die wel van kinderen houden maar

niet van het moederschap: "Als je kinderen hebt, ben je niet meer vrij, dat kan je niet meer doen wat je voorheen kon doen. Toch vindt ze dat nu de kinderen er zijn haar huwelijk er beter op geworden is omdat ze nu veel meer op elkaar aangewezen zijn. Ook is ze van mening dat ze zelf nogal veranderd is sinds ze moeder is "In mijn doen en laten gewoon. Ik ben veel vlotter geworden, ik durf meer, heb meer zelfvertrouwen gekregen".

Dat wil niet zeggen dat ze als ze alles van te voren geweten had weer zou besluiten om kinderen te krijgen. Wat dat betreft maakt ze een onderscheid tussen de beslissing die ze genomen heeft toen ze al getrouwd was en de beslissing om te trouwen. Dat wil zeggen dat ze vindt dat kinderen bij het huwelijk horen maar dat ze zich tegelijkertijd afvraagt of de verantwoordelijkheid voor het gezin voor haar niet te zwaar is. Ze zegt: "We waren echt getrouwd om een gezin te krijgen, daar hadden we al van te voren over gepraat. We zeiden ook als we geen kinderen kunnen krijgen dan wordt het een adoptiekindje of wat dan ook maar een kind zou er altijd komen". Maar ook: "Als ik alles geweten had dan was ik bij mijn moeder gebleven. Ja, het is toch allemaal anders als wat ik verwacht had, alles is moeilijker geweest, voor ik ging trouwen had ik er lichter over gedacht. Ja, hoe je overal mee rond moet komen. Dat heb ik van het begin af aan gezegd: het leven thuis was toch gemakkelijker".

Over de toekomst denkt ze niet veel na, ze weet niet wat die voor haar en haar man en kinderen zal brengen, ze wacht af en ziet wel. Ze zegt: "Nee, dat houdt me niet zo bezig. Ik was altijd wel bang om dertig te worden maar mijn moeder zei altijd 'dan word je zelfstandig' dan geloof ik dat maar".

9.3. CATEGORIE: E

De moeders in deze categorie behoren tot de lagere sociaal-economische milieus, hebben individualistische opvattingen over het moederschap en vertonen relatief veel spanningsverschijnselen

De moeders in deze categorie hebben voor de geboorte van hun eerste kind gewerkt in een administratieve baan, als verkoopster of als kleuterleidster. Op dit moment werken nog twee moeders buitenshuis, beiden werken in de avonduren. De ene moeder werkt vooral omdat zij haar vak wil bijhouden. De ander werkt om een bijstandsuitkering aan te vullen. De partners van de moeders in deze categorie hebben zeer uiteenlopende beroepen. Zij zijn werkzaam in de bouw, in de recreatieve sector, in een grootwinkelbedrijf of bij de sociale dienst. Geen van de partners is werkloos, integendeel, ze werken nagenoeg allemaal meer dan 40 uur per week.

Enkele moeders wonen in de buurt waar hun ouders ook wonen, zij hebben dan ook intensief contact met hun ouders die ook op de kinderen passen. De meeste vrouwen wonen echter niet in de buurt van familieleden, zij hebben meer contact met vriendinnen. Veel van de moeders hebben een uitgebreide vriendenkring, enkelen zien hun vriendin(nen) elke dag en kunnen wanneer zij oppas nodig hebben op hen rekenen.

De individualistische opvattingen over het moederschap blijken vooral uit het feit dat deze moeders het moederschap als één van de aspecten van hun leven beschouwen maar er tegelijkertijd aan toevoegen dat het moederschap wel zeer bepalend en soms té bepalend is voor hun leven.

De motieven van waaruit deze vrouwen kinderen hebben gekregen varieren nogal, twee vrouwen raakten 'per ongeluk' in verwachting en hebben hun tweede kind vooral gekregen omdat ze dat in het belang van het eerste kind achtten. Anderen schrijven zichzelf 'egoïstische' motieven toe, zij wilden kinderen vanuit een behoefte aan wat zij noemen 'zelfvervulling'. Ook zeggen twee moeders dat zij kinderen hebben gekregen om een doel in het leven te hebben, om hun leven inhoud te geven, een van hen spreekt over het hebben van kinderen als een 'zinnvolle dagbesteding'. Over de taakverdeling met hun partner zijn deze moeders heel ambivalent. Toen de kinderen geboren werden was het voor allen vanzelfsprekend dat zij thuis zouden blijven om voor de kinderen en het huishouden te zorgen, nu is die vanzelfsprekendheid voor de meeste van hen verdwenen. Nog slechts twee moeders zijn tevreden met de huidige taakverdeling, de overigen streven naar een meer gelijke verdeling van het werk binnens- en buitenshuis. Daarin lijken zij om uiteenlopende redenen echter niet te slagen, van een aantal van deze vrouwen is het opleidingsniveau dermate laag dat zij nooit een inkomen kunnen verdienen dat op hetzelfde niveau ligt als dat

van hun man, twee vrouwen zijn aan een hogere opleiding begonnen maar hebben deze door omstandigheden na een aantal jaren moeten afbreken en tenslotte hebben twee echtgenoten duidelijk te kennen gegeven dat zij er niets voor voelen om 'huisman' te worden. Bovendien hechten alle moeders in deze categorie grote waarde aan hun verantwoordelijkheid als moeder. De meeste van hen vinden dat of zichzelf of hun partner thuis dienen te zijn als de kinderen uit school komen. Het idee dat een goede moeder er hoort te zijn als de kinderen haar nodig hebben wordt door deze moeders vrij letterlijk genomen. Ook de andere kwaliteiten die ze aan een goede moeder toeschrijven vereisen dat de moeder niet teveel in beslag genomen wordt door andere activiteiten. Zo vinden deze vrouwen dat een goede moeder veel moet luisteren naar haar kinderen, veel aandacht en liefde moet geven, altijd moet openstaan voor haar kinderen en beschikbaar moet zijn om de behoeften van de kinderen te bevredigen. Men vindt ook dat moeders vooral geduldig en evenwichtig moeten zijn.

Het lijkt erop dat deze moeders geen uitweg kunnen vinden uit de tegenstrijdige eisen waarmee ze worden geconfronteerd. Enerzijds zijn zij ontevreden met de taakverdeling met hun partner omdat ze er behoefte aan hebben om zichzelf op een andere manier dan in het moederschap te realiseren, anderzijds willen ze voldoen aan de normen voor goed moederschap en volledig ter beschikking staan van de kinderen.

Waarschijnlijk is dit laatste tevens de achtergrond in het licht waarvan de spanningsverschijnselen bij deze groep moeders moeten worden gezien. De moeders geven zelf aan dat zij niet aan het beeld van de ideale moeder voldoen. Het valt op dat zij zeggen dat zij veel tegen de kinderen schreeuwen en juist niet geduldig zijn. Ze zeggen dat zij driftig, agressief, wispelturig, krampachtig en sterk regulerend zijn terwijl ze vinden dat ze de kinderen meer in hun waarde zouden moeten laten en meer aandacht voor het kind zelf zouden moeten hebben.

Uit deze zelfkritiek van de moeders blijkt niet alleen dat ze vinden dat ze schuldgevoelens hebben over het feit dat ze vinden dat ze zelf tekortschieten, maar ook dat zij hun situatie niet aankunnen en dat afreageren op de kinderen. Zo krijgt het probleem een dubbele lading. Niet alle moeders zeggen zelf dat zij de situatie niet aankunnen. Sommigen zeggen dat alles naar wens verloopt terwijl anderen meermalen verzuchten dat ze bijna overspannen zijn. Het probleem lijkt vooral te zijn dat de meeste van deze moeders geen oplossing zien en geen middelen kunnen aanwenden om veranderingen te bewerkstelligen. Men is ontevreden maar lijkt dat als een persoonlijk lot te beschouwen.

Toch zeggen de meeste moeders dat zij opnieuw kinderen zouden krijgen en ook de afgelopen tien jaar weer op dezelfde manier zouden invullen als zij het nog eens konden overdoen.

Voor de toekomst heeft geen van de moeders een duidelijk plan klaarliggen. Zij zeggen dat zij met de dag leven, wel hebben sommigen ideeën over een opleiding of cursus die ze zouden willen gaan volgen maar deze zijn niet erg concreet. De moeders hebben wat dat betreft sterk de behoefte aan een duidelijke stimulans uit hun directe omgeving, een stimulans die veelal ontbreekt.

In een ruim nieuw huis met een goed verzorgde voor- en achtertuin woont mevrouw E. Ze heeft twee kinderen, de oudste is een meisje, de jongste een jongetje. Alleen het oudste kind gaat naar school, de jongste is nog de hele dag thuis. Mevrouw E was dolblij toen ze de eerste keer in verwachting was, haar man trouwens ook. Ze was erg gemotiveerd om kinderen te krijgen. Mevrouw E: "Op de een of andere manier heb ik altijd gevonden dat kinderen bij mijn leven hoorden. Ze zijn spontaan ... eerlijk. Zeker toen ik ging trouwen wist ik 'kinderen horen bij ons gezin'. Het maakt deel uit van hoe wij met elkaar omgaan. Daarom ook: als we ze niet zelf hadden kunnen krijgen dan waren we er al heel vlug achteraan gegaan om voor andere kinderen te gaan zorgen. Om kinderen bij ons tweeën te betrekken. Het is een doel wat je aan je leven geeft...een groot stuk inhoud....ik wilde gewoon kinderen.... het hoorde bij mij. Ik wilde gewoon dolgraag". Ook het tweede kind wilde ze heel graag. Ze vindt het beter als een kind niet alleen met volwassenen opgroeit, met een ander kind leert spelen en delen en niet als enige alle aandacht van de ouders krijgt, redenen waarom het tweede kind vrij snel op het eerste volgde. Mevrouw E die pas een miskraam heeft gehad denkt dat er ook nog een derde kind zal komen, ook al omdat ze nog een keer een zwangerschap wil meemaken. De kinderen worden in hoofdzaak door haar verzorgd, mevrouw E heeft geen baan buitenshuis en haar man werkt gemiddeld 60 uur per week, zodat hij nauwelijks tijd heeft voor de kinderen. Deze verdeling van het werk buitenshuis was voor beiden vanzelfsprekend in de tijd dat het eerste kind geboren werd. Op dit moment is vooral mevrouw E daar niet meer zo tevreden over. Ze zegt: "Vanzelfsprekend ging het. We hebben er van tevoren wel heel duidelijk over gepraat. We hebben altijd wel kinderen gewild...en toen de beslissing eenmaal gevallen was, was het al heel snel duidelijk dat ik thuis zou blijven en hij zou werken. Hij zou het ook niet willen, thuis blijven. Wel gedeeltelijk hoor maar niet helemaal. We praten er nu ook nog wel eens over. Het zou veel idealer zijn als hij meer vrije tijd zou hebben of weer aan een studie zou kunnen beginnen en ik ook weer eens zou gaan werken of eerst studeren dan". Ze heeft al heel lang plannen maar weet niet hoe ze deze zou kunnen realiseren. Het liefst zou ze een opleiding aan de academie voor bouwkunde volgen maar: "Zoals het nu ligt, in combinatie met het werk van mijn man, is het onmogelijk. Hij heeft een hele volle week, ik vind dat niet te combineren met de kinderen. Ik heb wel plannen voor mezelf wat ik graag zou willen, alleen kan dat nu niet. Je moet dan ontzettend moeilijk gaan doen met oppas en dat zie ik op dit moment gewoon niet zitten". Ter voorbereiding op de academie volgt ze de avondmavo. Een beslissing waarover ze nu zegt "Ik had het jaren eerder moeten doen, beslist!" Ze heeft het gevoel dat ze in deze opleiding haar energie kwijt kan, ze geniet van de contacten met anderen mensen die ze via school tegenkomt en ze kan het makkelijk combineren met de zorg voor de kinderen omdat haar man 's avonds kan oppassen en als

hij niet thuis is komt er een oppas.

Vanwege de lange werkweken van haar man komt het huishouden bijna volledig voor rekening van Mevrouw E en dat is, zoals ze zegt, niet bepaald haar hobby: "Strijken vind ik verschrikkelijk en soms baal ik echt van eten koken, daar komt ook zoveel bij kijken, boodschappen doen enzo. En verstellen vind ik vervelend werk". Andere klussen vind ze minder vervelend: "Opruimen vind ik heerlijk. Echt dingen goed opruimen en alles goed schoonmaken vind ik niet vervelend, ik zet de radio erbij aan... Het kan er dan weer een tijdje tegen, maar als ik het een ander kon laten doen deed ik het direct"! Soms wordt het werk in huis en de zorg voor de kinderen haar teveel, in dat geval doet ze een beroep op haar moeder en probeert ze met haar man de zaken op een rijtje te zetten. Mevrouw E: "Dat idee heb ik vaak, dat ik overbelast ben, er komt ook zoveel bij kijken. Je moet dan echt kijken naar wat belangrijk is en dat eerst doen en de rest moet je laten liggen. Want als je alles wilt bijhouden houd je het geen half jaar vol. Weet je wat je dan krijgt, dan kun je niets meer met de kinderen doen, dan kun je niet meer gaan fietsen met ze of plakken, kleien en dat soort dingen. En dan kun je wel denken 'ik had eigenlijk dat nog willen doen' maar ja, dan is het maar niet gestoft en dan komt dat de andere week wel weer. En weet je... dat huishoudelijk werk daarvan kun je niet zeggen 'ik begin en ik maak het af'. Want kijk je begint en dan ben je boven bezig en dan moet hij (jongste kind) weer plassen en dat is niet een keer, nee dat is drie keer. En dan is hij aan het spelen en dan wil hij dat je komt kijken en dan speel je weer even met hem. Op zich is huishoudelijk werk niet iets waar je de hele dag mee bezig bent maar dan zijn er ook weer die schooltijden, je moet het werk doen tussen halen en brengen. Die simpele huishoudelijke dingen moeten doorgaan, er moet gewassen en gestreken worden... en neem alleen al het eten koken en het boodschappen doen".

Toen mevrouw E een aantal jaren geleden overspannen was geworden heeft haar moeder het huishouden gedeeltelijk overgenomen. En voor het overige probeert ze haar man zover te krijgen dat hij 's avonds voor het eten thuis is en in het weekend niet overwerkt. Ze is daar wel ambivalent over: "Ik zou zijn werktijden wel korter willen hebben (korter dan 60 uur) en daar ben ik ook voor aan het knokken. Ik vind dat er een grens is, je hebt ook een thuis! En dat weet hij ook wel, maar het is ook voor een stuk de werksfeer die bepalend is. Hij kan moeilijk tegen die mensen zeggen 'ik ga naar huis want mijn vrouw zit met het eten te wachten'. Ik snap heel goed dat hij zijn uren niet kan beperken. Maar ik vind het jammer en ik blijf ervoor knokken. Ik probeer hem steeds duidelijk te maken wat ik bedoel. Ik vind dat er een grens is". Toch verwacht ze niet dat er op korte termijn iets verandert, want zegt ze "Hij werkt er met heel veel plezier en maakt er zelf geen punt van dat hij veel weg is. Hij zegt altijd 'de tijd die ik thuis ben besteed ik goed'. Soms heeft hij weleens het gevoel dat hij teveel werkt en dan zegt hij als hij 's avonds thuis komt dat hij op is. Maar hij voelt er

zich niet ongelukkig door en hij heeft steeds een goed excuus waarom hij zoveel uren maakt".

Toen ze de kinderen kreeg had ze niet verwacht dat het haar zoveel energie zou kosten: "Nee, ik had me er ook heel erg op verheugd; voor een baby zorgen en meer rust krijgen in je leven, ja: meer rust". En dat is vooral wat haar tegengevallen is. "Ik verwachtte wel dat er een grote omschakeling zou zijn van altijd gewerkt te hebben naar in een keer thuis te zitten. Maar niet dat het ook kon tegevallen. Dat had ik niet verwacht. Nee, dat had ik niet verwacht. Je krijgt een heel ander leven, dat weet je, maar je kunt niet inschatten wat het is.... Als je werkt of studeert dan denk je over een jaar doe ik dit of dat, je hebt het idee dat je het kun voorzien. Maar zo gauw die baby er is kun je niets meer voorzien. Het verandert radicaal dingen, maar dat het zoveel zou veranderen had ik niet verwacht. Nee, nee, over die moeilijke en vervelende dingen wordt ook nooit gepraat. Je ziet ook alleen maar de mooie dingen. Je denkt alleen aan de baby. Kijk ook maar eens naar al die stralende moeders op reclame... Nou dat is gewoon geleuter"!

Het grootste probleem voor mevrouw E is dat zij naar haar gevoel zoveel energie in de kinderen moet steken dat ze nauwelijks aan activiteiten toekomt die ze zelf prettig vindt. Ze verzucht: "Ik vind nu ze zo klein zijn dat ze ontzettend veel energie vragen, je hebt echt vaak het idee dat je de hele tijd moe bent. En je neemt je voor dat dat allemaal makkelijk moet kunnen maar dat kan gewoon niet.... en je hebt 's avonds altijd nog dingen die je dan 'even' doet en al die 'even'-dingen nemen best wel veel tijd in beslag hoor. Eer je dan een beetje zit is het negen uur, half tien." Ze maakt een vrij duidelijk onderscheid tussen het werk dat het hebben van kinderen met zich meebrengt en de relatie die ze met de kinderen heeft. Die relatie lijkt haar gevoel van voortdurende overbelasting te compenseren, de gezelligheid die de kinderen met zich meebrengen, het gevoel dat ze een deel van het eigen leven zijn en hun kleine liefdesverklaringen maken volgens mevrouw E weer veel goed. "De momenten waarop de oudste zegt 'ik vind jou best lief' en zoals laatst, gezellig met zijn allen koffie drinken... nou dan genieten die kinderen... dan heb je niet het gevoel dat je geeft, dan krijg je alleen maar heel veel terug. Met de jongste merk je dat nog veel duidelijker omdat hij het ook veel meer laat blijken. Die geniet van de hele week... die geniet echt en daar kun je dan zelf ook weer van genieten. Ja, ik vind dat ik een heleboel terug krijg".

Toch is ook de relatie met de kinderen niet zonder problemen, ten minste met het oudste kind. Ze vertelt dat ze met haar moeilijk contact kan krijgen, het kind moeilijk kan bereiken: "Ze is heel druk, ondernemend, gespannen. Ze is ook erg gevoelig... ze komt niet naar je toe om te knuffelen, ze zit niet gauw op je schoot, dat moet allemaal tijdens het spelen gebeuren. Onder het voorlezen kruipt ze wel bij me op schoot maar ze zal nooit zo bij me op schoot kruipen. Ik zeg altijd als ze 40 graden koorts heeft dan ligt ze in mijn armen, eerder niet'. Heel onrustig is ze, heel onrustig en erg druk en heel veel aandacht vragen. Ze claimt

aandacht.... het gaat nu wel stukken beter, in de loop der jaren weet je ook steeds beter hoe je ermee om moet gaan. Maar ik heb weleens op de grond zitten janken van ellende. Dan was ze zo vervelend! Dan dacht ik "Wat moet ik in godsnaam met je aan??? Wat moet ik met je? Ik kan toch niet de hele dag met haar aan het wandelen zijn. Ik kan toch niet de hele dag met haar aan het spelen zijn?" Een kind moet toch ook haar eigen gang kunnen gaan maar dat kon zij niet. Ja zolang je haar maar liet vliegen en rennen. Ik probeer haar nu wat rustiger te krijgen..... Ik word nu ook wat gemakkelijker, ik ken haar ook steeds beter dus kan ik nu ook beter met haar omgaan. Vroeger trok ik me echt heel veel dingen aan, ik hou wel rekening met haar maar geef wel duidelijk grenzen aan want anders gaat zij gewoon door.Als het echt de spuigaten uitloopt zet ik haar weleens in een warm bad en ga ik een verhaaltje voorlezen".

Ze voelt zich wat onzeker over de wijze waarop ze met haar dochttertje omgaat maar relativeert die onzekerheid voor zichzelf met de gedachte "Iedereen doet het op zijn manier. Je probeert het zo goed mogelijk te doen maar je bent een mens! De ene dag lukt alles veel beter dan de andere dag. Als ik terug kijk naar de afgelopen jaren dan vind ik dat het best goed is gegaan". Dat dit relativeren haar niet zo goed afgaat blijkt als ze pal daarop over haar opmerkt "Voor haar ben ik weleens bezorgd. Zij maakt het allemaal zo moeilijk. Dan maak ik me zorgen, zo van 'God hoe moet jij daarmee opgroeien en hoe moet ik je daarbij helpen?'

Onder andere vanwege de problemen van haar dochttertje heeft ze er moeite mee dat haar man relatief weinig tijd aan de kinderen besteedt alhoewel ze alle opmerkingen daarover steeds laat volgen door de zin 'Maar dat brengt zijn werk met zich mee'. Zo zegt ze "ik vind hem een goede vader in de manier waarop hij met ze omgaat. Hij is geduldig, heeft veel aandacht voor ze en is heel erg in ze geïnteresseerd. En dat vergt toch wel heel veel energie. Niet goed vind ik dat de tijd dat hij met ze bezig is, veel te weinig is. Maar ja, dat brengt zijn werk met zich mee". Het aspect van de aanwezigheid en beschikbaarheid is voor mevrouw E wel belangrijk als het gaat om goed moederschap: "Een goede moeder is er voor de kinderen als ze haar nodig hebben. Tenminste als dat kan. Ze hoeft niet altijd in huis te zijn hoor. Een goede moeder moet meegroeien met haar kinderen, ze moet niet stil blijven staan. Ze moet goed contact hebben met de kinderen en ze moet ze vrij kunnen laten. En geduldig zijn hè."

Van zichzelf vindt ze dat ze wel aan haar eigen normen voldoet behalve dan dat ze zichzelf niet geduldig genoeg vindt.

Als mevrouw E nog eens zou kunnen beslissen of ze kinderen zou krijgen zou ze het zeker weer doen. Ze zegt "Ik zou ze zeker weer nemen. Ik vind wel dat het allemaal wel mooier voorgespiegeld wordt als het in werkelijkheid is want van te voren zie je alleen maar de mooie kanten en dat klopt niet. Maar ik zou ze toch weer nemen".

Voor de toekomst hoopt mevrouw E dat ze nog een baby krijgt terwijl ze tegelijkertijd aangeeft dat ze zich weleens voorstellingen maakt over de periode waarin haar kinderen zo groot zijn dat ze weer 'tijd voor zichzelf' heeft.

9.4. CATEGORIE: B

De moeders in categorie B behoren tot de hogere sociaal-economische milieus, hebben traditionele opvattingen over het moederschap en vertonen relatief veel spanningsverschijnselen.

De moeders in deze categorie B hebben een baan (gehad) in het onderwijs, de gezondheidszorg of de administratieve sector Zij zijn gehuwd met mannen die een opleiding op WO of HBO-niveau hebben voltooid en nu werkzaam zijn bij een bedrijf, in het onderwijs of de gezondheidszorg Vier van de moeders in deze categorie hebben een betaalde baan, twee van hen verrichten hun werk aan huis, een moeder werkt 12 uur en een ander 24 uur per week buitenshuis. Alle vier werken vanuit een werkintrinsieke motivatie, ze willen hun vak bijhouden en vinden het werk boeiend Deze moeders zeggen dat zij in de toekomst meer tijd aan hun werk willen besteden maar dat op dit moment vanwege de zorg voor de kinderen niet te doen De drie niet-buitenshuis werkende moeders in deze categorie zeggen dat zij vanwege hun verantwoordelijkheid als moeder niet buitenshuis willen werken

De echtgenoten van deze moeders werken, op twee na, meer dan veertig uur per week, een aantal van hen werkt ook veel gedurende de avonden, een ander heeft onregelmatige werktijden Het gevolg is dat deze mannen weinig bij het gezinsleven betrokken zijn Een echtpaar heeft het werk buitenshuis zodanig verdeeld dat vrouw en man een gelijk aantal dagen werken en de zorg voor de kinderen delen De overige vrouwen zijn grotendeels alleen verantwoordelijk voor de kinderen en het huishouden Wel kunnen de meesten van hen een beroep doen op hun familieleden, vriendinnen of burens wanneer zij oppas voor de kinderen nodig hebben De moeders in deze categorie hebben veelal een uitgebreid netwerk van sociale contacten en veel vrouwen hebben nauw contact met enkele van hun familieleden, waarbij het veelal haar moeder is die de zorg voor de kinderen af en toe overneemt Ook de vriendin die veel moeders hebben, deelt in de zorg voor de kinderen

De opvattingen van de moeders in categorie B blijken bij nader inzien niet eenduidig traditioneel te zijn. Een aantal van hen, met name zij die betaald werk verrichten, is van mening dat de moeder niet altijd beschikbaar hoeft te zijn voor een kind. Men zegt bijvoorbeeld 'een kind moet weten dat het de moeder moet delen met haar werk en hobbies' en 'vooral het verzorgende aspect kan ook door anderen gedaan worden'. Wel vinden alle moeders op één na, dat het bij uitstek de verantwoordelijkheid van de vrouw is om de zorg voor de kinderen in goede banen te leiden Ze zouden graag zien dat hun man enige tijd aan de kinderen besteedt na zijn werk en enige betrokkenheid toont bij de kinderen maar ze gaan uit van een strikte scheiding van verantwoordelijkheden, hij is verantwoordelijk voor het inkomen en zij voor het gezinsleven.

Ook de motivatie voor het moederschap is niet in alle gevallen uitgesproken traditioneel te noemen, slechts enkele vrouwen verwijzen naar de vanzelfsprekendheid als motivatie voor het krijgen van kinderen. De meesten hebben al vele jaren buitenshuis gewerkt voordat zij besloten om kinderen te krijgen en hebben het moederschap, vanwege hun twijfels daaromtrent, voor zich uit geschoven. Men noemt de eigen motivatie soms 'egoïstisch' en zegt naar een kind verlangd te hebben vanwege het 'knussige, tuttelige en knuffelige' van kinderen. Anderen waren op hun werk uitgekeken en zochten naar een nieuwe manier om hun leven zin te geven.

In de omschrijving van wat goed moederschap is, leggen de moeders in deze categorie veel nadruk op het belang van een grote betrokkenheid bij de kinderen en op de noodzaak om de kinderen goed aan te voelen, het empathisch moederschap wordt belangrijk gevonden. Dit blijkt als men zegt 'de kinderen moeten weten dat je gek op ze bent, dat je veel van ze houdt'. Voor een aantal van deze moeders is het moederschap het belangrijkste in hun leven, terwijl van degenen die zeggen dat het één van de aspecten in hun leven is er enkele zijn die deze uitspraak direct relativeren. Zij zeggen 'ik wil wel niet dat het het belangrijkste is maar in feite is het dat toch'.

Dat deze moeders spanningsverschijnselen vertonen blijkt uit het feit dat men zich vaak opgejaagd en onrustig voelt. Een aantal moeders zegt dat men de alleen-verantwoordelijkheid voor het gezin te zwaar vindt wegen. Alle moeders op één na zeggen dat zij al jaren vinden dat hun man te weinig bij de kinderen betrokken is en de hele zorg op haar schouders geladen heeft, een ontwikkeling die zij in het geheel niet hadden verwacht. De moeders zeggen dat het moederschap tot gevolg heeft dat zij zowel geestelijk als lichamelijk nooit tot rust kunnen komen, een gevoel dat nog versterkt wordt wanneer zich opvoedingsproblemen met de kinderen voordoen. Toch zeggen alle moeders dat zij opnieuw kinderen zouden krijgen als zij de beslissing nogmaals zouden moeten nemen. Voor deze moeders geldt dat zij veel bevrediging putten uit de relaties met de kinderen, graag omgaan met en aandacht besteden aan de kinderen; zij hebben echter problemen met het feit dat het moederschap een te zware claim op hun leven legt.

Voor de toekomst hebben de meeste van deze moeders geen concrete plannen, wel weten de buitenshuis werkende vrouwen dat zij als de kinderen groter zijn, meer tijd en energie aan hun werk willen besteden. De niet buitenshuis werkende vrouwen denken dat zij ook in de toekomst niet buitenshuis zullen werken, zij verwachten dat zij hun huidige activiteiten, die in de sfeer van het vrijwilligerswerk liggen, verder zullen uitbouwen.

MEVROUW: B

Mevrouw B woont in een ruime nieuwbouwwoning in een rustige straat. Het huis biedt ruimte genoeg zodat elk van de drie kinderen een eigen slaapkamer heeft en mevrouw B en haar man een eigen 'werkplekje' hebben kunnen inrichten. Van de drie kinderen van mevrouw B is de tweede een zoon, de oudste en jongste zijn dochters. Het leeftijdsverschil tussen de twee oudste kinderen en het jongste kind is nogal groot. De oudsten zijn 14 en 12 jaar, de jongste is net 3 geworden.

Mevrouw B zegt dat ze kinderen heeft gekregen omdat dat voor haar vanzelfsprekend was maar ze voegt eraan toe dat ze kinderen ook altijd al heel leuk gevonden heeft: "Ik ben grootgebracht met het idee 'verliefd, trouwen en kinderen krijgen'. Ik ben pas na de geboorte van de eerste veel bewuster over kinderen krijgen gaan denken en er ook meer over gaan praten, over alle consequenties ervan. Maar voor mij was dat voor die tijd nooit een punt geweest. Het hoorde er gewoon bij ... voor een deel was het vanzelfsprekend maar een ander deel is dat ik kinderen ook gewoon leuk vind ... Ik heb altijd gezegd 'zo één wil ik ook'. Op eigen kinderen heb je ook meer invloed, je hebt een bepaalde band, ze zijn altijd bij je. Ook het knuffelachtige kun je meer kwijt bij je eigen kinderen, dat is toch een soort zelfbevrediging".

De komst van het derde kind heeft ze mede een aantal jaren uitgesteld vanwege de drukke werkzaamheden van haar man. Achteraf zegt ze: "Misschien wat de planning van de kinderen betreft dat ik het toch iets anders had gedaan. Als ik nou van het begin af aan had geweten dat ik nog een derde kind zou willen, alhoewel ik er ontzettend blij mee ben en eigenlijk die grote afstand ook wel leuk vind, dan denk ik toch dat als ik er nog eens bewust voor zou moeten kiezen, dat ik die afstand wat kleiner had gemaakt. Ik vind het verschil nu toch wel erg groot. We hebben ook een tijdje gewacht tot mijn man zijn werk wat rustiger zou worden, terwijl ik er toch al een tijdje aan toe was, daardoor is het wat later geworden".

Mevrouw B is tekenlerares, ze geeft thuis tekenlessen, gemiddeld besteedt ze daar acht uur per week aan. Tot de geboorte van haar eerste kind gaf ze tekenles op een Volksuniversiteit maar omdat het gezin ging verhuizen in verband met het werk van haar man is ze daarmee gestopt. Vanaf die tijd heeft ze thuis een aantal leerlingen. Alhoewel de inkomsten die haar werk oplevert het haar mogelijk maken om tweemaal per jaar alleen op vakantie te gaan, is dat niet de belangrijkste reden om te werken. Ze zegt "Ik heb altijd ontzettend graag lesgegeven, dat staat echt voorop, ik wil het blijven bijhouden, ik doe het graag". Toch mist ze het werken in teamverband en de sociale contacten die voortvloeien uit het werken op een school. Mevrouw B: "Het lesgeven is bevredigend genoeg maar als de kinderen groot zijn en ik zou mogen kiezen tussen thuis lesgeven of op een instituut lesgeven dan zou ik dat laatste kiezen. Dan ben je er zelf wat meer uit. Het lesgeven is bevredigend genoeg maar de

sociale contacten en het in een team werken zijn prettige kanten van het werken in een instituut, dat mis ik wel een beetje. Nu ik toch wil lesgeven is dit de makkelijkste mogelijkheid omdat je toch in huis moet zijn en anders moet je van alles regelen met iemand in huis voor de kinderen". Hier blijkt dat mevrouw B de kinderen als haar verantwoordelijkheid beschouwt, als zij buitenshuis wil gaan werken dan zal zij oppas moeten regelen, het werk van haar man wordt als een gegeven beschouwd. Mevrouw B en haar man hebben er dan ook nooit over gedacht om beiden half-time te gaan werken en beiden de kinderen te verzorgen: "Het werk van mijn man is natuurlijk belangrijker omdat hij de kostwinner is. Als er iemand moet ophouden dan zou ik dat zijn. Maar ik vind ons beider werk belangrijk, dat van hem voor hem en dat van mij voor mij. Het ene is niet zinvoller dan het andere".

De man van mevrouw B werkt in een ziekenhuis. Hij heeft een full-time baan maar werkt elke week veel meer dan veertig uur. Mevrouw B vindt dat een groot bezwaar, niet alleen omdat hij last heeft van irritaties en spanningen maar ook omdat hij in haar ogen veel te weinig tijd heeft voor zijn gezin. Ze zegt: "Ik vind dat hij op dit moment erg wordt opgeslorpt door zijn werk, als het echt die veertig uur was zou ik het prima vinden maar soms is het veel meer. De werktijden zijn te lang met name komt hij niet aan de kinderen toe, voor mijzelf gaat het wel, ik heb toch mijn eigen dingen, dat gaat prima. Het is een tijd heel acuut geweest voor zijn promotie, dat duurde heel lang en daar moest hij veel uren voor maken. Dat is nu net afgelopen en nu beginnen die reorganisaties van de ziekenhuizen weer. Het is teveel extra werk bovenop die veertig uur, daar had ik niet op gerekend".

Alhoewel mevrouw B regelmatig zegt dat ze het voor zichzelf niet zo'n probleem vindt dat haar man nauwelijks tijd heeft voor zijn gezin en dat het voor haar zwaarder weegt dat hij geen tijd heeft voor de kinderen, laat ze op andere momenten merken dat ze ook de gevolgen ervan voor zichzelf bezwaarlijk vindt. Op de eerste plaats omdat ze behoefte heeft aan steun bij de opvoeding van de twee oudste kinderen en op de tweede plaats omdat ze het vervelend vindt dat hij zijn spanningen thuis afreageert. Mevrouw B: "Het is niet dramatisch maar het zou wel makkelijk zijn als hij er wat meer tijd voor had, dan zou ik ze wat minder op hoeven vangen, het zou mij wat ontlasten. Ik wijs hem er wel op en dan doet hij het ook wel weer even maar na een tijdje is het weer over, het komt toch vooral omdat hij zoveel moet werken. ... Hij is ook veel sneller geïrriteerd door de kinderen, er hoeft maar iets te zijn, bijvoorbeeld als ze ruzie maken, dan kan hij het niet meer hebben. Ik zelf vind dat vaak onredelijk ... Ik denk dat ik er minder last van zou hebben als je geen kinderen zou hebben, dan kun je dat wat meer laten waaien. Zelf weet je het onderhand wel, je kunt het ook veel beter plaatsen. Voor de kinderen is het vaak een beetje onverwachts, die kunnen het idee krijgen 'papa heeft altijd dit en altijd dat', die kunnen daar niet doorheen kijken, dat mag ook niet al te lang duren, dat moet je uitleggen. Ik ken hem goed, ik weet hoe hij is, je weet ook dat het voorbij gaat en dat het afreageren is, zelf kun je

het veel beter plaatsen. Het is niet altijd leuk maar je voelt het beter aan".

De taakverdeling met betrekking tot het huishoudelijk werk tussen mevrouw B en haar man hangt samen met zijn drukke werkweek. De man van mevrouw B wast elke dag af en brengt de jongste dochter naar bed. Voor het overige is het huishouden haar taak. Het huishouden gaat haar niet gemakkelijk af, zelf zegt ze dat ze nogal chaotisch is maar dat ze het huishoudelijk werk ook niet zo belangrijk vindt. Alleen koken vindt ze leuk en voor de rest moet het gewoon gebeuren. Bij vlagen maakt ze het huis eens goed schoon en verder vindt ze het belangrijk dat de oudste kinderen leren hun eigen rommel op te ruimen. Met de taakverdeling binnenshuis is ze tevreden, daar wordt verder ook nooit over gesproken behalve nu haar man heeft voorgesteld om zijn vaste taken te delen met de twee oudste kinderen. Mevrouw B: "Nu de kinderen wat groter worden komt dat wel wat meer ter sprake omdat mijn man al die dingen zoals afwassen altijd alleen gedaan heeft, zegt hij nu 'dat gaan we een beetje meer organiseren', Hij vindt dat de kinderen wel wat meer mogen doen. We hebben nu pas ons eerste schema gemaakt voor de afwas. Eerst hielpen de kinderen hem alleen als ik dat vroeg aan ze maar nu gaat het volgens schema en dat bevalt goed. Ook het naar bed brengen van de jongste verdelen ze nu met zijn drieën. Ik stel als eis dat ze zelf hun eigen kamer opruimen maar ze zijn vooral meer betrokken bij de dingen die mijn man eerst alleen deed ... Ik ben wel tevreden met zoals het nu is. Dat heeft ook te maken met het feit dat mijn man geen eisen stelt aan het huishouden. Als het een man was die voortdurend opmerkingen zou maken over de rommel dan zou ik zeggen 'begin maar' maar als hij het goed vindt zoals het nu is, vind ik het ook prima".

Fijn aan het moederschap vindt ze "het doormaken van de hele ontwikkeling van de kinderen, hoe ze veranderen, de hele sfeer, de dingen die ze vertellen, het is iedere dag anders. Het zien dat elk kind een eigen leven is, elk kind doet het anders, elk kind reageert anders. Ook het gezellige, je bent met velen, op bepaalde punten van de dag ben je samen en dan is er veel te vertellen". De nadelen van het moederschap hebben naar haar idee vooral te maken met de verantwoordelijkheid voor de kinderen en met het feit dat je in een gezin last hebt van elkaars stemmingen en spanningen. Ze zegt: "Ik weet wel dat het niet altijd even leuk is, het is ook een hele opgave en verantwoording, dat weet je als je het allemaal hebt meegemaakt. Daar wordt ik wel wat nuchterder in. Dan kun je ook wel eens een keer denken 'ik wou dat ik ze een keer niet had' terwijl mensen zonder kinderen kinderen heel erg kunnen idealiseren. Als je ze hebt is het enig maar ook een hele opgave, als je ze niet zou hebben is dat een hele verantwoording minder. Soms zit je je aan ze te ergeren en soms zijn het hele leuke tijden en dan wil je ze niet kwijt en wil je niet anders maar dat wisselt wel ... Dat is altijd in een gezinssituatie, je bent met vijven en dan moet het ook met alle vijf goed gaan wil het prettig zijn en dat is niet altijd zo".

Mevrouw B is weleens onzeker over de wijze waarop ze de kinderen opvoedt, maar over het algemeen vindt ze toch dat ze erin slaagt om een vriendschappelijke relatie met hen op te bouwen en dat ze problemen goed met hen kan uitpraten. Deze aspecten staan centraal in wat zij onder goed moederschap verstaat. Een goede moeder, zegt ze "houdt op de eerste plaats echt van de kinderen, ze heeft ze bewust gewild en laat de kinderen voelen dat ze echt om ze geeft en dat ze hen met alles wil helpen. En de verzorgende taak is een groot deel van wat je moet doen, dat kan je ook door iemand anders laten doen, het hoort niet direct bij het moederschap maar het komt er wel bij. Het is meer het gewoon voor ze klaar staan, dat als ze problemen hebben dat ze dan bij je kunnen komen. Dat je echt een vriendin bent als ze groter worden. Het ze bijbrengen en leren van dingen en dat als ze ouder worden dat je ook hun waarden laat gelden, ze als gelijke ziet. dat je ze hun zelfstandigheid laat doormaken en ze daarbij goed begeleidt". Het moederschap is heel belangrijk in het leven van mevrouw B maar ze vraagt zich af of het voor haar het allerbelangrijkste is, ze vindt de relatie met haar man ook erg belangrijk en denkt dat het haar niet al te veel moeite zal kosten om de kinderen los te laten als ze daaraan toe zijn. Bovendien vindt ze haar werk ook erg belangrijk en weet nu al dat ze daarop terug zal vallen als de kinderen zelfstandig zijn: "Moederschap is eigenlijk een bepaalde toestand, een situatie die duurt, er is geen einde. Je blijft erin zolang ze je nodig hebben, dat touwtje wordt wel wat losser maar het duurt heel lang. De meeste beroepen kun je vergeten na zes uur en moederschap is een band die is er altijd. Ook als ze 's avonds in bed liggen, je blijft erbij betrokken". Mevrouw B zou, als ze de beslissing opnieuw moest nemen, weer kinderen krijgen, alleen de afstand tussen de kinderen wat kleiner plannen en iets langer wachten met het krijgen van het eerste kind, zodat ze meer tijd had gehad om wat langer met haar man alleen te leven. Voor de toekomst heeft ze nog geen concrete plannen maar ze weet wel dat ze zich dan weer meer aan haar tekenen zal gaan wijden. Ze is daar heel stellig over: "Ik zie dat wel maar ik heb altijd in mijn achterhoofd dat ik met het tekenen weer wat meer wil doen maar niet zo concreet dat ik al weet of ik thuis meer les ga geven of in een instituut ga werken. Als die laatste mogelijkheid er niet is kan ik altijd nog zelf veel gaan studeren, ik kan altijd vooruit. Ik weet dat er iets is wat ik altijd goed gedaan heb en daar kan ik mee verder, maar ik plan nog niet veel. Ik heb dus niet het idee 'wat zal ik nou eens doen als de kinderen groter zijn', een ding weet ik zeker en dat is het tekenen".

9.5. CATEGORIE: F

De moeders in categorie F behoren tot de hogere sociaal-economische milieus, ze hebben individualistische opvattingen over het moederschap en vertonen relatief veel spanningsverschijnselen.

De echtgenoten van de vrouwen in deze categorie hebben nagenoeg allemaal een opleiding op HBO of WO-niveau voltooid, de vrouwen zelf hebben een opleiding op VWO of MBO-niveau voltooid. De meeste mannen hebben een full-time baan, één man studeert nog en een ander is huisman terwijl zijn vrouw studeert. Opvallend is dat vrijwel alle vrouwen uit deze categorie een onvoltooide opleiding alsnog hebben afgemaakt of een nieuwe studie zijn begonnen in de periode waarin zij al moeder waren. Enkele volgen een studie op WO of HBO-niveau, anderen zijn bezig hun afgebroken VWO-opleiding te voltooien. Twee vrouwen werken buitenshuis, de één 's ochtends, de ander 's avonds.

Financiële problemen komen alleen voor bij de twee studentenechtparen. Over het algemeen is de financiële positie van de vrouwen in deze categorie niet problematisch.

De moeders hebben vooral sociale contacten met vrienden, vriendinnen en kennissen. Het contact met de familie is schaars vooral omdat de familie veelal elders in het land woont. De meeste moeders hebben een uitgebreid netwerk van vrienden en kennissen bij wie ze ook terecht kunnen wanneer zij oppas voor de kinderen nodig hebben. Bovendien hebben zij vriendinnen waar ze regelmatig en zonder partner mee optrekken. Naast hun werk of studie besteden deze moeders tijd aan activiteiten buitenshuis, zowel in het kader van hun eigen ontspanning als ten behoeve van de creches of scholen van de kinderen.

De individualistische opvattingen komen naar voren in de ideeën over de taakverdeling met de man, de opvattingen over goed moederschap en in de betekenis wordt gehecht aan het moederschap. De opvattingen over het moederschap waren nog niet zo uitgesproken individualistisch op het moment dat deze vrouwen de beslissing namen om kinderen te krijgen. Hun motivatie voor het moederschap is niet eenduidig terug te voeren op traditie of gewoonte, alhoewel ook die aspecten een rol hebben gespeeld, maar wordt ook in verband gebracht met de ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid. Men zegt bijvoorbeeld 'met kinderen roest je niet vast', 'kinderen maken jezelf tot een compleet mens' en 'bij kinderen kan je tedere gevoelens kwijt'. Deze motivaties impliceren niet dat voor deze moeders het moederschap het belangrijkste aspect is in hun leven, allen zeggen met nadruk dat dat niet het geval is. Ze beschouwen het moederschap als een deel van hun leven, in die zin dat zij het onbevredigend zouden vinden als zij naast het omgaan met en verzorgen van de kinderen geen andere activiteiten zouden hebben. Juist die andere activiteiten, en de daaruit voortkomende contacten, wegen zwaar bij het ontwikkelen van een positief zelfbeeld. In het

verlengde daarvan ervaren de meeste vrouwen in deze categorie het huishoudelijk werk als zeer vervelend, als een noodzakelijk kwaad dat zoveel mogelijk geminimaliseerd zou moeten worden. De voorkeur van bijna alle vrouwen gaat uit naar een gelijkwaardige taakverdeling met de partner. Men beschouwt het als ideaal om beiden part-time te werken en beiden de zorg te dragen voor het huishouden en de kinderen. Alleen de op dit moment studerende vrouwen hebben een dergelijke taakverdeling (in één geval een rolwisseling) ook daadwerkelijk gerealiseerd. De overige vrouwen geven aan dat het verwezenlijken van hun ideaal voornamelijk belemmerd wordt door factoren die samenhangen met het feit dat hij een hoger inkomen heeft dan zij of dat zij überhaupt geen werk kan vinden. Ook zeggen ze dat de carrière van de man in haar en zijn ogen voorgaat en dat hij in zijn huidige baan niet minder uren kan gaan werken.

Een goede moeder is in de ogen van de moeders in deze categorie vooral iemand die de kinderen kan stimuleren in hun ontwikkeling en die begrip toont voor de problemen waar een kind mee te maken kan krijgen. Een goede moeder, zo zeggen velen, bevordert de zelfstandigheid van de kinderen en is iemand op wie de kinderen kunnen vertrouwen. Verschillende moeders leggen er de nadruk op dat dat niet betekent dat de moeder altijd thuis moet zijn, zij kan de zorg voor de kinderen ook delen met anderen, het belangrijkste is dat de moeder ervoor zorgt dat zij een oor heeft voor de kinderen, hun ontwikkeling alert volgt en hun dagelijkse verzorging goed geregeld heeft.

Dat deze moeders veel spanningsverschijnselen vertonen kan verband houden met het feit dat zij zich zeer regelmatig klem voelen zitten tussen de verantwoordelijkheid die zij als moeder en huisvrouw hebben en de behoefte aan persoonlijke ontplooiing. Allen geven aan dat zij bij hun streven naar een gedeeltelijk van de kinderen onafhankelijk leven, schuldgevoelens en onzekerheid ervaren. De meeste moeders geven aan dat zij, naast de positieve gevoelens die zij hebben ten opzichte van de kinderen, ook de nadelen sterk ervaren. Deze nadelen worden beschreven als een grote gebondenheid, het gevoel 'opgevreten te worden' en het niet meer 'aan jezelf' toekomen.

Dat het moederschap niet in overeenstemming is met het idee van 'rozengeur en maneschijn' dat veel moeders hadden voordat zij kinderen kregen, blijkt als zij vertellen over een in hun ogen ideale situatie. Nagenoeg alle moeders zeggen dat, wanneer zij de afgelopen tien jaar opnieuw zouden kunnen overdoen, zij eerst hun opleiding voltooid zouden hebben, daarna werk gezocht zouden hebben dat in overeenstemming is met hun capaciteiten en behoeften en pas daarna kinderen zouden willen krijgen. In alle gevallen zouden zij werk en kinderen dan combineren.

Aangezien nagenoeg alle vrouwen op dit moment een studie volgen of hun opleiding net voltooid hebben liggen de toekomstverwachtingen vooral op het terrein van het werk

buitenshuis, men vraagt zich af of het zal lukken een baan te vinden en ziet zichzelf in de toekomst als buitenshuis werkende moeder.

MEVROUW: F

Mevrouw F woont in een ruim huis met een grote achtertuin nabij het centrum van de stad. Ze heeft twee zoons, de oudste is zes jaar, de jongste vier, ze gaan allebei naar school. Meer dan twee kinderen wil mevrouw F niet, ze heeft zich onmiddellijk na de geboorte van haar tweede kind laten steriliseren. Ze zegt: "Twee kinderen vind ik meer dan genoeg en anders houd ik helemaal geen tijd over voor mezelf. Ik kan niet mijn hele leven opofferen voor de kinderen ". Ze heeft niet het idee bewust voor kinderen gekozen te hebben, haar eerste zwangerschap vlak na haar huwelijk heeft haar erg overrompeld. "Dat heeft te maken met een hele slechte voorlichting want ik wist van toeten noch blazen". Pas na drie maanden ging ze naar de dokter die haar vertelde dat ze zwanger was: "Dat was afschuwelijk, we hebben echt veel gehuild toen. ... Ik vond het verschrikkelijk en hij ook. Ik had er überhaupt nog niet over nagedacht, over wel of geen kinderen. Ik leefde nog in zo'n sfeertje van dat hoort zo en dat komt vanzelf wel en dat zien we dan wel weer. In mijn gedachten was dat allemaal nog heel ver weg". Het tweede kind was wel gepland. Mevrouw F: "Ik wilde het tweede kind voor het eerste. Omdat ik het niet leuk voor de oudste vond alleen met volwassenen. Ik vond dat er een kameraadje in huis moest zijn waarmee hij ook dingen kan delen en samen op de ouders kunnen afgeven als het nodig is. Ik wilde het tweede kind niet voor mezelf".

Mevrouw F werkt vijf ochtenden in de week buitenshuis in het beroep dat ze voor haar huwelijk uitoefende. Dat werk doet ze nu een paar jaar want toen de kinderen geboren werden is ze gestopt met werken. Het thuis zijn beviel haar echter absoluut niet. Ze zegt daarover: "Toen ik kinderen kreeg ben ik opgehouden met werken en kwam er toen heel snel achter dat het saai was in huis. Je krijgt geen respons en je bent alleen. ... toen gingen bij mij de ogen open en zag ik hoe vast je kunt zitten aan kinderen en hoe je gebonden bent. Pas als je ze hebt weet je wat het betekent om er dag en nacht voor klaar te moeten staan. Toen besepte ik dat ik mezelf meer wilde ontplooiën. Ik moest veel meer naar buiten toe en naar andere mensen en andere dingen doen . Weg van dat huishouden en dat verzorgen van die kinderen". Ze werkt alleen in de ochtenduren omdat ze de kinderen niet teveel aan een oppas wil overlaten, nu heeft ze alleen een oppas nodig die tussen de middag een uur overbrugt tussen de schooltijden van de kinderen en haar thuiskomst. Werken in de middaguren wil ze niet. Ze zegt: "Dan mis ik teveel van ze, dat vind ik ook niet goed". Haar man werkt full-time maar door de aard van zijn werk kan hij elke middag om ongeveer drie uur thuis zijn. Hij wil niet minder werken en mevrouw F zegt dat dat ook niet zou kunnen in verband met de hoge hypotheek. Bovendien kan hij omdat hij vroeg thuis is toch naar haar idee voldoende in het huishouden meedraaien. Over de taakverdeling binnenshuis is ze heel tevreden. "Hij is steeds meer gaan doen en zeker ook doordat ik nu buitenshuis ben gaan werken. ... Ik denk dat het anders was gelopen als ik geen HAVO was gaan

doen. Dan was het heel vanzelfsprekend geweest dat ik een groter aandeel in het huishouden zou hebben. Niet dat hij niks zou doen maar ik denk toch dat het anders was geweest". Ze lacht als ze zegt: "Een goede stap geweest dus". De taken binnenshuis zijn niet heel strikt verdeeld alhoewel er wel enkele afspraken zijn gemaakt: "Hij houdt alle vloeren schoon, kookt mee, wast mee af. Hij doet eigenlijk alles mee. De ene keer doet hij het, de andere keer ik of samen. Dat ligt eraan hoe het uitkomt of waar de ander toevallig mee bezig is. We hebben het geprobeerd om ieder een bepaalde dag wat te doen maar dat liep spaak. Ik doe de was en strijken doe ik ook. Hij doet altijd de vloeren dat wil zeggen stofzuigen en dweilen. Dat is het enige dat echt gescheiden is". Het huishoudelijk werk vindt ze geen prettig werk, ze vindt het ondankbaar werk maar omdat ze er niet zoveel tijd aan besteedt en het grotendeels samen met haar man kan doen vindt ze het niet echt problematisch om het noodzakelijke werk te doen. Wel zou ze willen dat ze het beter zou kunnen. Ze vindt dat het werk haar niet goed afgaat en relatief veel tijd kost.

Ten opzichte van de kinderen heeft ze ambivalente gevoelens. Enerzijds waardeert ze de drukte die kinderen in huis brengen, hun vrolijkheid en spontaniteit, hun grappige opmerkingen en het feit dat ze tevreden zijn met kleine dingen en dat ook tonen. Anderzijds heeft ze er veel problemen mee dat ze dag en nacht voor hen klaar moet staan, dat ze hen alles moet bijbrengen en volledig voor hen verantwoordelijk is. Ze zegt dat dit verantwoordelijkheidsgevoel niet elke dag even zwaar weegt maar wel altijd aanwezig is. Ze omschrijft dat gevoel als volgt: "Het feit dat je altijd moet praten tegen de kinderen, dat als zij wat vragen je dan altijd moet antwoorden. Je kunt nooit 'geen antwoord' geven. Je moet praten ook al ben je zelf met heel andere dingen bezig. Je mag niet rustig doordenken, je wordt heel veel geprest om te praten. Ik heb dat vaak gevoeld, als ik zat te piekeren dan heb ik er geen tijd voor om dat rustig uit te pluizen en dat heb ik nog niet. ... het is zoiets als konstant claimen, dat levert bij mij een psychische druk op. Ik denk dat je rust nodig hebt om sommige dingen op een rijtje te zetten en die krijg ik niet. Ik moet altijd maar door hollen en hollen en 's avonds ben ik vaak te afgepeigerd om heel intensief over dingen na te denken".

Daar komt bij dat ze problemen heeft met het gedrag van haar oudste zoon, ze omschrijft hem als een lief kind met een zacht karakter. Hij is niet zo ondernemend, rustig en handig met knutselen. Het lijkt een makkelijk kind maar heeft een erg gesloten karakter en juist dat laatste leidt tot problemen. Mevrouw F wijt die problemen aan zichzelf en voelt zich nogal onzeker over haar relatie met haar oudste kind. Ze zegt: "Ik denk zelf dat het te maken heeft met de eerste jaren dat ik een kind had. Ik moest zelf heel veel verwerken kennelijk en dat reageerde ik op dat kind af. Ik had dat zelf niet in de gaten. ... Het zijn wel dingen die zijn sporen bij hem hebben nagelaten en mede daardoor is hij zo geworden. Ik kon toen een kind helemaal niet aan. Ik denk dat ik daar ook overspannen van ben geweest, alleen je kunt

daar niet van uitrusten met kinderen. Doordat ik geen weerwoord krijg blijf ik met mijn agressie zitten. Ik stort dan een hele tirade over hem uit maar dat vind ik niet terecht als ik niet ook op mijn plaats gezet wordt. Dan ben ik bang dat ik hem heel erg zit te kwetsen en dat dan de nodige frustraties bij hem opstapelt. Ik denk dat hij hierdoor een bepaalde angst voor mij heeft gekregen. Hij voelt dat als ik kwaad wordt dat hij zich dan moet bergen. ... Ik signaleer het wel steeds bij mezelf maar het is inmiddels zo dat zijn karakter zo is en dat verander je zo snel niet. Ik voel me daar heel schuldig over en ik vind het ook jammer dat het zo gegaan is. Ik voel me heel verantwoordelijk voor hoe hij later als mens in de maatschappij zal staan, daar heb ik mijn steentje aan bijgedragen. ... Ik vind het heel onrechtvaardig dat je niet leert om kinderen op te voeden. Je weet niets en na jaren weet je wat je anders had moeten doen, dat gaat ten koste van zo'n kind, van zo'n eerste kind. Je hebt natuurlijk je leuke momenten wel met zo'n kind maar dat ik echt dacht 'ha fijn weer een dag, we gaan gezellig dit of dat doen' nee, dat kende ik niet. Nu is dat anders. Het is nog niet daverend enthousiast maar nu stel ik me er op in dat ik 's middags voor de kinderen beschikbaar ben en de avonden voor mezelf heb".

Met de jongste zoon heeft mevrouw F geen problemen, ze vertelt dat de tweede feller is dan de eerste, heel lief maar sneller tegen de draad in. Ze heeft daar geen moeite mee omdat juist vanwege het weerwoord dat ze van de jongste krijgt de ruzie uitgevochten kan worden en daardoor ook snel voorbij is.

Onder een goede moeder verstaat mevrouw F iemand die veel voor de kinderen over heeft, veel over hen nadenkt en zich kan verplaatsen in de kinderen, iemand die veel met hen praat en hen veel bijbrengt. Ze vindt dat een goede moeder best kwaad op haar kinderen kan zijn maar dat altijd moet uitpraten. Van zichzelf vindt ze het goed dat ze vaak lief voor hen is, naar hen luistert en hen aandacht geeft, hun vorderingen op school bijhoudt en interesse heeft voor hoe het hen op school vergaat. Toch twijfelt ze er vaak aan of ze zelf een goede moeder is. "Ik heb niet zoveel goede dingen" zegt ze. Ze vindt het moeilijk om hen konstant aandacht te geven, om zichzelf weg te cijferen. Ook weet ze vaak geen oplossing voor problemen van de kinderen en denkt ze onvoldoende in de gaten te hebben dat er problemen zijn. Ze betreft problemen van de kinderen snel op zichzelf: "Ik denk altijd dat ik nog veel meer met mijn kinderen moet doen". Ze zou willen dat ze minder snel geïrriteerd was en meer dingen met hen deed die goed zijn voor hun algemene ontwikkeling. Ze verzucht: "Ik kan er niets van en waarom moet ik dat kunnen, niemand heeft het me geleerd. ... ik hou heel veel van mijn kinderen maar toch vind ik het moederschap een hele zware belasting. Dat schuldig voelen waar ik eigenlijk niets aan kan doen, dat vind ik heel moeilijk. Ik denk dat ik ze tekort doe en niet genoeg aandacht geef en dat geeft me dat schuldgevoel". Het moederschap is voor mevrouw F wel het belangrijkste in haar leven maar het is niet het enige aspect van haar leven. Ze legt dat als volgt uit: "Het is niet het enigzalmakende in

mijn leven. Doordat ik kinderen heb gekregen is het het meest belangrijke dat er is hier op de wereld. Aan hen moet niemand komen. Als er met hen iets gebeurt dan raakt het mij het hardst. ... Het is niet zo 'kinderen is het einde' nee, zo is het niet. Mijn kinderen gaan boven alles omdat het kinderen zijn en geen volwassenen". Toch weet mevrouw F niet of ze opnieuw kinderen zou krijgen als ze alles opnieuw zou kunnen doen. Door de komst van de kinderen is er veel in haar leven veranderd en is zijzelf ook veranderd, ze is bewuster en volwassener geworden zegt ze zelf, ze eist haar deel van het leven op en dat deed ze niet voordat ze kinderen had. Vandaar dat ze zegt: "Ik heb heel lang gezegd 'als ik het opnieuw zou kunnen doen, dan deed ik het niet, dan nam ik ze niet meer'. Maar de laatste twee jaar ben ik daar anders over gaan denken. Ik wil ze nu niet meer kwijt. ... Ik denk dat als ik het opnieuw zou kunnen doen dat ik het dan niet zou doen omdat kinderen mij in wezen helemaal niet zo trekken. Maar wat ik niet over zou willen slaan is die verandering die het bij mezelf teweeg heeft gebracht. En ik weet niet of ik veranderd zou zijn als ik de kinderen niet had gehad. Ik vind het heel moeilijk. Wat ik wel weet is dat ik heel lang gezegd heb dat ik ze niet meer nam. En nu weet ik het niet meer zo goed. Op dit moment, nu ik al veranderd ben zou ik ze niet meer willen".

Denkend over de toekomst ziet ze zichzelf vooral buitenshuis werken, verder verwacht ze dat ze, naarmate de kinderen groter worden, meer tijd voor zichzelf zal hebben. Waar ze die tijd aan zal besteden weet ze nog niet, misschien zal ze haar plan om te gaan studeren nog uitvoeren maar concrete plannen heeft ze nog niet gemaakt.

9.6. CATEGORIE: C

De moeders in categorie C behoren tot de lagere sociaal-economische milieus, ze hebben traditionele opvattingen over het moederschap en vertonen relatief weinig spanningsverschijnselen.

De moeders in categorie C zijn gehuwd met mannen die fabrieksarbeid verricht of werkzaam zijn in lagere of middenfuncties in de administratieve of dienstverlenende sector. Geen van de echtgenoten is werkloos. De financiële positie van de moeders in deze categorie levert geen directe problemen op alhoewel de moeders vertellen dat ze wel merken dat ze er de laatste jaren op achteruit zijn gegaan. De twee moeders uit deze categorie die buitenshuis werken - beiden verrichten schoonmaakwerk in de avonduren - zeggen dan ook dat ze niet alleen vanuit financiële motieven buitenshuis werken. Ze zijn om financiële redenen gaan werken maar willen het werk nu niet meer missen vanwege de contacten op het werk, de gelegenheid die het werk biedt om 'er even uit te zijn'.

Nagenoeg alle moeders wonen in de buurt van hun (schoon-)familie, de contacten met de familie zijn intensief maar men heeft ook goede contacten met vrienden, kennissen en burens. Alhoewel de moeder of schoonmoeder veelal de belangrijkste oppas voor de kinderen is, zijn er ook een aantal anderen die regelmatig op de kinderen passen. Het netwerk van sociale contacten is bij deze categorie moeders relatief uitgebreid, wat zich ook manifesteert in de activiteiten die deze moeders buitenshuis ondernemen. De meeste moeders zijn actief op de scholen van de kinderen als lees- en overblijfmoeders, men is lid van oudercommissies of actief in het club- en buurthuiswerk waardoor men in aanraking komt met veel andere moeders.

De traditionele opvattingen van de moeders in deze categorie blijken uit de motivatie voor het moederschap, de opvattingen over goed moederschap en de opvattingen over de taakverdeling met de man. Het krijgen van kinderen is voor deze moeders nooit een vraagstuk geweest, men wilde 'gewoon' kinderen, vindt het leven 'leeg' zonder kinderen en een gezin pas 'compleet' met kinderen. Goed moederschap betekent voor deze moeders vooral het goed verzorgen van de kinderen, hen leren zich sociaal en netjes te gedragen en het beschikbaar zijn op de momenten dat de kinderen de moeder nodig hebben. Concreet betekent dat dat de moeder overdag thuis is en tijd neemt voor de kinderen. Regelmatig merken deze moeders op dat de kinderen vóór het huishouden gaan.

Wat betreft de taakverdeling met de man hebben deze moeders de opvatting dat het huishoudelijk werk haar domein is, de bijdrage van de man wordt niet als vanzelfsprekend opgevat, elke 'hulp' van zijn kant wordt gewaardeerd maar niet geëist. De feitelijke bijdrage van de man beperkt zich tot de avonduren en het weekend en varieert van 'afwassen in het

weekend' tot 'hij helpt me als hij ziet dat er nog iets te doen is'. In de meeste gevallen nemen de mannen wel deel aan de verzorging van de kinderen hetgeen door de vrouwen erg op prijs wordt gesteld.

Deze moeders hebben weinig spanningsverschijnselen. Zij hebben een opgewekte en laconieke houding, ze geven veelvuldig te kennen dat ze het prettig vinden om thuis te kunnen blijven, het huishouden te doen en voldoende tijd voor de kinderen te hebben. Men zegt absoluut niet met de man te willen ruilen en volop plezier aan de kinderen te beleven. De kinderen van deze moeders hebben nauwelijks gezondheids- of gedragsproblemen, waar dit wel het geval is lijkt het geen aanwijsbare problemen voor de moeders op te leveren. Men heeft een manier gevonden om met de problemen om te gaan en blijkt daarbij niet te schromen om de hulp van familie of professionele hulpverleners in te schakelen.

Het moederschap is voor veel van deze moeders op dit moment het belangrijkste aspect van hun leven, sommigen relativeren het belang van het moederschap door aan te geven dat het alleen wanneer de kinderen jong zijn heel belangrijk is, anderen relativeren het belang van het moederschap door aan te geven dat er ook andere aspecten van het leven zijn die veel betekenis voor hen hebben. Toch hebben ook deze moeders weinig ideeën over hoe hun leven er uit zal zien wanneer de kinderen zelfstandig zijn. Slechts enkele moeders bereiden zich voor op een baan buitenshuis door op dit moment een part-time opleiding te volgen, de andere moeders zeggen nooit stil te staan bij de jaren die gaan komen. Over het algemeen gaat een bezorgdheid omtrent de werkgelegenheid voor de kinderen gepaard aan een relatief laconieke houding; de moeders hopen het beste van de toekomst maar als dat niet lukt, kun je er toch niets aan doen.

MEVROUW: C

Mevrouw C woont in een ruim huis nabij het centrum van de stad. Het huis heeft een kleine tuin maar vanwege de rustige straat waaraan het huis gelegen is, hebben de kinderen de gelegenheid buiten te spelen. Mevrouw C heeft altijd al kinderen gewild; "Ik heb altijd al voor kinderen gekozen, ik geloof dat dat groeit. Mijn man is ook altijd al gek op kinderen geweest. En toen ik getrouwd was, was het meer om iets van je samen te hebben, het is iets van twee mensen. Het is gewoon iets moois". Op dit moment heeft mevrouw C twee kinderen, twee dochters en ze is van plan meer kinderen te krijgen, drie of vier, dat weet ze nog niet, in ieder geval wil ze ze niet te snel na elkaar geboren laten worden. Ze zegt: "Ik heb ook echt bewust gekozen voor 2, 3 jaar ertussen, de eerste drie jaar heb ik de volle aandacht kunnen geven aan de oudste en nu drie volle jaren aan de jongste. Als ik ze te vlug achter elkaar zou nemen, wat heb ik daar dan aan? Dan komt de eerste gewoon te kort, die wordt dan over het hoofd gezien". Omdat ze veel aandacht aan de kinderen wil geven werkt mevrouw C niet buitenshuis en is ze ook niet van plan dat binnenkort te gaan doen. "Nooit meer. Ik ben er voor mijn kinderen en er zullen er nog wel wat bijkomen. De eerste tien jaar hoef ik niet te werken. Ik heb gewoon voor dit gekozen. Niet dat je denkt dat ik kinderen heb om niet buitenshuis te hoeven werken. Ik heb zo vaak meegemaakt dat de moeder niet thuis was als de kinderen thuis kwamen, dat wil ik niet. In deze tijd hebben de kinderen grote opvang nodig, ze hebben het niet gemakkelijk. Voor die 500 gulden extra, als ik zou werken, is het niet nodig. Het gaat toch allemaal op".

Haar man werkt 40 uur in de week, vooral 's middags en 's avonds. Dat betekent dat ze in de ochtenduren samen thuis zijn. Mevrouw C vindt dat prettig, ze kunnen dan samen winkelen en haar man helpt af en toe in het huishouden, daaraan besteedt hij zo'n drie à vier uur per week, schat ze. Ze vindt wel dat hij iets moet doen als hij thuis is maar aan de andere kant is ze van mening dat dat geen echte verplichting moet worden. Haar ambivalentie blijkt uit de volgende opmerkingen: "Hij doet veel, ligt eraan wanneer hij zin heeft. Toch wel veel; eten koken als hij vrij is, was ophangen, stofzuigen, kopjes opruimen ... toen we geen kinderen hadden deden we het ook, samen werken en samen huishouden ... we hebben ook samen de kinderen, dat kan makkelijk samen. Hij maakt de rotzooi dus hij mag dan ook wel meehelpen met het opruimen ... Ik heb niet gezegd "Je moet dit doen" want daar heb je niets aan, dan wordt het niet met plezier gedaan en dan wordt het toch niet gedaan. Juist als je dingen uit jezelf doet of spontaan, dan is het vele leuker ... ja, als je goed nagaat hoeft hij eigenlijk niets te doen. Hij heeft zijn eigen werk hè. Als hij wat doet is het meegenomen, zeg ik altijd hoor".

De kinderen zijn voor mevrouw C een bron van vreugde, dat begon al met de zwangerschap; "Het was een blijheid. Je zag dat kind groeien en de spanning dat het zou komen. Hoe je daar naar toeleeft, dat is niet te beschrijven, dat is zoiets moois. Toen waren

we eigenlijk met zijn tweeën zwanger, mijn man ging ook altijd mee naar de dokter". Haar twee dochters zijn nog niet naar school en mevrouw C vindt het gezellig dat ze ze allebei nog thuis heeft. Ze beschrijft de oudste als een lief, hartelijk kind, makkelijk en 'stapel op haar zusje', wel verwend maar 'daar zijn kinderen voor, om te verwennen'. De jongste wordt omschreven als een lachebekje, een heel druk kind die denkt 'dat ze met lachen alles kan bereiken'. Mevrouw C beleeft het moederschap als iets geweldigs, ze kan dan ook geen vervelende aspecten van het moederschap aangeven. "99% zijn leuke dingen. Ik zou niet weten wat vervelende dingen zijn. Zoals uitgaan daar heb je geen behoefte meer aan, je bent nu veel ondernemender met alles. Je weet nu waar je het voor doet, je leeft ergens voor ... Het is niet vervelend, alleen verdrietig soms, als ze bijvoorbeeld vallen, dan denk je 'Kind, waarom jij nou toch?' Laatst had de oudste een armpje gebroken en dan denk je 'Had ik het zelf maar' ... Ik vind het zo leuk dat de kinderen echt afhankelijk van je zijn, ik vind het heerlijk, dat tuttelen ... dat ze helemaal afhankelijk van je zijn vind ik zalig!"

Mevrouw C besteedt veel tijd aan de kinderen, het huishoudelijk werk doet ze vooral in de tijd waarin de jongste in bed ligt en één dag in de week besteedt ze wat extra tijd aan haar huishouden. Ze vindt dat het huishouden ondergeschikt is aan de kinderen; "Het huis moet mij dienen en niet andersom. Als ik meer aan het huishouden zou doen, zou ik minder tijd aan de kinderen kunnen besteden". Over het algemeen vindt ze huishoudelijk werk niet echt prettig maar als ze ermee bezig is dan is het niet meer erg. Ze zegt; "Het liefst zou ik 's avonds poetsen, als de kinderen slapen, dan heb je er meer tijd voor maar dat kan ik niet maken, dan worden ze wakker".

Met de opvoeding van de kinderen heeft mevrouw C weinig problemen, ze vindt het belangrijk om de kinderen hartelijkheid bij te brengen en om hen te leren gehoorzamen. Met dat laatste moet ze soms haar toevlucht nemen tot straf maar dat doet ze niet graag. Ze zegt "Ik tel van 1, 2 en dan doet ze het al, dat weet ze precies. Ik heb haar (de oudste) een keer naar boven gestuurd en dat vindt ze heel erg. Ik zeg dan dat ze naar boven moet of niet naar de televisie mag kijken, er is altijd wel een stok achter de deur. Straffen, ik geloof dat je daar niets aan hebt, met praten bereik je meer". Mevrouw C is van mening dat een goede moeder een moeder is die altijd de waarheid zegt tegen de kinderen, kinderen moeten op hun moeder kunnen bouwen en altijd bij haar terecht kunnen. Zelf denkt ze een goede moeder te zijn omdat ze de kinderen goed verzorgt, altijd voor hen klaar staat, liedjes met hen zingt, spelletjes met hen doet en van de verjaardagen een feest maakt. Ze geneert zich een beetje om zichzelf een goede moeder te noemen want "Ik geloof dat iedereen zijn fouten heeft en ik zie mijn fouten ook wel in. Een supermoeder bestaat niet, de ene dag voel je je goed en de andere dag voel je je niet goed. Ik kan daar niet mee zitten en ik zeg dat ook niet tegen anderen". Wel is mevrouw C er trots op dat zij thuisblijft voor de kinderen en dat ze haar oudste dochter niet naar een peuterspeelzaal heeft laten gaan. Ze hecht veel waarde aan

het feit dat ze thuis is en keurt moeders die buitenshuis werken sterk af: "Een moeder hoort thuis te zijn en een moeder die haar kind maar aan haar lot overlaat, dat vind ik geen moeder ... Ik ben daar tegen, dat zie ik niet zitten. Daar wordt te weinig over gesproken, daar wordt te makkelijk over gedaan over dat werken. Er zouden dan minder werklozen zijn als ze dat niet zouden doen. Ik vind dat ze moeders met kinderen niet zouden moeten aannemen. Als je voor kinderen kiest dan moet je niet meer kunnen terugkomen. Dan hebben de jongeren ook meer werk en meer kans op werk. Ik vind het rot dat ze me daar op aankijken. Dat ik niet werk en het kind niet naar de creche doe. Als je bij kennissen komt, dan zeggen andere moeders 'Heerlijk mijn kind is naar school, lekker die vrijheid' en dan zeggen ze over mij 'die gek heeft haar kind nog thuis, je weet niet wat je mist, die vrijheid'. Ze zeggen dan dat de kinderen aan een creche toe zijn, maar dat vind ik zo'n slap gezwam. Ze zijn er vaak zelf aan toe en het is vaak luiigheid en gemakzucht van die moeders. Waarom zouden die kinderen allemaal zo moeilijk zijn tegenwoordig? Laat mij maar voor mijn kinderen zorgen, ik kan er op letten".

Het moederschap is voor mevrouw C duidelijk het belangrijkste in haar leven, daar leeft ze voor en het leven lijkt haar zinloos zonder kinderen. Over de tijd die komen gaat als de kinderen zelfstandig zijn denkt ze niet veel na. Ze zegt "Ik zie wel wat er komen gaat, daar maak ik me echt niet druk over ... ik zie de jongste weer groeien en ik zie wel weer dat ze groot wordt en zindelijk wordt".

9.7. CATEGORIE: G

De moeders in deze categorie behoren tot de lagere en middenmilieus, hebben individualistische opvattingen over het moederschap en vertonen relatief weinig spanningsverschijnselen.

De moeders hebben over het algemeen een lagere beroepsopleiding gevolgd (sommigen volgden een middelbare beroepsopleiding) en zijn werkzaam (geweest) als verpleegster, winkelmeisje of administratief medewerkster. Vier van hen werken nu nog buitenshuis, zij het in kleine part-time banen. De echgenoten van de vrouwen werken in uiteenlopende beroepen als bijvoorbeeld vrachtwagenchauffeur, conciërge, beroepsmilitair of gemeenteambtenaar. Alle mannen werken full-time, drie vrouwen vertellen dat hun echtgenoot gemiddeld meer dan 60 uur per week werkt. Twee van deze moeders volgen een opleiding met het oog op verbetering van hun mogelijkheden om buitenshuis te werken. Zo proberen ze te komen tot een gelijkwaardige taakverdeling met hun man.

De vrouwen uit deze categorie zijn over het algemeen sterk betrokken bij het leven buitenshuis, ze werken een aantal uren, zijn actief in vrijwilligerswerk of volgen een opleiding. De mate waarin zij daarnaast ook nog sociale contacten onderhouden is heel gevarieerd. De familie van de meeste vrouwen woont niet in de directe omgeving, sommige vrouwen hebben een zeer uitgebreide vriendenkring terwijl anderen een heel beperkt aantal kennissen hebben. Op een enkele uitzondering na kunnen deze moeders wel beschikken over voldoende mensen die op de kinderen kunnen passen.

De individualistische opvattingen van deze moeders nemen verschillende vormen aan. Bij sommige moeders spelen dergelijke opvattingen niet door in hun dagelijks leven. Zij zeggen wel bewust gekozen te hebben voor kinderen maar het anderzijds ook vanzelfsprekend te vinden dat een vrouw trouwt en kinderen krijgt. Het huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen zien zij als hun taak. De individualistische opvattingen van deze moeders blijken slechts uit het feit dat zij het moederschap niet als het belangrijkste aspect van hun leven beschouwen maar het veel meer zien als een tijdelijke 'klus'. Bovendien vinden deze moeders dat de wijze waarop zij het moederschap vormgeven de nodige beperkingen met zich meebrengt, ze voelen in principe wel voor een andere taakverdeling maar maken er 'het beste' van zolang dat niet te realiseren is.

Een aantal andere moeders doet meer actieve pogingen om hun individualistische opvattingen te laten doorwerken in hun dagelijks leven. Zij hebben als ideaal om in de toekomst de taken met hun man gelijk te verdelen, willen beide 'fifty-fifty werken' en werken aan het realiseren van dat ideaal nu hun kinderen nog thuis zijn. Alhoewel ze zich realiseren dat een en ander afhankelijk zal zijn van de mogelijkheden van hun partner om

minder uren te gaan werken en van hun eigen kansen op werk, zien deze vrouwen de toekomst wat dat betreft niet somber in. In afwachting van die tijd zijn ze tijdelijk volledig thuis om voor de kinderen te zorgen. Erg vinden ze dit niet want ze gaan ervan uit dat dit maar 'even een paar jaar' duurt.

De moeders vertonen weinig spanningsverschijnselen, ze nemen ten opzichte van het moederschap een nogal relativerende houding aan. Dat wil niet zeggen dat deze moeders het moederschap niet serieus nemen, ze vinden het juist een heel verantwoordelijke taak. Het wil veel meer zeggen dat deze vrouwen vinden dat het moederschap geen werkelijke inbreuk op hun leven maakt. Ze weten opvallend goed wat ze willen met hun leven en laten zich óf door de kinderen niet van dat plan afbrengen óf ze zien de kinderen als onderdeel van dat plan. Deze moeders zeggen bijvoorbeeld 'de kinderen komen even met ons meelevén', 'als ik geen kinderen had zou het ook goed zijn' of 'het moederschap wordt overgewaardeerd, je moet er niet zo zwaar aan tillen'.

Geen van de moeders is onzeker over de wijze waarop ze de kinderen opvoedt, waarschijnlijk vloeit die zekerheid voort uit het idee van sommige moeders dat niemand volmaakt is, en uit de opvatting dat je ook als moeder vooral jezelf moet zijn en je niet al te zeer als opvoeder moet beschouwen. Over de toekomst hebben veel van deze moeders wel nagedacht. De meerderheid van de moeders ziet zichzelf weer buitenshuis (gaan) werken wanneer het jongste kind naar de kleuterschool gaat, alhoewel er ook twijfels klinken over de mogelijke afstemming van school- en werktijden. Twee vrouwen hopen hun ideaal, een gelijke taakverdeling met hun man, te realiseren. Tenslotte zijn er enkele vrouwen die zeggen dat ze nastreven 'straks weer aan mezelf toekomen'; ze hebben nog geen concrete ideeën over de vormen die dat zal aannemen.

MEVROUW: G

Mevrouw G heeft twee kinderen waarvan de oudste een meisje en de jongste een jongen is. Zij, haar man en de kinderen wonen in een al wat ouder huis met een grote tuin in een rustige buurt. Het contact in de buurt is goed, men drinkt af en toe koffie bij elkaar en geeft elkaar wederzijds hulp.

Mevrouw G heeft nog een kind gehad, haar oudste zoon is overleden aan een hartafwijking toen hij zeven jaar was. Enkele jaren daarna besloten mevrouw G en haar man om nog een derde kind te krijgen. Ze vertelt: "Je hebt heel veel verdriet en je hebt nog maar één kind en dat vonden we toch wel erg weinig. Ons dochtertje was ook gewend om met zijn tweeën te zijn dus die vond het ook niet leuk. Eigenlijk begon de huisarts erover. Hij vroeg: 'voelen jullie er niets voor om nog een baby te nemen'? Eerst dacht ik 'oh nee, nooit meer' maar dan ga je toch denken en dan praat je erover. Eerst wil je dan alletwee niet en dan groei je er toch naar toe en zo hebben we besloten om het wel te doen, toch wel om meer kinderen dan één te hebben. Ik denk dat van de drie kinderen de jongste het meest bewust gekozen is". Dit vooral omdat het tweede kind er gekomen is omdat de eerste er al was, dat zou gezelliger zijn voor het eerste kind, en het eerste kind op zijn beurt niet echt de bedoeling was geweest. Mevrouw G heeft dan ook niet een duidelijke motivatie voor het feit dat ze kinderen heeft, ze zegt: "Ik vind kinderen gewoon heel leuk en mijn man ook. En we wisten dat als je gaat vrijen zonder de pil te gebruiken dat je dan kinderen kunt krijgen dus dat accepteerden we gewoon...."

Mevrouw G werkt op dit moment 10 uur per week buitenshuis, ze doet dat werk vier ochtenden in de week, alhoewel ze op verzoek ook weleens een ochtend ruilt voor een middag. Het werk bestaat behalve uit schoonmaken ook uit het maken van afspraken en andere klusjes. Via het werk komt ze met veel mensen in aanraking en dat maakt dat ze het werk, waarmee ze oorspronkelijk uit financiële motieven begonnen is, nu ook heel leuk vindt. In overleg met haar werkgever kan ze haar werktijden enigszins verschuiven als dat nodig mocht zijn in verband met haar jongste kind maar meestal zorgt mevrouw G ervoor dat ze, bijvoorbeeld in de vacaties een oppas voor hem geregeld heeft. In die gevallen past haar zusje op en in ruil daarvoor deelt mevrouw G haar weksalaris met haar. In uiterste nood blijft de man van mevrouw G een ochtend thuis van zijn werk. Ze zegt: "...dan neemt hij gewoon vrij. Per slot van rekening is hij ook de vader, is hij ook van hem en niet alleen van mij. Dat is ook geen enkel punt, dan neemt hij gewoon een vrije dag of twee vrije morgens. Dan blijft hij gewoon thuis totdat ik thuiskom". De meeste vrouwen in de familie van mevrouw G werken buitenshuis, het is voor haar een normaal verschijnsel: "Mijn moeder heeft ook altijd buitenshuis gewerkt, werkt trouwens nu nog, twee zusjes van mij werken ook en die vinden het ook heel gewoon, die hebben dan al wat grotere kinderen. Mijn jongste zusje heeft nog hele kleine kinderen dus die kan dat nog niet maar die zegt nou

zelf ook 'als ze groter zijn ga ik het ook doen Er zullen best wel mensen zijn die zeggen dat het niet kan, nou dat is dan verder hun zaak, dat is de mijne" Mevrouw G is met haar werk begonnen toen haar jongste kind, dat nu vijf is, naar de kleuterschool ging Daarvoor is ze een aantal jaren thuis geweest Achteraf heeft ze daar geen spijt van Ze zegt: "Ik vond het wel prettig om een paar jaar te doen waar ik zin in had. Wat dat betreft hebben vrouwen het denk ik beter dan mannen ook al zeggen een heleboel vrouwen van niet, ik vind van wel Zolang als we getrouwd zijn heeft mijn man altijd gewerkt Dat vindt hij verder helemaal niet erg maar hij kan niet zeggen 'het is tien uur nou heb ik het wel gezien, nu pak ik even mijn boek want ik wou dat hoofdstuk nog uitlezen" De man van mevrouw G is elke dag voor half vijf thuis van zijn werk, zijn werk bevalt hem goed Toch hebben ze er weleens over gedacht om beiden twintig uur per week te gaan werken en elk een gedeelte van het huishouden op zich te nemen Dat is echter volgens mevrouw G een onmogelijk plan Ze zegt 'Het is niet vanzelfsprekend dat ik minder werk dan mijn man Maar het is gewoon zo dat als ik zijn maandsalaris zou kunnen verdienen met een volle baan, dat het best weleens zou kunnen zijn dat hij zou zeggen, nou werk ik een jaar niet, ga jij werken We hebben er weleens over gedacht maar het gaat natuurlijk niet De reden daarvoor is dat ik nooit zoveel zou kunnen verdienen als hij En dan zouden we financieel in de problemen komen Het is dus niet mogelijk en als het niet haalbaar is dan vegen we het gewoon van tafel '

Nu mevrouw G 10 uur per week werkt en haar man 40 uur per week, doet zij het grootste deel van het huishoudelijk werk. Hij helpt haar met de afwas, ruimt weleens op en stofzuigt soms op zaterdag Meer werk verwacht ze ook niet van hem vooral omdat ze het belangrijker vindt dat hij een gedeelte van de zorg voor de kinderen op zich neemt Mevrouw G Nou, dat begon bij de oudste Hij verdiende meer dan ik dus ik bleef thuis Maar in de weekenden moet je voor zo'n kind ook vroeg opstaan en we houden allerwee nogal van uitslapen, dus de baby was twee weken oud en toen zei ik 'ik blijf morgenvroeg uitslapen' Toen heb ik hem verteld hoe het moest met de fles en met de luiers en toen was het goed Toen konden we om de beurt in het weekend een dag uitslapen Toen kwam de tweede en die werd eigenlijk ook maar meteen gedaan door degene die het eerst op was en dat ging prima. En hij ging twee keer in de week trainen maar ik wilde dan vroeg naar bed want daar hou ik van De kinderen moesten dan nog om elf uur een voeding Dan ging ik om half tien naar bed en dan legde ik een briefje op tafel zo van 'de tweede moet nog een voeding hebben'. Als hij dan thuis kwam dan ging hij de baby verzorgen dan hoefde ik niet meer op te staan En zo kwam van het een het ander, de kinderen werden groter en hij bleef ze ook verzorgen, douchen of zo, net hoe het uitkwam Zo is dat eigenlijk gegroeid Op een gegeven moment kun je dan ook een middag naar de stad of naar een kennisje toe als hij in het weekend thuis is want dan kan hij ook voor ze zorgen Hij wilde dat ook wel Maar dat is dus niet zo bewust gegaan, het is zo gegroeid".

Behalve de man van mevrouw G zijn er ook een aantal anderen die regelmatig op de kinderen passen of bij wie de kinderen gaan logeren. Ze heeft een soort familie-oppas-kring georganiseerd: "Ja, ik ben er eigenlijk mee begonnen om de familie te vragen of er meer mensen voor te vinden waren om op elkaars kinderen te passen. We hadden allemaal zo'n beetje kinderen van dezelfde leeftijd. En er waren er bij die daar wel voor voelden. Onder dien verstande dat ze ook bij die ander slapen zodat je 's morgens uit kon slapen. Nou er waren nogal wat zusjes en schoonzusjes die daar happig op waren en zo is dat tot stand gekomen. ...En ze worden ook gedropt bij degene die kan, niet zo van jij bent vorige keer niet geweest nou ben jij aan de beurt, nee net zoals het uitkomt. En ik van mijn kant krijg dus ook hun kinderen over de vloer en dat moet ook kunnen vind ik. Er zijn wel tantes bij waar ze liever zijn dan bij anderen maar daar ga ik gewoon niet op in. Dan zijn ze maar een keer bij een tante waar het niet zo leuk is, pech gehad". Dit oppassysteem is vooral functioneel, dat het voor de kinderen misschien ook leuk is komt voor mevrouw G er extra bij. Ze zegt: "In de eerste plaats omdat ik dan weg moet of weg wil. Ik kan natuurlijk wel zeggen 'omdat ik het goed vind' maar dat is natuurlijk gelul. Het is in de eerste plaats omdat wij dan weg moeten. Dat ging al vanaf dat ze een paar maanden waren en als ze groter worden blijft dan vanzelf doorgaan.... En nu achteraf zeg ik 'oh het is eigenlijk wel leuk ook voor de kinderen om nu eens hier te zijn en dan weer daar'. Want overal gaat het anders. Dan leren ze zich ook aanpassen ergens anders. Maar dat was dus niet de opzet, achteraf is het mooi meegenomen".

Mevrouw G vindt dat ze twee makkelijke kinderen heeft, behalve dat ze er geen probleem van maken om bij een ander te gaan logeren kunnen ze ook goed met elkaar overweg. Ze vertelt over hen: "Ze kunnen goed met elkaar opschieten die twee, ook al zit er een groot leeftijdsverschil tussen. Ik dacht dat het gewone kinderen zijn. Ja, aardig en leuk op zijn tijd en stierlijk vervelend op zijn tijd. Gewone kinderen zijn het, niet stom en ze blinken ook niet uit in intelligentie, ze zijn gewoon dus". De kinderen hebben geen problemen en behalve dat mevrouw G er wel eens 'kriebelig' van wordt als haar jongste weer iets bedacht heeft wat nauwelijks uitvoerbaar is, lukt het haar aardig de kinderen op te voeden. Ze voelt zich in ieder geval niet onzeker over de wijze waarop ze de kinderen opvoedt. Ze zegt: "Ik denk dat ik het redelijk goed doe.. De kinderen geven tot nu toe weinig problemen, dus denk ik dat wij het redelijk goed doen. Want ik denk dat veel problemen van de kinderen eigenlijk door de ouders komen. Dat ze teveel aandacht krijgen of te weinig... Ik denk dat ik alles op zijn tijd goed doe en alles op zijn tijd slecht. Dat ligt eraan hoeveel tijd ik heb en hoeveel zin ik heb. Ik heb geen specifieke dingen die ik goed kan of slecht kan". Ze vindt dat de leuke kanten van het moederschap de schaduwzijden verdringen en denkt dat dat ook komt doordat zij twee 'makkelijke' kinderen heeft. Als vervelende kanten noemt ze heel concrete aspecten als bijvoorbeeld het moeten voorlezen terwijl ze daar geen zin in heeft of

er 's nachts uit moeten voor een 'krijsend' kind. Ze ervaart de veranderingen die zich in haar leven hebben voorgedaan tengevolge van het moederschap overwegend als positief en niet als heel ingrijpend. Mevrouw G: "Het was meer zo van er kwamen kinderen en die gingen in onze kring meelevend..... Tot nu toe ervaar ik de kinderen als positief en daar hebben al die veranderingen mee te maken. Als ze me nu zouden vragen 'als je 19 was en je zou weten wat je nu weet zou je het dan nog zo doen?' Dan zou ik zeggen, 'ik zou het nog precies zo doen als ik gedaan heb'". Voor de toekomst heeft mevrouw G wel veel plannen maar ze heeft er geen idee van of die ook te realiseren zijn, ze wacht wel af: "Ik laat het meer afhangen van de tijd die komen gaat. Maar we kunnen wel eens tegen elkaar zeggen van 'als ze groot zijn en ze zijn de deur uit dan gaan we dit doen en we gaan dat doen. Maar of het er ooit van komt weet ik niet. Als het zover is en het komt er niet van dan denk ik dat ik toch wel zo flexibel ben dat ik dat ook neem zoals het komt. Ik vind daar kan ik nou echt niet wakker van liggen".

9.8. CATEGORIE: D

De moeders in deze categorie behoren tot de hogere sociaal-economische milieus, ze hebben traditionele opvattingen over het moederschap en vertonen relatief weinig spanningsverschijnselen.

De moeders uit deze categorie zijn allen, op één na, gehuwd met hoog opgeleide mannen die een zelfstandig beroep uitoefenen. De vrouwen zelf zijn werkzaam geweest als kleuterleidster of in een qua niveau vergelijkbaar beroep in de administratieve sector of de gezondheidszorg. Geen van de vrouwen werkt buitenshuis, geen van de vrouwen is ook van plan om dat binnenkort te gaan doen. Opvallend in deze categorie is dat nagenoeg alle vrouwen de beschikking hebben over een huishoudelijke hulp.

De aard en de mate van sociale contacten zijn bij deze groep moeders heel divers, sommige vrouwen hebben een intensief contact met hun eigen moeder, anderen vooral met vrienden terwijl enkele vrouwen een vrij geïsoleerd leven leiden. Voor oppas doet men behalve op betaalde hulp vooral een beroep op de moeder (ouders) van de vrouw.

De opvattingen van de vrouwen in deze categorie zijn duidelijk traditioneel. Deze moeders zijn van mening dat een goede moeder thuis hoort te zijn, zowel in het belang van de kinderen als in het belang van de man. In de motivatie voor het moederschap komt naar voren dat deze moeders toch vooral kinderen hebben gekregen omdat dat voor hen vanzelfsprekend is, onlosmakelijk met het huwelijk is verbonden of, vanuit een religieuze overtuiging, omdat kinderen als een geschenk van God worden beschouwd. Alhoewel deze moeders ook zeggen dat zij kinderen altijd al leuk gevonden hebben zien zij het moederschap vooral als vervulling van de vrouwelijke bestemming. De traditionele opvattingen gelden in hoge mate de taakverdeling met de echtgenoot. De moeders in deze categorie vinden het heel normaal dat hun man niets in het huishouden doet en zij vinden het even vanzelfsprekend dat hun mannen gemiddeld zestig uur per week aan betaalde arbeid besteden. Bovendien hebben deze vrouwen zich bij de traditionele taakverdeling 'neergelegd' omdat zij, vanuit de 'wetenschap' dat hun man geen 'huishoudelijk type' is, al heel tevreden zijn met de betaalde huishoudelijke hulp. Deze moeders kennen hoge prioriteit toe aan het werk van hun man en achten zichzelf in hoge mate alleen-verantwoordelijk voor het huishouden en het gezinsleven.

Dat deze vrouwen relatief weinig spanningsverschijnselen vertonen wil niet zeggen dat zij niet regelmatig ontevreden zijn met sommige aspecten van hun dagelijks leven. Kenmerkend voor deze groep moeders is echter dat de wel degelijk aanwezige onvrede ervaren lijkt te worden als kleine rimpelingen die de grote golven van het bestaan niet werkelijk beïnvloeden. Deze moeders lijken 'hun draai gevonden te hebben', zich prettig te voelen in

hun rol als moeder en echtgenote.

Van de toekomst hebben deze moeders geen duidelijke verwachtingen, ze spreken vooral de hoop uit dat de toekomst er goed uit zal zien zonder er concrete ideeën over te hebben.

MEVROUW: D

Mevrouw D woont in een groot huis met een grote achtertuin. Die achtertuin biedt haar zes kinderen de speelgelegenheid die ze voor het huis niet hebben want het huis ligt aan een drukke straat. Via de tuin kunnen de kinderen een buurtje bereiken waar veel kinderen wonen en de straten rustiger zijn.

Van de zes kinderen is de oudste negen jaar, de jongste bijna één. Voor mevrouw D speelt haar geloof (ze is katholiek) een belangrijke rol bij haar beslissing om kinderen te krijgen: "Het godsdienstige heeft er wel mee te maken omdat wij, kinderen krijgen, dat beschouwen we toch wel als een soort geschenk ... wij vinden het toch iets om heel dankbaar voor te zijn dat we kinderen hebben gekregen" Mevrouw D vindt het een probleem om in termen van 'kinderen nemen of willen' te spreken, ze zegt: "We hebben eigenlijk niet kinderen gewild maar wel erg gehoopt dat we ze zouden krijgen". Maar ze vult ook aan: "We zijn er altijd allebei van uitgegaan dat we kinderen wilden, dat is nooit een discussiepunt geweest de geloofsachtergrond is de belangrijkste reden dat we kinderen in ons huwelijk wilden hebben maar daar komt bij dat we het ook altijd zelf leuk gevonden hebben en boeiend om kinderen te krijgen en op te zien groeien en nu ook te hopen daar een beetje redelijke mensen van te maken. Je voelt het ook als een soort verantwoordelijkheid hoor, die kinderen worden toch aan je toevertrouwd en je moet zien dat je er goeie mensen van maakt, hè".

Dat mevrouw D zés kinderen heeft gekregen hangt eveneens samen met de godsdienstige overtuiging van haar en haar man. Als overtuigde katholieken hechten zij veel waarde aan een groot gezin maar mevrouw D merkt wel op dat dat niet bekend dat ze zoveel mogelijk kinderen zullen krijgen.

Mevrouw D: "We zijn er over aan het denken, we hebben nog niet definitief beslist maar we hebben eigenlijk toch wel het idee dat het zo langzamerhand toch wel tot de grens is". Overwegingen die daarbij een rol spelen zijn behalve de woonruimte en de financiële lasten die kinderen meebrengen ook de gevolgen van een nieuwe zwangerschap voor haarzelf en de kinderen die er nu zijn. Ze zegt: "Je weet dan op een gegeven moment uit ervaring, dat als je zo'n babytje weer krijgt dat je echt weer een jaar nodig hebt voor je weer wat aandacht kan besteden aan dingen buiten eigenlijk puur helemaal de verzorging van je gezin. In zo'n jaar is eigenlijk alles helemaal gericht op puur dat huishoudelijke werk, puur het wassen, het babytje voeden en zorgen dat er weer eten op tafel is en kinderen naar school brengen. Er is bijna helemaal geen marge om eens gewoon rustig een spelletje met de kinderen te doen of zo. En dat gaat gewoon meetellen hè. Je vindt dat die andere kinderen ook aan hun trekken moeten komen, die hebben ook hun aandacht nodig op een gegeven moment. En naargelang zo'n gezin drukker wordt krijg je weleens het gevoel van'goh schiet ik niet tekort ten opzichte van die anderen".

Voordat mevrouw D kinderen kreeg werkte ze bij een bank. Met dat werk is ze gestopt omdat zij en haar man beiden van mening zijn dat de moeder thuis voor het gezin dient te zorgen. Zij heeft dat destijds geen enkel probleem gevonden en ook op dit moment heeft ze geen behoefte om buitenshuis te gaan werken. Ook al door de grootte van haar gezin en de drukte die dat met zich meebrengt is dat nooit meer ter sprake geweest.

De man van mevrouw D heeft een vrij beroep, dat wil zeggen dat hij als zelfstandige vele avonden en ook in de weekenden met zijn werk bezig is. Mevrouw D beschouwt zijn afwezigheid gedurende een groot gedeelte van de week als een vanzelfsprekende consequentie van zijn beroep, wat niet wegneemt dat het haar soms weleens teveel wordt. Ze zegt het als volgt: "Hij is eigen baas maar dat heeft ook zijn consequenties en dat weet je gewoon hè. Je moet zorgen dat de boel blijft draaien, dat je de mensen aan het werk kunt houden en dat kost soms weleens teveel tijd en teveel avondwerk ook maar ik vind dat hij altijd erg zijn best doet om in ieder geval met de maaltijden op tijd thuis te zijn,.....ja goh het heeft gewoon zijn consequenties, als je brood op de plank wil hebben dan moet je er ook iets voor over hebben.....Soms is het best weleens ongezellig, dat zou je dan misschien ontevreden kunnen noemen maar als je je maar realiseert dat dat het toch gewoon nodig is dan heb ik daar over het algemeen toch niet zo'n moeite mee.....inderdaad mopper ik weleens een keertje tegen hem geloof ik, zo van 'nou moet het maar eens even ophouden'. Dus je kunt zeggen dat ik af en toe misschien wel eens ontevreden ben, ja dat is misschien toch wel eerlijker." Omdat ze ziet dat haar man veel plezier in zijn werk heeft en omdat ze vindt dat hij over het algemeen erg zijn best doet om bij de maaltijden aanwezig te zijn weegt die onvrede voor mevrouw D niet zo zwaar. Ze legt uit: "Het zal wel een soort schikken zijn, je schikt je gewoon, je neemt de situatie zoals die is, daar kun je dan wel de hele dag over mopperen maar daar wordt je ook niet gelukkiger van".

Het gevolg van deze strikte taakverdeling en het beroep van haar man is dat mevrouw D de volledige zorg heeft voor het werk binnenshuis. De man van mevrouw D helpt vooral 's morgens en 's avonds, als zijn werk dat toelaat, met het aan- en uitkleden van de kinderen en 's avonds helpt hij met de afwas. Verder doet hij op zaterdag de boodschappen en op zondag kookt hij. Dat wil zeggen dat mevrouw D het grote huishouden nagenoeg in haar eentje klaart. Dat vindt ze ook vanzelfsprekend: "Daar heb ik nooit problemen mee gehad hoor, ja dat is dan iets vanzelfsprekends. Ik vind toch dat is ook hoe je je eigen taak ziet natuurlijk, ik vond dat ik die taak thuis had en hij heeft een taak buitenshuis en dan wil je niet dat als hij daar doodmoe van thuis komt dat hij dan ook nog eens een keer een berg afwas moet vinden als dat niet nodig is, want daar heb ik zelf dan gewoon de dag voor om die dingen klaar te hebben." Mevrouw D doet haar huishoudelijk werk zoveel mogelijk gedurende de ochtenduren zodat ze de middagen enigszins vrij kan maken voor de kinderen. Voor het 'echte poetswerk' heeft ze één ochtend in de week een huishoudelijke

hulp waar ze heel tevreden mee is: "Ja hoor (die hulp) vind ik voor mij best voldoende. Ik ben al heel blij dat ik hulp heb moet ik eerlijk zeggen, dat vind ik al heel riant. Zolang ik het kan hebben zal ik het ook proberen aan te houden want het ontlast je toch wel flink hoor, als je een ochtend echt met iemand anders flink even er tegen aan kunt gaan, dan ben je al een heel eind op streek". Aan het huishoudelijk werk heeft mevrouw D niet echt een hekel maar ze kan ook niet zeggen dat ze het leuk vindt. Ze aanvaardt dat werk gewoon als iets dat erbij hoort en waarvan het resultaat aangenaam is.

Vanwege haar drukke huishouden en haar grote gezin heeft mevrouw D af en toe het gevoel dat ze te weinig tijd kan besteden aan elk van de kinderen afzonderlijk terwijl ze wel het idee heeft dat de kinderen dat op prijs zouden stellen en het ook nodig hebben. Zelf vindt ze het belangrijk dat de kinderen afzonderlijk ook aandacht krijgen alhoewel ze het ook een voordeel van een groot gezin noemt dat de kinderen zoveel met elkaar optrekken en in een groep opgroeien. Wanneer ze elk van de kinderen omschrijft blijkt dat het om zes eigen karaktertjes gaat die elk hun eigen aanpak vereisen. Ondanks dat mevrouw D zegt dat ze weleens voelt dat ze zich stoort aan sommige karaktertrekken van haar kinderen weegt dat niet op tegen het genoegen dat ze aan kinderen beleeft. Juist het feit dat elk kind anders is vindt ze tot de boeiende aspecten van het moederschap behoren. Bovendien vindt ze de dankbaarheid van kinderen, hun vertrouwde aanwezigheid en hun tekenen van liefde zoiets als 'een pluim op je hoed krijgen', een waardering die opweegt tegen de nadelen van het moederschap. Die nadelen zijn voor mevrouw D vooral de gebondenheid, het feit dat ze altijd rekening met hen moet houden en het feit dat ze nog maar zelden met haar man alleen een weekend weg kan.

In de opvoeding wil mevrouw D de kinderen vooral christelijke waarden meegeven, ze verstaat daaronder dat ze hen opvoedt tot mensen die iets over hebben voor een ander. Daarnaast vindt ze het belangrijk om de kinderen de kans te geven zich sportief, muzikaal en cultureel te ontwikkelen. Onder een goede moeder verstaat mevrouw D een moeder die tijd heeft voor haar kinderen, een moeder die haar kinderen niet continu wegstuurt omdat ze het zelf te druk heeft, een moeder die haar kinderen goed verzorgt en die een goede band heeft met de kinderen, een moeder die de kinderen kennis laat maken met culturele activiteiten en een moeder die rustig is en niet opgejaagd. Van zichzelf vindt mevrouw D dat ze "in ieder geval heel goed weet dat ik kinderen heb en me van de consequenties bewust ben. Ik neem de tijd voor ze en het is me niet altijd teveel." Ze vindt het vooral belangrijk dat ze weet dat het een volledige dagtaak is en dat ze niet probeert het te combineren met bijvoorbeeld betaald werk of een studie. Verder is mevrouw D ook tevreden over het feit dat ze de kinderen regelmatig meeneemt naar de bibliotheek, de dierentuin of een voorstelling zodat ze een wat bredere belangstelling kunnen ontwikkelen.

Niet goed van zichzelf vindt ze dat ze te weinig rust kan brengen in haar relatie met de kinderen. Ze zegt: "Die rust, dat benijd ik weleens van moeders die dat hebben, die kunnen het kind ook de indruk geven dat het een en al belangstelling en aandacht is en oor is voor wat het kind op dat moment te vertellen heeft, terwijl ik van mezelf weet dat ik intussen al loop te denken van 'o jee en ik moet dit nog en ik moet dat nog en ooh wat een lang verhaal en straks maar ofzo'". Mevrouw D ziet vooral de grootte van haar gezin als verantwoordelijke factor voor haar onrust en haar gevoel soms tekort te schieten ten opzichte van de afzonderlijke kinderen. "Een van de belangrijkste dingen is toch wel dat ik wel wat meer rust op zou kunnen brengen en wat meer eventjes echt tijd nemen voor een kind en vooral voor eentje apart hè. We hebben natuurlijk inderdaad zes kinderen, dan heb je al gauw dat het toch echt opletten geblazen is om te zorgen dat ieder kind afzonderlijk ook aan zijn trekken komt en dat gaat natuurlijk gauw toch een beetje in de groep".

Het moederschap is het belangrijkste aspect van het leven van mevrouw D, niet alleen op dit moment maar ze voorziet dat dat ook in de toekomst heel belangrijk zal blijven. Ze zegt dat ze daar ook duidelijk voor gekozen heeft en dat ze het moederschap ook in de toekomst zwaar zal laten wegen. "Ik heb natuurlijk een groot gezin en ik denk ook wel dat het ook een groot deel van mijn leven, ook in de toekomst, op zal eisen. Zeker in zo'n tijd als waarin we nu leven, dat het nu juist nog veel meer van je vraagt dan dat het vroeger het geval was toen alles nog zo'n beetje vanzelf ging. Je moet nu echt alles zelf doen, wat betreft de opvoeding en wat je ze mee zou willen geven, dat je daar veel meer tijd nog aan zal moeten besteden en dat wat dat betreft het moederschap ook in de toekomst nog weleens meer tijd zou kunnen kosten dan ik nu denk". Voor wat betreft haar eigen toekomst maakt mevrouw D dan ook geen plannen. Ze zegt: "Ik zal me ook meer aanpassen aan hoe het zich ontwikkelt omdat ik best verwacht dat je toch wel veel tijd nog aan zo'n gezin zal moeten besteden en als je dan nu allerlei plannen gaat maken van wat je al zou willen doen als ze groter zijn en daar kan dan toch niks van komen dan heeft het ook weinig zin hè".

9.9. CATEGORIE: H

De moeders in deze categorie behoren tot de hogere sociaal-economische milieus, hebben individualistische opvattingen over het moederschap en vertonen relatief weinig spanningsverschijnselen.

Deze moeders hebben zelf een beroep als verpleegster of kleuterleidster (gehad) en zijn getrouwd met een man met een academische opleiding. De echtgenoten zijn werkzaam in het onderwijs of als arts (specialist) in de gezondheidszorg. Twee vrouwen werken op dit moment part-time buitenshuis, de een voor twee middagen per week, de ander voor drie ochtenden en een avond per week. Twee mannen studeren nog, beiden hebben naast hun studie een tijdelijke part-time baan. De financiële situatie van deze laatstgenoemde gezinnen is veel minder rooskleurig dan die van de overige gezinnen, men heeft een gering inkomen en er bestaat bovendien onzekerheid over de toekomst.

De sociale contacten van de meeste van de moeders in deze categorie zijn uitgebreid, het is opvallend dat deze moeders uit de hogere milieus veelal in de nabijheid van enkele familieleden wonen, de ouders van de vrouw, soms haar broer of zus. De vrouwen hebben in die gevallen een intensief contact met hun moeder. Daarnaast heeft men een vaste vrienden- en kennissenkring en de vrouwen hebben vaak een goede vriendin, vrienden passen regelmatig op de kinderen. De moeders hebben veelvuldig activiteiten buitenshuis, nagenoeg allemaal zijn ze hulpmoeder op de peuterspeelzaal of de scholen van de kinderen, ze 'brigadiëren' in schoolverband en zijn betrokken bij oudercommissies. Daarnaast hebben de moeders eigen recreatieve activiteiten in de vorm van sport of muziek en zijn ze actief op sociaal gebied in werkgroepen en/of verenigingen.

De individualistische opvattingen over het moederschap komen naar voren in het idee dat het moederschap iets is waar je heel bewust voor kiest, het is niet vanzelfsprekend voor vrouwen. Ten aanzien van de organisatie van het moederschap onderschrijven deze moeders de individualistische opvattingen. Men onderschrijft het idee dat kinderen niet persé door hun eigen moeder verzorgd dienen te worden en dat mannen in principe ook goed zouden kunnen zorgen voor kinderen. Voor wat betreft hun eigen leven is dat laatste vaak niet meer dan een 'utopie' zoals een van de vrouwen zegt. Zowel de vrouwen als hun echtgenoten geven hoge prioriteit aan de carrière van de man en dat heeft als consequentie dat de vrouw full-time voor de kinderen zorgt. Een aantal vrouwen merkt daarbij op dat zij daar 'bewust voor gekozen' hebben, anderen zeggen de huidige taakverdeling te accepteren als 'hard feit'. Vanwege het feit dat de mannen van de vrouwen in deze categorie veel meer dan 40 uur per week buitenshuis werken, nemen de echtgenoten nauwelijks deel aan het huishoudelijke werk. Een enkeling uitgezonderd, hebben de mannen net genoeg tijd om de kinderen naar bed te brengen en in het weekend in gezinsverband enige recreatieve activi-

teiten te ondernemen. De meeste moeders vinden het geen probleem dat hun echtgenoot nauwelijks huishoudelijk werk verricht, de klachten beperken zich over het algemeen tot het late tijdstip waarop de man thuis komt en het feit dat hij daardoor zo weinig tijd heeft voor de kinderen.

Deze moeders vertonen weinig spanningsverschijnselen, zij beschrijven zichzelf meermalen als 'zeer tevreden' en 'heel gelukkig'. De moeders zeggen te genieten van de kinderen, ze voelen zich zeker over de wijze waarop ze de kinderen opvoeden en vinden het voldoende dat zij met hun man regelmatig over de opvoeding kunnen praten. De meeste van hen voelen zich gewaardeerd als moeder, in ieder geval door hun man en kinderen. Met het huishoudelijk werk lijken ze geen problemen te hebben, er niet zwaar aan te tillen en er ook niet teveel tijd aan te willen besteden. 'De kinderen gaan voor'. De moeders zijn het best te omschrijven als heel 'kindgericht' en dat aspect vinden we vooral terug als ze beschrijven wat zij onder 'goed moederschap' verstaan. Ze zeggen dat goede moeders hun kinderen begeleiden op weg naar zelfstandigheid, dat ze er zijn om de kinderen een goede basis en veiligheid te verschaffen, dat ze rekening houden met de eigen ideeën van de kinderen en hun eigen wil. De moeders vertellen dat ze veel tijd besteden aan spelletjes met de kinderen, aan voorlezen en dat zij de kinderen bij het huishoudelijk werk betrekken. Hun houding ten aanzien van het moederschap is het best te typeren met de uitspraak van één van hen 'Je moet het voor de volle 100% doen maar andere interesses in je leven niet uitsluiten'.

MEVROUW H

Mevrouw H woont aan een woonerf niet ver van het centrum van de stad. Het huis heeft een ruime achtertuin en biedt voldoende ruimte. Haar twee kinderen zijn nog jong, de oudste gaat nog niet naar school en de jongste is net de wieg ontgroeid. Mevrouw H heeft het goed naar de zin in de buurt waar ze woont, haar vriendin woont vlakbij, de buurvrouw kan via de babyfoon altijd op de kinderen passen, ze heeft contact met andere moeders in de straat en ook in haar vrije tijd onderneemt ze activiteiten met mensen die in dezelfde straat wonen. Haar oudste kind kan ze op zo'n vijf adressen in de straat 'even onderbrengen als dat nodig is'.

Mevrouw H heeft heel lang niet over het krijgen van kinderen nagedacht, ze werkte met kinderen en was vaak blij als ze na werktijd de kinderen niet meer zag. "Toen vrienden van ons een baby kregen, toen zijn we er zelf ook over na gaan denken. Het is niet zo dat we ooit gedacht hebben aan geen kinderen, maar ik ben pas heel laat over eigen kinderen gaan denken. Het is heel lang niet bij me opgekomen om daaraan te denken en ik had ook het idee dat ik jaren de tijd had om zoiets te beslissen". Uiteindelijk heeft ze toch de beslissing genomen zelf kinderen te krijgen. "Omdat ik heel graag een zwangerschap wilde meemaken en het idee wilde kennen om een eigen kind te hebben. Toen ik zwanger was, had ik steeds meer het gevoel 'dit hoort bij ons, dit is iets waar mijn man en ik verantwoordelijk voor zijn'. Een soort gevoel van bescherming dat ik toen heel sterk over me kreeg. Bescherming tegen allerlei kwade dingen, tegen rottigheid in de wereld enz. Ik wilde ook heel graag van mijn man en mij samen iets. Ik was ook heel benieuwd naar hoe het kind er dan uit zou zien, en ik mag niet klagen". Het tweede kind wilde ze vooral omdat het eerste kind anders zo alleen zou zijn en omdat ze bang was dat ze zich anders teveel op het eerste kind zou concentreren. Ze weet nog niet hoeveel kinderen ze uiteindelijk zal krijgen, misschien komt er wel een derde. Ze zegt: "Ik heb eigenlijk nooit gedacht hoeveel kinderen ik zou willen, ik vind het heel gezellig en het lijkt me voor deze twee kinderen ook heel fijn. Ik wil er zelf ook nog wel een. Ook wel omdat ik zelf nog een keer zwanger wil zijn en we hebben ook nog steeds een pleegouderschap in ons hoofd zitten... Nog een keer zwanger en dan nog een pleegkind. Maar dat is allemaal heel vaag. Je kunt nu wel zeggen dat je per se nog een keer zwanger wilt zijn maar misschien denk je daar volgend jaar heel anders over".

Mevrouw H heeft haar baan opgezegd na het zwangerschapsverlof dat ze kreeg bij de geboorte van haar eerste kind. Daarvoor was ze al van plan geweest om met het werk te stoppen omdat ze genoeg had van haar vak. Voor de omscholingscursus die ze wilde volgen was een wachlijst en in die tijd werd ze zwanger. "Toen hoefde ik niet meer te denken wat ik verder zou willen" zegt ze. Ze wil op korte termijn niet buitenshuis gaan werken, dat zou teveel energie kosten. "Ik kan niet en een baan en thuis zijn, ik ben niet echt aan het zoeken. Als ik ergens tegenaan loop en ze willen me voor een dag hebben, dan

zeg ik niet 'neen' denk ik. Als ik tenminste goede opvang heb. Maar ik ben er niet echt naar op zoek, dat komt ook wel door onze riante financiële positie, dan hoeft het niet persé". Toch mist ze regelmatig het contact met collega's en is zo ook jaloers op het werk van haar man én op zijn vacaties. Ze vertelt: "Dat miste ik in het begin verschrikkelijk, dat ik nooit vakantie had, mijn leventje ging gewoon door als hij vrij was. ... In het begin heb ik best wel moeite gehad met het feit dat hij zoveel collega's heeft en zo ontzettend veel mensen kent waar hij goed mee overweg kan, dat vond ik een paar jaar terug echt moeilijk. Toen hij zo frank en vrij doorging met leven en gezellig met zijn collega's in cafeetjes zat. ... Daar was ik best wel jaloers op en toen ontdekte ik toch ook dat het toch ook wel een beetje mijn eigen schuld is. Er komt niemand aanbellen om iets te doen. En toen ben ik zelf gaan zoeken wat ik zou willen en ben ik bij een groep mensen terecht gekomen waar ik nu intensief contact mee heb. Ik ontdekte ook wel dat alleen maar mopperen dat hij het zo goed getroffen heeft de manier niet was, dat heeft wel problemen gegeven en dat is nog best weleens hoor".

Voordat de kinderen geboren werden hebben zij en haar man beiden geprobeerd hun full-time baan om te zetten in een half-time baan maar de beide werkgevers (besturen van onderwijsinstellingen) verzetten zich daartegen en nu ervaart mevrouw H de huidige taakverdeling als een voldongen feit.

De taakverdeling binnenshuis is een gevolg van de taakverdeling buitenshuis, het huishoudelijk werk is vooral haar taak, alhoewel ze er over het algemeen een hekel aan heeft: "Strijken vind ik niet leuk, omdat je het zo goed moet doen. W.C. schoonmaken en de gang dweilen daar vind ik ook niets aan. En de keuken is elke keer weer vies en vet en daar heb ik ook een vreselijke hekel aan, aan vette rommel schoonmaken. Gordijnen wassen en strijken, vind ik ook vreselijk. En ook de winter- en zomergarderobe schoonmaken en de kasten opruimen, dat vind ik ook vervelend en dat stel ik ook uit. Ik vind het vervelend om met kasten opruimen te beginnen maar als ik er eenmaal mee bezig ben dan vind ik het leuk. ... leuke dingen koken vind ik ook heel leuk. Ik vind ook boodschappen doen voor een lange tijd heerlijk. De kelder opruimen vind ik ook lekker werk. Dan heb je echt eer van je werk als je klaar bent". Haar conclusie met betrekking tot het huishoudelijk werk ligt dan ook voor de hand: "Ik heb wel vaak het gevoel dat ik het heel druk heb en dat komt misschien wel doordat ik nooit voor huisvrouw als mijn vak gekozen heb. Als ik mocht kiezen, dan werd ik nooit huisvrouw".

Het dilemma van Mevrouw H is hiermee geschetst, ze heeft ervoor gekozen om kinderen te krijgen en tengevolge van de onmogelijkheid om in gelijke mate als haar man buitenshuis te werken is ze full-time huisvrouw geworden, maar dáár had ze niet voor gekozen. Alhoewel

haar man alle huishoudelijke taken kán verrichten, komt daar in de praktijk weinig van terecht. Hij doet de afwas, kookt soms een keer en doet weleens boodschappen, meestal op haar verzoek. Daarover zegt ze: "Ik vind het ook heel terecht dat hij hier niet alles kan zien, hij heeft zijn hoofd vooral bij zijn werk en dan vind ik het heel gewoon. Als ik het hem dan gewoon vraag dan doet hij dat en dan kan hij dat ook wel ... en soms doet hij ook weleens dingen uit zichzelf. Als hij ziet dat er voldoende witte was is dan zet hij de machine aan en als het klaar is dan hangt hij het op".

Voor het moederschap heeft mevrouw H wel gekozen en ze vind het heerlijk om kinderen te hebben. "Ik vind het echt een heerlijk gevoel. Ik moet veel om haar (oudste dochter) lachen en ze brengt je echt tot glimlachen en af en toe schiet je in de lach door datgene wat ze doet. Het is ontzettend komisch en ook heel mooi om een kind op te zien groeien. Dat klinkt allemaal heel clichématig maar ik vind het echt zo. Het is onvoorstelbaar wat ze allemaal geleerd heeft in die tijd dat ze op haar eigen beentjes staat. Dingen die ze zegt en die ze doet daar geniet ik echt van, dat vind ik echt schitterend. Dat gevoel deel je ook met je man ... dat is een gemeenschappelijk gevoel dat je hebt. En een jongetje en een meisje dat vind ik ook te gek. Dat vind ik steeds fijn elke dag. Het zijn ook fijne kinderen en dat maakt het ook makkelijker om van ze te houden denk ik". Ondanks dat ziet ook zij nadelen aan het moederschap, vooral de voortdurende gebondenheid en het altijd rekening moeten houden met de kinderen ervaart ze als een nadeel en ze zegt "Ik zou ook weleens heerlijk willen uitslapen, gewoon uitslapen tot je wakker wordt. Dat is al heel lang geleden dat ik dat heb kunnen doen". Maar ze voelt ook dat ze daarvoor veel van de kinderen terugkrijgt in de vorm van warmte, tederheid en genegenheid. Over haar dochter zegt ze: "Zij heeft me mede geholpen om mijn sombere dagen wat op te vrolijken, zoals afgelopen voorjaar toen het zolang nat was. Zij blijft actief en vrolijk en opgewekt of het nu regent of niet". In de opvoeding vindt ze het belangrijk dat ze de kinderen leert dat ze zich sociaal gedragen, leren dat ze niet alleen op de wereld zijn en respect hebben voor de mening van anderen. Tolerantie ten opzichte van andere mensen vindt ze een belangrijk goed dat ze de kinderen wil bijbrengen. Ze is er vrij zeker van dat ze haar kinderen op de juiste wijze opvoedt: "Zelf kun je alles heel goed op een rijtje zetten en ik weet dan van mezelf dat wat ik doe goed is. Dat klinkt heel arrogant maar zo voel ik het wel". Een goede moeder vindt ze dan ook "Iemand die nadenkt over wat ze aan het doen is. Ik vind het heel belangrijk dat je nadenkt over wat de consequenties zijn van jou 'nee-zeggen' en van jouw verbieden. Het is zo makkelijk om maar dingen te verbieden en te straffen als ze niet doen wat jij wilt. Je hebt zo'n machtsposities ten opzichte van een kind. Bij goed moederschap vind ik ook horen dat je met je man over de opvoeding overlegt". Ze vindt zichzelf niet altijd een goede moeder, want: "Dat hangt heel erg af van je bui, hoe je je voelt. Ik probeer wel om dat te doen wat ik

bij een goede moeder vind horen. Steeds opnieuw denken 'waarom verbied ik dat nou?' Ik doe niet alleen dat wat voor mijn kind geweldig goed is. Soms heb ik weleens het gevoel dat ik te weinig met mijn dochter doe maar die vlaag gaat ook wel weer over en dan denk ik daar niet veel meer over na".

Het moederschap is niet het belangrijkste in het leven van mevrouw H. Ze zegt dat ze niet zou willen kiezen tussen haar man en haar kinderen; "Dat is een onmenselijke keuze" maar ze is zich er wel van bewust dat ze het moederschap op een gegeven moment los moet laten. "Nu heb ik dan het moederschap en over een aantal jaren dan hoop ik steeds meer het moederschap af te bouwen en andere 'schappen' in te bouwen, zodat ik niet met lege handen over blijf als mijn kinderen de deur uit zijn. Je 'moeder voelen' dat blijf je wel houden, maar het moederschap dat vind ik iets uitvoerends en 'zorgen voor' en 'verantwoordelijk zijn voor' en ik denk dat dat op een gegeven moment moet ophouden ... Ik probeer me steeds te realiseren dat ik dat ook als doel voor ogen heb. Dat ik mijn kinderen zo wil groot brengen dat ze mij op den duur niet meer nodig hebben. Dat ik dat niet als iets verschrikkelijks ervaar en het mijn kinderen kwalijk neem, dat moet juist het doel van de opvoeding zijn". Zelf maakt ze nog geen plannen voor de toekomst, ze zegt "Ik kan me daar eigenlijk niet zo goed een voorstelling van maken hoe mijn leven er dan uitziet".

9.10. Conclusies

Moederschapopvattingen, sociaal-economisch milieu en welbevinden zijn de drie variabelen waarmee we moeders met jonge kinderen in deze studie van elkaar hebben onderscheiden. In de portretten van moeders die we in dit hoofdstuk hebben geschetst, zien we welke centrale rol moederschapopvattingen spelen bij de beleving van het moederschap. Ook al is het sociaal-economisch milieu van belang voor de materiële omstandigheden waaronder vrouwen moederen, ook al is het zo dat opvattingen over het moederschap sterk samenhangen met sociaal-economisch milieu, toch kunnen we niet stellen dat Oakley (1974) en Boulton (1983) gelijk hebben als zij zeggen dat de manier waarop vrouwen het moederschap beleven varieert naar gelang het sociaal-economisch milieu.

Dit blijkt wel als we de portretten van mevrouw C en mevrouw G met elkaar vergelijken. Beiden behoren tot de lagere sociaal-economische milieus, beiden vertonen weinig spanningsverschijnselen. Het verschil tussen beiden is dat mevrouw C traditionele en mevrouw G individualistische opvattingen over het moederschap heeft. Dit verschil in opvattingen komt naar voren in het verschil in betekenis die beide vrouwen toekennen aan het moederschap. Terwijl voor mevrouw C het moederschap haar leven als het ware 'vult', zij is 'vervuld' van het moederschap, relateert mevrouw G de betekenis van het moederschap.

Zij maakt die relativering concreet door buitenshuis te werken waardoor het moederschap één aspect, zij het een heel belangrijk aspect, wordt van haar leven. Door de zorg voor de kinderen meer dan mevrouw C te delen met haar man en, met name, vrouwelijke verwanten, wordt haar verantwoordelijkheid voor de kinderen minder exclusief. Haar moederschap is onderdeel van haar identiteit maar niet een dominant onderdeel.

Op andere wijze komt de relatie tussen opvattingen over het moederschap en de beleving ervan naar voren als we mevrouw B vergelijken met mevrouw F. Beide vrouwen behoren tot de hogere sociaal-economische milieus, beiden vertonen veel spanningsverschijnselen. Het verschil is dat mevrouw B traditionele en mevrouw F individualistische opvattingen over het moederschap heeft. Dit verschil blijkt uit in het feit dat voor mevrouw B de uit het moederschap voortkomende verantwoordelijkheden als vanzelf met zich meebrengen dat zij een gedeelte van haar eigen interesses en beroepsactiviteiten niet kan ontplooien, terwijl zo iets voor mevrouw F onacceptabel is. Mevrouw F heeft het gevoel dat zij vooral door het moederschap niet aan haar eigen interesses toekomt, dat zij zelfs sinds zij moeder is geen rust meer heeft om zich te bezinnen; ze voelt dat een belangrijk deel van haar persoonlijkheid in de knel komt. Omdat zij hiervoor geen structurele oplossing heeft kunnen creëren gaan haar frustraties gepaard met het gevoel tekort te schieten ten opzichte van de kinderen. Voor mevrouw B geldt dit niet, ook zij kan haar talenten door de zorg van de kinderen slechts beperkt ontplooien maar zij heeft zich daar als vanzelfsprekend bij neergelegd. Alhoewel zij de verantwoordelijkheid van het moederschap zwaar vindt wegen, beschouwt zij dat toch als haar eerste taak en maakt zij andere activiteiten en interesses daaraan ondergeschikt. Moederschap is voor haar een allesbepalend deel van haar leven op dit moment. Samenvattend kunnen we stellen dat het verschil tussen individualistische en traditionele moeders vooral naar voren komt in de mate waarin de vrouwen zich met het moederschap identificeren. De vrouwen met traditionele opvattingen identificeren zich sterk met hun positie als moeder, ze zijn volledig moeder, het moeder-zijn valt samen met hun zelfbeeld, aan het moeder-zijn ontnemen ze hun identiteit. Ook al hebben een aantal van deze moeders activiteiten en werkzaamheden buitenshuis en verricht men vrijwilligerswerk, dat doet geen afbreuk aan de centrale oriëntatie op het moederschap. Slechts een enkele moeder met traditionele opvattingen ervaart een conflict tussen de eisen en verantwoordelijkheden van het moederschap en de activiteiten die ze daarnaast willen ondernemen. Dit komt alleen voor bij vrouwen uit een hoger milieu. In deze oriëntatie op het moederschap past een traditionele taakverdeling met de partner en het exclusieve karakter van de relatie tussen moeder en kind. Exclusiviteit van de relatie tussen moeder en kind is de consequentie van dit samenvallen van de identiteit van de vrouw met het moederschap.

Vrouwen met individualistische opvattingen daarentegen maken wel degelijk een onder-

scheid tussen zichzelf en het moederschap. Deze vrouwen ontlene hun identiteit juist niet of niet uitsluitend aan het moederschap. Zij hebben andere activiteiten en werkzaamheden buitenshuis, een eigen vrienden- en kennissenkring, kortom een leven naast het moederschap nodig om een positief zelfbeeld te ontwikkelen en te behouden.

Voor vrouwen met individualistische opvattingen is het moederschap niet meer dan een deel van hun leven, een in tijd af te bakenen belangrijke bezigheid. De taken en verantwoordelijkheden die daarmee samenhangen mogen niet allesbepalend zijn.

Vanuit dit perspectief op het moederschap worden taakverdeling en exclusiviteit van de relatie tussen moeder en kind gezien. Deze moeders hebben als ideaal een dubbele doorbreking van de exclusiviteit van de moeder-kind relatie. In de eerste plaats wil men de zorg voor de kinderen met anderen delen, op de tweede plaats wil men ervoor zorgen dat men zelf andere activiteiten dan de met het moederschap samenhangende onderneemt. De mate waarin men vasthoudt aan dit ideaal, dit ideaal weet te realiseren of het tijdelijk als 'onhaalbaar' qualificeert, varieert. Maar voor alle moeders met individualistische opvattingen geldt dat zij zich niet volledig met het moederschap identificeren en bij ieder van hun speelt het dilemma van de verhouding tussen 'ik' en 'het moederschap' een rol.

10. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Het doel van dit onderzoek naar het welbevinden van moeders met jonge kinderen was om determinanten van het welbevinden vast te stellen binnen het samenspel van moederschapsopvattingen en dagelijkse praktijken.

Het onderzoek is in drie stappen verricht:

1. een inhoudsanalyse van drie jaargangen, 1960, 1970 en 1980, van twee Nederlandse vrouwenbladen;
2. een survey-onderzoek waaraan 543 moeders met jonge kinderen hebben deelgenomen;
3. interviews, afgenomen bij 72 van deze 543 moeders.

Deze werkwijze heeft een aantal inzichten opgeleverd omtrent het welbevinden van moeders met jonge kinderen, de relaties tussen moederschapsopvattingen, dagelijkse praktijken en de beleving van het moederschap.

10.1. Samenvatting van de onderzoeksresultaten

In deze paragraaf vatten wij de resultaten van het onderzoek samen aan de hand van de eerder opgestelde onderzoeksvragen (zie 5.1.1.). In de volgende paragraaf worden deze resultaten nader geïnterpreteerd.

Welke opvattingen hebben moeders met jonge kinderen over het moederschap en komt in die opvattingen de tendens tot individualisering van het moederschap naar voren?

In de jaren tachtig blijken de door ons onderzochte moeders met jonge kinderen overwegend individualistische opvattingen over het moederschap te hebben. De meerderheid van deze moeders is van mening dat vrouwen zelf moeten kunnen beslissen of en hoeveel kinderen ze willen, dat ze zelf moeten kunnen bepalen hoe de taakverdeling met de partner eruit ziet en of ze al dan niet buitenshuis zullen gaan werken. Wat dat betreft is er overeenstemming tussen de opvattingen van de onderzochte moeders en het beeld van het moederschap zoals dat in twee Nederlandse vrouwenbladen in 1980 wordt geschetst. Daarmee kunnen we concluderen dat een inhoudsanalyse van populaire vrouwenbladen een geschikt

instrument is om een indruk te krijgen van de tendensen in de opvattingen die leven bij een doelgroep van deze media, moeders met jonge kinderen

Individualistische opvattingen over het moederschap zijn dominant, maar ze worden niet door alle onderzochte moeders onderschreven. Bovendien zijn er aan de opvattingen over het moederschap meerdere dimensies te onderscheiden. Zelfstandigheid van de moeder is een belangrijke dimensie, naast exclusiviteit van de relatie tussen moeder en kind. Deze meer-dimensionaliteit legt tevens de basis voor ambivalenties in opvattingen ten aanzien van het moederschap. Er is een groep moeders in wier opvattingen elementen van individualistische én traditionele opvattingen worden gecombineerd. Het idee dat ook de moeder een zelfstandig persoon is met recht op ontplooiing is dus niet per definitie strijdig met de idee van een exclusieve relatie tussen moeder en kind. Maar ambivalenties kunnen ook op iets anders duiden. De opvattingen over het moederschap zijn de laatste decennia snel veranderd. Over het moederschap bestaat op dit moment geen consensus. De vanzelfsprekende dienstbaarheid van de moeder aan het gezin is doorbroken, maar een nieuw eenduidig beeld van de moeder is daarvoor niet in de plaats gekomen. In de opvattingen van individuele moeders kan deze ontwikkeling tot uitdrukking komen in niet-uitgekristalliseerde tegenstrijdigheden.

In hoeverre bestaat er samenhang tussen de opvattingen van de onderzochte vrouwen over het moederschap en de wijze waarop hun dagelijkse praktijken in het bijzonder de taakverdeling en de zelfstandige activiteiten buiten het gezin, gestalte krijgen?

Vrouwen hebben een groter aandeel in zowel het huishoudelijk werk als de opvoeding en verzorging van de kinderen dan mannen. Als mannen taken binnenshuis verrichten, zijn dit in hoofdzaak taken die betrekking hebben op de opvoeding en verzorging van de kinderen. De verdeling van het werk binnenshuis hangt samen met de opvattingen van de vrouw over het moederschap. Terwijl 68 procent van de vrouwen met individualistische opvattingen alleen de zorg draagt voor het huishouden, is dit bij 93 procent van de vrouwen met traditionele opvattingen het geval. Terwijl van de vrouwen met individualistische opvattingen 18 procent grotendeels alleen de zorg draagt voor de opvoeding en verzorging van de kinderen, is dit bij 49 procent van de vrouwen met traditionele opvattingen het geval. Bovendien worden kinderen van moeders met individualistische opvattingen vaker door anderen verzorgd dan kinderen van moeders met traditionele opvattingen.

Iets vergelijkbaars treedt op bij de zelfstandige activiteiten die moeders buitenshuis ondernemen. Moeders met individualistische opvattingen werken vaker buitenshuis, volgen vaker een studie of opleiding en ondernemen vaker dan de andere moeders activiteiten buiten de sfeer van het gezin. Bovendien besteden moeders met individualistische opvattingen ook meer tijd aan elk van deze activiteiten.

Een aantal van deze verschillen is onafhankelijk van het sociaal-economisch milieu waartoe de moeders behoren, dat wil zeggen dat ook de moeders met individualistische opvattingen uit de lagere sociaal-economische milieus een meer gelijkwaardige taakverdeling binnenshuis kennen, meer buitenshuis werken en meer zelfstandige activiteiten buitenshuis ondernemen dan moeders met traditionele opvattingen uit die milieu's. Van de moeders met individualistische opvattingen werkt 38 procent buitenshuis, waarvan 14 procent meer dan tien uur werkt. Daartegenover staat dat maar 16 procent van de moeders met traditionele opvattingen buitenshuis werkt, geen van hen werkt meer dan tien uur per week. Zeventien procent van de moeders met individualistische opvattingen besteedt meer dan zes uur per week aan zelfstandige activiteiten buitenshuis terwijl minder dan 1 procent van de moeders met traditionele opvattingen dat doet. Er bestaan dus verschillen in de wijze waarop vrouwen het moederschap georganiseerd hebben. Die verschillen houden verband met de opvattingen over het moederschap. Dat wil niet zeggen dat opvattingen in alle gevallen in overeenstemming zijn met de wijze waarop aan het moederschap gestalte wordt gegeven. Dit is meer het geval bij traditionele moeders dan bij individualistische moeders. De individualistische moeders zijn weliswaar van mening dat de taakverdeling niet op sexespecifieke normen gebaseerd zou moeten zijn, hun praktijk onderscheidt zich toch niet wezenlijk van die van de vrouwen met traditionele opvattingen.

Zijn de moeders tevreden met de praktische inrichting van hun moederschap en in hoeverre hangt die tevredenheid samen met de aard van hun moederschapsopvattingen?

De meerderheid van de onderzochte moeders is tevreden met de taakverdeling binnenshuis, met de mate waarin anderen zorg dragen voor de kinderen, met de hoeveelheid vrije tijd die ze tot hun beschikking hebben en met de mate waarin ze activiteiten buitenshuis kunnen ontwikkelen. Maar een relatief grote groep moeders met jonge kinderen is ontevreden met een belangrijk gedeelte van hun dagelijks leven. Dit geldt in sterker mate voor moeders met individualistische opvattingen dan voor moeders met traditionele opvattingen. Van de traditionele moeders is gemiddeld 13 procent ontevreden, terwijl van de individualistische moeders gemiddeld 34 procent ontevreden is met de dagelijkse praktijken. Beide typen moeders zijn het meest ontevreden over de geringe hoeveelheid vrije tijd, de minste onvrede leeft er bij beide groepen over de geringe mate waarin anderen zorg dragen voor de kinderen. De ontevredenheid bij de moeders met individualistische opvattingen is des te opmerkelijker omdat zij degenen zijn die de meeste tijd besteden aan activiteiten buitenshuis en omdat hun partners meer tijd besteden aan huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen dan de partners van vrouwen met traditionele opvattingen over het moederschap. Dit betekent dat de ontevredenheid van moeders met individualistische opvattingen verband houdt met de discrepantie die zij ervaren tussen hun opvattingen en de dagelijkse praktijk

van het moederschap. Deze moeders zijn niet in staat hun leven overeenkomstig hun individualistische opvattingen in te richten. Dit geeft aanleiding tot ontevredenheid met de dagelijkse praktijken van het moederschap. Deze vorm van ontevredenheid is bij moeders met traditionele opvattingen veel minder sterk aanwezig omdat bij hen de dagelijkse praktijk én de opvattingen dienaangaande in elkaars verlengde liggen.

Even belangwekkend als de ontevreden moeders met individualistische opvattingen zijn de tevreden moeders met individualistische opvattingen. Ook bij hen zijn de opvattingen niet in overeenstemming met hun dagelijkse praktijken, terwijl zij toch tevreden zijn. Dit kan verband houden met het specifieke karakter van de individualistische opvattingen: terwijl traditionele opvattingen een sterk normatief karakter hebben zijn individualistische opvattingen meer pluriform van aard. In deze opvattingen worden alternatieven geformuleerd, waartussen een keuze mogelijk is. Een van de mogelijkheden is het 'traditionele' moederschap, maar nu ontdaan van haar normatieve karakter. De betreffende moeders staan niet afwijzend tegenover alternatieve vormen van moederschap en het idee dat de vrouw die moeder is een zelfstandig leven moet kunnen leiden, zij hebben er echter weinig problemen mee als dit in hun eigen leven niet kan worden gerealiseerd.

Veel moeders zijn anders over het moederschap gaan denken toen zij al moeder waren. Het is echter zeer moeilijk om de praktijk in overeenstemming te brengen met deze veranderde opvattingen. In theorie kunnen er vele vormen van moederschap bestaan, als de praktijk al vast ligt is deze moeilijk te veranderen. Dit realiseren de door ons onderzochte moeders zich maar al te goed en het is hierom dat het merendeel hun wensen niet te zeer verabsoluteert. Ook individualistische moeders schikken zich in de mogelijkheden die zij hebben. Als zij vermoeden of weten dat de verwezenlijking van hun ideaal zou inhouden dat zij conflicten met de partner zouden krijgen, dat zij er financieel op achteruit zouden gaan, dat hun kinderen er problemen mee zouden krijgen of dat zij zelf te zeer belast zouden worden, zien zij ervan af. Daarbij komt dat "de macht van de vanzelfsprekendheid" (Komter, 1985) zo groot is dat alleen zeer uitgesproken en sterke wensen de motivatie kunnen leveren om vanzelfsprekende praktijken van het moederschap te veranderen.

*Welke factoren beïnvloeden het welbevinden van moeders met jonge kinderen?
In hoeverre wordt dit welbevinden beïnvloed door de relaties tussen opvattingen over, praktijken en beleving van het moederschap?*

Bij ruim 20 procent van de onderzochte moeders is sprake van een meer dan gemiddeld aantal psychische en psycho-somatische klachten. Het vermoeden dat er bij moeders met jonge kinderen sprake is van een problematiek van relatief grote omvang, wordt hiermee bevestigd. De onderzochte moeders hebben meer klachten over hun psychisch en lichamelijk welbevinden dan mensen, meest mannen, werkzaam in verschillende beroepsgroepen in

het bedrijfsleven en dan verpleegkundigen, voor het grootste deel vrouwen.

De mate van welbevinden hangt slechts met enkele van de dagelijkse praktijken van het moederschap rechtstreeks samen. Het is veelmeer de wijze waarop moeders deze praktijken beleven die invloed heeft op de mate van welbevinden. De beleving op haar beurt wordt weer beïnvloed door de opvattingen over het moederschap; dit gaat sterker op voor individualistische dan voor traditionele vrouwen. Het zijn immers met name de individualistische vrouwen bij wie de mate van welbevinden samenhangt met de relatie tussen moederschapsoopvattingen, dagelijkse praktijken en de beleving hiervan. Bij hen is meer dan bij traditionele vrouwen sprake van gevoelens van onvrede ten gevolge van een discrepantie tussen opvattingen en praktijken. Het zijn deze gevoelens van onvrede die het welbevinden negatief beïnvloeden.

Dit wil niet zeggen dat moeders met traditionele opvattingen over het moederschap geen spanningsverschijnselen vertonen. Integendeel: wat dit betreft zien we weinig verschillen tussen beide groepen. Wél zijn er verschillen in de aard van de spanningsbronnen. Deze zijn bij moeders met traditionele opvattingen méér gelieerd aan sociale en demografische factoren: een laag opleidings- en beroepsniveau van de partner, werkloosheid van de partner, de woonomgeving, onvrede met de woonsituatie, de grootte van het gezin. Belangrijke bronnen van spanning voor beide opvattingsgroepen zijn; problemen met de kinderen, een problematische relatie met de partner en de ervaring dat men over te weinig opvangmogelijkheden voor de kinderen beschikt.

Het feit dat bij vrouwen met traditionele en individualistische moederschapsoopvattingen ten dele andere spanningsbronnen te onderscheiden zijn, hangt samen met de verdeling naar sociaal-economisch milieu in beide groepen. Hiermee zijn we toegekomen aan het antwoord op de laatste vraag.

In hoeverre heeft het sociaal-economisch milieu invloed op bovenbeschreven relaties?

Individualistische opvattingen over het moederschap treffen we vooral aan bij moeders die behoren tot de hogere sociaal-economische milieus, traditionele moederschapsoopvattingen daarentegen komen vaker voor bij vrouwen uit de lagere sociaal-economische milieus. Moeders uit een lager sociaal-economisch milieu zijn als regel meer tevreden met de praktijken van het moederschap dan moeders uit een hoger sociaal-economisch milieu. Dit geldt vooral de tevredenheid met de vrije tijd en de taakverdeling binnenshuis. Wat dit betreft is het sociaal-economisch milieu zelfs belangrijker dan de opvattingen over het moederschap. Bij tevredenheid met de activiteiten buitenshuis en de opvangfrequentie is het sociaal-economisch milieu niet van doorslaggevend belang: ongeacht het sociaal economisch milieu waartoe men behoort zijn vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen meer tevreden met deze aspecten van hun dagelijks leven dan vrouwen met individua-

listische opvattingen. Hierbij komt de zelfstandigheid van de moeder buiten het gezin, en het doorbreken van de exclusieve relatie tussen moeder en kind het meest duidelijk tot uitdrukking. Waarschijnlijk is juist daarom de beleving van deze aspecten zo nauw verbonden met de aard van opvattingen over het moederschap.

Wanneer we nu naar de invloed van het sociaal-economisch milieu op de relaties tussen opvattingen, welbevinden, praktijken en beleving kijken, zien we dat bij beide typen opvattingen het sociaal-economisch milieu een rol speelt als het gaat om het welbevinden van moeders met jonge kinderen. Dit heeft niet zozeer betrekking op de mate van welbevinden als wel op de aard van de spanningsbronnen. Bij moeders met traditionele opvattingen die behoren tot de lagere sociaal-economische milieus liggen deze op het niveau van milieu-specifieke factoren. Dat deze spanningsbronnen bij vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen veel minder voorkomen hangt samen met het feit dat zij voornamelijk behoren tot de hogere sociaal-economische milieus waar deze problemen nauwelijks een rol van betekenis spelen. Zij worden veel meer in hun welbevinden bedreigd door een discrepantie tussen hun opvattingen en de praktijken van het moederschap. Deze discrepantie treffen we echter ook aan bij een aantal individualistische moeders uit de lagere sociaal-economische milieus. Dit is voor hen een nog groter probleem dan voor vrouwen uit de hogere sociaal-economische milieus: vanwege hun lage opleidingsniveau en hun geringe inkomen, treffen wij bij hen de meeste vrouwen aan die hun situatie als uitzichtloos beleven. Zij zijn het minst van allen in staat hun aspiraties die buiten het gezin liggen te verwezenlijken.

10.2. Tussen plicht en ontplooiing

In deze studie hebben we het moederschap omschreven als een instituut; een historisch specifieke vormgeving van de relatie tussen moeders en kinderen. Dit instituut is veranderbaar en verandert ook daadwerkelijk. Dat laatste is beschreven aan de hand van verschuivingen in het beeld van het moederschap in het na-oorlogse Nederland. Werd in 1960 het moederschap nog beschreven in termen van dienstbaarheid en opoffering, in 1970 wordt het professionele moederschap populair en wordt de moeder vooral als opvoedster gezien. In 1980 tenslotte staat de zelfontplooiing centraal; het moederschap wordt gemotiveerd en gelegitimeerd vanuit de persoon die moeder is.

Deze ontwikkeling wordt in deze studie 'de individualisering van het moederschap' genoemd. Deze individualisering doet zich voor in een gemoderniseerde samenleving die zich kenmerkt door zowel structurele differentiatie als generalisering van waarden en normen. Beide tendensen zien we ook in het moederschap. Zo is structurele differentiatie waar te nemen in de met professionalisering en medicalisering samenhangende specialisering van het biologisch moederschap met als voorlopig hoogtepunt de in-vitro-fertilisatie.

Generalisering van waarden en normen zien we in de instrumentele en subjectieve benadering van het krijgen van kinderen. Niet langer zijn tradities of 'Gods Wil' bepalend. Factoren die nu een rol spelen zijn de behoefte om kinderen te krijgen en de financiële mogelijkheden om kinderen op te voeden. Men 'krijgt' geen kinderen meer, men 'neemt' ze. Individualisering van het moederschap nu, vormt het theoretisch kader waarbinnen het welbevinden van moeders met jonge kinderen is onderzocht.

In het onderstaande zullen we, in een geïntegreerde bespreking van het theoretisch kader en de resultaten van dit onderzoek, drie kwesties van theoretisch belang behandelen. Achtereenvolgens komen aan de orde:

- het ongelijkmatig verloop van de modernisering van het moederschap;
- de relatie tussen opvattingen over en praktijken van het moederschap;
- de mogelijkheid tot ontplooiing in het moederschap.

Het ongelijkmatig verloop van de modernisering van het moederschap

We veronderstelden dat modernisering geen lineair proces zou zijn. De aard en de mate van modernisering hangt samen met sociaal-economische verschillen en culturele verschillen. Bovendien zal de modernisering van het ene instituut anders verlopen dan die van het andere instituut en zullen er verschillen tussen vrouwen en mannen ontstaan als gevolg van de verdeling van arbeid naar sexe. De resultaten van dit onderzoek bevestigen deze veronderstelling. De tendens tot individualisering van het moederschap blijkt aanwezig te zijn bij vrouwen die op dit moment jonge kinderen hebben. De individualistische opvattingen worden echter niet door alle moeders in gelijke mate onderschreven. Bij vrouwen uit de lagere sociaal-economische milieus treffen we de individualistische opvattingen in veel mindere mate aan dan bij vrouwen die behoren tot de hogere sociaal-economische milieus. We kunnen derhalve spreken van milieuverschillen met betrekking tot de modernisering van het moederschap. De aard van deze verschillen laat zich echter minder makkelijk beschrijven. We kunnen immers ook uit dit onderzoek de indruk krijgen dat er slechts sprake is van fase-verschillen in de verschillende milieus met betrekking tot de modernisering van het moederschap. In een dergelijke interpretatie zijn vrouwen uit de hogere milieus 'al' individualistisch terwijl vrouwen uit de lagere milieus 'nog' traditioneel zijn.

Er zijn echter in dit onderzoek ook aanwijzingen voor het anderssoortig karakter van de wijze waarop vrouwen uit verschillende milieus omgaan met en zichzelf een plaats toekennen in het moederschap. Het gaat dan om culturele verschillen die tot uiting komen in alledaagse praktijken. Aanwijzingen hiervoor geven de hoofdstukken acht en negen. Hierin komt het beeld naar voren van de moeder uit de lagere milieus die over het algemeen meer vertrouwt op de eigen intuïtie, een meer directe manier van omgaan met de kinderen heeft,

zoveel mogelijk leeft in een kring van verwanten, vooral met vrouwelijke familieleden onderlinge steun organiseert en die tenslotte veel waarde hecht aan het met succes volbrengen van haar taak: de dagelijkse zorg voor huishouden en kinderen. Voor deze vrouwen is het moederschap vooral een vanzelfsprekende levenstaak

Het beeld van de moeder uit de hogere milieus is veel meer diffuus, de variaties in de activiteiten van de moeders, de opvoedingsstijlen, de taakverdeling met man en anderen alsmede de variaties in de mate waarin men zich vereenzelvigd met de rol van moeder, zijn veel groter. Alleen als men sterk traditionele opvattingen heeft lijkt het moederschap van vrouwen uit de hogere milieus op dat van de vrouwen uit de lagere milieus, behalve dat men zich andere opvoedingsdoelen stelt en zich vanwege financiële en culturele hulpbronnen een andere "aankleding" van het moederschap kan permitteren. In deze studie konden we niet nader op deze met het milieu samenhangende verschillen in dagelijkse praktijken in gaan. Toch laten bovenbeschreven aanwijzingen het nut zien van het bestuderen van culturele verschillen tussen moeders uit verschillende milieus. Een dergelijk onderzoek vereist een ander theoretisch kader dan het hier gehanteerde. Wellicht biedt een benadering vanuit het 'practisch bewustzijn' (de 'zwijgende kennis' die actoren kunnen gebruiken in bepaalde praktijken maar niet kunnen verwoorden, Giddens, 1979) of het gebruik van het perspectief van de 'habitus' (het maatschappelijk onbewuste dat mensen meekrijgen en dat hun reacties op nieuwe situaties structureert, Bourdieu, 1985) aanknopingspunten om de betekenis van milieuverschillen voor de praktijken en de beleving van het moederschap in kaart te brengen. Het verdient aanbeveling om daarbij vooral aandacht te besteden aan de wijze waarop vrouwen met verschillende opvattingen over het moederschap, uit verschillende milieus het instituut moederschap vormgeven, reproduceren en veranderen. Daarbij zou, meer dan in dit onderzoek mogelijk is geweest, aandacht besteed moeten worden aan de mogelijkheden voor verandering van de dagelijkse praktijken van het moederschap.

De relatie tussen opvattingen over en praktijken van het moederschap

In het moederschap komt de tendens tot individualisering tot uiting in de accentuering van de zelfontplooiing van de vrouw die moeder is, in de nadruk op de vrije keuze voor het moederschap en op de zelfstandigheid van de vrouw. Tevens impliceert individualisering dat uit de praktijk en de structuur van het moederschap voortkomende problemen worden beschouwd als problemen van de individuele vrouw met het moederschap. Ook het geloof in de intimiteit van de gelijkwaardige persoonlijke relatie met kinderen en man maakt onderdeel uit van het geïndividualiseerde moederschap. Een van de kenmerken van de individualistische opvattingen over het moederschap is hun pluriforme karakter. Vrouwen die deze opvattingen hebben, onderschrijven de vrije keuze en de zelfstandigheid van de

vrouw inzake beslissingen over de organisatie van het moederschap. Bovendien is men van mening dat vele alternatieve vormen van moederschap mogelijk moeten zijn.

Ondanks het feit dat veel vrouwen, ook uit de lagere sociaal-economische milieus, individualistische opvattingen over het moederschap hebben, zijn hun dagelijkse praktijken over het algemeen nog traditioneel georganiseerd. Bij een gedeelte van de onderzochte vrouwen beïnvloedt dit het welbevinden, zij ervaren een discrepatie tussen hun opvattingen en hun dagelijks leven. Voor een ander deel van de onderzochten geldt dit echter niet. Hiervoor kunnen drie verklaringen worden genoemd:

- het pluriform karakter van de individualistische opvattingen. Dit impliceert dat degene die deze opvattingen onderschrijft de mogelijke alternatieven voor het traditionele moederschap niet als richtinggevend voor het eigen leven beschouwd. Men kan het eigen leven op traditionele wijze vorm geven en tegelijkertijd instemmen met vele alternatieve vormen van ouderschap. Hieruit zou de conclusie kunnen worden getrokken dat naarmate de opvattingen over de institutionele kaders van het dagelijks leven moderner, dat wil zeggen meer pluriform, worden deze opvattingen een geringere indicatie bieden voor het gedrag van mensen. Iets dergelijks zien we ook terug in de scheve verhouding tussen de Nederlandse publieke opinie over emancipatie en de feitelijke ongelijkheid van mannen en vrouwen in de wetgeving en op de arbeidsmarkt;
- ten tweede is het goed mogelijk dat traditionele codes met betrekking tot het moederschap de basis vormen voor de houding die deze vrouwen ten aanzien van het moederschap hebben. Dit betekent dat dergelijke traditionele codes van groter belang zijn voor de opvatting over de eigen identiteit dan de individualistische opvattingen over zelfstandigheid en autonomie van de vrouw. Alleen die vrouwen die de tegenstrijdigheid tussen beide betekenissen van het vrouw-zijn bewust ervaren zullen de hoofdverantwoordelijkheid van het moederschap als problematisch ervaren;
- de geleidelijke invoering van vrouwen in het instituut moederschap kan een derde verklaring vormen voor het ontbreken van spanningsverschijnselen bij vrouwen met individualistische opvattingen en een traditioneel georganiseerd moederschap. Het is een vergissing te denken dat het moment van beslissen over het krijgen van kinderen en de organisatie van het ouderschap een afgebakend proces is dat in één bepaalde levensfase plaatsvindt. Elke stap in het leven van een jonge vrouw draagt bij aan haar (on)mogelijkheden om het moederschap min of meer in overeenstemming te brengen met haar verwachtingen. Veelal zijn vrouwen qua opleiding en beroepsmogelijkheden de mindere van hun partner, zijn deeltijdbanen onmogelijk en is kinderopvang moeilijk te realiseren.

De mogelijkheid tot ontplooiing in het moederschap

Een van de problematische aspecten van de individualisering van het moederschap is de paradox van de zelfontplooiing in de privé-sfeer. Deze paradox bestaat er uit dat mensen enerzijds de privé-sfeer beleven als het domein waar men zichzelf kan zijn en autonome beslissingen kan nemen. Anderzijds wordt de privé-sfeer ten gevolge van haar innerlijke conflicten en ten dienste van de zelfverwerkelijking het werkterrein van vele deskundigen. Daarmee wordt de privé-sfeer tot niet meer dan een illusoire vrijplaats.

Voor vrouwen die moeder zijn heeft de subjectivering van de privé-sfeer een dubbele betekenis (zie hoofdstuk 3). In de eerste plaats betekent het een inhoudelijke taakverschuiving in de richting van extra zorg voor het psychisch welbevinden van (man en) kinderen. In de tweede plaats wordt nu ook het moederschap als middel tot zelfontplooiing gezien. Ook vrouwen streven naar zelfstandigheid, autonomie en handelingsvrijheid en dit kan haaks staan op de traditionele praktijken van het moederschap. Hierdoor kan het moederschap door een aantal vrouwen ervaren worden als een dwingend instituut dat hun aspiraties in de weg staat. Deze ervaring wordt nog versterkt doordat het instituut moederschap haar zingevende betekenis lijkt te verliezen. Opoffering, dienstbaarheid en vanzelfsprekendheid verlenen geen zin meer aan het moederschap. De tendens om het moederschap voor te stellen als een middel tot zelfontplooiing voorziet in een behoefte aan een nieuwe legitimering van het moederschap zoals dat ten onzent vorm heeft gekregen maar is in feite paradoxaal, even paradoxaal als de idee van zelfontplooiing in de privé-sfeer. De discrepantie tussen de behoefte aan subjectieve autonomie van vrouwen en de objectieve autonomie van het instituut moederschap wordt er niet door opgeheven.

De discrepantie tussen de individualisering van de vrouw en de eisen van het instituut moederschap laat de noodzaak zien van een herbezinning op de in moderniseringstheorieën gehanteerde these van de 'vrijheid in de privé-sfeer'. In termen van Luckmann luidt deze these:

"From the interslices of the social structure that resulted from institutional segmentation emerged what may be called a "private sphere". The "liberation" of individual consciousness from the social structure and the "freedom" in the "private sphere" provide the basis for the somewhat illusory sense of autonomy which characterizes the typical person in modern society".

(Luckmann, 1967, p. 97)

Ook al spreken Luckmann (1967) en met hem Gehlen (1957), Zijdeveld (1970) en Donzelot (1978) over het illusoire karakter van de subjectieve autonomie in de privé-sfeer, toch veronderstellen deze sociale wetenschappers een privé-sfeer waarbinnen het individu via deze illusie denkt te ontsnappen aan maatschappelijke dwang en geïnstitutionaliseerde bureaucratie. Een voorbeeld daarvan is de veronderstelling dat mensen juist in de privé-sfeer zodanig vrij kunnen worden dat zij vanuit hun eigen vrije overtuiging vorm en invulling van hun leven kunnen bepalen (Zie bijvoorbeeld Weeda, 1982).

Op deze wijze wordt een voluntarisch principe als richtinggevend voor de privé-sfeer

beschouwd, in tegenstelling tot het deterministisch principe van het openbare sfeer. Binnenshuis streeft men naar de vrijheid om het leven in eigen hand te nemen.

Nog afgezien van de mogelijke concrete belemmeringen om die vrijheid binnenshuis te realiseren, belemmeringen die in het voorafgaande uitvoerig aan de orde zijn geweest, is het de vraag of de situering van de vrijheid in de privé-sfeer theoretisch adequaat is.

Wanneer we de ervaring van vrouwen met het moederschap bekijken dan zien we bij hen noch de ervaring noch de illusie van de subjectieve autonomie in de privé-sfeer. Dat geldt voor moeders met traditionele opvattingen evenzeer als voor moeders met individualistische opvattingen. Terwijl door veel vrouwen het krijgen van kinderen gezien wordt als een kwestie van vrije keuze verdwijnt het gevoel van autonomie in het plichtsbesef en de vanzelfsprekendheid van de dagelijkse verantwoordelijkheid of wordt het geprojecteerd op activiteiten en werkzaamheden die buiten het moederschap gelegen zijn. Vrouwen die moeder zijn ervaren hoogstens *concrete* vrijheid in het zelf kunnen bepalen van werkschema en arbeidstempo. Vrijheid in zijn *abstracte* betekenis van zelfbepaling en autonomie wordt door de vrouwen die belast zijn met de dagelijkse verantwoordelijkheid voor moederschap en huishouden niet gerelateerd aan de privé-sfeer.

Wellicht moeten we erkennen dat huishouden en moederschap theoretisch niet van andere instituten te onderscheiden zijn als het gaat om de ervaring van autonomie, ontplooiing en vrijheid. De these van de vrijheid van de privé-sfeer zou weleens kunnen voortkomen uit een eenzijdig mannelijk perspectief op de privé-sfeer als plaats waar het goed rusten is na gedane arbeid.

10.3. Evaluatie van het onderzoek

In het voorgaande hebben wij de belangrijkste resultaten van het door ons verrichte onderzoek samengevat en geplaatst tegen de achtergrond van de door ons gekozen theoretische invalshoek.

In deze paragraaf plaatsen wij enige kanttekeningen bij de wijze waarop de variabelen in dit onderzoek zijn geoperationaliseerd én bij de samenstelling van de onderzoeksgroep omdat hierdoor de resultaten van het onderzoek kunnen zijn beïnvloed. Wij zullen dit bespreken en tegelijkertijd enige suggesties voor nader onderzoek doen.

Praktijken

De onderverdeling van 'praktijken' in 'werkbelasting', 'taakverdeling' en 'zelfstandige activiteiten' blijkt zinvol te zijn geweest. Het accent heeft in dit onderzoek gelegen op 'taakverdeling' en 'zelfstandige activiteiten'; praktijken die nauw samenhangen met opvattingen over het moederschap. Een uitgebreider onderzoek naar de invloed van praktijkvariabelen die niet samenhangen met opvattingen over het moederschap is aan te bevelen.

Immers aspecten als de gezondheid en het gedrag van de kinderen en de aard van de huwelijksrelatie, de mogelijkheden die men heeft om in de behoefte aan opvang van de kinderen te voorzien, zijn belangrijke factoren als het gaat om het welbevinden van moeders met jonge kinderen. Tevens zou hierbij de invloed moeten worden nagegaan van een aantal sociale en demografische kenmerken: werkloosheid van de partner, de financiële situatie, de grootte van het gezin.

Ondanks het feit dat in dit onderzoek slechts een beperkt aantal praktijkvariabelen aan bod is gekomen, is het toch duidelijk geworden dat taakverdeling binnenshuis en zelfstandige activiteiten buitenshuis op zichzelf van weinig betekenis zijn als predictor van het welbevinden. Deze aspecten van de praktijk zijn niet rechtstreeks van invloed op het welbevinden; alleen wanneer er sprake is van discrepantie tussen deze praktijken en de persoonlijke opvattingen hierover wordt het welbevinden negatief beïnvloed.

Opvattingen

Opvattingen over het moederschap blijken van groot belang te zijn voor het verklaren van spanningsverschijnselen bij moeders met jonge kinderen. Het gebruik van factorscores als criterium om opvattingen van moeders te onderscheiden, impliceert een accent op de relatieve verschillen binnen een groep. Door middel van factorscores kunnen min of meer traditionele vrouwen worden onderscheiden van min of meer individualistische vrouwen. Omdat factorscores een normale verdeling geven, is het gebruik hiervan om van elkaar te onderscheiden groepen te creëren vooral in onderzoekstechnisch opzicht gunstig: er kunnen groepen van ongeveer gelijke grootte worden samengesteld.

In dit onderzoek worden de meest duidelijk van elkaar te onderscheiden patronen van opvattingen vergeleken; er wordt slechts zijdelings aandacht geschonken aan minder eenduidige patronen. Er zijn echter nogal wat moeders met ambivalente opvattingen over het moederschap. Nader onderzoek waarin het specifieke karakter van deze ambivalenties en inconsistenties tot uitgangspunt wordt genomen is aan te bevelen.

Beleving

Uit het door ons verrichte onderzoek blijkt dat 'beleving' functioneert als schakel tussen praktijk en welbevinden. Pas lopende het onderzoek kwam het belang van deze variabele duidelijk naar voren. Dit is jammer, omdat beleving als centrale variabele nu niet systematisch genoeg is onderzocht.

"Beleving" is in dit onderzoek geoperationaliseerd door de vraag naar de mate van (on)tevredenheid over een aantal aspecten van de dagelijkse praktijk van het moederschap. Er blijken grote verschillen te bestaan tussen vrouwen met traditionele en vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap, verschillen die voor een belangrijk

deel kunnen worden verklaard door het sociaal-economisch milieu. Deels kunnen verschillen in tevredenheid met de praktijk van het moederschap worden toegeschreven aan verschillen in perspectief tussen vrouwen uit een lager en vrouwen uit een hoger sociaal-economisch milieu: vrouwen uit een hoger sociaal-economisch milieu hebben vaak meer aantrekkelijke alternatieven buiten het moederschap dan vrouwen uit een lager sociaal-economisch milieu. Naarmate vrouwen meer aantrekkelijke alternatieven hebben, zal de kans op onvrede met de dagelijkse praktijk van het moederschap toenemen (Boulton, 1983). Het verschil tussen vrouwen uit een lager en vrouwen uit een hoger sociaal-economisch milieu kan echter ook gedeeltijk worden toegeschreven aan de door ons gehanteerde onderzoeksmethode. Wat dit betreft sluiten we aan bij kanttekingen die Oakley (1974) bij deze methode plaatste. Volgens haar komt in enquête-onderzoek naar (on)tevredenheid alleen de oppervlakte van de persoonlijke beleving naar voren. Antwoorden komen niet tot stand op basis van een bewuste reflectie op de persoonlijke beleving maar worden in eerste instantie geformuleerd op basis van algemene opvattingen over de problematiek in kwestie. Zo zal een vrouw zich, gevraagd naar (on)tevredenheid met het huishoudelijk werk, in eerste instantie niet afvragen wat zij daar zélf voor ervaring mee heeft en hoe zij dit waardeert, maar zal haar antwoord worden bepaald door haar opvattingen over de rol van huisvrouw. Aan onvrede zal alleen uiting worden gegeven wanneer het om voor de vrouw zélf zeer manifeste gevoelens gaat. Dit kan meespelen bij het feit dat in ons onderzoek vooral vrouwen met individualistische moederschapsoopvattingen blijken te geven van gevoelens van onvrede. Bij vrouwen met traditionele moederschapsoopvattingen, die zich sterker identificeren met de rol van huisvrouw, zullen meer ambivalente gevoelens pas blijken als in onderzoek naar tevredenheid met de praktijk van het moederschap persoonlijke beleving en algemene opvattingen duidelijker van elkaar worden onderscheiden.

Welbevinden

Met welbevinden wordt in dit onderzoek bedoeld het subjectief ervaren welbevinden. Door gebruik te maken van het betreffende onderdeel van de Vragenlijst Organisatie Stress, VOS, die een klachtenscore oplevert, kon de onderzoeksgroep worden vergeleken met andere in Nederland onderzochte (beroeps)groepen.

In dit onderzoek spreken we regelmatig van variabelen die invloed hebben op het welbevinden of die het welbevinden verklaren. Om dit met zekerheid vast te stellen, zou een experimenteel onderzoeksdesign noodzakelijk zijn geweest. In een onderzoek als dit is een experimenteel design echter niet mogelijk. Daarom kan in strikte zin niet worden gesproken van causale relaties in de door ons veronderstelde richting. Dit neemt niet weg dat wij geïnteresseerd zijn in het vaststellen van determinanten van het welbevinden van moeders

met jonge kinderen. Hoewel in een aantal gevallen de relatie tussen de onderzochte factoren en het welbevinden niet strikt mono-causaal kan worden geïnterpreteerd en hoewel in werkelijkheid steeds een complex van met elkaar samenhangende factoren het welbevinden zal beïnvloeden, zijn wij van mening dat wij toch een aantal risicofactoren hebben kunnen onderscheiden.

Alhoewel er aanwijzingen zijn in deze richting, is op grond van de bestaande onderzoeksgegevens niet met zekerheid vast te stellen of moeders met jonge kinderen gezondheidsrisico's lopen tengevolge van hun situatie. In een longitudinaal onderzoek zou het welbevinden van vrouwen kunnen worden onderzocht als zij nog geen kinderen hebben en op een later tijdstip het welbevinden van degenen die wel en degenen die geen kinderen hebben. Een andere mogelijkheid is een nauwkeurige vergelijking van het welbevinden van vrouwen in verschillende levensfasen, met en zonder kinderen.

Samenstelling van de onderzoeksgroep

In de onderzoeksgroep zijn vrouwen uit de lagere sociaal-economische milieus ondervertegenwoordigd: een meer dan gemiddeld aantal respondenten behoort immers tot de hogere sociaal-economische milieus. Bij de selectie van de steekproef hebben we een gelijke vertegenwoordiging van de verschillende sociaal-economische milieus nagestreefd. De representativiteit van de steekproef is hieraan doelbewust ondergeschikt gemaakt. De consequentie hiervan is een oververtegenwoordiging van de hogere sociaal-economische milieus in de steekproef. Het sociaal-economisch milieu blijkt een duidelijke samenhang te vertonen met de aard van de moederschapsopvattingen. Gezien deze samenhang is de generaliseerbaarheid van de resultaten beperkt in die zin dat de tendens tot individualisering bij de onderzochte vrouwen wellicht sterker zichtbaar is dan in de gehele populatie. Dit neemt niet weg dat het onderzoek heeft laten zien dat het sociaal-economisch milieu direct maar gedifferentieerd samenhangt met de opvattingen die leven onder moeders met jonge kinderen en daarmee ook mede bepalend is voor de spanningsbronnen die het welbevinden van moeders met jonge kinderen bedreigen.

10.4. Praktische implicaties

Tot slot hebben wij behoefte om het beschouwende niveau te verlaten en enige ideeën over mogelijke praktische implicaties te geven.

Uit dit onderzoek wordt duidelijk dat 'het' moederschap niet bestaat. Het moederschap heeft een verschillende inhoud en betekenis afhankelijk van het sociaal-economisch milieu waartoe men behoort en de opvattingen die men heeft over het moederschap. Ook problemen die moeders met jonge kinderen ervaren, worden zoals we zagen, hierdoor gekleurd. Dat betekent dat er voor deze problemen niet één oplossing voor handen is.

Hiermee zullen degenen die zich in de sfeer van voorlichting en hulpverlening met moeders met jonge kinderen bezighouden, rekening moeten houden. Dit zal ook een uitgangspunt moeten zijn van het beleid dat gericht is op deze groep moeders. Voor alle moeders geldt dat hun welbevinden wordt bedreigd als niet aan een aantal basisvoorwaarden is voldaan; een goede woonsituatie, voldoende financiën, bevredigende sociale contacten en een redelijke gezondheid zijn onontbeerlijke elementen voor het voorkómen van spanningsverschijnselen. We wijzen hier met nadruk op omdat ten gevolge van bezuinigingsbeleid en een slecht arbeidsmarkt-perspectief sociaal-economische problemen ontstaan die het welbevinden van moeders met jonge kinderen in toenemende mate zullen beïnvloeden. Bovendien neemt, door de nog steeds stijgende echtscheidingscijfers, het aantal vrouwelijke gezins-
hoofden dat van een bijstandsuitkering moet leven sterker toe dan het aantal mannelijke gezins-
hoofden, een tendens die ook wel wordt aangeduid met de uitdrukking: "feminisering van de armoede" (Niphuis-Nell, 1988). Ook voor degenen die zich volledig op het moederschap toeleggen wordt het moederschap onder slechte maatschappelijk omstandigheden een last. Dit is door Belle (1982) overtuigend aangetoond in haar onderzoek onder vrouwen met zorg-afhankelijke kinderen in de marge van de Amerikaanse samenleving. Zowel het welbevinden van deze moeders als dat van hun kinderen komt hierdoor onder zware druk te staan. Ook al hebben deze moeders zeer hooggestemde opvoedingsidealën, ook al willen zij graag de onzelfzuchtige, wijze en sensitieve moeder zijn, overeenkomstig het ideaalbeeld dat direct of indirect tot hen komt via de media, handboeken over kinderopvoeding en vrouwenbladen, dagelijks terugkerende zorgen en beslommeringen voeren de boventoon. De problematiek van deze moeders wordt nog versterkt door het gevoel hierdoor te kort te schieten ten opzichte van de kinderen.

In dit boek hebben wij onze aandacht vooral gericht op problemen die ontstaan tengevolge van het veranderend levensperspectief van moeders met jonge kinderen. Het gaat hier om vrouwen die het moederschap geen allesoverheersende plaats in hun leven willen geven, die andere levensdoelen willen combineren met het moederschap. Dit wordt hen, zoals het onderzoek laat zien, zeer moeilijk gemaakt, zowel vanwege de grotendeels traditionele organisatie van het moederschap als door hun opvattingen over de veronderstelde behoeften van kinderen. Ook deze vrouwen worden in hun welbevinden bedreigd omdat zij geen uitweg zien uit een voor hen onbevredigende situatie. Zij ervaren een conflict tussen hun eigen ambities, hun loyaliteitsgevoelens ten aanzien van hun kinderen, normen over goed moederschap en hun vaak geringe concrete mogelijkheden om een voor hen bevredigende oplossing te realiseren.

Wij verwachten dat deze groep moeders in de nabije toekomst groter wordt. In een recent advies van de Raad voor het Jeugdbeleid (1988) worden de resultaten besproken van een onderzoek naar het toekomstperspectief van 12 tot 14 jarige meisjes. Hieruit blijkt dat een

groot deel van de meisjes in deze leeftijdscategorie die later kinderen willen, werk en moederschap willen combineren. In bovengenoemd advies worden concrete suggesties gedaan om de nog steeds bestaande achterstand van meisjes in het onderwijs en op de arbeidsmarkt op te heffen. De achtergrondgedachte hiervan is dat als meisjes er, vóór de levensfase waarin ze tot gezinsvorming overgaan, niet in slagen om economische zelfstandigheid te verwezenlijken, de vooruitzichten op het later slagen daarvan niet rooskleurig zijn. Dit wordt bevestigd door een onderzoek van Komter (1985). Zij liet zien dat verschillen in opleidingsniveau, inkomensniveau en mogelijkheden op de arbeidsmarkt tussen gehuwde vrouwen en mannen ertoe bijdragen dat de traditionele taakverdeling tussen hen blijft gehandhaafd. Op grond van de resultaten van ons onderzoek kan worden vastgesteld dat maatregelen gericht op het opheffen van de achterstand van meisjes op de arbeidsmarkt niet alleen de emancipatie van de vrouw maar ook haar welbevinden ten goede zullen komen. Mede door de voorsprong van mannen op de arbeidsmarkt blijft binnen het huwelijk een traditionele taakverdeling bestaan, een situatie die voor steeds meer vrouwen onacceptabel zal zijn en die haar welbevinden in negatieve zin zal beïnvloeden.

Vanuit het oogpunt van het welbevinden van moeders met jonge kinderen zal alleen het voeren van een krachtig en effectief beleid gericht op het opheffen van belemmeringen voor maatschappelijke participatie niet voldoende zijn. In het eerder genoemde advies van de Raad voor het Jeugdbeleid worden suggesties gedaan voor het veranderen van de primaire opvoedingssituatie. In dit verband wordt gepleit voor het doorbreken van een sexespecifieke socialisatie, terwijl ook maatregelen worden voorgesteld om te bevorderen dat de betrokkenheid van vaders bij de verzorging en opvoeding van hun jonge kinderen wordt vergroot. Dit laatste kan, zoals ons onderzoek heeft laten zien, het welbevinden van een aantal moeders met jonge kinderen ten goede komen. Er zal echter bovendien iets moeten veranderen in de levenshouding van de vrouwen zelf. Ook vrouwen met individualistische opvattingen over het moederschap zijn geneigd om zelfontkenning, zelfopoffering te zien als welhaast onlosmakelijk verbonden met het moederschap. Deze gevoelens ontstaan in een situatie waarin een groot aantal vrouwen met jonge kinderen gelooft dat zij, als gevolg van de keuze die zij hebben gemaakt om kinderen te krijgen, ook het grootste deel van de praktische en emotionele verantwoordelijkheid voor de kinderen op zich moeten nemen. Voor de verwezenlijking van een meer gelijke taakverdeling moet strijd worden gevoerd, met de partner, met de omgeving, met zichzelf. Dit nu blijkt voor de meeste vrouwen heel moeilijk te zijn. Ook uit het onderzoek dat wij hebben verricht komt naar voren dat vrouwen hun eigen wensen en verlangens ondergeschikt maken aan die van anderen, man en kinderen (zie ook Chodorow, 1978). Afgezien van de praktische problemen die zij tegenkomen in een samenleving die er nog overwegend op is ingesteld dat het de moeders zijn die voor jonge kinderen zorgen is het voor hen ook in psychologisch opzicht moeilijk

om zich te distantiëren van het traditionele moederschapsideaal waarmee ze nog dagelijks worden geconfronteerd, in de praktijk, in de media, in contacten met hulpverleners. Steeds bereikt hen dezelfde boodschap: de autonomie van de moeder op andere terreinen is ondergeschikt aan haar zorg voor de kinderen. Dit gaat ten koste van welhaast alle andere levensdoelen en ambities die zij hebben. Volgens Gilligan (1982) zijn de meeste vrouwen ontzet bij het idee persoonlijke ambities te stellen boven de directe zorg voor anderen, helemaal als het hun kinderen betreft. De oplossing die zij ziet voor dit dilemma is dat vrouwen de ethiek van de zelfopoffering, 'the ethic of self-sacrifice' zoals zij het noemt, verwerpen. Vrouwen zouden hun diepgeworteld gevoel van verantwoordelijkheid jegens anderen, hun 'morality of responsibility' ook kunnen uitbreiden, in die zin dat hun zorg evenzeer henzelf als anderen betreft. Dit betekent dat zij niet alleen verantwoordelijk zijn voor het vervullen van de wensen van anderen, maar ook voor die van henzelf. Dit is moeilijk voor moeders met jonge kinderen, gezien de huidige structuren van werk en gezin. Toch zal dit noodzakelijk zijn omdat anders, door het veranderend levensperspectief, steeds meer vrouwen zich gesteld zien voor een moeilijk oplosbaar dilemma.

LITERATUUR

- Acker, J. (1973). Women and social stratification: A case of intellectual sexism. *American Journal of Sociology*, 73, 936-945.
- Adriaansens, H., & Zijdeveld, A. (1981). *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Archer, M.S., & Giner, S. (Eds.) (1971). *Class, Status and Power*. London: Weidenfeld, & Nicholson.
- Arditti, R., Klein, R.D., & Winden, S. (1984). *Test-Tube Women*. London: Pandora Press.
- Ariès, P. (1962). *Centuries of Childhood*. New York: Random House Inc.
- Baart, I., & Derks, M. (1981). En de cirkel is weer rond... Een ander licht op het huisartsenbezoek van vrouwen. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 2(4), 532-549.
- Bachofen, J.J. (1980). *Das Mutterrecht*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Badinter, E. (1980). *L'amour en plus*. Parijs: Flammarion.
- Bandt, M.L. den (1982). *Vrijwillig kinderloze vrouwen*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Barling, J., & Barenbrug, A. (1984). Some personal consequences of "flexitime work schedules". *The Journal of Social Psychology*, 123, 137-138.
- Bastelaer, A. van, & Beers, W. van (1979). Vragenlijst Organisatiestress (VOS) *Psychometrische kanttekeningen bij vergelijking van data over vijf onderzoeksgroepen*. Intern Rapport 79 AO 01/CG01, Katholieke Universiteit, Nijmegen.
- Bastelaer, A. van, & Beers, W. van (1982). *Organisatiestress en de personeelsfunctionaris*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Beauvoir, S. de (1976). *De tweede sekse*. Utrecht: Bijleveld.
- Beckman, P.J. (1983). Influence of selected child characteristics on stress in families of handicapped infants. *American Journal of Mental Deficiency*, 88(2), 150-156.
- Belle, D. (1982). *Lives in Stress*. Londen: Sage Publications Inc.
- Belle, D., Longfellow, C., & Makosky, V.P. (1982). Stress, depression and the mother-child relationship: Report of a field study. *International Journal of Sociology and the Family*, 12(2), 251-263.
- Berg, I., Butler, A., Houston, J., & McGuire, R. (1984). Mental distress in mothers of young children in Harrogate. *Psychological Medicine*, 14(2), 391-399.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday Inc.
- Bergsma, J. (1982). *Het spreekuur. Naar de huisarts en terug*. Tilburg: Vakgroep Klinische Psychologie, Katholieke Universeit Brabant.
- Berkel, D. van, e.a. (1979). *Moederschap is mijn achilleshiel*. Zeist: Trezoor.

- Bernard, J. (1974). *The Future of Motherhood*. New York: Penguin Books Inc.
- Bloch, R. (1978). American feminine ideals in transition: The rise of moral motherhood, 1785-1815. *Feminist Studies*, 4(2), 101-126.
- Bopp, J. (1984). Die Mamis und die Mappis. Zur Abschaffung der Vaterrolle. In: *Kursbuch 76*. Berlin: Kursbuch/Rotbuch Verlag.
- Bots, M., & Verheijen, C. (1983). *Moederschap. Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op het gebied van het moederschap*. Den Haag: VBEO.
- Boulton, M.G. (1983). *On Being a Mother. A Study of Women with Pre-school Children*. Londen: Tavistock Publications.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction. Critique sociale du jugement*. Parijs: Minuit.
- Brady, I. (Ed.) (1983). Speaking in the name of the real: Freeman and Mead on Samoa. *American Anthropologist*, 85, 908-947.
- Brandis, W. (1976). An index of social class. In: W. Brandis, & D. Henderson, *Social Class, Language and Communication*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Brandt Corstius, L., & Hellema, C. (1981). *De Kunst van het moederschap*. Haarlem: Frans Halsmuseum.
- Briffault, R. (1969). *The Mothers*. New York: Johnson Reprint.
- Brinkgreve, C., & Korzec, M. (1978). *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag en moraal in Nederland 1938-1978*. Het spectrum, Utrecht/Amsterdam.
- Brinkgreve, C., Onland, J.H., & Swaan, A. de (1979). *Sociologie van de psychotherapie I. De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf*. Utrecht: Spectrum.
- Bromet, E.J., Solomon, Z.H., Dunn, L.O., & Nicklas, N.N. (1982). Affective disorder in mothers of young children. *British Journal of Psychiatry*, 140, 30-36.
- Brown, G.W., & Harris, T. (1978). *Social Origins of Depression. A Study of Psychiatric Disorder in Women*. Londen: Tavistock Publications.
- Burden, R.L. (1980). Measuring the effects of stress on the mothers of handicapped infants: Must depression always follow? *Child Care, Health and Development*, 6(2), 111-125.
- Campbell, E.A., Cope, S.J., & Teasdale, J.D. (1983). Social factors and affective disorders: An investigation of Brown and Harris' model. *British Journal of Psychiatry*, 143, 548-553.
- Caplan, R.D., & Jones, K.W. (1975). Effects of work load, role ambiguity and type a personality on anxiety, depression and heart rate. *Journal of Applied Psychology*, 60, 713-719.
- Chesler, Ph. (1974). *Vrouwen en waanzin*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Chodorow, N. (1978). *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Los Angeles: University of California Press.

- Christiaens, M., Weele, C. van der, & Rolies, J.J. (1985). Draagmoederschap; ethische overwegingen. *Justitiële Verkenningen*, 5.
- Clarkson, S.E., Mullin, B., & Sharples, K. (1986). The mental health of mothers of pre-school children: Some preliminary data. *New Zealand Medical Journal*, 99, 152-153.
- Clerckx, L.E. (1985). Moederende minnen en minnende moeders: Elisabeth Badinter construeert een mythe. *Lover*, 11(1).
- Cochrane, R., & Stopes-Roe, M. (1981). Women, marriage and mental health. *British Journal of Psychiatry*, 139, 373-381.
- Conger, R.D., Mc Carty, J.A., Yang, R.K., Lahey, B.B., & Kropp, J.P. (1984). Perception of child-rearing values and emotional distress as mediating links between environmental stressors and observed maternal behavior. *Child Development*, 55(6), 2234-2246.
- Corea, G. (1985). *The Mother Machine*. New York: Harper and Row.
- Coward, R. (1983). *Patriarchal Precedents*. London: Routledge and Kegan Paul.
- D'Arcy, C., & Siddique, C.M. (1984). Social support and mental health among mothers of pre-school and school-age children. *Social Psychiatry*, 19(4), 155-162.
- Dasberg, L. (1975). *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Meppel: Boom.
- Davies, B., & Welch, D. (1986). Motherhood and Feminism: Are they compatible? The Ambivalences of Mothering. *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 22(3), 411-426.
- Delamont, S. (1980). *The Sociology of Women*. Londen: George Allen, & Unwin.
- Delphy, C. (1981). Women in stratification studies. In: H. Roberts, *Doing Feminist Research*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Dijkhuizen, N., & Reiche, H. (1976). *Het meten van organisatiestress: over de bewerking van een vragenlijst*. Intern Rapport AKO 001-76, 002-76, 003-76. Vakgroep Psychologie van Arbeid & Organisatie, Rijksuniversiteit, Leiden.
- Dijkhuizen, N. van, & Reiche, H. (1980). *Vragenlijst Organisatie Stress Testhandleiding deel 1: Testafname*. Intern Rapport 80 AO 07. Vakgroep Psychologie van Arbeid en Organisatie. Psychologisch Laboratorium, Katholieke Universiteit, Nijmegen.
- Dijkhuizen, N. van (1980). *From Stressors to Strains. Research into their Interrelationships*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Dohrenwend, B.P., & Dohrenwend, B.S. (1974). *Stressful Life Events: Their Nature and Effects*. New York: John Wiley.
- Donzelot, J. (1979). *The Policing of Families*. New York: Pantheon Books.
- Doorn-Janssen, M.J. van (1969). *Gezin en Familie* (Eindrapport A: Beschrijving en analyse). Sociologisch Instituut, Rijksuniversiteit, Utrecht.

- Douglas, M. (1976). *Reinheid en Gevaar*. Utrecht: Het Spectrum.
- Duby, G. (1985). *Ridder, vrouw en priester. De middeleeuwse oorsprong van het moderne huwelijk*. Amsterdam: H.J.W. Becht.
- Edholm, F., Harris, O., & Young, K. (1977). Conceptualising Women. *Critique of Anthropology*, 3, 101-130.
- Edwards, J.A., Booth, A., & Edwards, P.K. (1982). Housing type, stress and family relations. *Social Forces*, 61(1), 241-257.
- Ehrenreich, B., & English, D. (1978). *For her Own Good*. New York: Anchor Press.
- Ehrenreich, B. (1983). *The Hearts of Men*. New York: Doubleday.
- Eisenstadt, S.N. (1966). *Modernization: Protest and Change*. Englewood Cliffs N.J.: Prentice Hall Inc.
- Elias, N. (1982). *Het civilisatieproces*. Utrecht: Het Spectrum.
- Farr, R.M., & Moscovici, S., (Eds.) (1984) *Social Representations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ferguson, D.M., & Horwood, L.J. (1984). Life events and depression in women: A structural equation model. *Psychological Medicine*, 14(4), 881-889.
- Firestone, S. (1971). *The Dialectics of Sex*. New York: Bantam.
- Frankel, D.G., & Roer-Bornstein, D. (1982). Traditional and modern contributions to changing infant-rearing ideologies of two ethnic communities. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, Serial no. 196, 47(4).
- Freeman, D. (1983). *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- French, J.R.P., & Caplan, R.D. (1972). Organizational stress and individual strain. In: A.J. Marrow (ed.), *The Failure of Success*. New York: Amacon.
- Freud, S. (1979). *Ziektegeschiedenissen I. Analyse van een fobie van een vijfjarige jongen ('De kleine Hans')*. Meppel: Boom.
- Gardiner, J. (1976). Political economy of domestic labour in capitalist society. In: Barker, & Allen (eds.), *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*. Londen: Longman.
- Gastelaars, M. (1985). *Een geregeld leven*. Amsterdam: SUA.
- Gastelaars, M. (1987). Niets zo modern als een mens alleen. In: T. van der Kamp, & H. Krijnen (red.), *Dagelijks leven in Nederland. Verschuivingen in het sociale leven na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: De Populier, IPSO.
- Gavron, H. (1968). *The Captive Wife. Conflicts of Housebound Mothers*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Gehlen, A. (1957). *Die Seele im technischen Zeitalter*. Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Gehlen, A. (1964). *Urmensch und Spätkultur*. Bonn: Athenäum Verlag.

- Gezondheidsraad (1986). *Advies inzake kunstmatige voortplanting*. Den Haag.
- Gélis, J. (1987). *De boom en de vrucht*. Nijmegen: SUN.
- Ghodsian, M., Zajcek Coleman, E., & Wolkind, S. (1984). A longitudinal study of maternal depression and child behavior problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 25(1), 91-109.
- Giddens, A. (1979). *Central problems in social theory*: London.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gordon, L. (1977). *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birthcontrol in America*. New York: Viking Penguin.
- Gove, W.R. (1972). The relationship between sex roles, marital status and mental illness. *Social Forces*, 51, 34-44.
- Gove, W.R. (1973). Sex, marital status and mortality. *American Journal of Sociology*, 79, 45-67.
- Gove, W.R., & Tudor, J.F. (1973). Adult sex roles and mental illness. *American Journal of Sociology*, 78, 812-835.
- Gove, W.R., & Geerken, M.R. (1977). The effect of children and employment on the mental health of married men and women. *Social Forces*, 56(1), 66-76.
- Gove, W.R., & Hughes, M. (1979). Possible causes of the apparent sex-differences in physical health: An empirical investigation. *American Sociological Review*, 44, 126-146.
- Görtzen, R. (1986). Middelleeuwse kindertijd en moderne mythevorming. *Intermediair*, 22(33) p. 17-24.
- Groen, J. (1983). *Geslachtsverschil*. Meppel: Boom.
- Grunell, M. (1984). *Thuis in de jaren vijftig. Vrouwen over de hoeksteen van de samenleving*. Amsterdam: Publicatierreeks Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- Hagendoorn, A.J.M.W. (1986). *Cultuurconflict en vooroordeel, essays over de waarneming en betekenis van cultuurverschillen*. Alphen aan de Rijn: Samson.
- Hall, L.A., Williams, C.A., & Greenberg, R.S. (1985). Supports, stressors and depressive symptoms in low-income mothers of young children. *The American Journal of Public Health*, 75(5), 518-522.
- Halman, L., Heunks, F., Moor, R. de, & Zanders, H. (1987). *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Hare-Mustin, R., & Broderick, P. (1979). The myth of motherhood: A study of attitudes toward motherhood. *Psychology of Women Quarterly*, 4(1), 114-128.

- Hare-Mustin, T. (1982). *Stress and its Impact on Women in their Dual Roles: Professional and Family*. Paper gepresenteerd op het congres: Women, physical and psychological aspects of health and development. Salzburg.
- Hareven, T. (1976). Modernization and family history: perspectives on social change. *Signs*, 2(1).
- Harré, R. (1979). *Social Being, a Theory for Social Psychology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hauenstein, L.S., Kasl, S.V., & Harburg, E. (1977). Work status, work satisfaction and blood pressure among married black and white women. *Psychology of Women Quarterly*, 1(4), 334-350.
- Havinga, T. (1983). *Huisvrouwen en herverdelen van huishoudelijk werk. Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op het gebied van huishoudelijke arbeid*. Den Haag: VBEO.
- Haw, M.A. (1982). Women, work and stress: a review and agenda for the future. *Journal of Health and Social Behavior*, 23, 132-144.
- Haynes, S.G., & Feinleib, M. (1980). Women, work and coronary heart-disease. *American Journal of Public Health*, 70(2), 133-141.
- Herzog, A.R., Bachman, J.G., & Johnston L.D. (1983). Paid work, child care and housework: A national survey of high school seniors preferences for sharing responsibilities between husband and wife. *Sex Roles*, 9(1), 109-135.
- Hirst, M.A., & Bradshaw, J.R. (1983). Evaluating the Malaise Inventory: A comparison of measures of stress. *Journal of Psychosomatic Research*, 27(3), 193-199.
- Holmes, T.H., & Rahe, R.H. (1967). The Social Readjustment Rating Scale. *Journal of Psychosomatic Research*, 11, 213-218.
- Huisman, J. (1984). Vrouwen en de verzorgingsstaat. In: A.G. Weiler e.a. (red.), *Vrouwen en Maatschappij. Annalen van het Thijmgenootschap*, 72(2). Baarn: Ambo.
- Ijzendoorn, R. van, & Tavecchio, L.W.C. (1979). *Empirisch-pedagogisch onderzoek naar attachement. Een metatheoretische en empirische verkenning*. Interim-rapport II, Rijksuniversiteit, Leiden.
- Jansen, W. (1982). Mythe of Macht? Langdurige zwangerschappen in Noord-Afrika. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 3(2), p. 158-179.
- Jaspars, J., & Fraser, C. (1984). Attitudes and social representations. In: R.M. Farr, & S. Moscovici (eds.), *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jong-Gierveld, J. de (1987). Twee meten meer dan één. Het complementaire gebruik van survey- en interpretatieve methoden in een onderzoeksproject. *Sociologische Gids*, 24, 420-429.
- Jordan, B. (1978). Birth in Four Cultures. *Monographies in Women's Studies*. Quebec: Eden Press Women Publications.

- Kleber, R. (1977). *Over het begrip stress: een literatuurstudie*. Intern rapport AO 77 02/ CG 77 03. Katholieke Universiteit, Nijmegen.
- Klinkert, J.J. (1982). Medicalisering van zwangerschap en bevalling. *Metamedica*, 2,(61).
- Knijjn, T., & Verheijen, C. (1982). Lichaamstaal, bevalling en eerste contact. Of: de valkuil van de natuurlijke bevalling. *Katijf*, 2(10).
- Knijjn, T., & Verheijen, C. (1982). *Moederschap in een vrouwenblad*, van opoffering naar zelfontplooiing. Intern rapport 82 OG 04 Psychologisch Laboratorium Nijmegen.
- Knijjn, T., & Verheijen, C. (1983). Ik en het moederschap. Het dilemma van de zelfontplooiingsideologie. *Psychologie en Maatschappij*, 22, 34-59.
- Knijjn, T. (1986). De (baar)moeder onder controle. *Jeugd en Samenleving*, 16(3/4), 240-251.
- Knijjn, T. (1986). Motivaties voor moeder- en vaderschap. In: M.L. den Bandt, M. Niphuis-Nell, C. Verheijen, & P. Engelen (red.), *Ouderschap in verandering*. Lisse: Swets en Zeitlinger, 43-56.
- Knijjn, T. (1987). Father, the dependent authority. In: T. Knijjn, & A.-C. Mulder (eds.), *Unravelling Fatherhood*. Den Haag: Foris Publications.
- Knijjn, T. (1988). Peetvaders van vaderloze kinderen. Moderne psycho-analyse als pedagogisch concept. In: P. de Vries (red.) *Aan het hoofd van de tafel*. Feministische artikelen over vaderlijk gezag. Amsterdam, van Gennep.
- Komter, A. (1983). De onmacht van het getal. *Kennis en Methode*, 7, 202-226.
- Komter, A. (1985). *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen vrouwen en mannen*. Den Haag: VUGA.
- Komter, A. (1986). Why a bad mother is worse than a bad father. In: T. Knijjn, & A.-C. Mulder (eds.), *Unravelling Fatherhood*. Den Haag: Foris Publications.
- Kooy, G. (1975). *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kooy, G. (1977). *Het moderne westerse gezin*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kraus, S. (1979). The crisis of divorce: Growth promoting or pathogenic? *Journal of Divorce*, 3(2), 107-119.
- Krause, N. (1984). Employment outside the home and women's psychological well-being. *Social Psychiatry*, 19(1), 41-48.
- Krausz, M., & Freibach, N. (1983). Effects of flexible working time for employed women upon satisfaction, strains and absenteeism. *Journal of Occupational Psychology*, 56(2), 155-159.
- Kremer, J. (1985). Spermadonorschap en anonimiteit. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 129(20).
- Kumar, R., & Mordecai Robson, K. (1984). A prospective study of emotional disorders in

- childbearing women. *British Journal of Psychiatry*, 144(1), 35-47.
- Lambert, D., & Verheijen, C. (1986). Perceptie en beleving van de ouder-kind relatie. In: M.L. den Bandt, M. Niphuys-Nell, C. Verheijen, & P. Engelen (red.), *Ouderschap in verandering*. Lisse: Swets en Zeitlinger, 127-137.
- Lasch, C. (1977). *Haven in a Heartless World*. New York: Basic Books.
- Lasch, C. (1979). *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: Warner Books.
- Lazarre, J. (1976). *The Mother Knot*. New York: Dell Publishing Inc.
- Lefcourt, H.H. (1982). *Locus of Control - Current Trends in Theory and Research - L.E.A.* New Jersey: Millsdale Inc.
- Lenz, E.R., Parks, P.L., Jenkins, L.S., & Jarrett, G.E. (1986). Life change and instrumental support as predictors of illness in mothers of 6-month-olds. *Research in Nursing and Health*, 9, 17-24.
- Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion*. New York: MacMillan.
- MacIntyre, S. (1976). Who wants babies? In: L.D. Barker, & S.H. Allen (eds.), *Sexual Divisions and Society*. Londen: Tavistock.
- Makosky, V. (1982). Sources of stress, events or conditions? In: R. Belle (ed.), *Lives in Stress*. Londen: Sage Publications.
- McGee, R., Williams, S., Kashani, J.H., & Silva, Ph.A. (1983). Prevalence of self-reported depressive symptoms and associated social factors in mothers in Dunedin. *British Journal of Psychiatry*, 143, 473-479.
- McKinney, B., & Peterson, R.A. (1987). Predictors of stress in parents of developmentally disabled children. *Journal of Pediatric Psychology*, 12(1), 133-150.
- Mead, M., & Newton, N. (1967). Pregnancy, childbirth and outcome: A review of patterns of culture and further research. In: S.A. Richardson, & A.F. Guttmacher (eds.), *Childbearing, its Social and Psychological Aspects*. Baltimore: Williams and Wilkins.
- Mead, M. (1949). *Male and Female*. London: Victor Gollanz Ltd.
- Mead, M. (1949). *The Coming Age of Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. New York: New American Library.
- Mechanic, P. (1976). Sex, illness, illness behavior and the use of health services. *Journal of Human Stress*, 2, 29-40.
- Methorst, G. (1985). *Mannen en vrouwen van psychiatrische patiënten*. Dissertatie. Landbouwwuniversiteit, Wageningen.
- Metzer, D. (1973). *Birth*. New York: Ballantine.
- Meus, C. (1981). *Onderzoek naar het verband tussen maatschappelijke posities van vrouwen en psychische klachten*. Doctoraalscriptie, Studentenpublicatie 16. Faculteit Geneeskunde: Rotterdam.

- Miller, D.R., & Swanson, G.E. (1958). *The Changing American Parent. A Study in the Detroit Area*. New York: John Wiley and Sons.
- Miller, J.G. (1978). *Living Systems*. New York: McGraw-Hill.
- Millet, K. (1970). *Sexual Politics*. New York: Doubleday Inc.
- Mintum, L., & Lambert, W.W. (1964). *Mothers in Six Cultures*. New York: Wiley and sons.
- Moederboek, het* (1976). De bonte was. Amsterdam.
- Morgan, D. (1975). *Social Theory and the Family*. London: Routledge Kegan and Paul.
- Moss, P., & Plewis, J. (1977). Mental distress in mothers of pre-school children in Inner London. *Psychological Medicine*, 7(7), 641-652.
- Muskens, G. (1980). *Frames of Meaning-Are they measurable? A Methodological Critique of the Content Analysis of Illustrated Periodical Magazines*. Dissertatie ITS, Nijmegen.
- Nederhof, A.J. (1981). *Some Sources of Artifact in Social Science Research*. Dissertatie Rijksuniversiteit, Leiden.
- Neumann, E. (1956). *Die Grosse Mutter*. Zürich: Rhein-Verlag.
- Nijhof, G. (1979). *Sociale ongelijkheid en psychische storingen*. Nijmegen: Link.
- Niphuis-Nell, M. (1981). *Motivatie voor ouderschap*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Niphuis-Nell, M. (1988). Vrouwen en armoede. In: W. van Oorschot (red.): *De Maatschappelijke verdeling van armoede*; verslag van de Oldendorff-lezingen 1987. Reeks Sociale Zekerheidswetenschap, Rapport no. 5. Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant.
- O'Brien, M. (1981). *The Politics of Reproduction*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Oakley, A. (1974). *Sociology of Housework*. Londen: Martin Robertson.
- Oakley, A. (1977). *Housewife*. Harmondsworth: Pelican Books.
- Oakley, A. (1979). *Becoming a Mother*. Oxford: Martin Robertson.
- Oakley, A. (1980). *Women Confined. Towards a sociology of childbirth*. Oxford: Martin Robertson.
- Orbach, S. (1978). *Fat is a Feminist Issue*. London.
- Ormel, J. (1980). *Moeite met leven of een moeilijk leven*. Groningen: Konstapel.
- Oudijk, C. (1983). *Sociale atlas van de vrouw*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Oudijk, C. (1986). De feitelijke verdeling van ouderlijke taken tussen moeders en vaders. In: M.L. den Bandt, M. Niphuis-Nell, C. Verheijen, & P. Engelen (red.), *Ouderschap in verandering*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Panaccione, V.F., & Wahler, R.G. (1986). Child behavior, maternal depression and social coercion as factors in the quality of child care. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 14(2), 263-278.

- Parry, G., & Warr, P. (1980). The measurement of mother's work attitudes. *Journal of Occupational Psychology*, 53, 245-252.
- Parry, G., Shapiro, D.A., & Davies, L. (1981). Reliability of life-event ratings: An independent replication. *British Journal of Clinical Psychology*, 20(2), 133-134.
- Parry, G. (1986). Paid employment, life events, social support and mental health in working-class mothers. *Journal of Health and Social Behavior*, 27(2), 193-208.
- Parry, G. (1987). Sex-role beliefs, work attitudes and mental health in employed and non-employed mothers. *British Journal of Social Psychology*, 26, 47-58.
- Parsons, T., & Bales, R.F. (1956). *Family, Socialization and the Interaction. Process*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Patterson, G.R. (1980). Mothers, the unacknowledged victims. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 45(5).
- Pearlin, L.J. (1975). Sex roles and depression. In: N. Natan, & L. Ginsberg (eds.), *Life-span Developmental Psychology*. New York: Academic Press.
- Pouwer, J. (1984). Geslachtelijkheid en ideologie. In: T. Lemaire (red.), *Antropologie en Ideologie*. Groningen: Konstapel.
- Pross, H. (1974). *Die Wirklichkeit der Hausfrau*. München: Rösl und Cie.
- Raad voor het Jeugdbeleid (1988). *Meisjes, de helft van de jeugd*. Den Haag.
- Raaijmakers, H., & Wollenberg, A. van der (1979). *Radi: Program for the Dichotomous Rasch Model*. Internal Report 79 MA 06. Katholieke Universiteit, Nijmegen.
- Radloff, L. (1975). Sex differences in depression. *Sex Roles*, 1(3), 249-265.
- Rapp, R. (1982). Family and class in contemporary America: Notes toward an understanding of ideology. In: B. Thome, & M. Yalom (eds.), *Rethinking the Family*. New York: Longman.
- Rapp, R. (1985). Antropologie: Feministische methodologieën voor de 'Science of Man'? *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 6(4).
- Regt, A. de (1985). *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel: Boom.
- Reiche, H. (1982). *Stress aan het werk*. Dissertatie. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Rendely, J.B., Holmstrom, R.M., & Karp, S.A. (1984). The relationship of sex-role identity, life style and mental health in suburban American homemakers: Sex-role, employment and adjustment. *Sex Roles*, 11(9-10), 839-848.
- Rich, A. (1978). *Uit vrouwen geboren*. Amsterdam: Sara.
- Richman, N. (1977). Behaviour problems in pre-school children: Family and social factors. *British Journal of Psychiatry*, 131, 523-527.
- Rijswijk-Clerkx, L. van (1981). *Moeders, kinderen en kinderopvang*. Nijmegen: SUN.
- Rosaldo, M. (1980). The use and abuse of anthropology. Reflections on feminism and

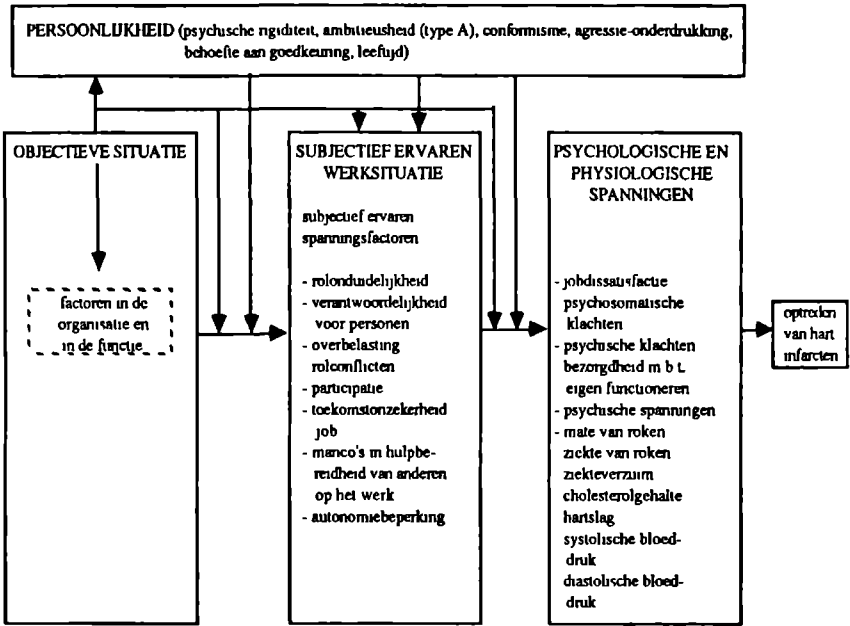
- cross cultural understanding. *Signs*, 5(3), 389-407.
- Rosaldo, M. (1982). Gebruik en misbruik van de antropologie. Reflecties op het feminisme en de resultaten van kultuurvergelijkend onderzoek. In: *Derde Jaarboek Vrouwen-geschiedenis*. Nijmegen: SUN, p. 171-207.
- Ross, C., Mirowsky, J., & Huber, J. (1983). Dividing work, sharing work and in-between: marriage patterns and depression. *American Sociological Review*, 48, 809-823.
- Rossi, A. (1966). Transition to parenthood. *Journal of the Marriage and the Family*, 30, 26-39.
- Sandberg, S.T., Wieselberg, M., & Shaffer, D. (1980). Hyperkinetic and conduct problem children in a primary school population: some epidemiological considerations. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 21, 293-311.
- Scanzoni, J. (1975) *Sex Roles, Lifestyles and Childbearing*. New York: The Free Press.
- Schangeney, E.A., & Lahey, B.B. (1985). Mother's and father's perception of child deviance: Roles of child behavior, parental depression and marital satisfaction. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53(5), 718-723.
- Schelsky, H. (1965). *Auf der Suche nach Wirklichkeit*. Düsseldorf-Köln: Eugen Diederichs Verlag.
- Schilstra, W.N. (1976). *Vrouwenarbeid in de landbouw en industrie in de tweede helft van de 19e eeuw*. Nijmegen: SUN Reprint.
- Schubert-Walker, L.J., & Walker, J.L. (1980). Trait anxiety in mothers: differences associated with employment status, family size and age of children. *Psychological Reports*, 47, 295-299.
- Seecombe, W. (1980). Domestic labour and the working-class household. In: Fox (ed.), *Hidden in the Household*. Toronto: Women's Press.
- Seligman, M.E.P. (1975). *Helplessness: On Depression, Development and Death*. San Francisco: W.H. Freeman.
- Sennett, R. (1978). *The Fall of Public Man*. New York: Vintage Books.
- Setten, H. van (1986). *In de schoot van het gezin. Opvoedingscondities in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw*. Nijmegen: SUN
- Sevenhuijsen, S.L., & Vries, P. de (1980). Vrouwenbeweging en moederschap. *Socialis-ties-Feministische Teksten*, 4. Amsterdam: Feministische Uitgeverij SARA.
- Sevenhuijsen, S.L. (1987). *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900*. Amsterdam: Stichting Beheer I.I.S.G.
- Shehan, C.L. (1984). Wives' work and psychological well-being: An extension of Gove's Social Role Theory of Depression. *Sex Roles*, 11(9-10). 881-899.

- Shorter, E. (1975). *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.
- Singer, P., & Wells, D. (1984). *The Reproduction Revolution*. Oxford: Oxford.
- Stemp, P.S., Turner, P.J., & Noh, S. (1986). Psychological distress in the post-partum period: The significance of social support. *Journal of Marriage and the Family*, 48(5), 271-277.
- Stewart, A.J., & Salt, P. (1981). Life stress, life-styles, depression and illness in adult women. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40(6), 1063-1069.
- Stuurman, S. (1985). *De labyrinthische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit*. Amsterdam: SUA.
- Swaan, A. de (1986). Werkloosheid als sociale verkwisting. *Intermediair*, 22(5).
- Thomas, W.I. (1923). *The Unadjusted Girl*. Boston: Little, Brown and Co.
- Thornton, A., & Camburn, D. (1979). Fertility, sex role attitudes and labor force participation. *Psychology of Women Quarterly*, 4(1), 61-80.
- Thornton, A., & Freedman, D. (1979). Changes in the sex role attitudes of women 1962-1977; evidence from a panel study. *American Sociological Review*, 44, 832-842.
- Thornton, A., Alwin, D., & Camburn, D. (1983). Causes and consequences of sex role attitudes and attitude change. *American Sociological Review*, 48, 211-227.
- Tilly, L.A., & Scott, J.W. (1978). *Women, Work and Family*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Veerman, H., & Verheijen, C.M.L.H. (1984). *Beroepsarbeid en gezin. Vrouwen in een spanningsveld?* Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Velden, Th. v.d. (1971). *Huisvrouw, huisarts, huisgezin*. Nijmegen: Dekker & v.d. Vegt.
- Ventura, J.N., & Stevenson, M.B. (1986). Relations of mother's and father's reports at infant temperament, parent's psychological functioning and family characteristics. *Merrill Palmer Quarterly*, 32(3), 275-289.
- Vereniging van Nederlandse Ziekenfondsen. *Jaarboeken van het Landelijk Informatiesysteem Ziekenfondsen 1980-1985*. Zeist.
- Verheijen, C. (1986). Moederschap, gecontroleerde zelfbeschikking. *Jeugd en Samenleving*, 16(3-4), 131-139.
- Verheijen, C. (1987). Mother knows best: For him the play, for her the rest. In: T. Knijn, & A.C. Mulder (red.), *Unravelling Fatherhood*. Dordrecht: Foris Publications, 37-48.
- Vollebergh, W. (1986). De a-symmetrie van het 'symmetrische gezin'. *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 29(4), 295-322.
- Walker, L.S., & Walker, J.L. (1980). Trait anxiety in mothers. Differences associated with employment status, family size and age of children. *Psychological Reports*, 47(1), 295-299.

- Warlicht, E. (1977). *Stressoren, strains en het hart*. Doctoraalscriptie. Vakgroep Psychologie van Arbeid en Organisatie. Rijksuniversiteit:Leiden.
- Warner, M. (1976). *Alone of all her Sex*. Londen: Weidenfeld and Nicholson.
- Warr, P., & Parry, G. (1982). Paid employment and women's psychological well-being. *Psychological Bulletin*, 91(3), 498-516.
- Warren, L., & McEachren, L. (1983). Psychosocial Correlates of depressive symptomatology in adult women. *Journal of Abnormal Psychology*, 92, 2, 151-160.
- Wearing, B. (1984). *The Ideology of Motherhood*. Londen: George Allen, & Unwin.
- Weeda, I. (1982). *Ideaalbeelden rond leefvormen. Variatie in denken over huwelijk, gezin en andere leefvormen*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Weissman, M.M., & Klerman, G.L. (1977). Sex differences and the epidemiology of depression. *Archives of General Psychiatry*, 34, 98-112.
- Weisstein, N. (1972). De psychologie scheidt de vrouw. In: N. Ladan, & M. van Soest (red.), *Sociale emancipatie van de vrouw*. Amsterdam: van Gennep.
- Welch, S., & Booth, A. (1977). Employment and health among married women with children. *Sex Roles*, 3(4), 385-398.
- Westerlaak, J.M. van, Kropman, J.A., & Collaris, J.W.M. (1975). *Beroepenklapper*. Nijmegen: I.T.S.
- Wilbrink-Griffioen, D., Vliet, J. van, & Elzinga, A. (1987). *Kinderopvang en arbeids-participatie van vrouwen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Wilson Lashuk, M., & Kurian, G. (1977). Employment status, feminism and symptoms of stress: The case of a Canadian prairie city. *Canadian Journal of Sociology*, 2, 195-204.
- Withuis, J., & Sevenhuysen, S. (1982). Over vrouwen, mannen, gezin en macht. *Socialisties-Feministische teksten*, 7. Amsterdam: SARA.
- Wolkind, S. (1985). Mother's depression and their children's attendance at medical faculties. *Journal of Psychosomatic Research*, 29(6), 379-382.
- Wollenberg, A. v.d. (1981). "The Q-Z Test for the Rasch-model Revisited". Internal Report 81 MA 04. Psychologisch Laboratorium Nijmegen.
- Woodward, A.E., & Leiulfsrud, H. (1988). *Crossing Class Lines in the family. Class homogeneity and heterogeneity in Sweden and Great Britain*. Paper gepresenteerd op de Vlaams-Nederlandse studiedagen. Antwerpen, 1988.
- Zaijcek Coleman, E., Ghodsian, M., & Wolkind, S.N. (1986). Depression in mothers 6 years after the birth of a first child. *Social Psychiatry*, 21(2), 76-82.
- Zijderveld, A. (1970). *The Abstract Society. A Cultural Analysis of our Time*. New York: Doubleday & Company.

- Zijderveld, A. (1974). *Institutionalisering. Een studie over het methodologisch dilemma der sociale wetenschappen*. Meppel: Boom.
- Zijderveld, A. (1983). *De culturele factor*. Den Haag: VUGA.
- Zijderveld, A.C. (1985). *De dynamiek van macht en gezag*. Den Haag: VUGA.
- Zijderveld, A.C. (1987). *De samenleving als schouwspel*. Den Haag: VUGA.
- Zipper, J. (1987). De fictie van de natuurlijke voortplanting. Debat over reproductieve technologie. *Lover*, (1), p.22-31.

5.1. Het model van French en Caplan

(Dit model is overgenomen uit 'Het meten van organisatiestress' (Reiche en Van Dijkhuizen, 1976)

5.2. Variabelenschema: Overzicht van de in het survey opgenomen variabelen met betrekking tot sociale en demografische kenmerken, praktijken, opvattingen over het moederschap en welbevinden

Gegevens	Variabelen	Vraagnummers
Sociale en demografische kenmerken	a) sociale en demografische kenmerken (12 items) b) sociaal economische positie v d vrouw (9 items)	7, 8, 9, 10, 11, 33 t/m 38, 64 12, 14, 16, 24, 68, 69, 70, 72, 74
Dagelijkse praktijken	a) werkbelasting (14 items) b) zelfstandige activiteiten van de vrouw (9 items) c) houding van de partners ten opzichte van activiteiten van de vrouw (3 items)	39 t/m 43, 46, 47, 50, 51, 53, 57, 59, 63, 73 13, 19 t/m 21, 25, 26, 28, 29 22, 23, 27
Tevredenheid en motivatie	Tevredenheid met contacten, woon situatie, taakverdeling en zelfstandige activiteiten, motivatie van tevredenheid (15 items)	17, 18, 30, 32, 44, 45, 48, 49, 55, 56, 61, 62, 65 t/m 67
Opvattingen over het moederschap	a) opofferingsperspectief (10 items) b) opvoedingsperspectief (8 items) c) ontlooiingsperspectief (10 items)	7, 9, 10, 17, 18, 21, 23, 29, 30, 34 13, 14, 16, 19, 20, 22, 27, 31 8, 11, 12, 15, 24, 25, 26, 28, 32, 33
Psychische klachten	a) psychische klachten (15 items) b) bezorgdheid (11 items) c) evaluatie van het eigen functioneren (5 items)	19 t/m 33 7 t/m 17 40 t/m 44
Psycho somatische klachten	psycho somatische klachten (15 items)	46 t/m 61
Gedragsmauge klachten	- rook , drink , slaap- en eetgedrag, medicijngebruik (5 items)	64 t/m 68
Medische consumptie	- bezock aan arts of hulpverlenings instantie (3 items)	69 t/m 71

ZELFSTANDIGE ACTIVITEITEN VAN DE VROUW BIJ DE AMBIVALENTE GROEPEN		
<i>Werk buitenshuis</i>	++	-
Geen baan	70.6%	82.7%
Wel baan, < 16 uur per week	19.0%	15.4%
Wel baan, > 16 uur per week	10.3%	1.9%
	N=111	N=100
<i>Studie/opleiding</i>		
Geen	86.0%	91.6%
Wel, < 10 uur per week	10.0%	6.0%
Wel, > 10 uur per week	4.0%	2.4%
	N=112	N=103
<i>Overige activiteiten</i>		
Geen	43.0%	57.1%
Wel, < 6 uur per week	46.3%	38.1%
Wel, > 6 uur per week	10.7%	4.8%
	N=110	N=99
TAAKVERDFLING MET DE PARTNER BIJ DE AMBIVALENTE GROEPEN		
<i>Verdeling van huishoudelijke taken</i>	++	
Vrouw alleen	81.1%	82.7%
Vrouw meer dan man	18.1%	17.3%
Vrouw en man evenveel	0.8%	0%
	N=122	N=103
<i>Verdeling van opvoedingstaken</i>		
Vrouw alleen	28.3%	29.1%
Vrouw meer dan man	59.1%	61.8%
Vrouw en man evenveel	12.6%	9.1%
	N=123	N=102
BETAALDE HUISHOUDFLUK HULP BIJ DE AMBIVALENTE GROEPEN		
<i>Huishoudelijke hulp</i>	++	
Geen betaalde hulp	82.9%	91.7%
Wel hulp, < 8 uur p w	16.3%	6.5%
Wel hulp, > 8 uur p w	0.8%	1.8%
	N=108	N=102
OPVANG DOOR ANDEREN BIJ DE AMBIVALENTE GROEPEN		
<i>Opvang van kinderen < 4 jaar</i>	++	
Niet/hauwelyks	37.4%	48.8%
Regelmatig	62.6%	51.2%
	N=82	N=76
<i>Opvang van kinderen > 4 jaar</i>		
Niet/hauwelyks	79.1%	83.1%
Regelmatig	20.9%	16.9%
	N=75	N=55
BEI EVING VAN DE PRAKTIJK VAN TIJF MOEDERSCHAP BIJ DE AMBIVALENTE GROEPEN		
<i>Tevreden met</i>	++	
- Activiteiten buitenshuis	64.7%	74.2%
- Vrije tijd	71.0%	70.1%
- Taakverdeling	68.8%	80.0%
Opvang kinderen	85.7%	89.1%

7.1. Strains bij een aantal beroepsgroepen, gemiddelden en standaarddeviaties

	Chef		Middenkader		Baas		Werkuitvoerder		Technische dienst	
	gem	sd	gem	sd	gem	sd	gem	sd	gem	sd
Algemene gezondheid	1.22	16	1.29	28	1.29	44	1.32	30	1.22	24
Angst	1.74	41	1.67	44	1.60	50	1.52	53	1.69	47
Depressie	1.26	32	1.27	35	1.24	40	1.20	31	1.25	34
Irritatie	1.98	53	1.93	48	2.94	56	1.80	61	1.92	37
Bezorgdheid	2.06	51	2.02	57	1.88	64	1.78	63	1.93	67
N	62		160		110		114		101	

	Militairen		Chemisch bedrijf		Verpleegkundigen	
	gem	sd	gem	sd	gem	sd
Algemene gezondheid	1.31	34	1.53	43	1.30	31
Angst	1.64	56	1.72	71	1.64	51
Depressie	1.41	53	1.53	65	1.62	46
Irritatie	1.91	57	1.76	64	2.08	57
Bezorgdheid	1.74	67	1.85	71	2.31	64

Bron: Reiche en van Dijkhuizen, *Vragenlijst Organisatiestress, Testhandleiding deel 1 testafname Intern Rapport Vakgroep Psychologie van Arbeid en Organisatie, Psychologisch Laboratorium K.U., Nijmegen, 1980*

7.2. Hele groep: variabelen met een significant effect op de klachtenscore, vóór en ná correctie voor het effect van sociaal-economisch milieu

	Vóór correctie voor SFM		Ná correctie voor SFM		
	p	p	F	p	N
A. SOCIALE EN DI. MOEDERLIJKE KLIMATIEK					
wijk	3.000	0.08	0.532	0.47 (n.s.)	517
aantal kinderen < 4 jaar	2.758	0.07	2.976	0.05	357
aantal uren dat de man werkt	4.242	0.01	3.845	0.01	446
kerkelijkheid	5.452	0.00	9.276	0.00	523
B. PRAKTIJKVARIABILIËN					
artsbezoek met kinderen	7.109	0.00	6.820	0.00	535
vorm van kinderopvang van kinderen < 4 jaar	2.125	0.09	1.465	0.23 (n.s.)	328
beschikbaarheid van oppas	27.859	0.00	26.565	0.00	524
wens tot buitenshuis werken	10.739	0.00	8.232	0.00	362
houding man t.o.v. werk vrouw	4.809	0.01	4.255	0.02	150
houding man t.o.v. studie vrouw	4.962	0.01	3.946	0.02	79
C. BILIJVINGSVARIABILIËN					
tevredenheid met de woning	10.198	0.00	9.246	0.00	478
de buurt	27.362	0.00	20.054	0.00	532
de contacten	47.935	0.00	44.593	0.00	535
de taakverdeling	43.564	0.00	45.011	0.00	482
opvangfrequentie van k1 < 4 j	31.547	0.00	30.027	0.00	248
opvangfrequentie van k1 > 4 j	15.465	0.00	18.265	0.00	280
activiteiten buiten gezin	22.064	0.00	25.058	0.00	368
vrje tijd	23.899	0.00	30.604	0.00	416

7.3. Traditionele groep: variabelen met een significant effect

	F	p	n
A SOCIALE EN DEMOGRAFISCHE KENMERKEN			
aantal kinderen	2.343	0.06	133
aantal uren dat man werkt	3.698	0.03	119
beroepsniveau man	5.133	0.01	114
oppleidingsniveau man	2.888	0.06	123
kerkelijkheid	2.476	0.09	125
B PRAKTIJKVARIABLEN			
artsbezoek met kinderen	4.247	0.01	132
vorm van kinderopvang	3.082	0.08	75
beschikbaarheid van oppas	7.264	0.01	122
C BELEVINGSVARIABLEN			
tevredenheid met woning	8.150	0.01	132
taakverdeling	7.790	0.01	114
contacten	15.829	0.00	133

7.4. Individualistische groep: variabelen met een significant effect

	F	p	n
A SOCIALE EN DEMOGRAFISCHE KENMERKEN			
aantal kinderen	3.196	0.03	169
kerkelijkheid	3.061	0.05	169
B PRAKTIJKVARIABLEN			
artsbezoek met kinderen	3.252	0.07	169
wens om buitenshuis te werken	2.955	0.09	95
taakverdeling i.v.m. de kinderen	3.966	0.02	169
vorm van kinderopvang	3.771	0.05	134
beschikbaarheid van oppas	3.619	0.06	158
C BELEVINGSVARIABLEN			
tevredenheid met buurt	10.290	0.00	168
contacten	8.001	0.01	169
taakverdeling	20.958	0.00	158
opvangfrequentie ki < 4 jaar	17.867	0.00	90
opvangfrequentie ki > 4 jaar	11.083	0.00	102
activiteiten buiten het gezin	10.961	0.00	144
vrije tijd	13.651	0.00	167

7.5. Hele groep: multiple regressie analyse van respectievelijk sociale en de mografische kenmerken, praktijk en belevingsvariabelen op de klachtenscore*

PREDICTOREN	B	Beta	p
A SOCIALE EN DEMOGRAFISCHE KENMERKEN			
wijk	24099	064022	14
aantal kinderen < 4 jaar	189798	037543	38
aantal uren dat de man werkt	025469	035466	41
kerkelijkheid	106045	086576	04
			MR= 12
			r ² = 02
			p= 09
B PRAKTIJKVARIABLEN			
artsbezoek met kinderen	514178	131048	00
vorm van kinderopvang	291761	05309	19
beschikbaarheid van oppas	622573	186002	00
wens om buitenshuis te werken	830422	172095	00
houding man t o v werk vrouw	569389	060381	14
houding man t o v studie vrouw	1 093423	092470	02
			MR= 33
			r ² = 11
			p= 00
C BELEVINGSVARIABLEN			
tevredenheid methuis	227221	047350	25
buurt	707172	155003	00
contacten	884592	204183	00
taakverdeling	847130	178348	00
opvangfrequente	846330	134858	00
activiteiten buiten het gezin	488073	095437	02
vrije tijd	166813	038930	37
			MR= 46
			r ² = 21
			p= 00

* Multiple regressie analyse met behulp van het SPSS X programma, methode ENTER, dat wil zeggen dat de variabelen tegelijkertijd in de regressievergelijking zijn ingevoerd. Wat betreft de ontbrekende score is gebruik gemaakt van de optie meansubstitution: een ontbrekende score wordt vervangen door de gemiddelde waarde van de betreffende variabele.

7.6. Traditionele groep: multiple regressie analyse van respectievelijk sociale en demografische kenmerken, praktijk en beleevingsvariabelen op de klachtenscore

PRE-DICTOREN	B	Beta	p
A SOCIALE EN DEMOGRAFISCHE KENMERKEN			
aantal kinderen	482598	219919	01
aantal uren dat man werkt	092860	058402	52
beroepsniveau man	-372981	-146178	26
opleidingsniveau man	061875	-023510	85
kerkelijkheid	-454992	-146835	04
			MR= 31 r ² = 10 p= 04
B PRAKTIJKVARIABLEN			
artsbezoek met kinderen	112283	027629	77
vorm van kinderopvang	844530	114812	19
beschikbaarheid van oppas	589670	183804	04
			MR= 24 r ² = 06 p= 06
C BELEEVINGSVARIABLEN			
tevredenheid met woning	838887	171232	04
taakverdeling	1485549	229733	00
contacten	1210970	278915	00
			MR= 43 r ² = 19 p= 00

7.7. Individualistische groep: multipele regressie analyse van respectievelijk sociale en demografische kenmerken, praktijk en beleevingsvariabele op de klachtenscore

PREDICTOREN	B	Beta	p
A SOCIALE EN DEMOGRAFISCHE KENMERKEN			
aantal kinderen	320025	- 125837	16
kerkelijkheid	322707	- 121606	11
			MR= 17 r ² = 03 p= 07
B PRAKTIJKVARIABLEN			
artsbezoek met kinderen	431541	116767	13
wens om buitenshuis te werken	601430	122290	11
taakverdeling i v m de vorm van kinderopvang	338000	113791	13
vorm van kinderopvang	499393	106408	17
beschikbaarheid van oppas	373129	116472	11
			MR= 28 r ² = 08 p= 02
C BELEEVINGSVARIABLEN			
tevredenheid met			
buurt	818064	192277	19
contacten	366227	088663	21
taakverdeling	792717	196624	01
opvangfrequente activiteiten	1 209627	246150	00
activiteiten	343576	083801	26
vrije tijd	369691	098371	19
			MR= 52 r ² = 27 p= 00

Summary

The wellbeing of mothers with young children is analyzed in the context of the process of modernization. This study is connected to two research-trends: epidemiological studies of the wellbeing of mothers and sociological studies of the position of mothers in a changing society.

In this study the wellbeing of mothers with young children is investigated in relation to the attitudes to motherhood, the daily practices and the amount of satisfaction related to these practices.

In chapter two we discuss some essentialistic approaches to motherhood which have in common the assumption that the origin of sexe-differences can be explained. However, we argue that it makes no sense to search for those origins because there is no such a thing as the essence of motherhood. Motherhood is a culturally and historically specific institution whose essence can not be known once and for all. Our approach is basically social-constructional (Rosaldo, Coward). For the sake of a correct definition we make a distinction between motherhood as an institute and motherhood as an institution (Zijderveld). The institution is described as the fundamental anthropological relation between mothers and children while the institute is described as the historically and culturally specific form taken by motherhood. Only the institute of motherhood can be empirically known. Historical and anthropological studies are used to describe the interrelation between the (changing) biological, social and symbolical aspects of motherhood. The last part of this chapter deals with the question whether the term 'motherhood' has to be reserved to women only. We argue on biological as well as on sociological grounds that one should speak of motherhood when one refers to the relation between mothers and children. When one refers to the relation between fathers and children, it is preferred to speak of fatherhood. In this way we try to avoid the ascription of sexe-related activities and characteristics to fathers and mothers.

Chapter three starts with the results of a pre-study (a content-analysis of three volumes of two Dutch women's magazines). This pre-study shows rapid changes in the images of motherhood during the last twenty years; motherhood in 1960 is called "the sacrificing motherhood", in 1970 we speak about "the educative motherhood". and in 1980 about "motherhood as self-realization". These changes indicate a trend towards individualization of motherhood as an aspect of the process of modernization. The process of modernization consists according to Zijderveld (1973) of two developments: a) generalization of norms and values; b) differentiation of structures. Both developments also appear with concern to the institute of motherhood, especially in the context of the rapidly changing societies following World War II. The individualization of motherhood changes

the relations between mothers and fathers, mothers and children as well as between the mother and her social network (family, professionals). The "dilemma of motherhood" can be viewed as a result of these developments. In this dilemma the, so to say, 'modern' need to free subjectivity in the private sphere and the demands of the current institute of motherhood come together. Nowadays mothers have to operate between the Scylla of selfrealization and the Charybdis of self-sacrifice.

Chapter four gives an overview of research-work into the physical and psychical aspects of wellbeing of mothers, which were published between 1975 and 1987. The methodological problems of this kind of research concern: a) the definition of wellbeing; b) the way the independent variables - i.e. stressful conditions, difficulties, life-events - are measured. The relation between wellbeing of mothers and the daily circumstances is an especially central topic. In connection to this research-work this chapter concludes that up till now too little research has been done into the consequences of changing attitudes to stress among mothers. Moreover only a few studies differentiated among high-risk groups as a consequence of neglecting the role of attitudes.

In chapter five we present the research-model and the various stages of this study: 1) the content-analysis; 2) the survey; 3) the semi-structured interviews. We also describe the way in which the main variables are operationalized and the most important characteristics of the sample. Special attention is being paid to the definition of stress as a measure of wellbeing. In this study the stress-model of the Michigan-group is used to develop an explorative model for studying the wellbeing of mothers. From this model we use the following aspects: objective and subjective environment, attitudes and strains. Each of these variables is made operational in a questionnaire. The stress-questionnaire contains the following scales: psychical, psycho-somatic and behavioral complaints and the use of medical resources.

The attitudes-questionnaire consists of an attitude-scale with 28 items. Factor-analysis shows two dimensions in the attitudes to motherhood; a) the exclusiveness of the relation between mother and child b) the autonomy of the mother. Henceforth we speak about traditional mothers -they reject the autonomy and support the exclusiveness of the mother-child relation- and individualistic mothers -they reject the exclusiveness of the mother-child relation and support the autonomy of the mother. Ambivalent mothers reject or support both dimensions at the same time.

The survey, which contains questions about social and demographical aspects, about the daily practices and both above mentioned questionnaires, has been sent to 1000 mothers of young children in Nijmegen, 543 mothers returned the completed questionnaires.

The last part of the study consists of semi-structured interviews. In these interviews different aspects of the daily practices and the women's satisfaction with it were explored.

Besides questions have been asked about the women's self-image, important life-changes as a consequence of becoming a mother and about desires for change in the current situation. The 72 mothers who took part in these interviews were selected on the basis of a specific combination of their survey-score on attitudes (individualistic versus traditional), social-economic class (low versus high) and wellbeing (few versus many strains).

Chapter six to nine are about the results of this study. The chapters six and seven are based upon the survey-study while the chapters eight and nine are based upon the interviews.

In chapter six we conclude that the trend towards individualization is also at present among mothers of young children. The majority of these mothers has individualistic attitudes while a minority endorses traditional attitudes. In this chapter we also conclude that attitudes are related to social class; mothers from the lower classes agree with traditional attitudes more than mothers from higher classes do while mothers from the higher classes agree with individualistic attitudes more than mothers from lower classes. Finally, besides mothers with individualistic or traditional attitudes to motherhood there is a relatively big group of mothers with ambivalent attitudes. This means that either they subscribe to the exclusivity of the mother-child relation and the independence of the mother at the same time, or they reject both these dimensions.

Attitudes to motherhood are related to the daily practices of mothers. Mothers with individualistic attitudes have a more symmetrical division of the household tasks than traditional mothers. They are also employed more often and for more hours a week. Finally, they develop more non-paid outdoor activities than traditional mothers do. These differences exist irrespective of social class although class does influence the relations.

Despite their more symmetrical division of household-duties and their independent activities, the individualistic mothers are less content with their life as a mother. Most likely this discontent has to do with their point of reference; their male partners. For, apart from small changes, the motherhood of these women looks mainly traditional, the responsibility for the home and the children belongs to them.

Chapter seven deals with the determinants of the wellbeing of mothers. It concludes that more than 20% of the mothers in this study experiences a more than average amount of complaints about their psychological and/or physical wellbeing. This means that mothers of young children run a greater risk of deteriorated feelings of wellbeing than certain professional people groups like for instance personnel managers and managerial nurses. The wellbeing of these mothers is only indirectly related to their daily practices. The experience of motherhood, which is influenced by attitudes to motherhood, is far more important as an explaining variable. That is to say, especially individualistic mothers

show a relation between attitudes, the experience of motherhood and wellbeing. Their wellbeing is related to the discrepancy between attitudes and practices. Consequently their discontent influences their wellbeing. Mothers with traditional attitudes also suffer from stress, but this is due to other sources which are mainly related to social and demographical aspects: low educational level, low level of jobs, unemployment of the partner, bad housing conditions. So the wellbeing of traditional mothers is mainly threatened when they belong to the lower classes. Also mothers with individualistic attitudes who belong to the lower classes are threatened. Because their class-related problems they have got extra problems before they can realize their aspirations in other domains than motherhood.

In chapter eight two questions are under discussion: a) with what aspects of motherhood are traditional and individualistic mothers dissatisfied? b) when does dissatisfaction lead up to stress? After all, there are discontented women with few complaints as well as contented women with many complaints.

This chapter shows us that among traditional women dissatisfaction is not related to a desire for change. These women's discontent is caused by an unanswered need for help when the circumstances are difficult. In daily routine they don't want or expect their husband's assistance in housekeeping, only when they are ill or very busy they ask him for help. When their husbands don't even answer these appeals, the mothers become dissatisfied. Higher-educated traditional women experience a kind of "dilemma of motherhood", however without a desire for change. They can not and will not choose between their personal ambitions and their belief in the exclusiveness of the relation with their children. Finally, employment creates a double-bind situation for some traditional women of the lower classes. They need a job outdoors because of financial problems of their family, this means that some of them have a job although their workload is too high, whereas others who are not employed, have limited financial resources.

The wellbeing of the mothers is only indirectly related to their daily practices. In general there exists little difference between individualistic and traditional mothers.

As far as to individualistic mothers are concerned, this chapter shows that some of them experience intrinsic joy in private activities related to motherhood. They experience their motherhood as a personal choice and enjoy it. Among individualistic women who are dissatisfied with aspects of their daily practices one can distinguish two groups: those who want fundamental changes and those who want some support from their husbands as well as some more autonomous activities. The first group suffers a lot of stress, the second group only suffers stress when one does not see a perspective for change in the near future.

Under good circumstances, a lot of mothers, however, enjoy motherhood, especially when their husbands appreciate their way of housekeeping, give them help when

necessary, stimulate their self-confidence, are concerned with the children, when the children are healthy and not too difficult to handle. But not for all mothers the circumstances are favourable and even when this is the case mothers are at risk to suffer because of "the dilemma of motherhood". Almost every woman who tries to realize her own ambitions experiences conflicts and/or feelings of guilt. The "ethic of care" is still very strong among women with children.

In chapter nine we present the integral portraits of eight mothers. These eight mothers are selected of the interview-sample. Each of them is characterized by a different combination of three aspects: attitudes to motherhood, social-economic class and degree of wellbeing. This chapter shows us that, apart from class, attitudes do have a big influence on the way of living and thinking of mothers with young children. The most significant difference between traditional and individualistic women is their identification with motherhood. Traditional women experience a strong identification with motherhood, they are fully mother, their self-image exists in being a mother. Even though some of these traditional mothers are employed or develop outdoor-activities they centralize their lives around motherhood. Only rarely a traditional mother experiences a conflict between the demands of the institute motherhood and her own interests, when she does she is mostly highly educated. Individualistic mothers, on the other hand, experience motherhood as a part of their life, identity and ambitions. These women need other activities, people, sometimes a job, in short, a life besides motherhood, to develop a positive self-image. From this perspective these mothers do believe in a double break of the exclusiveness of the relation between mother and children; they want to share childcare and they want to develop activities, joys, relations next to the ones drawn from husband and children. The intensity of these needs and the success in realizing them differs but all individualistic women experience motherhood as only a part of their life.

Chapter ten contains the conclusions of this study. Besides a summary of the main results it consists of a theoretical review, evaluative remarks and some practical implications of the results. The main theoretical conclusion concerns the theories of modernization. The general assumption about freedom in the private sphere needs to be revisited because this is true for men only. People (mostly women) who take care of home and children don't experience this freedom at home. If they think about freedom, autonomy and self-development (like most individualistic women do) they situate them in the public sphere. Freedom in the private sphere can only be thought by people (mostly men) who are free of work at home.

The most important practical implication of this study seems to be the fact that the dilemma of motherhood and its consequences for the wellbeing of mothers will become a still greater problem in the future. More and more young girls reject the exclusiveness of

the relation between mothers and children. In the meantime neither the Dutch labour-market nor the Dutch day-care policy are able to solve the needs of these potential mothers. A social problem is developing.

TRUDY KNIJN

Trudy Knijn werd op 23 januari 1954 geboren te Opmeer (Noord-Holland). In 1971 voltooide zij de HBS-A aan het St. Werenfriduslyceum te Hoorn, waarna zij sociologie ging studeren aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Op 22 december 1978 studeerde zij af. Vanaf oktober 1978 tot 1 januari 1985 was zij als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan de vakgroep Cultuur- en Godsdienstpsychologie van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Tot 1980 hield zij zich bezig met de integratie van vrouwenstudies in het curriculum van die vakgroep en verzorgde zij onderwijs op het gebied van vrouwenstudies. Vanaf 1980 tot 1985 verrichtte zij daarnaast onderzoek dat uitmondde in het onderhavige proefschrift. In januari 1985 ging zij werken bij de Interfacultaire Werkgroep Vrouwenstudies van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Naast het verzorgen van interdisciplinair onderwijs op het terrein van vrouwenstudies coördineerde zij de integratie van vrouwenstudies in de Sociale Faculteit aldaar. Vanaf 1 januari 1986 heeft ze een vaste aanstelling als universitair docent bij de Sociale Faculteit van de RUU, sinds 1 september 1988 bij de vakgroep Comparatieve Studies van Sociale Continuïteit en Verandering. Momenteel houdt zij zich vooral bezig met de studie van de gevolgen van sociaal-culturele veranderingen voor het vader- en moederschap, met identiteitsbeleving in (verzorgende) arbeid en de theoretische ontwikkeling van vrouwenstudies.

CARLA VERHEIJEN

Carla Verheijen werd op 3 juni 1951 geboren te Nijmegen. In haar geboorteplaats volgde zij aan het Lyceum 'Mater Dei' de opleiding gymnasium alpha. In 1970 startte zij aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen met de studie psychologie. Zij koos sociale psychologie als afstudeerrichting en behaalde in 1978 haar doktoraalexamen. Tussen 1976 en 1985 is zij, met enige onderbrekingen, part-time werkzaam geweest als docente psychologie o.a. bij de sociale academie te 's-Hertogenbosch, de KHSV te Nijmegen en de Katholieke Leergangen te Tilburg. Daarnaast is zij tussen 1979 en 1981 part-time werkzaam geweest als consulterend psychologe bij de Algemene Reclasseringsvereniging, ARV, te 's-Hertogenbosch.

Vanaf maart 1981 tot september 1986 was zij als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan de vakgroep Cultuur- en Godsdienstpsychologie van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Tot 1980 werkte zij hier, samen met Trudie Knijn, aan het onderwijsstimuleringsproject 'Het hedendaags feminisme als cultuur-psychologisch verschijnsel'. In 1980 begon zij, eveneens samen met Trudie Knijn, het onderzoeksproject dat leidde tot de voorliggende dissertatie.

Sinds juni 1985 is zij als wetenschappelijk stafmedewerker werkzaam bij de Stimuleringsgroep Emancipatie-Onderzoek STEO, te 's-Gravenhage.

De STEO heeft van overheidswege de opdracht vrouwenstudies/emancipatieonderzoek in de eerste, tweede en derde geldstroom te bevorderen.

De afronding van het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een subsidie van het Nederlands Comité van Kinderzegels, NCK, te 's-Gravenhage.

STELLINGEN

BEHORENDE BIJ HET PROEFSCHRIFT

TUSSEN Plicht EN ONTPLOOING

HET WELBEVINDEN VAN MOEDERS MET JONGE KINDEREN IN EEN

VERANDERENDE CULTUUR

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

OP DINSDAG 8 NOVEMBER 1988 DES NAMIDDAGS

TE 2.45 UUR PRECIES

DOOR

G.C.M. Knijn

I

Uit het feit dat er ook moeders met individualistische opvattingen zijn die tevreden zijn met een op traditionele wijze georganiseerd moederschap, blijkt dat dit traditionele moederschap dieper verankerd is in de vrouwelijke psyche dan de recente verschuivingen in de opvattingen over het moederschap doen vermoeden.

(Dit proefschrift)

II

De opvatting over het moederschap als middel tot zelfontplooiing brengt nogal wat vrouwen in verwarring: eerst willen zij een kind 'voor zichzelf' en als het kind geboren is ontdekken zij dat ze niet meer 'aan zichzelf' toekomen.

(Dit proefschrift)

III

Het welbevinden van moeders met individualistische opvattingen is nauw gerelateerd aan factoren die de persoonlijke identiteit raken. Het welbevinden van moeders met traditionele opvattingen is nauw gerelateerd aan de omstandigheden waaronder zij moederen. Beleid gericht op het bevorderen van het welbevinden van moeders met jonge kinderen dient dan ook oog te hebben voor zowel de psychologische als de sociaal-economische aspecten van de organisatie van het moederschap.

(Dit proefschrift)

IV

Vanuit het perspectief van de huisvrouw dient de in theorieën over modernisering gehanteerde these van de persoonlijke autonomie in de privé-sfeer herzien te worden.

(Dit proefschrift)

V

Als men weet waarom vrouwen moederen, weet men nog niet waarom mannen niet vaderen. (Naar aanleiding van N. Chodorow. *The reproduction of mothering*" Berkeley, 1978. Nederlandse vertaling: *Waarom vrouwen moederen*).

VI

Bij vergelijking van Komrij's bloemlezing 'Een moederhart, een gouden hart, met zijn fabel 'Het kroost van Aagt Morsebel' wordt opnieuw bevestigd dat kleine jongens ook téveel van hun moeder kunnen houden. (Naar aanleiding van G. Komrij:

'Een moederhart, een gouden hart'. Amsterdam, 1973 en 'Het kroost van Aagt Morsebel'. Baarn, 1981)

VII

Er is sprake van status- en loonsverlaging van de wetenschapper sinds vrouwen in grotere aantallen gingen deelnemen aan het wetenschapsbedrijf. In die zin is 'De wet van Sullerot' ook op de universiteiten van toepassing. Teneinde de eigen devaluatie te stuiten, hebben sociale wetenschappers er belang bij de mechanismen die aan deze wet ten grondslag liggen, te doorgronden. (E. Sullerot: *'Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid'*. Nijmegen, 1979)

XIII

De objectieve wetenschappelijke benadering van mannelijke wetenschappers blijkt een dun vernisje als de relatief hoge mate van spanningen bij moeders met jonge kinderen ter sprake komt. Dikwijls blijkt zich direct onder dit vernisje een schuldbevuste vader te bevinden.

IX

Het begrip 'kwaliteit' krijgt de laatste tijd meer betekenis. Dit is terecht, niet alleen omdat het appeleert aan een esthetische behoefte maar ook omdat 'kwaliteit' zich kan onttrekken aan een sociale, culturele en economische hiërarchie. De kwaliteit van een creatief aangebracht systeemplafond kan evenzeer ontroeren als die van een schitterend doelpunt of een briljante lezing.

X

Nog teveel vaders leven naar het voorbeeld van Jean-Jacques Rousseau: ze hebben prachtige ideeën over de opvoeding maar laten deze in de praktijk nagenoeg geheel aan een ander over.

XI

Gezien de inkomens van AIO's dienen hoogleraren er rekening mee te houden dat zij in de toekomst op de receptie na afloop van een promotie grenadine in plaats van sherry aangeboden krijgen.

Nijmegen, 8 november 1988

STELLINGEN

BEHORENDE BIJ HET PROEFSCHRIFT

TUSSEN Plicht EN ONTPLOOING

HET WELBEVINDEN VAN MOEDERS MET JONGE KINDEREN IN EEN

VERANDERENDE CULTUUR

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

OP DINSDAG 8 NOVEMBER 1988 DES NAMIDDAGS

TE 3.45 UUR PRECIES

DOOR

C.M.L.H. Verheijen

I

Het komt de kwaliteit en de bruikbaarheid van onderzoeksresultaten ten goede, indien bij het schrijven en beoordelen van onderzoeksvoorstellen het emancipatie-aspect een vast aandachtspunt is.

II

Wat veel vrouwen heden ten dage in het moederschap aantrekt is de belofte van persoonlijk ontplooiing. De confrontatie met de dagelijkse praktijk van het moederschap brengt hen er vervolgens nogal eens toe de mogelijkheid voor persoonlijke ontplooiing buiten het moederschap te situeren.

(Dit proefschrift)

III

Met het oog op de eigen rechten van het individu, met name van de vrouw en de slaaf, heeft de Kerk zich in de eerste eeuwen van haar bestaan, tegen de heersende Romeinse cultuur in, sterk gemaakt voor het gezin (E. Troeltsch. *The Social Teaching of the Christian Churches*. Chicago, 1981). Terwille van diezelfde rechten zouden de Christelijke Kerken nu alternatieve leefvormen moeten stimuleren.

IV

Er is vooralsnog weinig aanleiding tot optimisme over de mate van deelname van vaders aan de verzorging en opvoeding van de kinderen. Voor zover er sprake is van een toename komt deze grotendeels neer op een toename van de tijd die vaders besteden aan het spelen met hun kinderen. Intussen blijven moeders verantwoordelijk voor de feitelijke verzorging.

(Dit proefschrift)

V

Van overheidswege worden campagnes gevoerd om via het onderwijs de beroepsgerichtheid van meisjes te vergroten. Doordat de overheid terzelfdertijd de arbeidsparticipatie van vrouwen met jonge kinderen niet stimuleert, bevordert zij niet bepaald het welbevinden van deze vrouwen.

(Naar aanleiding van dit proefschrift)

VI

Het doel van Voorwaardelijke financiering is mede de selectie van onderzoek op grond van duidelijke kwaliteitscriteria. Hiervan is echter nauwelijks sprake. Informele

circuits en bestaande machtsverhoudingen spelen een grote rol en het behoud van de bestaande formatie is gaandeweg belangrijker geworden dan het aspect van selectie. (J.B. Spaapen e.a., *Evaluatie van vijf jaar Voorwaardelijke financiering: de moeizame relatie tussen beleid en onderzoek*. Zoetermeer: Ministerie van O. & W./Amsterdam; Vakgroep Wetenschapsdynamica U.v.A., 1988)

VII

In hedendaagse pedagogische en psychologische literatuur wordt nogal eens verkondigd dat ouderliefde voor een kind even levensnoodzakelijk is als voedsel en onderdak. Bij het waarheidsgehalte hiervan zijn vragen te stellen. In ieder geval kan deze opvatting alleen ontstaan in een samenleving, waarin voedsel en onderdak in voldoende mate aanwezig zijn.

VIII

In functionalistische theorieën à la Parsons worden vrouw en man voorgesteld als een linker- en een rechterhandschoen: perfect bij elkaar passend, complementair. Uit recent wetenschappelijk onderzoek komt een heel ander beeld naar voren: dat van twee linker handschoenen, elk goed gemaakt, van goed materiaal, maar ongelukkigerwijze geen paar.

IX

De wijze waarop moeders aan het moederschap vorm, inhoud en betekenis geven, is dermate historisch en cultureel variabel, dat het bestaan van een 'moeder-instinct' hierdoor onaannemelijk wordt.

X

Mens-wetenschappers realiseren zich meestal onvoldoende, dat de taal van het lichaam vaak meer zegt over de relatie van de mensen tot de hen omringende wereld dan de taal van het gesproken woord.

XI

God kan niet alles alleen. Daarom schiep Hij moeders.
(Oude volkswijsheid)

Nijmegen, 8 november 1988

ISBN 90 6370 620 0
NUGI 661